

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 28 (2002)

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 28

Verzameld door
de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

J.J. Bosma (eindred.)

D. de Clercq

G.A.C. van der Lem

B. Rademaker-Helfferich

A. Verbeek

P. Visser (voorz.)

S. Voolstra (secr.)

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 452, 1017 AW Amsterdam
www.dhk.doopsgezind.nl

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 28

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

2002

Omslagillustratie:

Vroegzeventiende-eeuws schild, beschilderd met vier Heemskinderen, ijzer, ø 60 cm. Dit schild is afkomstig uit het huis 'De Vier Heemskinderen' aan het Spaarne (no. 94) te Haarlem, en achter dit pand bevond zich de vergaderplaats van de Oude Vlamingen. (Rijksmuseum Amsterdam, NG-NM-9313)

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975) – ...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 28 (2002)

Met lit. opg.

ISBN 90-6550-737-X

Trefw.: doopsgezinden; opstellen / bibliografie

© 2002 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Eindredactie: J.J. Bosma

Inhoud

	<i>Redactioneel</i>	7
Willem Stuve	<i>De dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeenten te Haarlem. Personen en hun achtergronden</i>	11
Annelies Verbeek	<i>De Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw</i>	101
Pieter Post	<i>God! ontzaglijk Albestuurder! Een 'voortreffelijk' lied van Arend Hendrik van Gelder (1756-1819)</i>	115
Robbert A. Veen	<i>Van Navolging tot "Praktische Rigting" Het Benderiaanse paradigma van de Doperse identiteit in verband met de theologie van Sytze Hoekstra</i>	127
Gerke van Hiele, Jan Franssen en Tom Dueck	<i>Kom in de kring De verbouwing van de doopsgezinde kerk in Wageningen</i>	155
Piet Visser	<i>Schabaliana: een bibliografische na-oogst van het werk van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje</i>	173
BRONNEN		
Marietje E. Kuipers	<i>Wilhelmina Baier-Nikkel, 1895-1984</i>	211
RECTIFICATIE		
	<i>Correctie tabel 1 uit artikel van A. Blaauw, Doopsgezinden in Noordeind in de 17e eeuw (DB 27)</i>	261
RECENSIES		
	<i>Hoekema, Dutch Mennonite Mission in Indonesia. Historical Essays (A. Verbeek)</i>	262
	<i>Bauman en Krabill (eds), Anabaptism and Mission. A Bibliography 1859-2000 (A. Hoekema)</i>	263

Hoekema, Hoekema en Visser (eds), <i>'Geen cel ketent deze dromen'. Een dagboek over ideaal en werkelijkheid van Cor Inja</i> (B. Rademaker-Helfferich)	265
Zijlstra, <i>Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1575</i> (F. van Lieburg)	267
SIGNALEMENTEN	270
VERENIGINGSNIEUWS	281
Ledenlijst	283
Personalia auteurs	284
Adressen auteurs	285
Colofon	286

Redactioneel

Uiteenlopende onderwerpen komen aan bod in nummer 28 van de *Doopgezinde Bijdragen*, een nummer dat in al zijn veelzijdigheid toch meer een eenheid vormt dan men op het eerste gezicht vermoedt. Sommige artikelen handelen over de vroegste geschiedenis van de dopers; wie waren de voormannen en valt er in archieven iets over hen te achterhalen. Zo ook is er aandacht voor de latere vormen van doperdom, hun boekcultuur, gemeenteleven, liedcultuur en voor de ontwikkelingen die daarin optraden. Voorts wordt diepgaand ingegaan op de voorbeeldfunctie die de vroegste dopers hadden voor hun twintigste-eeuwse geloofsgenoten en op de wijze waarop daar heden ten dagen mee kan worden omgegaan (waarmee de cirkel zich als het ware sluit). Dat heden komt op meer plaatsen ter sprake, in artikelen over kerkinterieur, recensies van werken over de zending en in een uitgebreid verslag van de omzwervingen van een doopsgezinde familie voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Kortom, dit nummer van de *Bijdragen* vormt opnieuw een boeiend, veelzijdig geheel.

Willem Stuve schreef een omvangrijk artikel over de Oud-Vlaamse gemeenten in Haarlem. Daarmee bouwt hij voort aan eerder door hem gedane onderzoeken en komt hij tegemoet aan een reeds door Samme Zijlstra geconstateerde omissie in onze kennis over juist de meer orthodoxe doopsgezinde groepen uit het verleden. Aan de hand van de voormannen van deze gemeenten, de dienaars, probeert Willem Stuve door te dringen in het soms ondoorzichtige leven en functioneren van deze kleine groepen, de netwerken, de materiele cultuur en dergelijke onder de leden ervan. Zijn artikel vormt een ware *Fundgrube* voor wetenschappers en andere geïnteresseerden in de materie; tal van bekende en soms minder bekende namen komen aan bod en het geheel sluit met een fragment-genealogie van het geslacht de Hont (of Hondt).

Annelies Verbeek schetst in haar artikel een beeld van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw, de zogenaamde Biedermeiertijd. Zij beschrijft hoe in die tijd een gematigd, rationalistisch doe-geloof in zwang was, waardoor eerdere verschillen tussen lammisten en zonnisten steeds meer wegvielen en zelfs het geschil rond de extreme (orthodoxe) predikant Ter Borg niet voor een echte scheidslijn in de gemeente zorgde. Ook het gemeenteleven komt aan bod, de onderlinge bezoeken, soirees, soupetjes en saletjes, die aangeven dat men – tenminste op bestuurlijk niveau – nog steeds een uiterst hechte club vormde. Tegelijkertijd was er ook een duidelijke openheid naar de wereld toe; men nam deel aan tal van algemeen maatschappelijke initiatieven (zoals tijdschriften en genootschappen) en ook zaken als bij-

voorbeeld het kerkelijk huwelijk tonen aan dat men in grote lijnen meegang met de nationale trend.

Het artikel van Pieter Post opent met een beschrijving van vrijwel hetzelfde tijdsgewricht: de late achttiende en vroege negentiende eeuw. Pieter Post focust op de liedcultuur uit deze periode en op de zogeheten *Nachwirkung* daarvan in latere tijden. Aan de hand van een bekend lied van de actieve predikant Arend Hendrik van Gelder wordt nagegaan hoe de doopsgezinden zongen, hoe ze sindsdien zijn blijven zingen, waarom dit lied bekend bleef en hoe het door verschillende generaties werd geïnterpreteerd en gemodelleerd. De veranderingen in het lied zijn – evenals de ongewijzigde onderdelen – veelzeggend voor de (theologische en anderszins mentale) ontwikkeling die latere generaties doormaakten.

In het diepgaande en in eigenlijke zin fundamentele artikel van Robbert A. Veen wordt ingegaan op het zogeheten Benderiaans paradigma, dat sinds de jaren veertig van de vorige eeuw van grote invloed is geweest op de discussie rond doopsgezinde identiteit. De auteur vraagt zich af of Benders visioen niet heeft geleid tot een te beperkte, normatieve benadering van het doperdom op grond van de (of een bepaalde) historische beschouwing van slechts de beginperiode van deze beweging. Aan de hand van het werk van de bekende theoloog Sytze Hoekstra toont Robbert A. Veen aan dat men ook heel anders kan omgaan met de beginperiode van het doperdom. Hoekstra had als negentiende-eeuwer een veel rationalistischer kijk op het verleden, hij zocht – evenals Bender – naar het bijzondere van de dopers binnen de Reformatie en hij kwam daarbij uit bij begrippen als *navolging* en *geweten*; de dopers als de ‘praktische rigting’ binnen de Reformatie. Hoekstra en Bender leidden dus tot heel verschillende beelden van het verleden en tot twee verschillende identiteitsdefinities. Robbert A. Veen pleit in zijn conclusie voor een zoektocht naar juist de dynamische factoren binnen de traditie, een reflectie – kortom – die niet leidt tot een verabsolutering van slechts de beginperiode, maar die het werkzame element aan het licht brengt dat door alle tijden heen gestalte heeft gekregen in de doopsgezinde gemeente.

Het artikel van Gerke van Hiele, Jan Franssen en Tom Dueck handelt geheel over het recente verleden. Zij beschrijven in hun bijdrage hoe men in Wageningen vanuit de praktijk van het gemeente-zijn is gekomen tot een aanpassing van het reeds bestaande kerkgebouw. Kerkbouw en gemeenteopbouw gaan in dit verhaal hand in hand, want de nieuwe indeling van de doopsgezinde kerk in Wageningen – open, ruimtelijk en gelijkwaardig – is volledig aangepast aan en gestoeld op het verlangen van de huidige gebruikers van deze ruimte; de gemeente, die het gebouw vooral ziet als een ontmoetingsplaats en als een plaats voor gesprek, overdenking en inspiratie.

Piet Visser vermeldt in zijn artikel *Schabaliana* tal van nieuwe, vaak zeer recente vondsten met betrekking tot het werk van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje;

vooral de drukgeschiedenis en *Nachwirkung* van het werk van deze broeders komt aan de orde. Allereerst gaat dat om verscheidene nieuwe edities van de *Lusthof des Gemoets*, een werk dusdanig stukgelezen in het verleden dat het een wonder mag heten dat er nog geregeld nieuwe, onbekende, niet vermoedde of verloren gewaande edities boven water komen. Ook enige onbekende publicaties van de broeders komen aan de orde alsmede in het kader van de *Nachwirkung* een aantal tot op heden onbekende Amerikaans-Engelse en Brits-Engelse vertalingen c.q. bewerkingen, die aangeven dat het werk van de gebroeders tot ver in de negentiende eeuw bij opwekkingsbewegingen elders in trek was. Een uitvoerige bijlage, waarin al deze nieuwe edities en exemplaren in detail beschreven staan, complementeert het geheel en kan worden gezien als een supplement op de drukgeschiedenis van het werk van de beide broers, die eerder diepgaand door Piet Visser is onderzocht en beschreven.

In strikte zin nog meer een bronnenpublicatie dan het voorgaande artikel, is het relaas van Wilhelmina Baier-Nikkel, uitgewerkt, van voetnoten en commentaar voorzien door Marietje E. Potjewijd-Kuipers. Deze bijdrage speelt zich geheel af in de twintigste eeuw en bevat het aangrijpende levensverhaal van een doopsgezinde vrouw (van Nederlandse komaf) die vanuit Indonesië naar Rusland trok, waar zij beide wereldoorlogen meemaakte en verschillende verwanten verloor, om tenslotte via Duitsland naar Canada te vertrekken, met degenen die haar waren overgebleven. Dit verhaal werpt een helder licht op het harde leven in de doopsgezinde kolonies in Rusland in de jaren twintig tot veertig (van de vorige eeuw), het maakt duidelijk hoe mensen temidden van de puinhopen het hoofd boven water trachtten te houden, wie hen daarbij behulpzaam was en wie hen tegenwerkte. Het is al met al een zeer lezenswaardig, spannend en – om dat woord nogmaals te gebruiken – aangrijpend verhaal uit het recente verleden.

Voor wie dit alles nog niet genoeg is, bieden de recensies en signalementen ideeën om verder te lezen. Tal van werken met betrekking tot het doopsgezinde verleden komen hierin aan de orde: dagboeken, boeken over de zending, publicaties van regionaal belang, Amerikaanse uitgaven en het al vele malen eerder genoemde en telkens geprezen boek van Samme Zijlstra. Maar genoeg. Het woord is aan de lezer...

De dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeenten te Haarlem

Personen en hun achtergrond

Samme Zijlstra heeft in zijn boek¹ omstandig aangetoond, dat de aandacht van de doopsgezinde geschiedschrijving eenzijdig gericht is geweest op de Waterlanders. Opeenvolgende historici verhieven de Waterlandse richting tot norm, met als gevolg een verminderde belangstelling voor de Vlaamse en Friese gemeenten. Zijlstra toont aan dat de Vlamingen en Friezen van een grotere omvang waren dan de Waterlanders. Tenslotte geeft hij een andere kijk op de betekenis van doopsgezinde belijdenisgeschriften.² Dit artikel gaat over de Oud-Vlaamse gemeenten te Haarlem. Is Zijlstra's analyse juist dan hebben ook de Oude Vlamingen te lijden gehad van bovengenoemde eenzijdigheid. Een kort onderzoekje in de nieuwe reeks van de *Doopsgezinde Bijdragen* levert het volgende beeld op. Een totaal van tien artikelen gaat over de Oude Vlamingen.³ Het merendeel – zeven – is gewijd aan de Groninger Oude Vlamingen. Terecht, gelet op de omvang van hun richting. De overige artikelen gaan over de Oud-Vlaamse schilder Karel van Mander. Een blik in *The Mennonite Encyclopedia*⁴ levert weliswaar een hoop informatie op, maar maakt ook duidelijk dat de verschillende bijdragen een algemeen karakter hebben. Diepgaand onderzoek is er sindsdien nauwelijks verricht.⁵

1 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, Leeuwarden, 2000).

2 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 14-23, 499-503.

3 *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: DB) 10 (1984), 106-109; DB 15 (1989), 115-120; DB 16 (1990), 49-63 en 113-128; DB 18 (1992), 53-82; DB 21 (1985), 21-38 en 97-132; DB 24 (1998), 81-116 en 205-222; DB 27 (2001), 229-238.

4 *The Mennonite Encyclopedia* (5 dln.; Scottdale, Pennsylvania enz., 1955-1990) (hierna: ME).

5 De auteur is bezig met onderzoek naar de gemeenten van de Dantziger Oude Vlamingen in Nederland. Tot nu toe zijn de volgende uitgaven verschenen: W. Stuve, *Krupende door het land van Voorn. De geschiedenis van de doopsgezinden op Voorne-Putten-Rozenburg* (Bernisse, 1999) en W. Stuve, *Onder de loep genomen. De geschiedenis van de doopsgezinden in de Hoekse Waard* (Hellevoetsluis, 2001).

Desiderata

Alvorens over te gaan tot een beschrijving van de dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeenten te Haarlem, volgen hier daarom een aantal desiderata voor verder onderzoek naar de Oud-Vlaamse richting:

- 1 Een niet-normatieve beschrijving van de verschillende Oud-Vlaamse gemeenten en hun geschiedenis. Zo schreef Karel Vos in zijn bijdrage over de Oud-Vlaamse gemeente van Rotterdam: 'Bij haar bleven de zeer behoudende elementen. Allen, die wat vooruitstrevender waren, verlieten haar ... Het feit, dat zij zich aansloten bij de zogenaamde Dantziger Oude Vlamingen, zal mede geen gunstige invloed op het ledental hebben gehad'.⁶ Beschrijvingen als deze kunnen niet meer door de beugel.
- 2 Vaststelling van de omvang van de Oud-Vlaamse richting. Bij de bepaling moet rekening gehouden worden met een ontwikkeling in de tijd. Zo behoorde de Vlaamse gemeente te Alkmaar tot circa 1623 zeer waarschijnlijk tot de Oud-Vlaamse richting, maar later niet meer.⁷ Naast de Groninger Oude Vlamingen dient er aandacht te komen voor de Dantzigers.
- 3 Bestudering van de bronnen, die meer licht kunnen werpen op het ontstaan en de ontwikkeling van de Oud-Vlaamse gemeenten.
- 4 Diepgaand genealogisch onderzoek naar lidmaten en gemeenteleiding. Bronnen als ledenregisters of kerkenboeken ontbreken vaak. Toch kan – naast DTB (= doop, trouw en begraaf) gegevens – onderzoek in notariële protocollen, transportregisters en belastinglijsten veel materiaal opleveren.⁸ Omdat rechtstreekse verbanden vaak moeilijk te leggen zijn is hiervoor een (kritisch) associatief vermogen van de onderzoeker nodig.
- 5 Aandacht voor het gemeentelijk leven. Voor de beschrijving van dit aspect wordt tot op heden bijna uitsluitend gebruik gemaakt van het werk van S.F. Rues.⁹

6 K. Vos, 'De doopsgezinde gemeente te Rotterdam' in *Rotterdam in den loop der eeuwen* 2e deel, 4e stuk (Rotterdam, 1907).

7 Th. Roep, *Annetgen Pieters bleef in haar huisgen en sloot haar deur toe. Getouwtrek om een erfenis in de gescheurde Vlaamsch doopsgezinde gemeente. Alkmaar 1618-1623* (Alkmaar, 1991). In zijn verlangen om Annetgen Pieters als een verdraagzame vrouw af te schilderen ziet de auteur over het hoofd dat uit de Haarlemse contacten volgt dat het een Oud Vlaamse gemeente moet zijn geweest. Zij werd immers bediend door Lucas Philipsz.! Ook andere gemeenten hebben tot de richting van de Oude Vlamingen behoord, waarbij onder andere te denken valt aan Arnhem, Bommel (= Zaltbommel), Ooltgensplaat/ Den Bommel en Vianen.

8 L.M. van der Hoeven, 'Genealogie van het doopsgezinde geslacht De Jong(h). Het belang van gaarders voor onderzoek naar doopsgezinden in de 18^e eeuw in Holland', in *Ons Voorgeslacht* 461 (1995), 289-310.

9 S.F. Rues, *Tegenwoordige staet der doopsgezinden of mennoniten in de Verenigde Nederlanden, waeragter komt een berigt van de Rijnsburgers of Collegianten* (Amsterdam, 1745).

Daarnaast zijn er andere bronnen, die ons beeld kunnen verhelderen. Zo bereidt Mechteld Gravendeel, de archivaris van de Verenigde Doopsgezinde gemeente Haarlem, de uitgave voor van het zogenaamde *Memoriael*¹⁰ van Eduard Simonsz. Toens. Hij was leraar bij de Dantziger Oud-Vlaamse gemeente. Het Memoriael biedt waardevolle aanvullingen op Rues.

Onderstaand artikel handelt, zoals gezegd, over de dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeenten te Haarlem. De beschrijving wordt daarbij grotendeels bepaald door de chronologie van de Haarlemse ontwikkelingen. Eerst geef ik een korte schets van de relevante Haarlemse geschiedenis. Daarna komen achtereenvolgens de gemeente van de Oude Vlamingen tot 1598, het zogenaamde Vermeulensvolk of Bankroetiers, de Oud-Vlaamse gemeente van 1598 tot 1620, de Dantziger Oud-Vlaamse gemeente aan de Oude Gracht en de Oud-Vlaamse gemeente aan de Helmbrekerssteeg aan bod. We eindigen met een beschrijving van de gemeente der Groninger Oude Vlamingen. Per gemeente geef ik een kort overzicht van haar geschiedenis. Als bijlage presenteer ik een fragmentgenealogie van het geslacht De Hont.

Schets van Haarlems geschiedenis

Het is hier niet de plaats om uitgebreid op het ontstaan van de doopsgezinden gemeente(n) te Haarlem in te gaan. Ik plaats hier slechts een paar inleidende opmerkingen.¹¹ Na aanvankelijk in 1572 de kant van Oranje te hebben gekozen, geraakte Haarlem na een belegering in juli 1573 in handen van de Spanjaarden. Het duurde tot 1577 voordat de stad terugkeerde aan de kant van de opstand. Vanaf 1581 werd de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst verboden, en vielen de goederen in handen van de protestanten. Haarlem bleef desondanks een stad met een hoog percentage katholieken. Na de val van Antwerpen in 1585 kreeg Haarlem te maken met een grote instroom van Vlaamse vluchtelingen. Berekeningen ramen een totaal van twintigduizend vluchtelingen (51%) op een totaalbevolking van 39.445 in 1622. Onder deze protestantse vluchtelingen bevonden zich veel doopsgezinden. De vluchtelingen kwamen eerst vooral uit het gebied rond Menen, Hondschoten, Kortrijk, Izegem en Roeselare. Later betrof het vooral migranten uit de omgeving van Gent en Antwerpen.¹²

10 Archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem (hierna: VDGH), inventarisnummer 1727. Het Memoriael is overigens verkeerd geplaatst. Het bevindt zich namelijk in het archief van de Groninger Oude Vlamingen.

11 Uitgebreide informatie is te vinden in: J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620* (Den Haag, 1989), en S.L. Verheus, *Naarstig en vroom. Doopsgezinden in Haarlem 1530-1930* (Haarlem, 1993).

12 P. Biesboer (et al.), *Vlamingen in Haarlem (Haarlemse miniaturen, deel 37)* (Haarlem, 1996).

De gemeente van Oude Vlamingen tot 1598

Haarlem raakte in 1586 betrokken bij de zogenaamde huiskopertwist. De aanleiding was de aankoop van een huis in Franeker door leraar Thomas Byntgens. Diaken Jacob Keest en twee andere broeders beschuldigden de leraar van onregelmatigheden bij de verkoop. Byntgens had het huis namelijk op papier voor achthonderd gulden gekocht, terwijl hij slechts zevenhonderd gulden had betaald. Met deze daad zou hij schuldeisers benadeeld hebben. Hoewel Byntgens kon aantonen dat hij correct had gehandeld moest hij zich verantwoorden voor de gemeente. Keest kon niet overtuigd worden van de goede trouw van Byntgens, met als gevolg dat Keest zijn taak als diakendienaar neerlegde. Later volgde een verzoening, maar de onrust was niet voorbij. In dit stadium werden anderen betrokken bij het conflict. Bij Pieter Verkindert lezen we, dat Thomas Byntgens en Jan Aelberts 'daertoe [hadden] verschrijvinghe ghedaen aen de Hollantsche leeraers'. En verderop spreekt hij van 'de leeraers van Haarlem', en 'de oudsten van Haarlem'.¹³ We weten dat Jacob Pietersz. van der Meulen één van de Haarlemse oudsten is geweest, maar de identiteit van de anderen wordt helaas niet onthuld.

Om een lang verhaal kort te maken: Keest en zijn volgelingen scheidden zich uiteindelijk af, waarop zij door Byntgens gebannen werden. Vervolgens werd Byntgens in september 1591 door Keest *cum suis* gebannen. Het bleef geen lokaal conflict, maar bij het geschil raakten alle Vlaamse gemeenten betrokken. De medestanders van Byntgens werden Huiskopers of Oude Vlamingen genaamd, en de volgelingen van Jacob Keest Contra Huiskopers of Jonge Vlamingen.

Haarlem was, zoals we boven al schreven, nauw bij het conflict betrokken. Aan de zijde van de Huiskopers schaarden zich Hans Busschaert en de Haarlemse oudste Jacob Pietersz. van der Meulen. De Contra Huiskopers kregen steun van Claes Claesz., oudste te Blokzijl. Beide partijen banden elkaar collectief, te beginnen bij de Huiskopers. Haarlem was hiermee een Huiskopergemeente geworden.¹⁴ Een echo van de gevoerde strijd in Haarlem treffen we later aan in een geschrift van Vincent de Hont. Hij schreef in 1632:

Wij segghen ende bekenen wel dat dese schadelicke af-deylinghe immers niet beter en is / dan deghene van J.K., J.B. ende J.L. over soo veel jaren te voren tot Franiker / ende daer naer tot Haerlem door J.D.C. ende P.R. ghemaect was.¹⁵

13 P. Verkindert, *Een korte ende seer grondighe historische vertellinge* (Haarlem, 1628), 4v, 6r-6v.

14 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 298-302.

15 J. de Buyser, *Christelijck huysboeck, ende het eendrachtigh gheluyt in den geestelijcken tempel Salomons, oft gemeynte Iesu Christi: over de volghende artyckelen des christelijcken gheloofs, die daer in ghelooft, gheleert ende onderhouden moeten worden* (Haarlem, 1643), 836.

Het conflict tussen Huiskopers en Contra Huiskopers kreeg nog een nasleep in 1592. Opnieuw was hierbij de dienaarschap van Haarlem betrokken. De gemeenten in Groningen en het Groningerland hadden nog geen keuze tussen de partijen gemaakt. Hans Busschaert en Jacob Pietersz. van der Meulen drongen aan partij te kiezen. Bij Verkindert lezen we:

De[n] twist van Franiker door alle de omlegge[n]de plaetse[n] / ooc in Hollant / Zeelant en[de] noch verder verspreyt zijnde / so hebbe[n] die van[n] Haerlem haer deesen twist ten principale aengename[n]; en[de] heeft Jacob Pietersz. met de sijne / daerinne bove[n] de mate geijvert: (waer van hij ooc naderhant menichmael met leedwesen he[t] bekennt heeft). Daer tege[n] hebbe[n] haer ooc gekant diverse andere leeraren en[de] dienare[n] de welke een ander insicht in dese sake hadde[n]; en[de] ware[n] onder dese niet van de minste / Brixius Gerritsz. en[de] Cornelis Pietersz. de welke de sorge der gemeenten in Groeninge[n] en Groeningerlant bevolen was. En[de] hoewel sij verscheyden malen mondelinge / als oock schriftelijk malcander sochten te onderwijsen / so liep nochtans de sake al verder van huys. Brixius ende Cornelis Pietersz. met hare hulpers hadde[n] geerne den ban gestuyt; Jacob Pietersz. met de sijne ijverden daer weder tege[n] aen; sulcx dat I. Pietersz. seyde: so lange de sonde niet ophout (meynende daarmede het handelen mette gestrafte van Franiker over de questie van den huyskoop) en[de] 't gevolg van die[n] mag de straf ooc niet ophouden. En[de] hebben ten laetsten in haren ijver de gemeente bijeen laten komen en[de] de broederen daer toe gebracht dat men va[n] harenhtwege op de[n] 19 July a[nn]o 1592 een brief heeft geschreven aen alle broederen en[de] sustere[n] in Groeningen en[de] Groeningerlant; en[de] den selven brief gesonden door twee boden, als te weten Jan Roelantsz. ende Albert de Goutsmit, darinne sij onder ander aldus schrijven ...¹⁶

De Groninger gemeenten werden op een vergadering in Emden uitgenodigd door de dienaars van Emden en Haarlem. De 'nodigingsbrief' was ondertekend door Hans Bosschaert, Iacob Pietersz. (van der Meulen) en Ioost de Hane.¹⁷ Toen de Groningers niet verschenen werden ze in september 1592 in de ban gedaan. De banbrief was gedateerd 8 september 1592 en ondertekend door Ian Roelantsz. en Aelbert Verhaer, goudsmid voor Haarlem en Hans van Deutecum en Wyert Harmansz. voor Emden.¹⁸

16 P. Verkindert, *Brief, diende om te bewijzen dat niemant in een ander behoort te straffen een daedt, die hij aen hem selven ofte aen den sijnen pooght te verschoonen* (Haarlem, 1634), 27.

17 Verkindert, *Brief, diende om te bewijzen*, 27.

18 Verkindert, *Brief, diende om te bewijzen*, 29.

Jacob Pietersz. van der Meulen (Molen)

The Mennonite Encyclopedia besteedt twee kolommen aan deze oudste van de Oude Vlamingen in Haarlem.¹⁹ Met name diens geschriften krijgen ruime aandacht. Wat opvalt in deze bijdrage van Van der Zijpp is dat er vrijwel geen biografische gegevens vermeld worden. Het lijkt mij daarom goed om daar eerst bij stil te staan. Jacob was afkomstig uit Menen in Vlaanderen.²⁰ Op 18 januari 1597 legde ene Jacob van der Molen, poorter van Haarlem, 76 jaar oud, een verklaring 'bij sijne mannenwaerheyt in plaetse van eede' af op verzoek van Clara Oyens, weduwe van Nicolaes Merchys.²¹ Indien we hier te doen hebben met Jacob Pietersz. van der Meulen, dan werd hij dus in 1521 geboren. Zijn vrouw is tot nu toe onbekend. In 1622 woonde Jacob Pietersz. van der Meulen op de Bakenessergracht. Op 11 mei 1622 liet hij zijn testament opmaken. Tot executeurs stelde hij aan zijn broer Pieter van der Molen – en bij gebreke diens zoon Jacob – en zijn zwager Guillaume van der Camere. Bij deze gelegenheid traden Claes Thomasz., cuypers en Joos de Hane op als getuigen.²² Jacob overleed vóór 31 januari 1626 (dus 105 jaar oud!).²³ Kinderen: Cathalina of Catharina. Uit een notariële akte van 31 januari 1626 blijkt, dat zij zijn enige dochter was. Op voornoemde datum gaf Lodewyck van Daele, als lasthebber van Catharina, volmacht aan Joos de Haen om voor het dijkbestuur van De Zijpe stukken land aldaar te transporteren.²⁴ Zij is het waarschijnlijk ook, die in 1645 verantwoordelijk was voor de heruitgave van *Verclaringe wt de Godtlijke Schriftuere*.²⁵ Voor in dit geschrift richt zich namelijk ene CH.V.M. met een gedicht tot de lezers. Twee broers en één zus van Jacob zijn bekend: Pieter, Joos en een niet nader genoemde zus.²⁶

19 ME III, 660-661. Gelet op zijn betrokkenheid bij vele gebeurtenissen en de hoeveelheid geschriften van zijn hand is het opmerkelijk dat er nog geen dissertatie aan hem gewijd is.

20 Vergelijk zijn broer Pieter.

21 Archiefdienst voor Kennemerland (hierna: AVK), Haarlem: Oud Stadsarchief, inventarisnummer 12.

22 AVK, Haarlem, Notarieel Archief (hierna: NA) 93, 86v.

23 Contra ME III, 660. Aldaar wordt het jaartal 1631 genoemd.

24 AVK, Haarlem, NA 93, 86v.

25 J.P. van der Meulen, *Verclaringe wt de Godtlijke Schriftuere hoe haer de gemeente Christi moet bewijse neffens die broeders die (na datse haer in de ghemeenschap der geloovigen hebben begeven) wederom vervallen ende bevonden worden arghertijck te wandelen oft door leelijcke feyten overtreden ende van den gheloove afwijcken, seditie, oft twist neffens de leeringhe (in wederspannicheyt) aenrichten* (z.p., 1645). Het exemplaar uit de bibliotheek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam (met signatuur: OK 65-230) is ingebonden in een oud handschrift en aan de binnenzijde voorzien van de naam Gillis Mesd[a]gh.

26 De eerste broer Pieter (Pietersz.) van der Meulen was afkomstig van Menen. In 1611 was hij korenkoper van beroep. Hij woonde toen in Haarlem 'op't Spaarne'. Hij was getrouwd met: 1) N.N.; 2) Beelken van Elsland, weduwe van Laurens van Baelbergen. Zij was afkomstig van By-

Vanaf de scheuring tussen Friezen en Vlamingen tot aan zijn overlijden is Jacob Pietersz. van der Meulen bij veel belangrijke gebeurtenissen betrokken geweest. V.P., de auteur van de *Successio anabaptistica* schrijft, dat Jacob reeds betrokken was bij de pogingen om Friezen en Vlamingen tot elkaar te brengen.²⁷ In 1589 banden Hans Busschaert en Jacob hun collega-oudste Pieter van Keulen, omdat deze zich tegen het strikte bannen had gekeerd.²⁸ Ook bij een conflict in de gemeente Dantzig raakten Hans en Jacob betrokken. Quiryn van der Meulen, oudste van deze gemeente en opvolger van Dirk Philips was de leider van 'de Bekommerden'. In 1580 had Quiryn nog steeds het vertrouwen van alle gemeenten in West-Pruisen. Omdat hij zich niet wilde laten overtuigen in het Fries-Vlaamse conflict de zijde van de Vlamingen te kiezen, werd hij door Hans Busschaert en Jacob Pietersz. van der Meulen gebannen.²⁹ Ook een gemeente, die men 'de Heilsamen' noemde en onder leiding stond van Paulus Bussemaker, werd door

selaer in Vlaanderen. Hun huwelijksvoorwaarden dateren van 19 september 1606. De bruid werd bij die gelegenheid geassisteerd door goudsmid Aelbert Verhaer, en de bruidegom door zijn neef Vincent de Hont (AVK, Haarlem, NA 77, 155). Beelken testeerde op 3 maart 1611. Zij legateerde aan ondergenoemde drie eerste kinderen, de vrouw van Jaques Croese, Tanneken de Gryse, Janneken (dochter van Paulyntgen, haar zuster), de vrouw van haar broer Melchior, Anthonis de Wagenaer (cousijn van Pieter van der Meulen), Catalyntgen Denys Tape en Betgen, weduwe van Arent Tape (AVK, Haarlem, NA 82, 36). Pieter was op 25 juli 1617 met Henrick van Kempen getuige van het testament van Maryn Pauwel en Peryntgen de Wulff (AVK, Haarlem, NA 51, 183v). Kinderen van Pieter en zijn vrouw waren: 1) Mayken, geboren in 1569. Zij was getrouwd met Trion van Baelen. Als zijn weduwe legde zij in februari 1632 een verklaring af op verzoek van Cathelyn Geldoff, weduwe van Pieter Baelen (AVK, Haarlem, NA 133, 169v); 2) Beelken; 3) Jan; 4) Jacob. Op 6 augustus 1604 werden huwelijksvoorwaarden opgemaakt tussen Jacob van der Molen, van Meenen, koopman te Amsterdam en Janneken van Damme, van Lochum maar wonend te Haarlem. Janneken werd bijgestaan door de Oud-Vlaamse oudste Philips van Casele (AVK, Haarlem, NA 43, 232v). Op 10 november 1612 maakte Jacob een codicil op, waarin hij Janneken boven het in de huwelijksvoorwaarden bepaalde nog f3400 legateerde (AVK, Haarlem, NA 56, 77). De tweede broer van Jacob Pietersz. van der Meulen was Joos van der Molen. Deze was getrouwd met Grietgen Vercamere. Zij was afkomstig van Menen. Op 16 februari 1610 was zij weduwe en werd haar testament opgemaakt. Tot executeurs benoemde zij Pieter van Steenkiste en Adriaen van den Dorpe. Verder werden nog Dirck Messchaert en Joos de Hane vervangen door Pieter Bruyckers en Joos Lybaert (AVK, Haarlem, NA 47, 233v). De niet nader genoemde zus van Pieter Jacobsz. van der Meulen was getrouwd met Guillaume van der Camere. Op 13 augustus 1612 legde Lenaert Plovier, van Menen, een verklaring af op verzoek van Guillaume.

²⁷ V.P., *Successio anabaptistica*, dat is *Babel der Wederdopers, eensdeels in Duytsland, maer principael in Nederlandt, in welke de opgheworpen oorsprong, de rasende voortganck, ende bittere verstovinge in 't cort verhaelt wort*, (oorspronkelijk verschenen in Keulen in 1603; opgenomen) in: S. Cramer, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* (hierna: BRN) VII (Den Haag, 1910), 3-87, hier 70.

²⁸ V.P., *Successio anabaptistica*, 70.

²⁹ V.P., *Successio anabaptistica*, 70 en ME III, 661-662.

beide oudsten gebannen.³⁰ Over de huiskopertwist in 1586 hebben we reeds gehandeld, en ook het bannen van de Groningse gemeenten in 1592 is reeds aan de orde geweest.

Rond 1600 – dus nadat hij door de Vlamingen uitgeworpen was – richtte de aandacht van Jacob Pietersz. van der Meulen zich op de bestrijding van het katholicisme. Hij deed dit vooral in geschrifte, hoewel hij het openbare debat niet schuwde. Zijn *Historia ecclesiastica* maakt in ieder geval melding van disputen gevoerd van 14 januari tot 20 februari 1614 met Haarlemse katholieken.³¹ Het was echter vooral zijn *Successio Apostolica* dat reacties uitlokte. De jezuïet Franciscus Costerus en de onbekende V.P. boden hem weerwoord.³² De laatste auteur leverde in zijn bestrijding van Van der Meulen onbedoeld een belangrijke bijdrage aan de doopsgezinde geschiedschrijving. Reeds Cramer schreef dat deze auteur betrouwbaar is in zijn weergave van de feiten. In het oordeel over die feiten, en ook over de persoon van Jacob Pietersz. van der Meulen, laat V.P. echter merken dat hij overtuigd katholiek is.³³

Ondanks de partijdigheid van V.P. willen we hier een kort moment stilstaan bij zijn oordeel over Jacob. Hij verweet hem hardnekkigheid, hoogmoed, wraakzucht, heerszucht en exclusivisme.³⁴ V.P. had zich blijkbaar zeer geërgerd aan de aanval van Van der Meulen, en zag slechts één uitweg voor hem:

Soe heeft Iacob Peterssoon, Schipper en Stuerman verloren, en vindt hem alleen. Beeter ist hem dat hij wederkeert tot de moeder de Catholycke kerck, en seyt met David. Heere bij v is mijn loff inde groote kerck, ick sal mijn beloften betalen inde tegenwoordicheyt van die hem vresen.³⁵

Al kort na de afscheiding in 1598 zocht Jacob Pietersz. van der Meulen de vrede te herstellen. In 1601 wilde Jacob, dat de Vlamingen en de Waterlanders zich zouden verenigen. De Waterlandse oudste, Hans de Ries, bood hem in een brief de hand der vrede. Jacob ging hier enthousiast op in. Na aanvankelijk het ge-

30 V.P., *Successio anabaptistica*, 70 en ME II, 693.

31 Jacob Pietersz. van der Meulen, *Historia Ecclesiastica is een kercken historie, inhoudende een ordentlijke beschrijvinghe der waerachtigher apostolischer kercke / de gemeynthe des Nieuwen Testaments / haer eerste begin / oorspronck / wasdom / succes / ende voortganck in den laetsten tijden. Met een tegen-settinge der ouder kercke / haer vleeschelijke religie / haer weereldtlijcken onghheestelijcken handel / oorspronck / afcomste / ende succes / in ende onder den Roomschen rijcke. Tot alder menschen nut uytghegeven door I.P.V.M.* (Haarlem, 1614).

32 F. Costerus, *Toetsteen van de versierde apostolische successie eens wederdoopers Jacob Pietersen van der Molen* (Antwerpen, 1603) en V.P., *Successio anabaptistica*. Van der Meulen reageerde op Costerus met zijn *Vertoogh aen de successoors des Jesuyts D. Francisci Costeri* (Alkmaar, 1604)

33 V.P., *Successio Anabaptistica*, 6.

34 V.P., *Successio Anabaptistica*, 65, 69, 74-75.

35 V.P., *Successio anabaptistica*, 77.

sprek schriftelijk te hebben gevoerd, werd op 29 juni 1605 een vergadering gehouden tussen de Ries *cum suis* en Jacob met zijn aanhangers. Het gelukte niet de kloof te overbruggen, waarop de onderhandelingen afbraken. Ook een tweede gesprek in oktober 1606 leverde helaas geen vereniging op.³⁶

Onder zijn doopsgezinde tijdgenoten behoort Jacob Pietersz. van der Meulen tot de grote publicisten. In de periode 1581 tot 1631 schreef hij een zestiental boeken. Kühler schreef over hem: 'zijn geschriften doen hem kennen als een be- lezen en scherpzinnig autodidact'.³⁷

Aelbert Verhaer

Hij was afkomstig van Utrecht.³⁸ Aelbert was goudsmid van beroep.³⁹ Volgens de verpondinglijst van 1628 woonde hij in de Schagchelstraat. Met Jan Roelantsz. werd hij in 1592 als bode naar Groningen gestuurd om een brief namens de di- naren van Emden en Haarlem te overhandigen. In de brief van 19 juli 1592 wer- den de Groningse gemeenten uitgenodigd om in Emden te verschijnen. Bijge- voegd was nog een brief van 1 augustus 1592 van de dienaars van Emden en 'overleydt met onse lieve broederen, den gesonden mannen der Gemeynthe Godts van Haerlem'. Ook deze brief ondertekende Aelbert.⁴⁰

In 1605 werd hij door Lyntgen Joachims, van Breda in haar testament aange- steld om een legaat van 24 realen aan de armen van de gemeente uit te reiken. Waarschijnlijk trad hij hier op als armendienaar.⁴¹ Echte zekerheid krijgen we pas met het testament van Maryn de Brouwere en Maycken van Hambrouck. Zij le- gateerden op 6 mei 1606: 'zal de boedel gaan aan de armen voornoemd, execu- teurs zullen zijn Pieter Bruycker en Aelbert Verhaer, of die bij hun afsterven de bediening over de armen zullen hebben'.⁴² Uit een brief van 28 oktober 1619, ge- publiceerd in *Vertooninghe ende verantwoordinghe*, blijkt dat hij deze niet had on- dertekend, maar wel mee had ingezien.⁴³ Tenslotte werd hij op 20 augustus 1622

36 M.E. III, 660.

37 W. J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland 1600-1735* (Haarlem, 1940), II, 127.

38 AVK, Haarlem, NA 44, 211 en 47, 9v.

39 AVK, Haarlem, NA 47, 9v.

40 Verkindert, *Brief, diende om te bewijzen*, 29.

41 AVK, Haarlem, NA 44, 140.

42 AVK, Haarlem, NA 47, 103.

43 *Vertooninghe ende verantwoordinge tot dienste van allen onsen medegenooten des geloofs, tegen seker geschrift van dato 21en september 1619, welcke de dienders der gemeynthe tot Amsterdam geschreven ende ghesonden hebben aen de dienders der gemeynthe tot Haerlem op haer schrijven van 2en septembris: welc schrijven van 2en septembris als ooc van 27en dito (van die van Haerlem aen die van Amsterdam geschre-*

met Adriaen Caluwaert, Vincent de Hont, Philips van Casele, Dirck Willemsz. en Joost Lybaert geïnsinueerd door Abraham van Halmael te Amsterdam.⁴⁴ Uit deze akte blijkt tevens, dat Aelbert in 1620 de zijde van Vincent de Hont koos, en nog steeds diende als dienaar.

Joost de Haen

Met Hans Busschaert en Jacob Pietersz. van der Meulen ondertekende hij op 19 juli 1592 te Emden de 'nodigingsbrief' aan de Groningse gemeenten. De andere twee waren oudsten. Ondertekende Joost ook in de hoedanigheid als oudste? Zie verder: het Vermeulensvolk.

Jan Roelantsz.

Met Aelbert Verhaer trad hij in 1592 op als afgezant van de Haarlemse Huiskopergemeente. Met hem ging hij als bode naar Groningen om de 'nodigingsbrief' en een begeleidend schrijven te overhandigen. De laatste brief werd mede door hem ondertekend, alsmede de banbrief van 8 september 1592. Zie verder: het Vermeulensvolk.

Het Vermeulensvolk of Bankroetiers

In 1598 ontstond in de Oud-Vlaamse gemeente een conflict over een 'schurfde saeck van een banckeruttier off zijn wijff'.⁴⁵ De gangbare mening was dat bankroet een bannenswaardige zaak was; een mening overigens, die niet alleen door de doopsgezinden maar ook door de gereformeerde kerk gehuldigd werd. Ook gereformeerde bankroetiers konden op tuchtmaatregelen rekenen.⁴⁶ Oudste Ja-

ven) die copien voor het beghin van de voorseyde vertooninghe ghestelt sijn, op dat den sin en meyninge te beter mach worden verstaen. Leest ende oordeeldt met verstandt (Haarlem, 1619), hiervan de laatste bladzijde. Het lijkt mij aannemelijk dat Vincent de Hont de auteur van dit geschrift was. Hoewel de brieven door de gehele dienaarschap zijn ondertekend, is Vincent (behoudens een gezamenlijke brief met Philips van Casele) eigenlijk de enige van dit gezelschap die gepubliceerd heeft.

⁴⁴ AVK, Haarlem, NA 109, 435.

⁴⁵ V.P., *Successio Anabaptistica*, 74.

⁴⁶ V.P. schrijft: 'Iacob van der Moelen schijnt teghen de schrift off teghen de costuym der wederdopers te seer gedraghen en verwaert te hebben..'. Vergelijk: M. Sprunger, 'Faillisementen. Een aspect van geestelijke tucht bij de Waterlands-doopsgezinde gemeente te Amsterdam in de

cob Pietersz. van der Meulen en zijn metgezel Jan Roelandts kregen hierover verschil van mening met hun medeoudste Hans Busschaert. De eersten wilden de overtreder verdragen, ja zelfs verdedigen. Hans Busschaert wilde niets weten van verdraagzaamheid, maar vond dat de overtreder gebannen moest worden. Blijkbaar werd er over en weer overlegd, maar gelukte het Hans niet om Jacob te overtuigen. De auteur van de *Successio anabaptistica* spreekt in dit verband van de 'hertneckigheid van sijn discipul Iacob van der Moelen'. Hans Busschaert ging vervolgens over tot het bannen van de bankroetier en Jacob Pietersz. van der Meulen. Deze zocht steun bij Thomas Byntgens, waarop de twee Hans Busschert banden.⁴⁷

Het Vermeulensvolk is niet groot van omvang geweest. De auteur van de *Successio anabaptistica* spreekt in dit verband van 'sulken cleynen hoopken'. Verder merkt hij op dat Jacob Pietersz. van der Meulen 'ongheacht onder de doopsghesinden' was. Als reden wijst hij diens eerdere 'wreetheyt van bannen' aan.⁴⁸ Na het overlijden van Jacob vervloede zijn gemeente. Toch bleef hij in de herinnering bewaard. Bij Louwerens Willemsz. lezen we in 1633 in zijn *Ezelinnen zoon*.⁴⁹

En de Ghulden Harpe word meest van alle ghezindheden bemind, hoewel vele liedkens op den afvallighen ghedicht zijn: waer van wij u luyden hier een mede delen dat ghemaakt is op den afval van Jacob Pieters Vermuelen metten zijnen die (gheen huysrovers maar) Bankkeroetier-speelders wilden verschonen dat Karel van Mander met de Ghemeynte Ghods metten ban bestraffen ⁵⁰

Verder lezen we nog in 1635 over een vrouw, genaamd Anneke Aerts, die eertijds lidmaat van de Oud-Vlaamse gemeente van Dordrecht was geweest, maar 'door onrust en ontijdighen ijver ten tijde van Jacop Pietersz. Vermeulen was afgesondert'.⁵¹

Jacob Pietersz. van der Meulen

Zie hierboven.

zeventiende eeuw', in *DB* 17 (1991), 101-130. Bij de Vlaamse gemeente te Rotterdam moesten nog in 1671 oudste Andries Jacobsz. de Roock en in 1672 leraar Guillaem van der Sluis hun taak neerleggen wegens dit vergrijp.

⁴⁷ V.P., *Successio anabaptistica*, 74.

⁴⁸ V.P., *Successio anabaptistica*, 75.

⁴⁹ Louwerens Willemsz., *Ezelinnen zoon* (Rotterdam, 1633), in de nareden.

⁵⁰ Het betreffende lied staat in de *Ghulden harpe* (Haarlem, 1627), 571, en vangt aan met de woorden: 'Den Wille Ghoods is broeders in eeren / te houden sijn dat ja heyligh en reyn'.

⁵¹ Stadsarchief Dordrecht, DTB (= doop, trouw en begraaf) collectie, inventarisnummer 78.

Jan Roelants

Reeds dienaar van de Haarlemse Oud-Vlaamse gemeente in 1592. Uit de *Successio anabaptistica* worden we gewaar dat hij bij de bankroetierskwestie tot de medestanders van Jacob Pietersz. van der Meulen behoorde.⁵²

Jan de Haen

Geen nadere gegevens bekend

Joos(t) de Haen

Hij werd geboren in 1568.⁵³ Joos was afkomstig van Sweveghem, hoewel zijn trouwakte een andere plaats aangeeft. Van beroep was hij linnenwever. In 1630 woonde hij in de Nobelstraat. Hij was getrouwd met: 1) N.N.; 2) Maycken van Doorn, weduwe van Gulligem, met wie hij op 29 mei 1633 voor het Haarlemse gerecht trouwde als weduwnaar van Thielt⁵⁴; 3) Maeycken Pieters Timmerman.⁵⁵ Op 1 oktober 1637 werd de inventaris opgemaakt van de goederen van Joos en Maycken van Doorn.⁵⁶ De Haarlemse notariële protocollen bevatten nog de volgende vermeldingen. Op 23 oktober 1609 attesteerden de kooplieden Vincent de Hont en Pieter Bruyckers op verzoek van Joos.⁵⁷ Een vermelding die enigszins verbaast, omdat het Vermeulensvolk gebannen was en er dus geen omgang mocht zijn. Op 9 november 1609 attesteerde de legatuurwerker Jaques Carijn op het verzoek van Joos.⁵⁸ Op 2 februari 1639 legde Joos, als erfgenaam van Hans van Doorn, een verklaring af.⁵⁹ Op 11 december 1645 werd een akkoord bereikt tussen Joos en Guiliaem Vermersch, oom van de twee kinderen van Jan Vermersch en Martyntgen Pieters Timmerman.⁶⁰ Dat Joos dienaar van het Vermeulensvolk was worden we ge-

52 V.P., *Successio anabaptistica*, 74. S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland. Van derzelver ontstaan tot op dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt* (2 dln., Amsterdam, 1847), I, 318-319 schrijft: 'Men noemde hunnen ahang de Bankroetiers, of ook wel Vermeulens-volk, Jan Roelands-volk en Jan de Haans-volk'.

53 AVK, Haarlem, NA 57, 129v.

54 AVK, Haarlem, Gerechtstrouwboeken (op microfiche in te zien). ,

55 AVK, Haarlem, NA 195.

56 AVK, Haarlem, NA 63.

57 AVK, Haarlem, NA 113, 160v.

58 AVK, Haarlem, NA 113, 161v.

59 AVK, Haarlem, NA 57, 129v.

60 AVK, Haarlem, NA 195.

waar uit een notariële akte uit 1603. Cathelyne van den Bussche legateerden 'aen de armen van de gemeente haerder gesintheyt, zullende de uitdeeling daarvan geschieden bij Joos de Haen van Swevegem en Jan de Capmaecker'.⁶¹

Jan de Capmaecker

Hij wordt samen met Joos de Haen genoemd als dienaar. Verder is er niets over hem bekend. In het loterijregister van het Oudemannenhuys uit 1606 worden de namen genoemd van Josyntgen Capmakers, Madeleen Capmakers en Joos Capmakers.⁶² Of deze personen verwanten van Jan zijn wordt niet duidelijk.

De Oud-Vlaamse gemeente van 1598 tot 1620

Aan Martin Schagen ontlene we de volgende beschrijving van deze gemeente:

Anno 1614 waeren tot Haarlem twee zeer voorname gemeentens. de Eene, uyt de strenge soort, veel al by den naam van Huyskoopers⁶³ bekend, had haar vergaderplaats agter de brouwerij van 't dubbeld-anker⁶⁴, met een uytgang in de Helm-breekerssteeg. 't huys aan 't Spaarne nog bij de naam van Vier Heemskinderen bekend; nu in een roomse kerk verwisselt. Deze was zeer talrijk; maar ook zeer streng in 't bannen en 't myden, dat [zoals] wij haast zullen zien, haar ondergang [schijnt] verhaast te hebben.⁶⁵

En verderop schrijft hij:

de harde hadden de gemeentens, 't zij die Oude Vlamingen, of Huyskopers, of Thys Gerritsvolk⁶⁶, of anders genoemd wierden, immers alle die den ban en wederdoop

61 AVK, Haarlem, NA 43, 11.

62 AVK, Haarlem, Loterijregister van het Oudemannenhuys, 1606. Deze lijst is, behalve op de studiezaal, in te zien via de website van de AVK. Hier gaat het om 9-64, 9-72 en 9-73 (met dank aan Daan de Clercq voor de tip).

63 Nog op 1 september 1638 legateerde Cathalyntgen Mesdach aan de gemeente der Huiskopers, waarvan zij lidmaat was. Vermoedelijk wordt hiermee de gemeente op de Oude Gracht bedoeld.

64 Wat betreft brouwerij 't Dubbeld-Anker' valt het volgende te zeggen. In 1637 was Jan van Brien en brouwer, en in 1647 Rutger van Brien en diens vrouw Christina Walkers. Overigens woonde Bartel van Brien en in 1634 in bij Janneken de Caerle in 'De Vier Heemskinderen' (AVK, Haarlem, NA 133, 377v).

65 K. Sybrandi, 'Een onuitgegeven brief van het jaar 1740 over de doopsgezinde gemeente in Haarlem', in *DB* 13 (1863), 125-165, hier 131.

66 Eigenlijk een benaming voor een groep Oude Friezen, maar hier gebruikt als aanduiding voor de striktere richting onder de doopsgezinden; zie *ME* IV, 713.

tegen hunne broeders oeffenden; en geen man of vrouw in hunne gemeente dulden, die niet zijn gemaal medebragt, en niet, of bij een ander gemeente gedoopt zijnde, zich hunnen doop opnieuw onderwierp.

Schagen houdt in zijn beschrijving van de doopsgezinden te Haarlem vooral de verdraagzaamheid hoog in het vaandel, en beoordeelt de gemeenten volgens deze norm. Toch doet hij daarmee niet geheel recht aan de Oude Vlamingen. Immers, de auteur van de *Successio anabaptistica* had er weet van dat ook de Vlaamse gemeente in Haarlem de ban en wederdoop uitoefende.⁶⁷

De gemeente der Oude Vlamingen was omvangrijk. Onder haar leden vinden we vooral – maar niet alleen – Vlamingen. Onderzoek in de notariële protocollen leverde voor de periode 1602 tot 1619 een totaal van 82 testamenten met legaten of schenkingen aan de gemeente van de Oude Vlamingen op. Het betrof zowel echtparen als personen alleen. In deze 82 testamenten werden de volgende Vlaamse plaatsen van herkomst genoemd (achter de plaatsnaam volgt het aantal vermeldingen): Antwerpen (5), Brugge (2), Byselaar (2), Diksmuiden (2), Gent (1), Geulegem (2), Haluwijn (2), Heule (1), Ieperen (1), Ingelmunster (3), Isegem (3), Kortrijk (5), Lendele (1), Leuven (2), Lichtervelt (2), Lochum (1), Mennen (18), Meulbeke (1), Mosele (4), Oudenaarden (1), Roesclare (6), Rumbeke (5), St. Oomers bij Artois (1), Waelderren (1), Weert (4), Werwijck (6), Westweteren (2). Van de andere plaatsen scoorde vooral het Duitse Goch (5) hoog.

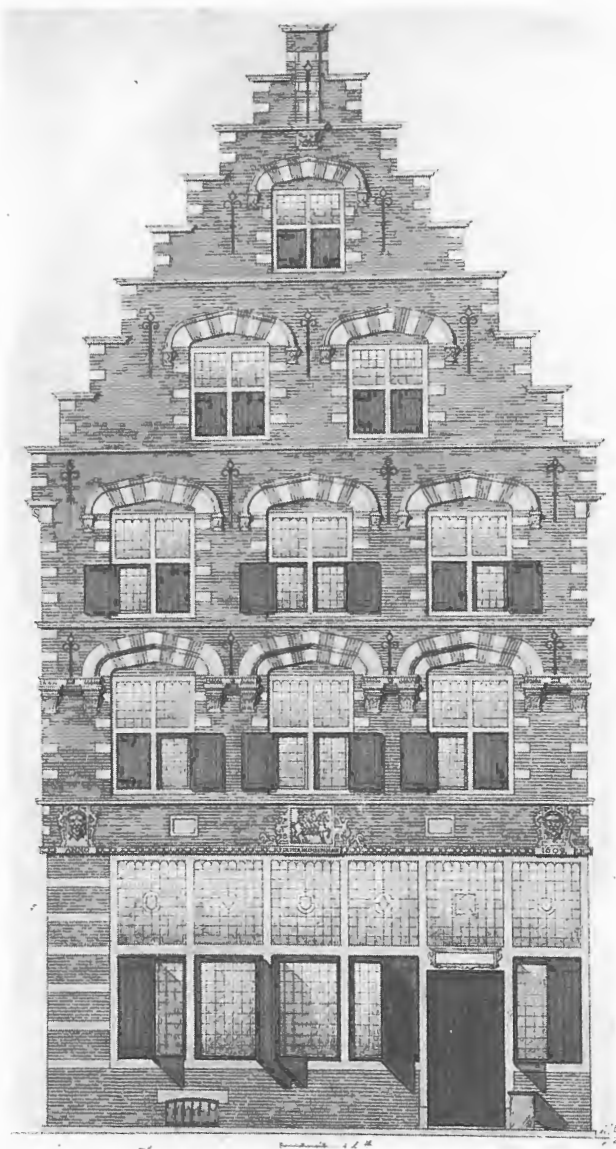
Als plaats van samenkomst van de Oude Vlamingen wordt doorgaans aangenomen, dat daarvoor het huis ‘De Vier Heemskinderen’ werd gebruikt. Toch denk ik dat deze voorstelling niet helemaal klopt. Zij vraagt om een precisering. De gebroeders Gerrit, Hans en Pieter van Steenkiste kochten op 31 juli 1589 een huis en erf aan het Spaarne. Volgens aantekeningen van Daan de Clercq blijkt uit de verkoopakte, dat de kopers de bevoegdheid kregen tot het ankeren en het timmeren in- en tegen de muren van de belendende huizen. Hij gaat er dan ook vanuit, dat de kopers er een nieuw huis lieten bouwen.⁶⁸ Het huis werd vermoedelijk door alle drie de broers bewoond. Op 15 april 1598 kochten Gerrit en Pieter het achterhuis van hun buurman Jan Adams Visscher. Als laatste kocht Pieter in maart 1604 een nabijgelegen huis en erf in de Helmbrekersteeg, waarin ‘De Vier Heemskinderen’ een achteruitgang had. Het huis ‘De Vier Heemskinderen’ werd nu nog slechts bewoond door Pieter, zijn echtgenote Janneken de Caerle en hun kinderen. In 1609 werd het pand verbouwd en van een nieuwe gevel voorzien. Omdat ook Schagen melding maakt van een uitgang in de Helmbrekersteeg acht ik het waarschijnlijk dat het vermaanhuis niet in, maar achter ‘De Vier Heemskinderen’ heeft gestaan. Dit geheel volgens de gewoonte van de doopsgezinde schuikerken. Er is waarschijnlijk gebruikgemaakt van de in 1598 en 1604

67 V.P., *Successio anabaptistica*, 70-71; in casu Jacques Outerman.

68 Particuliere aantekeningen van D. de Clercq betreffende het geslacht Van Steenkiste.

Vroegzeventiende-eeuws schild, beschilderd met vier Heemskinderen, ijzer, ø 60 cm. Dit schild is afkomstig uit het huis 'De Vier Heemskinderen' aan het Spaarne (no. 94) te Haarlem, en achter dit pand bevond zich de vergaderplaats van de Oude Vlamingen. (Rijksmuseum Amsterdam, NG-NM-9313)

't Huis 'De Vier Heemskinderen' in 1767. Technische tekening (reconstructie) van de voorgevel van Spaarne 94 in 1767, door A.J.C. van Gemund, 1893. (Collectie Archiefdienst voor Kennemerland, Atlas 53-000269 G)

vrijgekomen ruimte achter 'De Vier Heemskinderen'. De situatie lijkt enigszins op die van de kerk bij 't Lam in Amsterdam. Harmen Hendricksz van Warendorp⁶⁹ had aldaar in 1608 de kerk op de Singel laten bouwen, en het de Vlaamse gemeente in bruikleen gegeven. Tot aan zijn overlijden hield hij toezicht op 'zijn huis'. Voor Haarlem geldt, dat de plek ook na de scheuring van 1620 in handen van Pieter van Steenkiste en zijn echtgenote bleef. Pieter en Janneken kozen de zijde van Lucas Philips. Pas na het overlijden van Pieter verkocht Janneken de Caerle voor f1800 het huis en erf in de Helmbrekersteeg aan leraar Lucas Philips.⁷⁰ Uiteindelijk werd het huis 'De Vier Heemskinderen' in 1638 door de erfgenamen van Janneken verkocht voor een bedrag van vierduizend gulden.⁷¹

Bij de behandeling van de dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeente valt tenslotte nog één ding op, namelijk dat Pieter van Steenkiste⁷² noch vóór, noch ná de scheuring van 1620 een ambt in de gemeente bediende. Pieter van Steenkiste was een vooraanstaand lidmaat en invloedrijk koopman, en men zou verwachten dat hij onder de dienaren te vinden zou zijn. Hij voorzag de Oud-Vlaamse gemeente echter wel van een plaats van samenkomst.

Aelbert Verhaer

Zie hierboven.

Hans van St. Truie

Hij wordt door Van Gelder⁷³ genoemd als dienaar in 1606.

69 ME III, 270 en IV, 886-887.

70 Gemeentearchief Amsterdam (hierna: GAA), particulier archief (hierna: PA) 565, inventarisnummer C58 (oud).

71 AVK, Haarlem, Transportregister 76-58, 103v.

72 Pieter van Steenkiste de oude werd ca. 1559/60 geboren te Menen. Hij was getrouwd met Janneken de Caerle, geboren te Ieper. Hij was askoopman te Haarlem. Zijn kinderen waren: Pieter, Janneke, Catalijntje, Christina, Feryna (Ferijntje) en Mayken. Zijn mutueel testament dateert van 28 mei 1621 (AVK, Haarlem, NA 92, —). Het testament van Janneken is gedateerd: 11 november 1633 (AVK, Haarlem, NA 162, 36).

73 H.A. van Gelder, *Het Menniste Haarlem. Bijdragen tot eene geschiedenis der doopsgezinden te Haarlem* (Haarlem, 1892).

Jan Willemsz.

Hij was reeds oudste in 1611. Volgens het kerkenboek van de Oud-Vlaamse gemeente te Dordrecht⁷⁴ overleed hij op 13 oktober 1617. We moeten hem niet verwarren met de gelijknamige Haarlemse oudste van de Waterlandse gemeente of de Friese oudste uit Hoorn.⁷⁵ Waarschijnlijk is hij identiek met Jan Willemsz., legatuurwerker. Deze trad op 12 juli 1609 met Vincent de Hont op als getuige van het testament van Mayken Bergemans, weduwe van Jan Willemsz. de Jonckheere.⁷⁶ Over zijn werkzaamheden weten we het volgende. In 1611 hielp hij met de Dordtse oudste Geraerd van Bylaer een conflict in R. (waarschijnlijk Rotterdam) oplossen. Hij was verder tot aan zijn overlijden nauw betrokken bij de conflicten over de gemeentetucht in de Amsterdamse Oud-Vlaamse gemeente. Naast de betrokkenheid van andere oudsten, trok hij hierin veel samen op met Jacques (Jacob) Verbeeck, oudste van de Utrechtse Oud-Vlaamse gemeente.⁷⁷

Hendrick Pietersz.

Hendrick ondertekende als dienaar brieven van Haarlem⁷⁸ aan Amsterdam in 1616 en 1619. Hij overleed op 24 oktober 1619.⁷⁹ Waarschijnlijk is hij dezelfde persoon als de Hendrick Pietersz., linnenwever van de Jouwer (Joure), die op 9 augustus 1607 als getuige optrad bij het testament van Tanneken Volleys, weduwe van Michiel Huys.⁸⁰ Deze werd kort daarop – op 22 november 1607 – als Henrick Pietersz. Vries met Joos Lybaert tot executeur testamentair benoemd van het echtpaar Andries Adriaens van Besoyen en Catelyne van den Berge.⁸¹ Een extra aanwijzing voor de identificatie met Hendrick Pietersz., van Joure biedt het testament van Mariken Poorts, weduwe van Jan van Waelre. Zij ‘instituteert tot haren erfgenaam Henrick Pietersz. van de Jouwer om aen de armen van hare gemeente en geloove binnen Haerlem uit te reiken ...’.⁸² Verder trad Hendrick op als getuige van het testament van Barbelken van Deyne, van Melle bij Gent.⁸³ Tenslotte

74 Stadsarchief Dordrecht, DTB collectie, inventarisnummer 78.

75 Respectievelijk Verheus, *Naarstig en vroom*, 74-75 en ME III, 85-86.

76 AVK, Haarlem, NA 47, 134v.

77 *Vertooninghe ende verantwoordinge*.

78 *Vertooninghe ende verantwoordinge*. De brieven dateren van 21 december 1616, 2 september 1619 en 27 september 1619.

79 Hetgeen blijkt uit de laatste bladzijde van *Vertooninghe ende verantwoordinge*.

80 AVK, Haarlem, NA 46, 91.

81 AVK, Haarlem, NA 46, 103v.

82 AVK, Haarlem, NA 45, 51v.

83 AVK, Haarlem, NA 50, 228v.

was hij met Dirck Willemsz. Verhoeven op 2 februari 1617 getuige van het testament van Pieter Bruyckers en Aeltgen Zegers.⁸⁴

Philips van Casele

Hij was afkomstig uit Gent. Philips was getrouwd met: 1) Josyntgen de Walsche uit Gent – zij overleed vóór 27 oktober 1604; 2) Lyntgen (Cathalyntje) Pieters Pols, weduwe van Hans Verkindert.⁸⁵ In een akkoord van 12 november 1640 wordt zij Cathalyne, Pieter Polendochter genoemd. Als kinderen vond ik: Abraham, Hester, Sara, Joos, Lynken en Philips junior.⁸⁶ Verder had hij de zorg over zijn stiefkinderen Janneke en Pieter Verkindert. Op 20 juni 1624 werd het mutueel testament van Philips en Josyntgen opgemaakt. Hierin legateerden ze een niet nader genoemd bedrag aan de armen van hun gemeente. Getuigen bij deze gelegenheid waren Vincent de Hont en Joos Lybaert. In een codicil van koopman Pieter van der Kindert werd Philips aangesteld tot medevoogd over diens minderjarige kinderen.

⁸⁴ AVK, Haarlem, NA 51, 135v.

⁸⁵ AVK, Haarlem, NA 58, 176; NA 80, 23 en NA 120, —.

⁸⁶ 1) Abraham van Casele werd in 1596 geboren uit het eerste huwelijk van Philips (AVK, Haarlem, NA 58, 176). Hij was getrouwd met Jacobmyna Pieters de Ruyschere. Hun mutueel testament werd op 6 juli 1633 gesloten (AVK, Haarlem, NA 120, —). Abraham was in 1629 koopman van beroep. In de periode 1633 tot 1644 woonde hij in de Grote Houtstraat. Op 24 april 1652 is er sprake van zijn vier minderjarige kinderen, waarvan Pieter Verkindert, Johan de Ruyschere en Gerrit Cloribus de voogden waren. Op genoemde datum werd een schikking bereikt met de andere erfgenamen. Bij deze gelegenheid trad Nicolaes Catoor, getrouwd met Sara van Casele, op namens zijn vrouw en minderjarige zwager Philips van Casdele junior (AVK, Haarlem, NA 199, 6 en 21v). Uit een op 1 mei 1565 door Pieter Verkindert opgemaakte staat van middelen blijken de namen van de volgende kinderen: Pieter van Casele, overleden op 4 november 1655; Hester; Abraham; Jacomine, overleden op 17 februari 1652 (AVK, Haarlem, NA 220, —; NA 219, – en NA 213, 6). Op 23 juli 1629 kocht Abraham de helft van de 'bleyckersgereetschappen' van Pieter van Hulle, bleker te Bennebroek (AVK, Haarlem, NA 119, —). Dezelfde Pieter, lijnwaatbleker onder Bennebroek, bekende op 19 januari 1651 een schuld aan de weduwe en erven van Abraham. Tenslotte was Abraham met Pieter Verkindert namens de overige erfgenamen van hun (stief-)vader op 12 november 1640 betrokken bij een akkoord met Ysack de Volder, Abraham Mathijsz., Pieter Ketelingh en Reynier Saskers (AVK, Haarlem, NA 136, 117-118v). 2) Hester van Casele werd in 1598 geboren. Abraham en Hester waren volgens een op 27 oktober 1604 bereikt akkoord tussen Philips en de voogden van zijn minderjarige kinderen geboren uit diens eerste huwelijk. De voogden waren Aelbert Verhaer en Vincent de Hont (AVK, Haarlem, NA 75, 167v). Geassisteerd door haar broer Philips gaf Hester op 6 juli 1665 volmacht aan Reynier Salden (AVK, Haarlem, NA 214, —). 3) Sara van Casele werd reeds genoemd. 4) Joos van Casele. 5) Lynken van Casele. 6) Philips van Casele junior.

Philips was koopman van beroep. Passchier Caluwaert, linnenwever, was in 1626 knecht bij hem.⁸⁷ De verpondinglijst van 1628 noemt bij zijn naam huizen aan de Oude Gracht, Smedestraat en de Bredestraat. Aangaande – vermoedelijk – het eerste huis lezen we op 4 mei 1641 dat dit door zijn erfgenamen verkocht werd aan Abraham Mathijsz., Pieter Ketelingh, Ysaack de Volder en Reyndert Sas-kers. Deze traden waarschijnlijk op in hun hoedanigheid als dienaren van de Oud-Vlaamse gemeente. De wederhelft van het huis en erf stond op naam van Vincent de Hont.⁸⁸ Vermoedelijk gaat het hier om het huis 'het Goudgrendeltje'. In dat geval werd het vermaanhuis voor het Vincent de Hontsvolk aangekocht door de beide oudsten Vincent de Hont en Philips van Casele.

De vroegste vermelding van Philips als armbezorger stamt uit 1602.⁸⁹ In het testament van Grietgen van Elslandt, weduwe van Guillaume de Jonckheer werd vastgelegd dat Philips een bedrag van f24 en een bed voor de armen van de gemeente ter hand gesteld moest worden. De laatste plaats waar hij als bedienaar van de armen wordt genoemd is in het testament van Jan Vercoilge en Pasquynten van Helandt in 1628.⁹⁰ In een brief van 21 juni 1622 wordt hij samen met Vincent de Hont genoemd als oudste van de gemeente te Haarlem. Genoemde brief bevat een aantal geloofsartikelen, en gaat in op de wens van de afgescheidenen (het Lucas Philipsvolk) om zich weer met de partij van Vincent te verenigen.⁹¹ Tenslotte komt zijn naam in het notarieel archief bij vele gelegenheden voor als getuige, voogd of als executeur-testamentair.⁹² Vaak trad hij op met zijn medeoudste Vincent.

87 AVK, Haarlem, NA 97, 181v.

88 Na het overlijden van Philips rees er een geschil tussen zijn erfgenamen Pieter van der Kindert (Verkindert), Abraham van Casele en de dienaren van de Oud-Vlaamse gemeente. Op 12 november 1640 deden Guillaume de Witte, Jan Cornelisz. Nyckel, Gerrit Jansz. van Santen en Jaques de Graef uitspraak over het gerezen geschil (AVK, Haarlem, NA 120, —). Boven- genoemde verkoop is mogelijk de uitkomst van de bemiddeling.

89 AVK, Haarlem, NA 41, 1. Overige vermeldingen zijn: 25 juli 1603 (AVK, Haarlem, NA 18, 23); 15 augustus 1611 (AVK, Haarlem, NA 69, —); 20 augustus 1622 (AVK, Haarlem, NA 109, 435); 8 oktober 1624 (tweemaal); 12 juli 1625 (AVK, Haarlem, NA 127, —); 16 november 1625 (AVK, Haarlem, NA 58, 427) en 17 april 1628 (AVK, Haarlem, NA 99, 50).

90 AVK, Haarlem, NA 99, 50 (d.d. 17 april 1628).

91 Als 'eerste vertooninge' opgenomen in: De Buyser, *Christelijck huysboek*, 827-833.

92 Als getuige in AVK, Haarlem, NA 44, 211; NA 46, 103v; NA 49, 98; NA 48, 131v; NA 91, 107v en NA 124, 4-5. Als (bijstaand) voogd in NA 24, 162 en NA 43, 232v. Als executeur-testamentair komen we hem tegen in NA 49, 174; NA 51, 121; NA 91, 114v; NA 123, 36v en NA 134, 169v.

Goossen Willemsz.

Hij was afkomstig uit Waelderden en getrouwd met Femmetgen Michiels, die afkomstig was uit Kampen. Goossen overleed vóór 15 november 1603. Het echtpaar had één dochter: Aerentgen. Zij liet haar testament opmaken op 19 mei 1603 en 25 oktober 1604. Beide keren legateerde zij *f*300 aan de Oud-Vlaamse gemeente.⁹³ Aerentgen was getrouwd met Esias Jansz. van Nottelen⁹⁴, glasmaker te Rotterdam. Deze gaf op 23 mei 1621 procuratie aan Guillaume de Remaulcx en Willem van den Heuvel te Haarlem om namens hem te aanvaarden en bewaren

de helft van seeker huys ende erve binnen Haerlem staende ende gelegen op de Oude Gracht binnen Haerlem voorn[oem]t twelck eertijts ende van outs genaempt is de Brouwery ende langen tijt gebruyckt tot dienst vande gemeente vande Mennisten, ende daer van de constituents huysvrouw vader eertijts vande helfte gifte ende eygendom heeft ontfangen.⁹⁵

De testamenten van Femmetgen dateren van 15 november 1603 en 25 oktober 1604. Zij legateerde *f*300 aan 'de armen van haar geloove'. Indien haar dochter eerder overleed zouden de armen *f*1200 ontvangen.⁹⁶ Met Pieter Bruyckers wordt Goossen Willemsz. op 14 februari 1603 genoemd als ontvanger van de goederen van Cathelijne Baerts, weduwe van Jan Pietersz., timmerman. Verder wordt hij met Philips van Casele en Willem van den Heuvel op 25 juli 1603 genoemd in het testament van Mayken Henrick Beckersdr., als 'die goederen aan de armen uitreiken'.⁹⁷

Adriaen van den Dorpe

Hij werd geboren circa 1542 en was koopman van beroep.⁹⁸ In zijn testament van 9 december 1611 vermaakte hij een kwart van zijn goederen aan de armen van de

⁹³ Respectievelijk AVK, Haarlem, NA 43, 81v en NA 44, 36v.

⁹⁴ Ezias was een zoon van Jan Barentsz. van Nottelen. Hij was glasmaker (in 1625 en 1626) en later kruidenier (in 1636) van beroep. In 1625 verkocht hij een huis aan de zuidzijde van de Kipstraat te Rotterdam. Hun mutueel testament is van 12 september 1636. Ezias raakte in Rotterdam betrokken bij de conflicten in de Oud-Vlaamse gemeente, zoals die zich vanaf ca. 1625 voordeden. Hij behoorde tot de Oude Vlamingen, die zich in 1632 met de Vlaamse gemeente aldaar verenigden.

⁹⁵ Gemeentearchief Rotterdam, Rotterdam, NA 53, 204/423. Genoemde personen werden op 27 mei 1621 gemachtigd om de helft te verkopen aan Vincent de Hont. Deze bezat reeds de andere helft. Rotterdam, NA 53, 228/1601.

⁹⁶ Respectievelijk AVK, Haarlem, NA 42, 79v en 44, 35v.

⁹⁷ AVK, Haarlem, NA 18, 123.

⁹⁸ AVK, Haarlem, NA 82, 154.

gemeente 'daaronder hij veel jaren gesorteert heeft'. Tot executeurs benoemde hij Jan Barentsz. van Nottelen en Jan de Mol.⁹⁹ Uit het notarieel archief volgen nog enige akten, die betrekking op hem hebben. Op 31 augustus 1611 legde Adriaen een verklaring af.¹⁰⁰ In het testament van Tanneken en Ceeleken Pierloots op 23 januari 1604 werd hij aangesteld tot executeur.¹⁰¹ Ook werd hij met Pieter van Steenkiste in een codicil van 16 februari 1610 aangesteld tot executeur door Grietgen Vercamere, weduwe van Joos van der Molen.¹⁰² Met Vincent de Hont was hij op 1 april 1608 getuige bij de uitkering van het moederlijk bewijs door Geraert Kyes, weduwe van Syntgen de Grave.¹⁰³ Tenslotte trad Adriaen nog op als getuige bij een op 6 november 1611 bereikt akkoord door Jan Jacobsz. de Mol *cum suis*.¹⁰⁴

Willem van den Heuvel

Hij was afkomstig uit Overweert in het Graafschap van Hoorn. Willem was een zoon van Claes van den Heuvel. Uit een akte van 15 september 1627 blijkt, dat hij een zus genaamd Elsen had.¹⁰⁵ Willem was getrouwd met Maycken Coppens, eveneens uit Overweert. Als kinderen worden genoemd: Anna, Barbara, Claes, Severijn, Marten, Govert, Nicolaes en Abraham.¹⁰⁶ Willem was koopman van be-

99 AVK, Haarlem, NA 23, 125v.

100 AVK, Haarlem, NA 82, 154.

101 AVK, Haarlem, NA 19, 14.

102 AVK, Haarlem, NA 47, 233v.

103 AVK, Haarlem, NA 46, 155-156.

104 AVK, Haarlem, NA 82, 3.

105 AVK, Haarlem, NA 129, 42v. In dezelfde akte worden ook als broer van zijn vader genoemd: Dirck van den Heuvel met diens zoons Henrick (geboren in 1555) en Jan (geboren in 1567). In deze akte wordt ook de herkomst van Willem en Maycken vermeld.

106 1) Anna was in 1631 getrouwd met Thyman Schouten (AVK, Haarlem, NA 102, 85). Op 22 mei 1629 maakte Willem nadere beschikking omtrent zijn dochters Anna en Barbara. Verder gaf Anna op 16 juni 1644 *acquit de charge* aan Pieter Joostens; 2) Barbara, haar zus Anna en broer Severijn legden op 4 juli 1631 een verklaring af (AVK, Haarlem, NA 102, 84-86); 3) Claes of Nicolaes was getrouwd met Susanna van Halmael. Hij was koopman van beroep. Volgens een akte van 27 december 1643 was Claes met Jacob Montenack, Jan Bardoel en Gillis de Koocker 'in dienst en verbondt' van koopman Servaes Montenack 'om hem te dienen in Silesien' (AVK, Haarlem, NA 137, 168). Het mutueel testament dateert van 6 november 1646 (AVK, Haarlem, NA 140, 109), met een later codicil op 6 april 1651. Bij die laatste gelegenheid woonde het echtpaar in de Zijlstraat (AVK, Haarlem, NA 143, 75) Hun dochter Marya was getrouwd met: I) Henrick Abrahamsz. Vlemingh; II) Govert Bethy; 4) Severijn was in 1630 getrouwd met Maeycke Smuyser. Hij was koopman van beroep. Severijn en Hans Verhagen, medekoopman, gaven op 4 september 1630 volmacht aan Jeremias Hamius te London om zich te vervoegen bij Guillaume Vercruyse (AVK, Haarlem, NA 132, 139). Severijn overleed vóór 5 mei 1645. Op 31 de-

roep. In 1624 en 1630 woonde hij in de Zijlstraat; in 1627 nader bepaald als 'in de Zijlstraat op de hoek van de Crayenhorstergracht'.¹⁰⁷ Het mutueel testament van het echtpaar stamt van 29 oktober 1624. Als getuigen traden bij die gelegenheid op Goosweyn Bartholomeus van Gennep en Lucas Philips.¹⁰⁸ Gelet op de datum, betekent dit dat Willem zich heeft aangesloten bij de partij van de Borstentasters. Het tweede testament dateert van 17 december 1627.¹⁰⁹ Codicilen werden door Willem opgemaakt op 24 april 1629, 19 januari 1630 en 22 februari 1630.¹¹⁰ Op 22 mei 1629 – ná het overlijden van Maycken – maakte Willem een nadere beschikking omtrent zijn dochters. Op 14 juli 1630 gaf Willem 'wegens ouderdom en ongesteldheid' volmacht aan zijn zonen Marten en Govert.¹¹¹ Op 10 maart 1631 bleek Willem 'onlangs overleden' te zijn. Als executeurs van het testament traden Pieter Joostens en Henrick Veskers op.¹¹² De uiteindelijke scheiding van de nalatenschap vond op 28 april 1633 plaats.¹¹³ Op 25 juli 1603 wordt Willem met Philips van Casele en Goossen Willemsz. genoemd in het testament van Maycken, Hendrick Beckersdochter als 'die goederen aan de armen uitreiken'.¹¹⁴ Daarnaast zien we Willem een aantal malen optreden als getuige of executeur-testamentair.¹¹⁵

cember 1647 deed Pieter Joosten Bogaert insinuatie op zijn weduwe; 5) Marten of Martijn. In de jaren 1627 tot 1634 wordt hij als koopman te Amsterdam genoemd (AVK, Haarlem, NA 133, 378). Op 29 januari 1627 gaven vader Willem en broer Severijn hem volmacht (AVK, Haarlem, NA 128, 55 en 129, 49). Op 6 april 1629 is er sprake van een 'wisselprotest' op verzoek van Marten; 6) Govert of Godefridus was in 1651 koopman van beroep. Hij was getrouwd met Egbertgen Maes, en woonde in 1634 te Amsterdam (AVK, Haarlem, NA 133, 195v). Op 22 augustus 1631 ontving hij volmacht van zijn zus Anna (AVK, Haarlem, NA 102, 115). Op 3 mei 1632 transporteerde Govert, namens zichzelf en de verder kinderen en erfgenamen van Michiel van Steenkiste de jonge (AVK, Haarlem, NA 133, 195v). Op 31 oktober 1641 traden de broers Godfried en Nicolaes gezamenlijk op met Jacob Schoudt, als lasthebber van Severijn, Anna en Barbara (AVK, Haarlem, NA 184. —); 7) Nicolaes; 8) Abraham.

¹⁰⁷ Zo ook in de Haarlemse verpondinglijst over 1628.

¹⁰⁸ AVK, Haarlem, NA 95, 297v.

¹⁰⁹ AVK, Haarlem, NA 98, 209.

¹¹⁰ Respectievelijk AVK, Haarlem, NA 100, 35v; NA 101, 16 en NA 101, 46v. In het eerste codicil handhaafde hij de bepaling omtrent de armen van de gemeente 'daar Lucas Philips en Pieter Joostensz. bij gemelt staen'. In het tweede codicil benoemde hij Pieter Joostensz. Bogaert tot mede-executeur.

¹¹¹ AVK, Haarlem, NA 101, 129v.

¹¹² AVK, Haarlem, NA 102, 35v. Op 4 augustus 1631 trad Govert namens de kinderen en erven van Willem op als crediteur van Sr. Offerman, factor te Rouen (AVK, Haarlem, NA 119, —).

¹¹³ AVK, Haarlem, NA 104, 61.

¹¹⁴ AVK, Haarlem, NA 18, 123.

¹¹⁵ Op 11 november 1609 was hij getuige in het testament van Lysbeth Symons Vriese, en op 8 oktober 1624 in dat van Meus Soete. Verder was hij, volgens testament van 21 september 1620, met Herman Beckers en Adriaen Roeloff executeurs testamentair van Maycken, Henrick Bec-

Vincent de Hont

Zijn genealogische gegevens komen aan bod in de fragmentgenealogie aan het eind van dit artikel. Hier behandel ik slechts de gegevens van zijn bediening vóór de breuk van 1620. Voor de periode ná 1620 verwijs ik naar het gedeelte over de gemeente aan de Oude Gracht. De vroegste vermelding van Vincent als 'bedienaar der armen' stamt uit 1606.¹¹⁶ Wel moet bedacht worden dat we hem al vanaf 1605 in een veelheid van testamenten, verklaringen en akkoorden tegenkomen. Het is daarom niet uit te sluiten, dat hij toen al in de bediening stond. Op 17 mei 1612 werden Vincent en Pieter Bruyckers als 'bedienders van de armen der gemeente' aangesteld tot executeurs en regeerders over een kamer en erf in de Oude Doelstraat. Deze kamer werd in het testament van linnenwever Sander Wouters aan de Oud-Vlaamse gemeente geschonken.¹¹⁷ Aan Vincent en Pieter Bruyckers werd bij testament van 27 december 1612 ook het beheer en de uitdeling van de goederen van Janneken Matheus Barnaerts, uit Harlingen toevertrouwd.¹¹⁸ Er zijn nog meer vermeldingen, maar die kunnen hier niet allemaal vermeld worden. Slechts één wil ik nog noemen, aangezien daaruit mogelijk een vroege aanwijzing van zijn bediening op te maken valt. Op 5 augustus 1602 kreeg Vincent volmacht om de boedel te redden van Martyntgen Parmentiers, weduwe van Thomas Busschaert, gewoonde hebbend 'in 't Gulden Weeffgetouw'.¹¹⁹ Vincent was ook betrokken bij de perikelen rond de Amsterdamse Oud-Vlaamse leeraar Hero Jansz.¹²⁰ en bij het latere conflict met Lieven de Buyser.¹²¹ Zijn naam komt voor – als ondertekenaar – op brieven van de gemeente der Oude Vlamingen te Haarlem aan die van Amsterdam, in de periode 1616 tot 1619. In 1617 was hij met Philips van Casele afgezant naar Amsterdam.¹²²

kersdochter. Tenslotte trad hij met Pieter Joostensz. op 26 juli 1629 op in dezelfde hoedanigheid voor Naleken de Wys, weduwe van Goosweyn Bartholomeus van Gennep.

116 Van Gelder, *Het Menniste Haarlem*. Vervolgens wordt hij in het testament van Gerryt Henricx, lakenreder en Beelken Gerrits op 12 oktober 1609 genoemd (AVK, Haarlem, NA 47, 180v).

117 AVK, Haarlem, NA 49, 97v.

118 AVK, Haarlem, NA 49, 204v.

119 AVK, Haarlem, NA 71, 94v.

120 Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, II, 130-133 en Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 301-302.

121 Zie vorige voetnoot en ME I, 488.

122 Volgens *Vertooninghe ende verantwoordinge* gebeurde dit in april 1617. Eerder waren Adriaen Caluwaert en Joos Lybaert er geweest.

Henrick Zegers

Hij was geboren in 1561 en afkomstig uit Eindhoven.¹²³ Gelet op de volgende vermeldingen was hij mogelijk dienaar bij de Oude Vlamingen. Op 27 oktober 1605 was hij met Vincent de Hont getuige van het testament van Jacobmyntgen van der Mersch.¹²⁴ Ook was hij op 20 juli 1608 met Jan Bruyckers en Vincent de Hont getuige van het testament van Anneken Sierops, weduwe van Sierop Yglesz.¹²⁵

Pieter Bruyckers (Breuckers)

Pieter was geboren in 1549 en afkomstig uit Weert.¹²⁶ Hij was de broer van onderstaande Jan Bruyckers. Van beroep was Pieter koopman. In 1609 woonde hij in de 'Rompebuert'.¹²⁷ Hij was getrouwd met: 1) Aeltgen Zegers, van Goch; 2) Jossyna van der Straten.¹²⁸ Het mutueel testament van Pieter en Aeltgen werd op 2 februari 1617 opgemaakt. Zij woonden toen in de Kleine Houtstraat. Als getuigen traden bij die gelegenheid op: Henrick Pietersz., van Joure en Dirck Willemsz. Verhoeven.¹²⁹ Uit het testament blijken de namen van hun kinderen, namelijk: 1) Symon; 2) Zeger en 3) Styntgen, die getrouwd geweest was met Cornelis Jansz. Verster. Met Goossen Willemsz. wordt Pieter reeds in 1603 genoemd als ontvanger van de goederen van Cathelyne Baertsdr., weduwe van Jan Pietersz., timmerman.¹³⁰ Een duidelijker aanwijzing voor zijn dienaarschap is echter het testament van Tanneken Volleys uit Mosele, weduwe van Michiel Muys op 9 augustus 1607. Hierin wordt hij genoemd als 'voogd en uitdeeler van de goederen aan de armen van de gemeente tot Haarlem, daer zij mede eenig is in den gelove'. Naast deze zijn er nog meer vermeldingen van Pieter als armendienaar, maar gelet op de omvang laat ik ze hier achterwege.¹³¹ De laatste vermelding

¹²³ AVK, Haarlem, NA 46, 208v.

¹²⁴ AVK, Haarlem, NA 44, 216v.

¹²⁵ AVK, Haarlem, NA 46, 208v.

¹²⁶ AVK, Haarlem, NA 113, 161v.

¹²⁷ AVK, Haarlem, NA 113, 102v.

¹²⁸ Zij was een dochter van de Haarlemse koopman Michiel van der Straten. Deze woonde met zijn vrouw Margriete Rutgers in 1613 op de Oude Gracht (volgens hun testament van 19 december 1613). Volgens een verklaring uit 1622 en een borgtocht uit 1627 had Jozina een broer genaamd Jacob van Straten.

¹²⁹ AVK, Haarlem, 51. 135v.

¹³⁰ Gedateerd 14 februari 1603.

¹³¹ In het testament van Maryn de Brouwere en Mayken van Hambrouck op 6 mei 1609. Verder in het op 5 april 1611 gesloten testament van Mayken van den Bossche, weduwe van Jacob Woestijn. Zij legateerde 'aan de armen van de gemeente daar inne zij tegenwoordig een zuster

stamt uit 1612. Tenslotte valt ook van Pieter een veelvoud aan getuigenverklaringen en andere zaken uit het notarieel archief te noemen.¹³²

Jan Bruyckers (Breuckers)

Hij werd geboren in 1553¹³³ en was evenals zijn broer Pieter afkomstig uit Weert.¹³⁴ Jan is overleden vóór 28 juli 1609. Hij was getrouwd met Grietgen Symons Baten. Haar testament dateert van 28 juli 1609. Hierin benoemde zij haar zwager Pieter Bruyckers en Joos Lybaert tot voogden. Als getuigen traden Hendrick en Pieter de Hont op.¹³⁵ Jan attesteerde op 11 juli 1606 op verzoek van Aert Aertsz., van Meeenen. Waarschijnlijk blijkt uit deze akte, dat hij bedienaar van de Oude Vlamingen was: 'de eene helft zijner goederen zoude gaan aan de armen van zijnen gelove te Haarlem, welke goederen zullen worden aanvaard en uitgekeerd door Jan Bruecker'. Verder trad Jan met Vincent de Hont op 28 november 1607 op als getuige van het testament van Christiaan Merlen en Paulina Arnouts.¹³⁶

Adriaen Caluwaert de oude

Hij was afkomstig uit Meulebeek en linnenwever van beroep.¹³⁷ Adriaen was getrouwd met: 1) N.N.; 2) Tanneken Anna, weduwe van Joos Gryspaert, met wie hij op 8 maart 1627 voor het gerecht van Haarlem in het huwelijk trad, als weduwnaar van Vlaanderen. Zijn vrouw was afkomstig uit Rumbeke. Op 3 maart 1627 waren de huwelijkse voorwaarden opgemaakt, waarbij Tanneken geassisteerd werd door haar 'cousijn en voogd' Vincent de Hont.¹³⁸ In dezelfde periode maak-

en in de gelove eenig is tot Haarlem, haar beste heuycke met haar beste rok en een groene deken, daarvan Pieter Bruycker ontvanger en uitdeeler sal weesen' (AVK, Haarlem, NA 48, 163). Verder met Joost Lybaert op 19 april 1611 in het testament van Lowys Jacobs Tessyn (AVK, Haarlem, NA 48, 195). Als laatste twee keer met Vincent de Hont: op 17 mei 1612 als beheerders over een kamer, aan de Oud-Vlaamse gemeente geschonken door Sander Wouters (AVK, Haarlem, NA 49, 97v). Tenslotte nog op 27 december 1612 als beheerder van de goederen van Janneken Matheus Barnaerts.

¹³² AVK, Haarlem, NA 46, 106; NA 46, 192; NA 21, 304; NA 47, 109; NA 47, 132v; NA 47, 180v; NA 47, 136v; NA 47, 232; NA 47, 233v; NA 48, 48v; NA 49, 82v; NA 50, 85v; NA 51, 30v; NA 108, 293 en tenslotte NA 113, 102.

¹³³ AVK, Haarlem, NA 47, 91; vergelijk hiermee: NA 46, 208v.

¹³⁴ AVK, Haarlem, NA 46, 208v.

¹³⁵ AVK, Haarlem, NA 47, 140v.

¹³⁶ AVK, Haarlem, NA 78, 190.

¹³⁷ AVK, Haarlem, NA 50, 5v.

¹³⁸ AVK, Haarlem, NA 59, —.

te Tanneken ook haar testament op. In het testament van 19 maart 1627 vermaakte zij *f*400 aan de armen van haar gemeente. De verpondingslijst over 1628 vermeldt bij de naam van Adriaen huizen aan de Raamvest, St. Annakerkstraat en de Oude Doelenstraat. Hun kinderen waren: 1) Pieter Caluwaert, die was getrouwd met Syntgen Jacobs de Smecht. Op 29 april 1638 werd voor notaris Mathys van Lievendael een obligatie afgesloten, volgens welke Pieter *f*500 schuldig was aan Abraham Mathijsz. en Isaak de Volder. 2) Adriaen Caluwaert de jonge. Hij had in 1639 drie kinderen. Op 6 mei 1637 vond er scheiding en deling plaats tussen Pieter en Adriaen, als erfgenamen van hun vader en grootvader, en Pieter, Maeycken en Anna als erfgenamen van de toen overleden Tanneken Anna.¹³⁹

Adriaen ondertekende als dienaar in 1616 en 1619 brieven van Haarlem aan de gemeente van Oude Vlamingen te Amsterdam.¹⁴⁰ Op 20 augustus 1622 werd hij met Aelbert Verhaer, Vincent de Hont, Philips van Casele, Dirck Willemsz. en Joos Lybaert door Abraham van Halmael¹⁴¹ te Amsterdam geïnsinueerd. Het betreft hier de gehele dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeente. Gelet op de datum sloot Adriaen zich aan bij de partij van Vincent de Hont. Op 12 juli 1625 wordt hij samen met Philips van Casele bij een schenking van *f*200 aan de armen van de gemeente genoemd als één van de 'bedienaers dier gemeente'.¹⁴² Vermoedelijk eveneens in de hoedanigheid als bedienaar van de Oude Vlamingen legde hij op 16 november 1625 met Vincent de Hont en Joost Lybaert een verklaring af op verzoek van de kinderen van Jacob Smicht de oude.¹⁴³ Tenslotte wordt hij op 23 april 1627 in het testament van Christyntgen Veeckens, huisvrouw van Pieter Ketelingh, met Abraham Mathijsz. genoemd als één van de 'bedienaers van de voorseyde armen'.¹⁴⁴ Uit de notariële protocollen komt nog het volgende naar voren. Op 18 juni 1613 was hij getuige van het testament van Mayken Jans Fierens, weduwe van Boudewyn Galle.¹⁴⁵ Met Joost Lybaert was hij op 3 november 1623 getuige van het testament van Saertgen Lenaerts, weduwe van Adriaen Goverts.¹⁴⁶ Met dezelfde mededienaar nog eens op 3 september 1625 getuige van het testament van Willem Baroen. Tenslotte was hij met Claes Capiteyn op 2 oktober 1633 getuige van het testament van Maeycken Gillis Deurwaarder, huisvrouw van Pieter Caluwaert.¹⁴⁷

139 AVK, Haarlem, NA 57, 75.

140 *Vertooninge ende verantwoordinge*.

141 AVK, Haarlem, NA 109, 435. Abraham van Halmael was leraar van de Oud-Vlaamse gemeente te Amsterdam; vergelijk *ME* II, 637.

142 AVK, Haarlem, NA 127, —.

143 AVK, Haarlem, NA 58, 427.

144 AVK, Haarlem, NA 128, 131.

145 AVK, Haarlem, NA 50, 5v.

146 AVK, Haarlem, NA 123, 127-128v.

147 AVK, Haarlem, NA 120, —.

Dirck Willemsz. Verhoeven

Dirk was afkomstig uit Westerhoven en linnenwever van beroep. In 1628 bezat hij huizen in de Gierstraat en de Koningstraat.¹⁴⁸ Ik heb geen vrouw of kinderen van hem kunnen vinden. Wél een mogelijke broer: Willem Willemsz. Verhoeven.¹⁴⁹ Net als veel van de eerder genoemde personen zijn er van hem veel vermeldingen in de notariële protocollen te vinden.¹⁵⁰ Driemaal ondertekende Dirck als dienaar van de Oud-Vlaamse gemeente brieven van Haarlem aan Amsterdam. Nog in 1622 werd hij met de gehele dienaarschap door Abraham van Halmael geïnsinueerd. Uit deze akte mogen we opmaken, dat Dirck de kant van Vincent de Hont had gekozen. In dit verband is verhelderend een overeenkomst van 29 februari 1624, waarin Gerrit Henrick van Kervendonck met Dirck en Joos Lybaert als 'versorgers van de armen der Vlaamsche gemeente' afsprak dat zij hem zouden alimenteren. In ruil daarvoor zou hij zijn nalatenschap aan de armen van de gemeente schenken.¹⁵¹

Lucas Philipsz.

Zie hieronder.

Joos Jansz. Lybaert

Joos werd in 1571 geboren.¹⁵² Hij overleed op 6 februari 1647.¹⁵³ Vermoedelijk is hij begraven in een eigen graf in de Grote Kerk, onder het orgel, getekend nr. 111.¹⁵⁴ Joos was afkomstig 'van bij Gendt'.¹⁵⁵ Hij was getrouwd met: 1) Constantia

148 Aldus de verpondinglijst van Haarlem over dat jaar.

149 Deze was getrouwd met Maeycken Jans. Hun mutueel testament dateert van 7 december 1632 (AVK, Haarlem, NA 121, —).

150 Als voogd op 21 oktober 1608 (AVK, Haarlem, NA 21, 304) en op 8 maart 1624 (AVK, Haarlem, NA 124, 20v-21). Verder als getuige met Pieter Bruycker op 20 februari 1614 (AVK, Haarlem, NA 50, 85v) en 2 februari 1617. Met Vincent Fol op 19 december 1629 en 21 mei 1630 (AVK, Haarlem, NA 119, —). Op 3 september 1625 als getuige van het testament van Willem Baroen. Op 3 augustus 1632 bij een codicil van Neeltgen Claes, weduwe van Jan Woutersz. Eyte. Tenslotte op 2 september 1633 bij een akkoord over de scheiding van de nalatenschap van Janneken Jans de Leeuw, weduwe van Pieter de Hont (AVK, Haarlem, NA 104, 126).

151 AVK, Haarlem, NA 124, 11v. Op de vermelding 'Vlaamsche gemeente', die door P.J.J. van Thiel verkeerd wordt begrepen, komen we terug in het gedeelte over Joos Lybaert.

152 AVK, Haarlem, NA 95, 341v. Elders wordt gezegd, dat hij in 1568 geboren is.

153 AVK, Haarlem, NA 194, 28.

de Taele, dochter van Francois Robbertsz. de Taele en Catelyna de Haene, afkomstig uit Werwick. Contantia overleed vóór 24 oktober 1613; 2) Beelken du Foort¹⁵⁶; 3) Agniesjen (Neesken) Pieters Winne, van Gulichem. Zij was geboren in 1574.¹⁵⁷ Als kinderen uit het eerste huwelijk worden genoemd Catalina, Jan, Martyntgen en Tanneken.¹⁵⁸ Uit het huwelijk met Agniesje werden geboren Maeycken, Pieter, Janneken, Jacob en Jermeas.¹⁵⁹ Op 19 maart 1636 lieten Joos en Agniesje hun mutueel testament opmaken. Als voogden benoemde zij Jan Lybaert en Pieter Boelens.¹⁶⁰ Verder zijn er nog testamenten van Joos van 3 december 1640 en 11 september 1643.¹⁶¹ Als beroepen van Joos worden genoemd: wieldraaier in 1606, linnenwever in 1610, 'factor van gaerne' in 1626, koopman in

154 AVK, Haarlem, NA 194, 28.

155 Andere bronnen hebben St. Maertensheere (AVK, Haarlem, NA 47, 165; vergelijk hiermee: NA 47, 180v en NA 48, 121). Het testament van Lenaert Storm en Cateryntgen Maertens, gedateerd 8 juni 1614 geeft: 'van Leerne'. Tenslotte is er nog St. Jansheere (AVK, Haarlem, NA 134, 120v).

156 Zie een verklaring van 7 februari 1624.

157 AVK, Haarlem, NA 59, —.

158 1) Catalina was getrouwd met: I) Adriaen Tiellemans; II) Jan Ruysschout. Catalina wordt genoemd in het loterijregister van het Oudemannenhuis uit 1606. Zij woonde toen op het Klein Heiligland en legde zes stuivers in. Het bijbehorende gedichtje luidde: 'Creech sij 't hoogste lot sij en souder af sijn vermaert' (69-50). Op 5 februari 1625 is er sprake van een akkoord tussen onder andere Joos en zijn schoonzoon Jan Ruysschout (AVK, Haarlem, NA 125, 76v); 2) Jan trouwde op 30 juli 1634 in de gereformeerde kerk met Aeltgen Jan Hoofs. De huwelijksvoorwaarden werden op 5 juli 1634 opgemaakt, waarbij Jan door zijn vader Joos en zijn broer Pieter geassisteerd werd. De bruid werd geassisteerd door dominee Henricus Geesteranus en Claes van Campen (AVK, Haarlem, NA 120, —). Dit huwelijk zal Jan, indien hij lidmaat is geweest, ongetwijfeld zijn broederschap van de Oud-Vlaamse gemeente hebben gekost. Jan overleed vóór 11 september 1643. Ondanks zijn overlijden staat hij nog in de verpondinglijst van 1650 vermeld met een huis in de Anegang. Jan was, evenals zijn vader, wieldraaier van beroep.

159 1) Maeycken was getrouwd met Jaques Coelembier, koperslager; 2) Pieter wordt met Janneken en Jacob genoemd in het testament van hun vader op 3 december 1640. Verder wordt hij met Jan, Jacob en Jermeas genoemd in het testament van 11 september 1643. Met Cornelis van Campen werd hij op 18 januari 1646 aangesteld tot executeurs van het testament van Jacobben Jacobs van Katingh, weduwe van Adam Willems Roosekrans (zie notaris Michiel de Keyser en vergelijk 12 februari 1658: AVK, Haarlem, NA 221, —). Bij het overlijden van zijn vader was deze hem honderd gulden schuldig, maar hij zijn vader hetzelfde bedrag; 3) Janneken was getrouwd met Jan Floris Leeman (AVK, Haarlem, NA 214, —). Zij tekende bij de inventarisatie van de goederen van haar vader in 1647 met een merkteken. Uit diens boedel had zij nog f98 tegoed voor vuur en kleren aan Jacob Joosten Lybaert. Ook kreeg zij nog een bedrag van f149-10 voor reparatie aan het huis; 4) Jacob had in 1663 een onmondig kind, waarover koopman Jan Hofman voogd was (AVK, Haarlem, NA 214, —). Uit de boedel van zijn moeder had hij in 1647 nog een bedrag van f149-10 tegoed.

160 AVK, Haarlem, NA 134. 120v.

161 Respectievelijk AVK, Haarlem, NA 57, 102 en NA 64, —.

1627 en 1635, spinnewielmaker in 1640 en wielmaker tenslotte in 1643 en 1646. De verpondinglijst van 1628 geven huizen op in de Hondensteeg, Schaghelstraat, twee huizen in de St. Michielstraat en in de Kleine Houtstraat. Een huis in de Kleine Houtstraat stond op naam van zijn kinderen. Op 30 december 1626 is er sprake van de ruil van een huis in de Schaghelstraat tussen Joos en glasmaker Engelbert Courten.¹⁶² Op 12 juli 1647 werd de inventaris opgemaakt van de goederen, die zich in het huis van Joos aan de Kleine Houtstraat bevonden. Dit laatste huis was belast met een bedrag van vijfhonderd gulden ten behoeve van Jan Lybaert, oom van Jan Joosten Lybaert. Uit de inventarisatie blijkt ook, dat Joos voor de helft eigenaar was van een slijpmolen buiten de Schalkwijkerpoort.¹⁶³ Getuigen bij de inventarisatie waren de smalwerker Harck Dircksz. en wieldraaier Jan Lucasz.

De vroegste vermelding van Joos als armbezorger stamt uit 1611.¹⁶⁴ Vermeldingen als bedienaar of armenverzorger zijn er talrijk.¹⁶⁵ Een vermelding uit 1624, waarin hij met Dirck Willemsz. Verhoeven als één van de 'besorgers van de armen van de Vlaemsche gemeente' wordt genoemd is door van Thiel verkeerd verstaan.¹⁶⁶ Om alle twijfel weg te nemen: nog op 7 juni 1635 legateerde de brouwster Hendrickgen van Brienens, weduwe van Jan de Vree aan de armen van 'de [Vlaamse] Block' en aan 'de armen van de gemeente genaempt de Oude Vlamingen, daer Joost Lybaert *cum suis* bedienaers en besorgers zijn'.¹⁶⁷ Zelfs in het

162 AVK, Haarlem, NA 128, 20 en 22.

163 De wederhelft behoorde toe aan Jan Wiggertsz. Smith.

164 Op 19 april 1611 in het testament van Lowys Jacobs Tessyn.

165 Op 15 augustus 1611 (AVK, Haarlem, NA 69, —); 29 februari 1624 (AVK, Haarlem, NA 124, 11v); 13 oktober 1625 (AVK, Haarlem, NA 58, 400); 20 augustus 1622 (AVK, Haarlem, NA 109, 435); 16 november 1625 (AVK, Haarlem, NA 58, 427); op 25 augustus 1628 met Vincent de Hont; 21 mei 1633 opnieuw met Vincent. Verder nog op 16 juni 1628 (AVK, Haarlem, NA 99, 89) en op 18 april 1635. Verder ondertekende Joos Lybaert als dienaar van de Oude Vlamingen mede de brieven van Haarlem aan Amsterdam op 2 september 1619, 27 september 1619 en 28 oktober 1619. Met Adriaen Caluwaert was hij in januari 1617 afgezant naar Amsterdam.

166 Op 29 februari 1624 sloot Gerrit Henrick van Kervendonck met hen een overeenkomst (AVK, Haarlem, NA 124, 11v). Het artikel waarnaar verwezen wordt is van P.J.J. van Thiel, 'Betekenis van het portret van Verdonck door Frans Hals. De Ikonografie van het kakebeen', in *Oud-Holland* 94 (1980) 112-140. Van Thiel situeert het portret van Verdonck in de conflicten tussen de Jonge en Oude Vlamingen tijdens de dertiger jaren van de zeventiende eeuw. Een aantekening in de resoluties van de burgermeesters van Haarlem van 14 maart 1623 luidt: 'Pieter Verdonck es gelast Joost Lybaert ongemolesteert te laeten op peyne van ter contrarie doende achteraff geleyt te werden'. Van Thiel plaatst – overigens zonder het aan te kunnen tonen – Pieter Verdonck aan de zijde van de Oude Vlamingen. Joos Lybaert wordt op grond van de vermelding met Dirck Willemsz. Verhoeven tot de Jonge Vlamingen gerekend. Ik meen voldoende aangetoond te hebben, dat van Thiel zich hier vergist.

167 AVK, Haarlem, NA 120, —.

op 29 augustus 1645 gemaakte testament van Jan Ghysbertsz. van der Smisen en Josyntgen Jacques Egels wordt Joos nog met Pieter Ketelingh als één van de 'bedienaers' van deze gemeente genoemd.¹⁶⁸ Zoals boven aangetoond behoorde Joos tot de dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeente, en ging hij na het conflict van 1620 mee met de partij van Vincent de Hont. Dit hield overigens niet in, dat hij geen contact met andere doopsgezinden had. Zo werd hij op 2 januari 1619 met Hans de Ries als 'hare goede bekende vrienden' door Cathalina van de Voorde, weduwe van Pieter de Raemaecker tot haar universele erfgenamen benoemd. Zij moesten haar ongedisponeerde goederen ten bate van de armen van haar gemeente (welke?) beheren.¹⁶⁹ Joos nam verder als enige Oud-Vlaamse dienaar in 1606 deel aan de loterij van het Haarlemse oudemännerhuis. Opmerkelijk, omdat de Oude Vlamingen dit waarschijnlijk als een ongeoorloofd gedrag zullen hebben gezien.¹⁷⁰ De notariële protocollen bevatten een schat aan akten, waarin Joos op één of andere wijze genoemd wordt. Hoe zulke gegevens verhelderend voor de onderzoeker kunnen zijn bewijst het volgende. De universiteitsbibliotheek van Amsterdam bezit een exemplaar van *Een korte bekentnisse des geloofs* door Vincent de Hont.¹⁷¹ Achterin staat de volgende tekst:

Dirck van der Cooghen, A[nn]o 1677 in Amst[er]dam ges[chreven?] en[de] is mijn voor seer veel jaren ick meen onlangs na dattet gedruet is, aen mij geschoncken door Joost Lybaert tot Haarlem of het [?] most sijn geweest door ordre van den Autheur Vincent de Hondt.

Genoemde Dirck van der Cooghen was een zoon van Adriaen van der Cooge en Louwyschen Wevels. Hij behoorde later tot de Vlamingen en woonde in Amsterdam. Hij bezat een voornaam buitenhuis. Op 8 maart 1624 werden Joos Lybaert en de al eerder genoemde Dirck Willemsz. Verhoeven door de Haarlemse weesmeesters aangesteld tot voogden over Dirck van de Cooge. Bij die gelegenheid werd zijn moeder geassisteerd door Vincent de Hont.¹⁷² Een ander aardig voorbeeld zijn de contacten van Jan de Buyser met het Haarlemse.¹⁷³ Joos Lybaert leg-

¹⁶⁸ AVK, Haarlem, NA 139, 136.

¹⁶⁹ AVK, Haarlem, NA 89, 179. De hiergenoemde Hans de Ries is de gelijknamige zoon van de grote Waterlandse oudste. Hij was eerst met Abraham Ampe en later alleen brouwer in de 'Twee Croonen' (AVK, Haarlem, NA 128, 134). Op 28 april 1627 verkocht Hans met toestemming van Abraham Ampe een huis.

¹⁷⁰ Bij deze gelegenheid schreef hij het volgende gedichtje: 'Die winninghe expaert van berk sonder leyen [?]' (38-57). Mogelijk moeten we het gedrag van Joos Lybaert duiden in het licht van: A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1996), 83-85.

¹⁷¹ Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (verder: UB): signatuur 411 E3.

¹⁷² AVK, Haarlem, NA 124, 20v-21.

¹⁷³ Uit een scheiding van 16 december 1627 blijkt, dat Jan de Buyser getrouwd was met

de op 20 juli 1627 een verklaring af op verzoek van deze Hamburgse koopman.¹⁷⁴ De Buyser was tevens oudste van de Huiskoper-gemeente van Hamburg-Altona.¹⁷⁵ We zullen hem later nogmaals tegenkomen. Zoals gezegd zijn er veel aktes in het notarieel archief waarin Joos voorkomt.¹⁷⁶ Het is ondoenlijk om ze hier alle te noemen. Ik noem hier slechts de voogdijaanstellingen.¹⁷⁷ In 1634 tenslotte gaf Willem Willemsz., kettingscheerder, procuratie aan Joos en Gillis Elslandt om een huis en erf op de Bakenessergracht te transporteren.¹⁷⁸

De Oud-Vlaamse gemeente aan de Helmbrekerssteeg (Borstentasters of Lucas Philipsvolk)

Zeker vanaf 1611 was Haarlem betrokken bij de geschillen over de grenzen van de gemeente in de Oud-Vlaamse kringen. Kort nadat Haarlem bij een conflict binnen de Amsterdamse gemeente van Oude Vlamingen betrokken was geweest, brak echter ruzie uit in Haarlem. Deze ruzie werd bekend als de borstentasterkwestie. Martin Schagen schrijft er over:

Hier waaren twee Leeraars, genaamd Lucas Philips (en) Vincent de Hond. Dezen kregen geschil over een bruydegom, die de boesem van zijn bruyd vóór den trouwdag betast had. Lucas Philips oordeelde de zaak niet strafbaar, waarom zijn gemeentede de naam van Borstentasters dragen moest.¹⁷⁹

Maycken Cousyn, dochter van Joos Cousyn, anders genaamd Joost van de Burg. Joos was afkomstig van Sweveghem en garenbleker te Overveen (AVK, Haarlem, NA 130, 4-5). In het codicil van Janneken Joos Vermersch, weduwe van Joos Cousyn en afkomstig van Marcke in Vlaanderen, legateerde zij op 27 februari 1626 onder andere aan Jan de Buyser te Hamburg (AVK, Haarlem, NA 127, 1).

174 AVK, Haarlem, NA 128. 230v.

175 MEI, 487-488.

176 Als getuige op 3 maart 1606 van het testament van de gezusters Maycken en Betgen van Overschelde; op 12 oktober 1609 van Gerryt Henricx, lakenreder en Beelken Geryts; op 12 juli 1613 (AVK, Haarlem, NA 84, 123); op 20 oktober 1620 (AVK, Haarlem, NA 91. 107v); op 3 november 1623 (AVK, Haarlem, NA 123, 127-128v); op 27 september 1628 (AVK, Haarlem, NA 147, 5); op 24 maart 1633 (AVK, Haarlem, NA 120, —); op 18 april 1635 (AVK, Haarlem, NA 105, 167).

177 Op 28 juli 1609 was hij medevoogd van Grietgen Symons Baten. Met Vincent de Hont wordt Joos op 17 maart 1626 genoemd als voogd over Claes Claesz. van Oudenhoven (AVK, Haarlem, NA 59, —). Als medevoogd van Josyntgen, dochter van Jan Vercoilge wordt hij op 23 mei 1629 genoemd (AVK, Haarlem, NA 136, 42). Op 24 maart 1633 medevoogd van Antheunis Laurensz. en Grietgen Pieters. Tenslotte was Joos op 4 februari 1634 met Pieter Caluwaert en Vincent de Hont voogd over de twee onmondige kinderen van Volcken Remmerts (AVK, Haarlem, NA 120, —).

178 AVK, Haarlem, NA 105, 166v.

Bij het geschil waren ook andere gemeenten betrokken. Schagen schrijft, dat alle oudsten uit Holland¹⁸⁰, Friesland, Oost-Friesland, Dantzig en Königsbergen ontboden werden om over de zaak te beraadslagen. Beide partijen trachten anderen tot hun kant over te halen. Het tij was blijkbaar gekeerd, want niet de strikte Vincent maar de moderate Lucas kreeg de steun van de meerderheid. Over de medestanders van Lucas in Haarlem lezen we in 1632 in een geschrift van Vincent de Hont: 'Ende de ghene die nu over 12 jaren van ons zijn uytgegaen / immers hare voornaemste voorgangers als L.P., J.A., A.D.C. ende D.I. die hebben van ons getuyght ...'.¹⁸¹ De personen zijn te identificeren als Lucas Philips, Jacob Adriaensz. (van Blenckvliet, van Rotterdam) en Adriaen Cornelisz. Alleen D.I. heb ik niet thuis kunnen brengen. Aardig is het gegeven, dat Lucas Philipsz. op 15 november 1626 te Dordrecht met de Utrechtse oudste Jacob Verbeeck en de Rotterdamse oudste Jacob Adriaensz. van Blenckvliet behoorde tot de bevestigters van Adriaen Cornelisz. tot oudste.¹⁸² Het zou deze laatste in 1632 gelukken om de kloof tussen Oude en Jonge Vlamingen te overbruggen.

Het Lucas Philipsvolk bleef haar vermaanhuis houden in de Helmbrekersteeg. Het huis kwam pas in 1631 in het bezit van zijn gemeente. Op het huis werd een obligatie van f1800 afgesloten ten gunste van Janneken de Caerle, weduwe van Pieter van Steenkiste de oude.¹⁸³ Over de aard van de gemeente in de Helmbrekersteeg schrijft opnieuw Martin Schagen:

Het kleinste deel bleef (ver)gaderen in de Helmbrekersteeg, onder de naam (van) Lucas Filips zijn volk; ende het ander op de Oude Graft, bij de Raakx, en hoewel deze gemeentens, niet lager of hooger gevoelden in Leerstukken en kerkbestier, oeffenden zij nogtans de wederdoop, ban en myding tegen malkander met zoo veel bitterh(ei)t dat ik zelf gehoord heb, omtrend het jaar 1675, dat zekere schrandere vrouw, aan Abraham Tak, Leeraar in de Helmbrekersteeg vraagde, waarvoor hij de gemeente op de Graft hield, tot antwoord gaf: "voor afgeneden wijnranken die aan den wijnstok Christus niet behooren!" De vrouw hervatte haar vraag en zeyde: "Wat doet men met deze?" Hij antwoorde onbelemmert: "Men smijte in 't vuur!"¹⁸⁴

179 DB 13 (1863), 125-165 en MEI, 391. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland*, I, 319 heeft nog een bijzonderheid, die elders niet gelezen wordt. Hij schrijft: 'Bij dezelfde Oude-Vlamingen te Haarlem, de Huiskoopers, werden Vincent de Hond en Lucas Philips ongeveer 1620 oneenig, eerst over zekeren A.W. te Amsterdam, vervolgens over een bruidegom, die vóór den trouwdag eenigszins onkiesch had aangeraakt'.

180 Louwerens Willemsz., *Ezelinnen zoon*. Hij schrijft in punt 20 betreffende Adriaen Cornelisz. uit Dordrecht 'Meynd ghij voor den Here wel ghedaan te hebben dat ghij nu schuld voor Vinsent de Hond en den zijnen bekend hebt? Daar ghij doch een van de prinsipaalste iveraars waard int bewerken dat Vinsent gestraft worden en in 't omstemmen ghevraaght zijnde: had niet om hem te verschonen. Dan waar komt u doch dese verandering?'

181 De Buyser, *Christelijk huysboek*, 836.

182 Stadsarchief Dordrecht, DTB collectie, inventarisnummer 78.

183 GAA, PA 565, inventarisnummer C58.

Behalve dat de gemeente in de Helmbrekersteeg de kleinste in omvang was, moet ze ook bezwaard zijn geweest met vele arme leden. Het kerkenboek van de Oud-Vlaamse gemeente van Dordrecht laat dat duidelijk zien. Voor de armen van de gemeente te Haarlem¹⁸⁵ werden de volgende bedragen geofferd: zeshonderd en nogmaals vierhonderd gulden in 1626 en telkens bedragen van duizend gulden in de jaren 1627 tot en met 1631.

De Haarlemse gemeente raakte vanaf circa 1625 betrokken bij de conflicten in de Oud-Vlaamse gemeente van Rotterdam. Daar werden tussen 1625 en 1627 Hendrick Dircksz. Appeldoorn *cum suis* gestraft. Hendrick en zijn medestanders sloten zich aaneen tot het zogenaamde 'Arien Korneliszen of Heyndrick Dirkszen Appeldoornsvolk'. Bij de vereniging van Jonge en Oude Vlamingen in 1632 verenigden zij zich met de Vlaamse gemeente te Rotterdam. Ook Haarlem raakte in het conflict betrokken doordat Rotterdam eiste, dat er partij moest worden gekozen. Zij werd in die overtuiging gesteund door de Dantziger oudste Gerrit Claesz. Blijkbaar gingen andere gemeente (waaronder Haarlem?) akkoord, want op 14 september 1627 werd er vrede gesloten. Besloten werd, dat men zich zou houden aan het oordeel van de gemeente te Rotterdam.¹⁸⁶

De vrede was echter maar een kort leven beschoren, want naderhand gingen anderen, met als leider de Dordtse oudste Adriaen Cornelisz., ageren tegen het besluit om Hendrick *cum suis* te straffen. De Rotterdammer Louwerens Willemsz. maakt er melding van, dat hij in 1631 verscheidene pogingen deed om Pieter Joosten Bogaerd te spreken te krijgen. De laatste had het aan Louwerens overgelaten om een plaats voor het gesprek te bepalen. Louwerens wilde hem in Haarlem in het vermaanhuis spreken. Pieter vluchtte echter, en bleef 13 dagen weg. Hij had Isaack Goverts opdracht gegeven het vermaanhuis te sluiten, 'datter den oudste van Haerlem met de buyten gheselschappen en veel broederen moesten buyten blijven'.¹⁸⁷ Uiteindelijk werd Pieter Joosten Bogaerd – met andere oudsten – door de Rotterdammers gestraft. Louwerens Willemsz. schildert Pieter af als een persoon, die 'op der Ghemeynten buers reyst'. Tegen degene, die dit ontkenen schreef Louwerens het enigszins vermakelijke:

want ik uyt hem self en Willem van den Heuvel wel anders verstaan heb, en zoude dat hij dat al op sijn buers doen hij zou wel een rijk man uyt sijn goed reyzen; soo als hij 't land rondom duer trekt ghelijc de kraey en vliegghen ghins en weer.¹⁸⁸

184 DB 13 (1863), en Verheus, *Naarstig en Vroom*, 52-53.

185 Stadsarchief Dordrecht, DTB collectie, inventarisnummer 78.

186 Het verhaal stamt uit: Louwerens Willemsz., *Ezelinnen zoon*.

187 Louwerens Willemsz., *Ezelinnen zoon*, punt 4.

188 Louwerens Willemsz., *Ezelinnen zoon*, punt 4.

Verder schrijft hij, dat Pieter door Adriaen aan zijn kant was getrokken, doordat de armen van de gemeente van Haarlem geld van Adriaen kregen, maar dat deze geleend geld van de gemeente te Ooltgensplaat niet terugbetaalde:

Sij [d.i. Ooltgensplaat] en begheren van u gheen aalmis dan sij manen huer schuld in dat ghij weygherd te betalen en neemt alzoo den armen man zijn enigh schaapken hoewel ghij voor desen zulke trompetten duer 't land liet blasen als of ghij de ghemeinte van Haerlem dusend ghulden tot een aalmis ghesonden had. Met dit slach-net ghij Pieter Joosten en meer met hem ghevangghen hebt. Moet ghij daarom die van de Plaat onthouden? Sulken aalmis en is niet nut maar een luydende metaal en klinkende belle.¹⁸⁹

Tot zover Louwerens Willemsz. Dat er daadwerkelijk een scheuring heeft plaatsgevonden in de Haarlemse gemeente blijkt uit het vervolg. Op 21 april 1632 ondertekenden twee gemeenten uit Haarlem de Confessie van Dordrecht. Namens de Vlaamse gemeente 'de Vlaamse Blok' op het Klein Heiligland tekenden Pieter Gryspeerit en Jan Doom. Namens de Oud-Vlaamse gestraften tekenden Pieter Joosten en Dirck Woutersz. Kolenkamp. Zij verenigden zich dus met de Vlamingen, maar de gemeente in de Helmbrekersteeg bleef bestaan. Het Haarlemse notarieel archief bevat over de periode 1620 tot 1669 een totaal van vijftig testamenten met legaten aan de armen van de gemeente in de Helmbrekersteeg. Het betreft meest schenkingen van geld. Schagen schrijft verder dat de gemeente steeds meer in omvang afnam. Toen de gemeente 'de Vlaamse Blok' in juli 1690 de andere gemeenten te Haarlem benaderde kreeg zij van Abraham Tak de volgende reactie:

met betuiging van het groote onvermogen sijner gemeente, dat uit zichzelf niet kan bestaan maar door giften en legaten van buiten gered moest worden, dat hij alleen in den dienst was, en iemand zijner broederen daarover spreken zoude werd er iets gecontribueerd, zoo weynig het oock was, dat hij het Lourens Willemsz. ter hand zoude stellen.¹⁹⁰

Het laatste vrouwelijke lidmaat overleed in het begin van de achttiende eeuw.

Lucas Philipsz.

Behalve dat hij betrokken was bij de scheuring van 1620 in de Oud-Vlaamse gemeente weten de meeste werken over doopsgezinde geschiedenis niets over hem te melden. Onderzoek in de Haarlemse notariële protocollen, de transportregis-

189 Louwerens Willemsz., *Ezelinnen zoon*, punt 21.

190 Van Gelder, *Het Menniste Haarlem*.

ters en de verpondinglijsten brachten weinig nieuws aan het licht. Wel vond ik dat Lucas Philipz. hoedenmaker van beroep was.¹⁹¹ Toch blijft hij – zeker vergeleken met zijn tegenstander Vincent de Hont – grotendeels een onbekende. Bij toeval vond ik echter een vermelding in een bron uit Alkmaar. In een notariële akte van 9 juni 1621 lezen we:

Tot verscheyden reyse hebben ze met wijlen Annetgen Pieters het nachtmael binnen Alcmaer gehouden, ende dattet selfs bij eenen Lucas Philips, gewoont hebbende te Woerden ende nu woonachtich te Haerlem, als d' oudste van hunluyder gemeente ten jare 1618 [...] laest bedient es geweest [...] ten huysse van Jan Harmansz.¹⁹²

Haarlem was reeds vanaf 1611 betrokken geweest bij de onrust over de gemeentetucht in de Oud-Vlaamse gemeenten, maar toch wordt de naam van Lucas Philipz. niet onder de dienaars van Haarlem genoemd. Pas in een brief van 27 september 1619 door Haarlem geschreven aan de Oud-Vlaamse gemeente te Amsterdam lezen we het volgende door oudste Jan Willemsz.

Hebbe oock het selve daer naer onsen vrient Lucas Philipsz. verthoont, die het oock alsoo verstondt, ende wel van herten begeert met mij, dat u.l. sonder langer vertreck, met onsen broeder Gerrit van Bylaer [noot: waarschijnlijk oudste van Dordrecht] als de naest gelegen, in de sake van R[otterdam] willen arbeiden.¹⁹³

Lucas verscheen dus pas laat op het Haarlemse toneel, maar was al oudste¹⁹⁴ toen hij daar ging wonen. Misschien is het aan zijn positie als nieuwkomer te danken, dat hij in conflict kwam met Vincent de Hont. Feit is in ieder geval, dat vrijwel de gehele dienaarschap van voor de komst van Lucas, de zijde van Vincent de Hont koos. De medestanders van Lucas zijn we hierboven al tegengekomen. Hierna volgen de overige dienaren van de Helmbrekersteeg. Maar allereerst volgen nog wat gegevens aangaande Lucas uit het notarieel archief van Haarlem.

Op 29 oktober 1624 was Lucas met koopman Goosweyn Barthomeus van Genep getuige van het testament van Willem van den Heuvel en Mayken Coppens.¹⁹⁵ Toen Willem op 24 april 1629 een codicil bij zijn eerder testament liet voegen handhaafde hij 'de bepaling ontrent de Armen in de Gemeente, daar Lucas Philipsz. en Pieter Joostensz. bij gemelt staan'.¹⁹⁶ Met Rogier de Ruytere wordt Lucas op 13 november 1624 genoemd als armbezorger in het testament van

191 AVK, Haarlem, NA 95, 297v.

192 Roep, *Annetgen Pieters bleef in haar huisgen*, 6.

193 *Vertooninghe ende verantwoordinge*.

194 Hij bediende immers al in 1618 het avondmaal in Alkmaar. Vermoedelijk was hij oudste te Woerden.

195 AVK, Haarlem, NA 95, 297v.

196 AVK, Haarlem, NA 100, 35v.

Maycken Wastyns, weduwe van Jan Boeckaert, wonend te Alkmaar.¹⁹⁷ Op 20 september 1625 volgt een vermelding (met Guillaume de Remaulcx) als bedienaar en verzorger van de armen van de gemeente in het testament van Maycken Beecker, weduwe van Henrick Jansz. Retly.¹⁹⁸ Met Pieter Joosten wordt Lucas genoemd als één van de 'bedienaers van de armen van de gemeente der Oude Vlamingen' in het testament van Gerrit Jansz. Kock en Yfgen Adolffs.¹⁹⁹ Een bijzondere vermelding is te vinden in het testament van Janneken Jans, weduwe van Gerrit Jansz. Resman op 1 juli 1626. Zij legateerde aan de gemeente te Gouda, en aan de Oud-Vlaamse gemeenten te Rotterdam, te Leiden en te Haarlem. Van de laatste gemeente worden als 'bewindvoerders' genoemd: Lucas Philips en Pieter Joostensz.²⁰⁰ Dezelfde benaming hanteerde de notaris op 16 december 1626 in het testament van Janneken Jans, weduwe van Jan van Aelst. Als 'bedienaar' van de Oud-Vlaamse gemeente wordt Lucas (met opnieuw Pieter Joostensz.) genoemd in het testament van Passchier Joosten Tuyrloot en Maycken Willems.²⁰¹ En zo kunnen we nog een aantal vermeldingen opsommen.²⁰² De laatste stamt van 19 juli 1640. Lucas moet dus ná die datum overleden zijn.

Willem van den Heuvel

Zie hierboven.

Lieven Laurensz.

Deze kwam in februari 1621 als buitenleraar van Haarlem in de (Oud-)Vlaamse gemeente te Alkmaar prediken.²⁰³ Gelet op het feit dat Alkmaar de zijde van Lucas Philips had gekozen, moet Lieven tot diens gemeente hebben behoord. Op 24 maart 1621 legden vier leden van de Alkmaarse Oud-Vlaamse gemeente op verzoek van hem en Claes Jacobsz. (beiden uit Haarlem) een verklaring af.

197 AVK, Haarlem, NA 95, 313v.

198 AVK, Haarlem, NA 126, 34.

199 AVK, Haarlem, NA 127, 78.

200 AVK, Haarlem, NA 127, 96.

201 AVK, Haarlem, NA 119, —.

202 Hij wordt op 19 oktober 1637 vermeld in het testament van Tryntgen Pieters, weduwe van Jan Willemsz., van Capelle, met Jan de Ruyter als bedienaar. Verder wordt hij vermeld in het testament op 19 juli 1640 van Maeycken Jacobs Wastyns en tenslotte in het testament van Josyntje Maertens op 19 april 1640.

203 Roep, *Annetgen Pieters bleef in haar huisgen*, 3 en 6.

Rogier de Ruyter(e)

Hij was afkomstig uit Leuven en overleed op 16 oktober 1629 te Haarlem. Zijn testament dateert van 6 juli 1629.²⁰⁴ Zijn kinderen keurden het testament op 18 december 1629 goed. Rogier woonde in 1628 in de Bereiderstraat.²⁰⁵ De volgende kinderen zijn bekend: 1) Abraham de Ruyter. Hij was getrouwd met Janneken Aerts. Isaack de Volder assisteerde haar op 29 mei 1657 bij de scheiding van de goederen met haar kinderen Rogier, Maycken en Janneken. Het laatste kind was nog onmondig. Voor haar trad Abraham Jansz. Hals op.²⁰⁶ Uit deze gegevens kan men opmaken, dat de vrouw van Abraham tot de gemeente van de Oude Gracht behoorde. Abraham woonde in 1627 aan de stadsvesten, tussen de Grote Houtpoort en de St. Annastraat.²⁰⁷ 2) Jacob. 3) Rogier. Hij woonde in 1628 in de Bereiderstraat. Hij was getrouwd met Barbara Winne.²⁰⁸ 4) Jan. Met Jan Verhamme wordt Rogier de Ruyter op 13 september 1610 als getuige genoemd in het testament van Pieter Jacobs Woestijns. Met Lucas Philips wordt Rogier als 'armbezorger' op 13 november 1624 genoemd in het testament van Maycken Wastyns, weduwe van Jan Boeckaert, wonend te Alkmaar.²⁰⁹

Pieter Joostensz. Bogaert

Hij was in 1626 garenbleker en later (in 1631) koopman van beroep. Pieter was getrouwd met: 1) N.N.; 2) Janneken Ruyschout, weduwe van Joost Crommeling.²¹⁰ Janneken en haar man Joost behoorden tot de Vlaamse gemeente. Op 19 december 1645 verklaarde Janneken, dat 'bij haer tweede huwelijk geen gemeenschap plaats had, doch dat mondeling besproken was dat alleen gemeenschap van winst en verlies zou zijn'. Janneken overleed vóór 20 maart 1650.²¹¹ Van Pieter is één zus bekend, genaamd Anneken Joosten.²¹² Op 24 mei 1634 liet Pie-

204 AVK, Haarlem, NA 119, —.

205 In de Haarlemse verpondinglijst van dat jaar.

206 AVK, Haarlem, NA 122, —.

207 AVK, Haarlem, NA 129, 82.

208 AVK, Haarlem, NA 120, —.

209 AVK, Haarlem, NA 95, 313v.

210 AVK, Haarlem, NA 140, 145-145a.

211 AVK, Haarlem, NA 193, 31.

212 In het testament van 17 oktober 1647 benoemde Pieter zijn enige zus Anneken Joosten tot zijn erfgenaam. Zij was getrouwd met Jan Cornelisz. Volgens het testament van 1641 woonde zij in Dordrecht. Beide kwam ik tegen in het kerkenboek van de Dordtse gemeente. Op 2 mei 1648 overleed Jan Cornelisz., 'd'oude wielmaker'. Op 24 november 1650 overleed Janneken Joosten, huisvrouw van Jan Cornelisz. te Dordrecht. Uit een akte van 5 juni 1649 blijkt dat

ter zijn testament opmaken, waarin hij legateerde aan de Vlaamse gemeente. Ook is er nog een testament van 18 september 1641. In het testament van 18 augustus 1643 legateerde hij aan zijn vrouw Janneken en Jan Woutersz. van Swieten, getrouwd met Cathalina Crommeling.²¹³ Het vierde testament stamt van 17 oktober 1647. Pieter was ruimhartig in zijn schenkingen. Hij gaf legaten aan de Waterlandse gemeente, de Oud-Vlaamse gemeente op de Oude Gracht, die in de Helmbrekersteeg en tenslotte aan de Hoogduitse gemeente. Als executeurs van zijn testament fungeerden zijn zwager Jan Cornelisz. te Dordrecht, Adriaen van der Mersch en Jan Mevels te Haarlem en Willem Dirckx van Oosterwyck te Utrecht.²¹⁴

Janneken liet op 11 januari 1642 een codicil opmaken. Hierin legateerde zij aan 'de [Vlaamse] Block'. Op 22 oktober 1644 is er sprake van 'questien' tussen de kinderen van Janneken en haar tweede man. Uit een eerder codicil blijken hun namen: Adriaen, Joost, Jaques en Susanneken. Dan volgen nu zijn activiteiten als dienaar van de gemeente in de Helmbrekersteeg. Op 7 juni 1624 wordt Pieter met Guillaume de Remaulcx genoemd in het testament van Heyltgen Lenaerts, weduwe van Pieter Lambertsz. Zij mochten ten behoeve van 'de armen van hare gesindheyt de Vlamingen' een bedrag van zeshonderd gulden in ontvangst nemen.²¹⁵ Op 8 oktober 1624 wordt Pieter met Gillis Vermersch als 'bedienaers van de armen' genoemd in het testament van Meus Soete, van Gulichem.²¹⁶ Op 20 mei 1626 zien we hem met Lucas Philips in het testament van Gerrit Jansz. Kock en Yfgen Adolffs als 'bedienaers van de gemeente der Oude Vlamingen'.²¹⁷ En zo zijn er meerdere vermeldingen als bedienaar of armenverzorger te vinden.²¹⁸ In het testament van Adriaen Dubois wordt Pieter Joostensz. Bogaert met Gerrit Henricx en Jasper Henricx genoemd als 'voorstanders en versorgers van de armen' van 'de Vlaamse Blok'.²¹⁹ Uit een door Willem van den

Pieter en Anneken kinderen waren van Catharina Kestelook (AVK, Haarlem, NA 190, 59). De zelfde akte maakt ook melding van broers en zussen van hun moeder: Wouter, Jacob, Jean, Janneken en Tanneken. Gezamenlijk waren zij erfgenamen van Elisabeth Comlant, dochter van Willem en Janneken Lefebure.

²¹³ AVK, Haarlem, NA 176, —.

²¹⁴ AVK, Haarlem, NA 176, —.

²¹⁵ AVK, Haarlem, NA 95, 135v; vergelijk hiermee het testament van 2 maart 1629 (AVK, Haarlem, NA 100, 300v) en het testament van 7 augustus 1632 (AVK, Haarlem, NA 103, 140).

²¹⁶ AVK, Haarlem, NA 124, 213v.

²¹⁷ AVK, Haarlem, NA 127, 78.

²¹⁸ Op 10 mei 1627 wordt hij vermeld als bedienaar met Guillaume de Remaulcx (AVK, Haarlem, NA 98, 74v); op 11 mei 1629 als bedienaar met Lucas Philips (AVK, Haarlem, NA 119, —); op 5 januari 1633 als voorstander en armbezorger met Gerrit en Jaspas Henricx (AVK, Haarlem, NA 120, —) en tenlotte op 12 november 1635.

²¹⁹ AVK, Haarlem, NA 120, —.

Heuvel opgesteld codicil blijkt, dat Pieter in 1635 leraar van de Vlaamse gemeente was.²²⁰ Met Michiel Slagregen, J. de Graet en D. van de Walle behoorde Pieter in 1640 tot de eerste regenten van het Zuiderhofje in de Zuiderstraat te Haarlem.²²¹ Tenslotte bevat het notarieel archief verscheidene akten aangaande getuigenverklaringen, insinuaties, verklaringen en andere rechtshandelingen.²²²

Matheus Nerinck

Hij werd geboren in 1558 en was getrouwd met Tanneken Augustijns. Zij was geboren in 1567. Matheus was smalwerker van beroep²²³ en in 1628 woonachtig in de Gierstraat. Met anderen legde Matheus op 7 september 1623 een verklaring af op verzoek van Guillaume de Remaulcx en Pieter Joosten. Zijn verklaring betrof de 'uitlatingen' van Pieter Panten.²²⁴ Op 19 februari 1627 wordt Matheus met Pieter Joosten als 'opsiender van de armen van diens gemeente' genoemd in het testament van Passchier Joosten Tuyrlout, getrouwd met Maycken de Hont.²²⁵

220 AVK, Haarlem, NA 101, 16.

221 B. van den Bosch-Vervoort, *De Doopsgezinde Haarlemse hofjes* (Haarlem, 1999), 10-11.

222 Als getuige wordt hij vermeld op 26 oktober 1608 met Pieter Bruycker; op 4 november 1626 (AVK, Haarlem, NA 127, 184); op 8 februari 1638 met Abraham Mathijsz. en op 12 oktober 1634 bij een akkoord tussen de kooplieden Lucas van Weck en Lucas de Clerck. Verklaringen werden op zijn verzoek afgelegd op 21 februari 1646 door dr. Gerrit Jansz. van Santen en Frans Symonsz. v.d. Bogaert (AVK, Haarlem, NA 178, —); op 29 maart 1646 door Grietie van Elsland, huisvrouw van Jacob Huygen Crayesteyn; op 22 april 1651 door Cornelis Stevensz. van Amerongen (AVK, Haarlem, NA 197, 111); op 22 april 1651 door Balthasar de Neufville (AVK, Haarlem, NA 197, 111). Pieter zelf legde op 31 december 1649 een verklaring af aangaande de huwelijksvoorwaarden van Abraham van der Velde en Catharina van der Voorde (AVK, Haarlem, NA 190, 140). Insinuaties waren er op 8 oktober 1644 op drie kinderen van Willem van den Heuvel; op 5 mei 1645 en op 31 december 1646 op Barbara van den Heuvel en de weduwe van Severijn van den Heuvel (AVK, Haarlem, NA 177, —). Tenslotte werden op 24 november 1649 de kooplieden Jacob Pietersz. de Wael en Jan Hugaert door Pieter geïninueerd (AVK, Haarlem, NA 190, 121). Met Willem van den Heuvel was hij op 26 juli 1629 executeur-testamentair van Neleken de Wys, weduwe van Goosweyn Bartholomeus van Gennep. Zij benoemde later 'haer drye goede bekende vrienden' Pieter Joosten Boogaert, Balthasar de Neufville en Isack Chette tot erfgenamen (AVK, Haarlem, NA 120, —).

223 AVK, Haarlem, NA 123, 88.

224 AVK, Haarlem, NA 123, 88. Vergelijk hiermee voor de persoon van Pieter Panten: Roep, *Annetgen Pieters bleef in haar huisgen*.

225 AVK, Haarlem, NA 128, 75v.

Jan van der Mersch

Hij was getrouwd met Martyntgen Pieters Timmerman. Het paar had in ieder geval twee kinderen, want op 11 december 1645 kwam een akkoord tot stand tussen Joost de Haene, getrouwd met Maeycken Pieters Timmerman en Guilleaem Vermersch, als oom van de twee kinderen van Jan en Martyntgen.²²⁶ Het is niet geheel zeker of hij dienaar was. Een aanwijzing hiervoor is dat hij op 15 april 1641 met Pieter Joostens Bogaert aanwezig was bij de huwelijksvoorwaarden van Jan Lubbertsz. Bus en Barbara Jan Wynantsdr., weduwe van Pieter Putman.²²⁷

Gillis Vermersch

Hij was getrouwd met Grietgen Theunis. Uit een codicil van 12 november 1626 blijkt, dat zijn vrouw gereformeerd was. Meus Soete van Geulichem benoemde in zijn testament van 8 oktober 1624 tot zijn erfgenamen: 'Gillis Vermersch en Pieter Joosten, bedienaers van de gemeente met welcke hij eens is in den gelove'. Zij moesten zijn goederen beheren ten behoeve van de armen.²²⁸

Claes Jacobsz. Swaen

Hij was afkomstig uit Oudekerk.²²⁹ Claes was getrouwd met Annetgen Pieters.²³⁰ Ik heb één zoon gevonden, namelijk Abraham. Op 17 juni 1632 gaven zijn ouders toestemming voor zijn huwelijk met Cathelyna Verbeeck. Beiden woonden ten tijde van het huwelijk te Utrecht.²³¹ Volgens een inventaris uit 1637 woonde Claes toen in de Soetemelck en Wittebrootsteeg. De Haarlemse verpondinglijsten van 1628 en 1650 geven het adres Heertatingsteeg. Op 19 april 1616 was Claes met Pieter de Hont getuige van het testament van het echtpaar Henrick Gerrits en Fytgen Pieters.²³² Van dit testament waren Joos Lybaert en Vincent de Hont de executeurs. Omdat genoemde personen alle tot de Oud-Vlaamse gemeente behoren, volgt hier waarschijnlijk uit dat Claes daar ook toe heeft behoord voor de breuk van 1620. Bewijzen van zijn activiteiten in de gemeente aan de Helmbre-

²²⁶ AVK, Haarlem, NA 195, —.

²²⁷ AVK, Haarlem, NA 121, —. Vergelijk hiermee: AVK, Haarlem, NA 136, 201.

²²⁸ AVK, Haarlem, NA 124, 213v.

²²⁹ AVK, Haarlem, NA 51, 30v.

²³⁰ AVK, Haarlem, NA 133, 207.

²³¹ AVK, Haarlem, NA 133, 207.

²³² AVK, Haarlem, NA 51, 30v.

kersteeg vinden we in de volgende akten. Op 23 januari 1625 legateerde Pieter Joosten in een codicil twee huizen aan de zuidzijde van de Keizerstraat en een bedrag van zeshonderd gulden 'aen Claes Jacobsz. Swaen en Gillis Vermersch, versorgers van de armen in de gemeente van welcke hij een lidmaat is en professie van religie doet'.²³³ Op 12 mei 1626 wordt Claes met Lucas Philips als 'bedienaers van de armen van hun gemeente' genoemd in het testament van Hans Plover en Floorken Abrahams.²³⁴ Tenslotte treffen we hem op 10 mei 1632 met Guillaume de Remaulcx aan als 'dienaeren en versorgers van de armen' in het testament van Mathys Evertsz. van Diepenbroeck.²³⁵

Hans van der Haege(n)

Hij werd geboren in 1569²³⁶ en was getrouwd met Maeycken Anna. Zij was geboren in 1572.²³⁷ Zij was overigens een zus van Tanneken Anna, de vrouw van Adriaen Caluwaert. Hans komt ook voor als Hans Verhagen. Hij was koopman van beroep. Op 4 september 1630 gaf hij met zijn medekoopman Severijn van den Heuvel volmacht aan Jeremias Hamius te Londen om zich te vervoegen bij Guillaume Vercruyse.²³⁸ Van de akten aangaande hem in het notarieel archief vermelden we, dat hij op 4 februari 1611 met Philips van Casele getuige was bij de renunciatie door Daniel Lauwers *cum suis*.²³⁹ Verder was hij op 19 februari 1620 met Carel de Hont executeur van het testament van Myntgen, weduwe van Jan van Houte.²⁴⁰ Op 20 oktober 1626 stelde Joos Michielsz. de Vlamingh tot enige erfenamen aan: 'Hans van der Haege en Pieter Joosten om de renten uyttereycken aende armen van de gemeente, waarvan hij lidmaat is'.

Guillaume de Remaulcx

Hij was afkomstig uit Menen. Zijn achternaam komt in diverse varianten voor: de Remault, de Ramault of de Remaulcx. Guillaume overleed in februari 1635.²⁴¹

²³³ AVK, Haarlem, NA 125, —.

²³⁴ AVK, Haarlem, NA 127, 70.

²³⁵ AVK, Haarlem, NA 120, —.

²³⁶ AVK, Haarlem, NA 116, 80v.

²³⁷ AVK, Haarlem, NA 116, 80v.

²³⁸ AVK, Haarlem, NA 132, 139.

²³⁹ AVK, Haarlem, NA 48, 131v.

²⁴⁰ AVK, Haarlem, NA 109, 231.

²⁴¹ AVK, Haarlem, NA 120, —.

Hij was koopman van beroep.²⁴² Guillaume was getrouwd met: 1) Catalina van der Mersch, van Menen. Hun mutueel testament dateert van 15 juli 1602.²⁴³ Catalina overleed vóór 15 augustus 1608²⁴⁴; 2) Mayken van den Castele; 3) Anneken Lubberts Bus, de dochter van Lubbert Jansz. Bus en Henrickgen Warnaeys.²⁴⁵ Op 6 december 1628 sloten Guillaume en zijn derde vrouw in een codicil de weeskamer uit van bemoeienis met hun nalatenschap. Anneken hertrouwde later met Pieter Saskers²⁴⁶; 4) Maycken Vermersch.²⁴⁷ Broer en zus waren Lubbert de Remault en Cathalina de Remault. Een mogelijke broer is Jan de Remault.²⁴⁸ Kinderen uit de eerste drie huwelijken waren Jan, Guillaume de jonge, Grietgen, Catelyntge en Janneke.²⁴⁹ Uit het huwelijk met Maycken Vermersch kwamen voort: Pieter, Wouter, Gillis, Josyntge, Pryntge en Jan.²⁵⁰ Uit de notariële protocollen ko-

242 'Guillaume de Remaulcx door keurm[eeste]rs van lanckgaerne aangespr[oken] wegens verk[oop] vat lanckgaerne aen Christiaen Coppens, sonder dat naar de keur te hebben gebracht' (AVK, Haarlem, Resoluties van de burgermeesters, inventarisnummer 12).

243 AVK, Haarlem, NA 42, 14.

244 AVK, Haarlem, NA 43, 221v.

245 AVK, Haarlem, NA 120, —.

246 AVK, Haarlem, NA 120, —.

247 AVK, Haarlem, NA 120, —. Vergelijk hiermee het akkoord van 14 februari 1635.

248 Op 10 juli 1653 gaven Lubbert en Cathalina opdracht aan Jan Lubberts Bus, koopman te Haarlem en Guilleuame de Smit, koopman te Oldersum (Oost-Friesland) om namens hen te handelen in de nalatenschap van hun groot- en overgrootmoeder Henrickgen Warnaeys (AVK, Haarlem, NA 144, 150). Misschien was de 'innocente' Jan de Remault een broer van Guilleuame. Op 17 juli 1625 werd een akkoord bereikt tussen Pieter van Steenkiste enerzijds en Hans de Clercq en Abraham Schilt anderzijds 'als naaste vrienden' van genoemde Jacob (AVK, Haarlem, NA 58, 353).

249 1) Jan trouwde met Sara Franchoy Maes. Op 27 maart 1614 sloten beide, in aanwezigheid van wederzijdse ouders, hun huwelijksvoorwaarden (AVK, Haarlem, NA 50, 113). Jan of zijn gelijknamige halfbroer was op 31 maart 1655 een bedrag schuldig aan Maria Schout. Als beroep staat koopman vermeld (AVK, Haarlem, NA 122, —); 2) Guilleuame de jonge. Volgens een akte van 13 augustus 1645 was hij getrouwd met Grietgen Joost, dochter van Joost Jans Verkest. Guillaume was tuinder te Overveen. Hij overleed voor 13 augustus 1645, en liet een kind na. Op 30 maart 1629 wordt hij genoemd als bevrachter van het schip 'de Smack' met als schipper Willem Willemsz., alias 'jonge Willem' (AVK, Haarlem, NA 131, 94v; vergelijk hiermee: NA 147, 81). Op 2 februari 1644 was hij met zijn moeder Anneken Lubberts Bus betrokken bij de sluiting van een huurcontract (AVK, Haarlem, NA 138, 112v-113v); 3) Grietgen was getrouwd met Pieter van Ackeren. Op 20 april 1629 was zij weduwe; 4) Catelyntge was getrouwd met Olivier de Wolff. Op 9 april 1630 maakten zij hun mutueel testament op (AVK, Haarlem, NA 119, —); 5) Janneken was getrouwd met Jacob Hadde, en in 1635 woonachtig te Amsterdam.

250 1) Pieter was getrouwd met Josyntgen Verbeeck. Zij sloten op 23 augustus 1628 hun mutueel testament (AVK, Haarlem, NA 119, —). Hij was garentwijnder van beroep. Op 29 augustus was hij getuige van het testament van Goosweyn Bartholomeus van Gennep (AVK, Haarlem, NA 130, 189v); 2) Gillis was getrouwd met Cathelyntgen Michiels Egels. Hun mutueel testament

men de volgende gegevens. Op 20 augustus 1615 was hij als neef van Susanneken Pieters van der Cruyse aanwezig bij haar huwelijkse voorwaarden met Joris Pietersz. Als getuige trad hij op 17 oktober 1610 op bij het testament van Grietgen van den Bussche²⁵¹, verder op 26 mei 1611 bij het testament van het echtpaar Jacques Mesdach en Janneken Gillis, van Elslandt²⁵², en tenslotte op 1 april 1628 met Adriaen de Hase bij het testament van Goosweyn Bartholomeus, van Gennep.²⁵³ In 1621 bediende Guillaume met Pieter Joosten Bogaert als buitenleraar van Haarlem de kleine (Oud-)Vlaamse gemeente te Alkmaar. Op hun verzoek legden op 13 maart 1621 een vijftal leden van deze gemeente een verklaring af aangaande het testament van Annetgen Pieters.²⁵⁴ Deze kwestie sleepte nog voort tot in 1623. De regenten van de Alkmaarse stadsarmen waren in dat jaar zelfs van plan hen voor het Hof van Holland te dagen.²⁵⁵ In 1625 wordt hij met Lucas Philips, en in 1632 met Pieter Joostens Bogaert en Claes Jacobsz. Swaen als bedienaar en armenverzorger genoemd.²⁵⁶

Jan de Ruyter

Misschien gaat het hier om de op 2 maart 1645 overleden Jan Woutersz. de Ruyter. Hij was getrouwd met: 1) Cathalyntgen Seye; 2) Yeffken Jans. Uit het eerste huwelijk werd een zoon – genaamd Jan – geboren, van wie Dirck Woutersz. de Ruyter en Jan Hendricksz. Seye de voogden waren. Ten tijde van het overlijden van Jan woonde hij in de St. Michielstraat. Op 20 maart 1645 werd inventaris van zijn boedel opgemaakt. Jan de Ruyter wordt met Lucas Philipsz. op 17 januari 1632 genoemd in een codicil van Jan Vercoilge. Deze kende een bedrag van vijftig gulden toe aan Lucas en Jan ‘om onder hun gemeente uitgedeeld te wor-

werd op 17 augustus 1642 opgemaakt, waarbij zij f100 legateerden aan ‘de [Vlaamse] Block’. Tot voogden over hun toekomstige kinderen stelden zij zijn broer Pieter en haar vader Michiel Egels (AVK, Haarlem, NA 137, 112). Met Pieter de Clercq wordt Gillis op 24 april 1645 genoemd als ‘deecken en vrinden van het Comansgilt’ (AVK, Haarlem, NA 188, 57); 3) Josyntge maakte op 4 oktober 1638 als jonge dochter haar testament op (AVK, Haarlem, NA 120, —); 4) Jan was met zijn zussen Pryntgen en Josyntgen in 1635 nog onmondig. We treffen hem in 1674 aan als dienaar bij ‘de Vlaamse Blok’.

251 AVK, Haarlem, NA 48, 85v.

252 AVK, Haarlem, NA 48, 199.

253 AVK, Haarlem, NA 130, 85.

254 Roep, *En Annetgen Pieters bleef in haar huisgen*, 2.

255 Roep, *En Annetgen Pieters bleef in haar huisgen*, 8-9. Vergelijk een op 7 september 1623 door Haarlemmers afgelegde verklaring op verzoek van Pieter Joosten en Guillaume de Remaulcx (AVK, Haarlem, NA 123, 88).

256 AVK, Haarlem, NA 126, 34; NA 98. 74v en NA 120, —.

den'.²⁵⁷ In het testament van Tryntgen Pieters, weduwe van Jan Willemsz., van Capelle werd op 18 oktober 1637 een legaat vastgesteld voor de armen van de gemeente 'waervan sij lidmaet is en waervan Lucas Philipsz. en Jan de Ruyter bedienaers sijn'.²⁵⁸

Wouter Soete

Hij was getrouwd met Aeltie Simons. Volgens de verpondinglijst van 1650 woonde Wouter aan het Nieuw Heiligland. Op 11 december 1666 was Wouter reeds overleden. Op genoemde datum werden curators aangesteld over de desolate, gereputeerde boedel van Aeltie Simons. De curators verkochten op 23 december 1667 het huizenbezit.²⁵⁹ Als familieleden van Wouter vond ik de volgende personen: zijn zus Cathelyntge Soete was getrouwd met 1) Jan Maertsz.; 2) Daniel Willemsz. Met de laatste sloot Wouter op 26 juli 1641 een akkoord.²⁶⁰ Op 3 september 1658 werd de inventaris opgemaakt van de goederen van Rogier de Vogel, weduwnaar van Grietie Hendriks. Dit geschiedde op verzoek van Jan, Wouter en Liois Soete.²⁶¹ Dit waren waarschijnlijk broers van elkaar. Volgens de verpondinglijst van 1650 woonde een Lowys Soete aan de Ossemarkt. Met een iets andere naam, namelijk Lonys Soete, legde deze op 5 november 1627 een verklaring af op verzoek van bakker Pieter Marchant.²⁶² Tenslotte werd op 25 november 1649 de staat van goederen van Styntgen Stevens – huisvrouw van Elias Soete – opgemaakt.²⁶³ Deze Elias blijkt een broer, genaamd Lonys Soete, te hebben. Lonys, in wie we waarschijnlijk dezelfde persoon als bovengenoemde Liois en Lowys mogen zien, was getrouwd met Tanneken Laurens.

Aangaande zijn bediening vond ik het volgende. Op 19 oktober 1641 wordt Wouter als bedienaar in het testament van Janneken Barents van Stadsloo genoemd. Haar vader, Barent Hendricks van Stadsloo was tevens lidmaat van de ge-

²⁵⁷ AVK, Haarlem, NA 103, 17.

²⁵⁸ AVK, Haarlem, NA 166, 356.

²⁵⁹ AVK, Haarlem, Transportregister 76.76, 204v-206v. Het betrof: 1) een huis en erf in de St. Annastraat, getekend nr. 1 – voor *f*1215 aan Jacob den Goeder; 2) een huis en erf in de St. Annastraat, getekend nr. 2 – voor *f*265 aan Pieter Danielsz. en Jan de Nijs; 3) een huis en erf in de Magdalenasteeg, getekend nr. 3 – voor *f*750 aan Pietertie Cornelis, bejaarde dochter; 4) een huis en erf in de Magdalenasteeg, getekend nr. 4 – voor *f*760 aan Isaacq Jansz. de Smicht; 5) een opstal van een tuin buiten de St. Janspoort – voor *f*250 aan Tanneken Jans; 6) een huis en erf aan de stadsvesten – voor *f*470 aan Olivier Rosen.

²⁶⁰ AVK, Haarlem, NA 184, —.

²⁶¹ AVK, Haarlem, NA 221, —.

²⁶² AVK, Haarlem, NA 129, 98vo.

²⁶³ AVK, Haarlem, NA 194, 67. Huwelijkse voorwaarden van het echtpaar worden op 25 no-

meente van Wouter.²⁶⁴ In het testament van Pieter Joosten Bogaert op 17 oktober 1647 legateerde deze onder andere aan de gemeente 'waervan bedienaers [sijn] Wouter Soete en Pieter van Santwegen'.²⁶⁵ Henrick Marynsz. en diens vrouw Ely-sabeth Aerts Tyck legateerden op 18 februari 1649 in hun testament aan de 'armen van de gemeynthe van sijn testateurs gesintheit, waervan Wouter Soete nu bedienaer is'.²⁶⁶ Behalve als armenverzorger wordt Wouter ook als leraar genoemd; zó op 8 juni 1646 in het testament van Jan van Aelst. Deze stelde tot zijn erfgenamen aan: 'de armen van de gemeente daer hij lidmaet is in eenicheit des geloofs en daer leeraers sijn Wouter Soete en Pieter van Sante'.²⁶⁷ Tenslotte was hij nog met Adriaen de Baes betrokken bij de aankoop van een huis in de Oude Molensteeg.

Adriaen de Baes

Hij was als armbezorger van 'de gemeente van Lucas Philips' met Wouter Soete op 25 juni 1655 betrokken bij de aankoop van een huis in de Oude Molensteeg.²⁶⁸

Pieter Pietersz. van Santwegen

Pieter was smalwerker van beroep en getrouwd met Janneken van Hasebroeck. Hun mutueel testament werd op 14 april 1648 gesloten.²⁶⁹ Zij woonden toen in de Bereiderstraat, waar ze volgens de verpondinglijst over 1650 nog steeds woonden. Pieter van Santwegen en Barent Ruyter verkochten op 16 december 1662 een huis en erf in de Gasthuisstraat bij het werkhuis voor f1500 aan Jan Michielsz. coperslager, Maerten Fransz., Jacob Schuyrman en Grietie Joosten van Brabant.²⁷⁰ In het testament van Pieter Joosten Bogaert op 17 oktober 1647 lega-

vember 1649 genoemd (AVK, Haarlem, NA 192, 148).

264 AVK, Haarlem, NA 137, 34v. Een eerder testament van Barent Henricx van Stadsloo en zijn vrouw Mayken de Smecht, van Ysegem stamt van 2 april 1606. Getuigen waren bij die gelegenheid Vincent de Hont en Pieter Bruyckers (AVK, Haarlem, NA 47, 51v). Na de borstentasterkwestie zijn ze blijkbaar meegegaan met de kant van Lucas Philips. Het bovengenoemde testament van Janneken Barents staat ook in een ander protocol. Daarbij staat vreemd genoeg de naam van Wouter Snep (AVK, Haarlem, NA 121, —).

265 AVK, Haarlem, NA 176, —.

266 AVK, Haarlem, NA 142, 24.

267 AVK, Haarlem, NA 215, 63. Vergelijk hiermee het testament van Robert Woestyn en Jacomyntgen van Alemis op 7 februari 1650 (AVK, Haarlem, NA 193, 22).

268 Van Gelder, *Het Menniste Haarlem*.

269 AVK, Haarlem, NA 141, 120v.

teerde deze onder andere aan de gemeente ‘waervan bedienaers [sijn] Wouter Soete en Pieter van Santwegen’.²⁷¹ Met dezelfde persoon wordt Pieter op 7 februari 1650 genoemd als leraar.²⁷² Eerder – namelijk op 8 juni 1646 – was hij al zo aangeduid in het testament van Jan van Aelst. Deze stelde tot zijn erfgenamen ‘de armen van de gemeente daer hij lidmaet is in eenicheyt des geloofs en daer leeraers sijn Wouter Soete en Pieter van Sante’.²⁷³

Abraham Tack

Hij was getrouwd met Hester Hendricx. Hun mutueel testament dateert van 31 maart 1668. Hierin vermaakte Abraham *f*200 aan zijn vader. Ook werd een bedrag van honderd gulden gelegateerd ‘aen den armen daer sij testateurs ledematen van sijn’. Het legaat geschiedde op voorwaarde, dat indien zijn vader tot armoede zou vervallen, de gemeente hem zou alimenteren. Getuigen van het testament waren Johannes Casteleyn en Symon Rebel.²⁷⁴ Een later testament stamt uit 1671. Daarin wordt hij Abraham Hendricksz. Tack genoemd.²⁷⁵ Misschien is Hendrick Tack, klompenmaker in de Zijlstraat, zijn zoon. Over zijn leraarschap heb ik eerder in dit artikel al iets geschreven. Hier volgen nog wat losse gegevens. Op 18 maart 1677 legde Abraham Tack, koopman te Haarlem, rekening af over de goederen van de reeds overleden Jacob van den Bosch de jonge. Het betrof een huis en erf aan de Oude Gracht te Haarlem. Hij deed dit op verzoek van de voogden Jan Vijgh en Ysaack Paauw te Delfshaven. Zij waren voogden over Lyntge en Willemjtje Willems van Meesse, erfgenamen van bovengenoemde Van den Bosch.²⁷⁶ Op 1 mei 1680 verkocht Abraham een huis en erf in de Oude Molensteeg voor *f*200 aan Reynier Lievens.²⁷⁷

270 AVK, Haarlem, Transportregister 76.73, 207.

271 AVK, Haarlem, NA 176, —.

272 AVK, Haarlem, NA 193, 22.

273 AVK, Haarlem, NA 215, 63.

274 AVK, Haarlem, NA 302, 135.

275 AVK, Haarlem, NA 327, 16.

276 Gemeentearchief Rotterdam, Delfshaven, NA 3860, 154; te vergelijken met NA 3861, 23.

277 AVK, Haarlem, Transportregister 76.84, 82.

De Dantziger Oud-Vlaamse gemeente aan de Oude Gracht (Vincent de Hontsvolk)

Het conflict tussen Vincent de Hont en Lucas Philips is reeds beschreven. Meestal wordt Vincent aangewezen als 'drijver'²⁷⁸ of als de veroorzaker van de scheuring. Dit lijkt mij niet geheel terecht. Spanningen in Oud-Vlaamse kringen om de gemeentetucht waren er al langere tijd. Als één blok trad de dienaarschap vanaf 1611 op in het gerezen geschil met de Oud-Vlaamse gemeente van Amsterdam. Uit niets blijkt een heerszuchtige houding van de Haarlemse oudste – Jan Willemsz. – of diens dienaarschap.²⁷⁹ Na de scheuring van 1620 zien we vrijwel de gehele dienaarschap aan de zijde van Vincent. Ook bleef het grootste gedeelte van de leden van de gemeente haar oudste trouw. De gemeente kwam samen in het huis 'het Goudgrendeltje'²⁸⁰ aan de Smalle Oude Gracht bij de Raaks. Dit huis werd, zoals we al gezien hebben, aangeschaft door Vincent en Philips van Casele. Uit een overeenkomst uit 1787 blijkt dat de helft van het huis bij onderhandse akte van 14 februari 1642 door de donateurs Abraham Mathijsz., Isaack de Volder, Reynier Saskers en Pieter Ketelingh aan de gemeente werd geschonken. De andere helft was al op 31 maart 1621 geschonken door Vincent de Hont.²⁸¹

Vanwege de geringe ruimte, zal hetgeen we over de geschiedenis van de gemeente aan de Oude Gracht schrijven schetsmatig moeten blijven. Nadat Jonge en Oude Vlamingen zich in 1632 verenigden, met als uitdrukking daarvan de Confessie van Dordrecht, werd de vredeshand uitgestoken naar Vincent en zijn gemeente. Op 14 april 1633 ondertekenden de oudsten en dienaren van Am-

278 ME II, 803: 'by his implacable attitude'.

279 Contra Kühler. Ik hoop later in een artikel nog eens uitgebreid in te gaan op de perikelen onder de Oude Vlamingen in het begin van de zeventiende eeuw.

280 Dit was niet het enige huis in Haarlem dat zo heette. In 1722 bevond zich in de Oude Keizerstraat een huis van dezelfde naam (AVK, Haarlem, Transportregister 76.99, 84). Bij F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen* (4 dln., Haarlem 1874-1888; herdruk, Haarlem, 1973), III, 528 lezen we: 'Het Vincent de Hondtsvolk, later de Dantzigers op de (nu gedempte) Smallegracht bij de Gedempte Oude Gracht, nabij de Raaks, in een gebouw, dat het "Goud Grendeltje" werd genoemd, doch thans verbouwd en aan de Kweekschool voor onderwijzeressen is getrokken. Het Vincent de Hondtsvolk werd later ook het Boudewijnsvolk genoemd'. In een transport van 22 januari 1710 lezen we dat de stadssecretaris Pieter Reynst een huis en erf aan de Oude Gracht op de hoek van de Raaks verkocht aan Cornelis van den Bergh. Het huis had 'aen de andere sijde die van de Mennonite vergaderinge genoemd het Gout Grendeltje, alwaer dese huysse een gemeen secreet heeft 't welck tot gemeene kosten moet geledigd werden door de gangh van den meergemelte gemeente achter streckende aen de selve gemeente' (AVK, Haarlem, Transportregister 76.102, 27v-28).

281 GAA, PA 565, inventarisnummer C72. Volgens de door mij geleverde gegevens werd het akkoord over de helft van Philips van Casele pas in 1645 bereikt.

sterdam, Dordrecht, Leiden, Rotterdam, Haarlem, Arnhem en Utrecht de zogenaamde *Vredehode*.²⁸² Hierin drukten ze hun verdriet uit over de scheiding, ontstaan in 1620, en vroegen om verzoening. Vincent en zijn gemeente gingen niet in op de uitgestoken hand. Ook op de *Propositie ofte voorstellinghe* van Claes Claesz., oudste van Blokzijl, werd niet ingegaan. Al eerder, namelijk op een in 1621 gehouden vergadering te Haarlem, had Claes Claesz. duidelijk gemaakt alleen op huishoudelijke punten met Vincent de Hont van mening te verschillen.²⁸³ De gemeente bleef een eigen weg gaan. In de tijd maken we hierna een grote sprong. Aan Martin Schagen werd in 1740 nog geschreven, dat de gemeente:

op de Oude Graft, [...], na veelvuldige twisten, nog in een goede stand [is], wel niet overgroot, maar veel meer in bescheyden toegeventh(ei)t, als van outs, [en is] toegenomen en van vele vrome ledematen voorzien.²⁸⁴

Rues heeft de vermelding, dat de gemeenten van Haarlem en Amsterdam van 1630 tot 1730 van elkaar afgescheiden waren geweest. In het jaar 1730 werd het onderling contact hersteld.²⁸⁵ Andere, in dit verband zinvolle zaken, bij Rues zijn, dat de twee oudsten van de Haarlemse gemeente doop en avondmaal bedienden in de gemeenten te Rotterdam²⁸⁶ en Amsterdam. Handelend over het kerkbestuur schrijft hij tenslotte:

de gemeente der Dantzigers t' Amsterdam heeft vier leeraers, doch maer een diakon, en geen bisschop nog diakones: waerentegen de Dantzigers in Haerlem twee bisschoppen en vier leeraers hebben.²⁸⁷

282 De Buyser, *Christelijck huysboek*, 839 en verder.

283 F. Smit, *Geschiedenis der doopsgezinden in Blokzijl* (Steenwijk, 1992), 66.

284 DB 13 (1863).

285 Rues, *Tegenwoordige staet der doopsgezinden*, 70. De ontwikkelingen tussen beide gemeenten van 1611 tot 1620 zullen de onderlinge verstandhouding zeker geen goed gedaan hebben, maar later is er blijkbaar nog meer voorgevallen waardoor het contact verbroken werd. In dit verband is een schrijven van 3 september 1629 uit Amsterdam aan de gemeente van Vincent misschien verhelderend. De brief werd ondertekend door Anthoni Momber, Jan de Bruyn en de Dantziger Oudste Gerrit Claesz. Vincent had hen op 29 en 30 juli 1629 verzocht te spreken. Deze uitnodiging was deels vanwege ongelegenheid, deels omdat men 'ook niet ghaerne en zouden in veel woorden of in onnutte disputatien gheraken met u.l.'. Men vond ook, dat Vincent *cum suis* er geen goed aan hadden gedaan 'zodanighe boeken te doen drukken tot nadeel van zijn broederen, het welke strijd teghen de liefde die bedekt'. Zoewel mondeling als schriftelijk was dit de Haarlemse gemeente al in 1627 meegedeeld (GAA, PA 565, inventarisnummer C57).

286 *Jaarboekje* 1743, 1755, 1759, 1760, 1761 en 1763: Rotterdam wordt bediend door Amsterdam en Haarlem.

287 Rues, *Tegenwoordige staet der doopsgezinden*, 26.

Rond 1758 vond een uittocht uit de gemeente plaats. Negen leden, waaronder oud-leraar Simon Eduardsz. Toens en diaken Abraham Nijdorff, sloten zich aan bij de gemeente op het Klein Heiligland. Leraar Cornelis Mabé junior en vijf andere leden gingen naar de Peuzelaarsteeg.²⁸⁸ De gemeente op de Oude Gracht hield hiermee niet op te bestaan. Oudste Pieter Boudewijns bediende vanuit Haarlem zowel de Haarlemse als de 'Zes Kruikjes' gemeente te Amsterdam.²⁸⁹ Naar hem werd zij aangeduid als 'Boudewijnsvolk'.²⁹⁰ Boudewijns overleed in 1761. Daarna werd Haarlem nog een tijdlang bediend door Amsterdam. Op 14 november 1773 tekenden Abraham Thieleman junior en Cornelis Kouwenhoven de verenigingsakte met Amsterdam.²⁹¹ Hiermee kwam een einde aan het zelfstandig bestaan van de gemeente.

Bij de beschouwing van het gemeentelijk leven helpen het *Memoriael* en de mededelingen van Rues.²⁹² Omdat Verheus²⁹³ al een hoop heeft weergegeven, leg ik de nadruk op een aantal andere zaken. De Oude Vlamingen lazen nog steeds de Biestkensbijbel.²⁹⁴ Een aantal malen vinden we uitdrukkelijk vermeld, dat er uit die vertaling werd gelezen. In 1743 vinden we voor het eerst melding gemaakt van de Statenvertaling.²⁹⁵ Diakenen waren niet alleen armendienaren, maar uit hen werden ook predikers gekozen.²⁹⁶ Over moeite met de door de Oude Vlamingen toegepaste wederdoop en de buitentrouw lezen we in 1739 en 1740.²⁹⁷ Dat hierover al wat losser werd gedacht, mag blijken uit het feit dat Wigger Eindhoven ondanks zijn moeite²⁹⁸ met deze zaken in 1739 toch tot diaken werd geko-

288 Van Gelder, *Het Menniste Haarlem*.

289 *Jaarboekje* 1759 en 1760. In het laatste geval staat bij Amsterdam: Pieter Boudewijns te Haarlem, oudste 1756.

290 ME I, 397.

291 GAA, PA 565, inventarisnummer C71. Volgens een notariële akte uit oktober 1782 waren Abraham Thieleman junior en Andries Jacobs Andriese de enige nog in leven zijnde broeders van de Oud-Vlaamse gemeente (AVK, Haarlem, NA 1337, tussen nrs. 66 en 67; vergelijk NA 1340, tussen nrs. 48 en 49). Leraar Abraham Thieleman en lidmaat George Voorhelm kwamen op 15 februari 1787 overeen, dat het kerkje door 'een gezelschap van eenige doopsgezinde vrienden' gebruikt mocht worden (GAA, PA 565, inventarisnummer C72). Na het overlijden van Voorhelm verklaarde Willem Pluym op 16 juni 1799, dat de kerk en de papieren overgegeven waren aan de 'Zes Kruikjes'. Tenslotte werd de kerk op 25 mei 1799 voor f35 verkocht aan Cornelis Buen.

292 Rues, *Tegenwoordige staet der doopsgezinden*, 14-73.

293 Verheus, *Naarstig en vroom*, 85-88.

294 *Memoriael*, 19, 27.

295 *Memoriael*, 66.

296 *Memoriael*, 17, 25, 73 en 103.

297 *Memoriael*, 20 en 24. In 1740 betrof het de dopelingen Barent Spronk en Jan Reebrand.

298 Letterlijk: 'met eenige tederheid het stuk van beschouwden'. Een jaar later werd hij tot leraar gekozen.

zen. De Dantzigers hielden hun gemeente weliswaar voor de ware gemeente Gods, maar soms wordt er toch erg nuchter over gesproken. Jacobus Jansen te Amsterdam had zich bij de gereformeerde kerk aangesloten, 'en wyl niemand op twee plaatsen gelijk broeder kan zijn' werd hij gecensureerd.²⁹⁹ Een aantal malen wordt naar 'onze belijdenis' verwezen.³⁰⁰ Rues schreef dat zij zich 'meer aen geschrevene als gedrukte belijdenissen houden'.³⁰¹ Om catechetisch onderwijs te geven gebruikte men vraagboeken van andere gemeenten.

Als banwaardige zaken³⁰² onder de Dantzigers noemt Rues de volgende zaken: het dragen van een wapen³⁰³, de buitentrouw³⁰⁴, al te 'weidsche' kleding³⁰⁵ of huisraad³⁰⁶ of het procederen voor het gerecht. Aangaande de kleding weet Rues te melden, dat men in de moedergemeente Dantzig geen knopen aan de kleren, gespen op de schoenen of pruiken droeg.³⁰⁷ In Nederland zou men zich in de steden meer schikken naar het algemene gebruik van de mensen. Op het platteland

²⁹⁹ *Memoriael*, 95; vergelijk *Memoriael*, 71 waar Maria Willems vanwege buitentrouw gecensureerd wordt. Zij had met de buitentrouw tegen de belijdenis gehandeld, en hoewel zij de gemeente veel liefde had getoond, werd de broederschap gevraagd 'onder gelaatenheid' met de censurering in te stemmen.

³⁰⁰ *Memoriael*, 15-16, 46, 54, 57-58, 61-62, 72, 75, 89, 95, 100 en 152.

³⁰¹ *Memoriael*, 44. De auteur schrijft ook op dezelfde bladzijde: 'Tans laten de Dantzigers van iemand hunner leeraren een catechismus opstellen, die door den druk opentlijk gemeen gemaakt zal worden'. Verder lezen we op bladzijde 36 en 37: 'Evenwel arbeid tegenwoordig een leeraer van de Dantzigers te Haerlem, aen een katechismus voor deze gemeenten, welke in 't kort in 't licht gegeven staet te worden, en waervan zich de voorstanders dezer broederschap veel beloven'.

³⁰² Rues, *Tegenwoordige staet der doopsgezinden*, 31.

³⁰³ Of het vervoeren van goederen op een bewapend schip.

³⁰⁴ V.D.H. [= Vincent de Hont], *Een korte bekentnisse ende rekenschap des geloofs, soo ick van over den tijdt van zeven-en-veertigh jaeren ghehoort, aenghenomen, gelooft ende oock (gheduerende den tijdt mijnes dienstes onweerdigh) anderen vooren ghedragen, gheleert ende ghepredikt hebbe* (1626; herdruk, Haarlem, 1630). 'Soo en is dan voor den ghenen die een buyten-trouwe doet aen een die niet onder het Evangelium noch onder desselfs straffe begrepen en is ghenen middel ten waere dat het houwelijck van de ongelovighe door overspel te doene ghebroken worde ofte (als hier vooren verklaert is) door het gheloove bekeert worde om weder bij der ghemeynten aen-ghenomen te worden soo lange de buyten-aen-ghetroude in desen leven is'.

³⁰⁵ Vergelijk het *Memoriael*, 100-101.

³⁰⁶ Bijvoorbeeld schilderijen en andere zaken – waaronder 'cieraden' – aan de wand of kasten met porcelein en glazen. Het is aardig dit gegeven te vergelijken met de inventaris van de goederen van Joos Jansz. Lybaert in 1647. Hij bezat onder andere 'een stuck schilderije van de Liefde, noch een groot stuk schilderije [en] 8 aarde plateeltjes voor de schoorsteen' (AVK, Haarlem, NA 194, 28). Ook Jacob Colaert en zijn huisvrouw Syntgen Rogiers van den Broecke hadden, volgens de in 1663 opgemaakte inventaris van hun goederen, een schilderij in de voor-kamer hangen (AVK, Haarlem, NA 222, 272).

³⁰⁷ Rues, *Tegenwoordige staet der doopsgezinden*, 27-29.

echter zouden deze gebruiken nog te vinden zijn.³⁰⁸ Rues schrijft overigens wel dat de vrouwen zijden jurken droegen.

Het notarieel archief heeft voor de periode 1620 tot 1669 een totaal van ongeveer 120 testamenten en codicillen met legaten aan de gemeente aan de Oude Gracht. Sommige testateurs schonken hun hele, anderen een gedeelte van hun nalatenschap aan hun gemeente. Sommigen deden dit zondermeer, anderen onder voorwaarde van alimentatie of een goede begrafenis. Aan schenkingen van huizen vond ik het volgende. Cathalyntgen van Doorn schonk in 1628 aan de gemeente een opstal buiten de Kruispoort. Willem Baroen bedacht de gemeente in 1630 met een huis in de Witte Heerensteeg. Bakker Abraham Anthonisz. de Milt schonk in 1639 twee huizen in de Molensteeg. In hetzelfde jaar ontving de gemeente ook een huis, tuin en erf 'in de Brillaen'. Tenslotte lezen we nog, dat Cornelis Jansz. de Vogel in 1657 een huis aan de Oude Gracht van de gemeente huurde.

Philips van Casele

Zie hierboven.

Aelbert Verhaer

Zie hierboven.

Vincent de Hont

De gebeurtenissen waardoor de gemeente der Oude Vlamingen in 1620 scheurde hebben we boven reeds beschreven. Een gelukkige vondst leverde op, dat Vincent de Hont op 6 april 1620 'wesende de dag van Vincent de Hont's deportement' gebannen werd.³⁰⁹ Uit dezelfde Alkmaarse bron weten we ook, dat Vincent

308 Rues, *Tegenwoordige staat der doopsgezinden*, 28-29; te vergelijken met F. Sjoerds, *Kort vertoog van den staat en de geschiedenis der kerke des Nieuwen Testaments* (Leeuwarden, 1771), 3. 'Evenwel ben ik verzekert, dat 'er veele Oude Vlamingen te Groningen en in de Ommelanden gevonden worden, die aan hunne oude zeden en gewoontens vast houden, zijnde ongemeen nedrig, hoewel netjes, in hun gewaad, hoedanige ik verscheide personen, schoon genoeg begoedigt, gezien heb. Deze laatstgenoemde, meen ik, dat onder de zogenaamde Dantziker Oude Vlamingen t' huis hooren, maar of dat verbazend uiterlijk onderscheid is toe te schrijven aan het verschil van min of meer gestrengte kerkugt, kan ik niet met zekerheid zeggen'.

309 Roep, *En Annetgen Pieters bleef in haar huisgen*, 8.

cum suis niet stilzaten, maar in het Alkmaarse aanhang trachtten te winnen.³¹⁰ De gemeente bleef zich aanvankelijk 'de Vlaamse' noemen, maar later werd meer en meer de benaming 'Oude Vlamingen' gehanteerd. Ook werd ze wel aangeduid als het Vincent de Hontsvolk. Dat zijn naam nog lang na zijn overlijden met de gemeente verbonden is gebleven, blijkt uit een late vermelding in 1655.³¹¹ Opnieuw levert het notarieel archief veel bewijzen van de bediening van Vincent de Hont op. Als armbezorger komt hij voor in het testament van Lyntge Bartholomeus, weduwe van Abraham Lambertsz. op 17 september 1623³¹², verder in die hoedanigheid in het testament van Catalina van den Heuvele, weduwe van Joos Soete op 13 oktober 1625.³¹³ Met Joos Lybaert wordt hij genoemd 'als bedienaars en medeversorghers der armen', op 21 mei 1633 in het testament van Josyna Adriaens van der Coge, huisvrouw van Anthony de Man.³¹⁴ En zo volgt er nog een hele reeks vermeldingen.³¹⁵

Naast zijn werkzaamheden als oudste heeft Vincent ook gepubliceerd. In 1626 verscheen zijn *Korte bekentenisse des geloofs*.³¹⁶ Hierin gaf hij in 29 artikelen uitdrukking aan het geloof 'soo [hij] van over den tijdt van zeven-en-veertigh jaeren' had gehoord en gepredikt. In 1632 volgde *Een korte en grondige verklaring van de vrede Godts*.³¹⁷ Al eerder schreef ik, dat ik vermoed dat Vincent de auteur is van *Vertooringhe en verantwoordinge* uit 1619. Tenslotte werkte hij mee aan het *Christelijck huysboek* van de Hamburgse Oud-Vlaamse leraar Jan de Buyser. In dit werk verscheen zijn naam naast Menno Simons, Dirck Philips, Hans van Dantzych, Brixius Gerrits, Jacob Keers-maecker, Harmen Timmerman, Johannes Tricht en Pieter Verkindert. Vincent droeg in het eerste hoofddeel aan vrijwel alle onderdelen bij³¹⁸ en tenslotte ook nog aan het derde hoofddeel van het *Christelijck huysboek*.³¹⁹

310 Roep, en Annetgen Pieters bleef in haar huisgen, 5: 'soo verre Vincent de Hont met sijn consorten tot Alcmaer quamen om vermaninghe oft predicatie te doen' en verderop 'die gansche Vlaemsche gemeynte [...] onwillich gemeenschap met deselve Vincent de Hont te houden'. Hij had wel medestanders, want Baert Allertsz. had toen 'die gemeenschap met voornoemde Vincent de Hont gebruyckt'.

311 AVK, Haarlem, NA 202, 157. In een akkoord worden Pieter Ketelingh en Reynier Saskers aangeduid als 'bedienaers van de armen van de Oude Vlamingen, daer Vincent de Hont leraer is geweest'. Vergelijk ook AVK, Haarlem, NA 199, 180; NA 210, 45a en NA 202, 306.

312 AVK, Haarlem, NA 57, 45.

313 AVK, Haarlem, NA 58, 400.

314 AVK, Haarlem, NA 120, —.

315 AVK, Haarlem, NA 109, 435; Na 58, 427; NA 124, 210vo; NA 99, 50; NA 133, 44vo.; NA 119, 180; NA 210, 45a en NA 202, 306.

316 [De Hont], *Korte bekentenisse ende rekenschap des geloofs*.

317 Uitgegeven in Haarlem bij Th. Fonteyn.

318 Op fol. 141 over Vader, Zoon en Heilige Geest; op fol. 202 over de zending der predikanten; op fol. 349 over de doop; op fol. 453 over de gemeente Gods; op fol. 527 over het avondmaal; op fol. 534 over de voetwassing; op fol. 541 over het huwelijk; op fol. 547 over de

Reynier (Reyndert) Saskers

Hij was geboren te Leeuwarden, koopman van beroep en getrouwd met: 1) Maeycken Maertens Ketelingh, van Haarlem; 2) Catelyna van Weteren. Op 19 december 1629 maakten Reynier en Maeycken hun mutueel testament op. Als getuigen traden Vincent Fol en Dirck Willemsz. Verhoeven, beiden linnenwevers, op. Hun tweede testament stamt van 3 juni 1648, waarbij zij gaven 'verclaeringe ende affirmatie bij manne en vrouwen waerhey'.³²⁰ Deze keer traden Rutger Wybo en kleermaker Rombout Deyes op als getuige. Reynier maakte verder een drietal codicil op.³²¹ Een gezamenlijk codicil met Maeycken is van 13 maart 1665. Een codicil met Catelyna werd op 23 december 1660 opgemaakt, en een mutueel testament op 5 november 1669. Bij de laatste waren Laurens Ketelingh en lijnwaadwever Jan Hermansz. Balck getuige.³²² Over broers en zussen van Reynier is dankzij een akte van 13 september 1657³²³ vrij veel bekend.³²⁴

overheid; op fol. 673 over de mijding; op fol. 679 alleen over de vrije wil en op fol. 686 over de verrijzenis.

319 De Buyser, *Christelijk huysboek*, 827-844.

320 AVK, Haarlem, NA 141, 124.

321 Op 5 juni 1648 (AVK, Haarlem, NA 141, 126v), 13 maart 1655 (NA 145, 106) en 23 december 1660 (NA 146, 60).

322 AVK, Haarlem, NA 151, 167.

323 AVK, Haarlem, NA 146, 3v.

324 1) Adriaen Saskers. Op 11 januari 1648 is er sprake van een huurcontract door Adriaen Saskers van Hans Honoré *cum suis*; 2) Anneken Saskers was getrouwd met Pieter Keuse; 3) Janneken Saskers was getrouwd met Cornelis van de Vyver; 4) Jacob Saskers. In het notarieel archief vinden we op 5 augustus 1652 het testament van zijn zoon Claes Saskers, meesterwijnkoper (wijnkoper in 1647) en Lysbeth Joosten. Als broer en zus van Claes worden verder nog Pieter en Christyntgen Saskers genoemd. Claes en zijn vrouw legateerden f50 'aan de armen van de gemeynthe mette welcke sij eensgesind sijn in den gelove'. Christyntgen woonde in 1654 als jonge dochter in de Grote Houtstraat. In 1657 was zij getrouwd met Henrick Westenrae. Pieter liet op 14 maart 1653 als j.g. zijn testament opmaken. Hij woonde toen in de Nieuwe Sparwouderstraat. Aan de armen van de Oude Vlamingen te Haarlem legateerde hij een bedrag (AVK, Haarlem, NA 144, 114v); 5) Pieter Saskers was in 1635 getrouwd met Anneken Lubberts Bus, weduwe van Guillaume de Remaulcx de oude (AVK, Haarlem, NA 135, 290). Pieter overleed voor 30 januari 1643 (AVK, Haarlem, NA 66, —). Bovengenoemd stuk noemt als kinderen van Pieter: Claes en Eelcke. Met Pieter Ketelingh was Reynier op 30 januari 1643 voogd over de minderjarige kinderen van zijn broer Pieter Saskers en Anneken Lubberts Bus. Een eerdere akte (van 16 februari 1638) noemt Reynier Saskers, Nicolaes Capiteyn en Joos Lybaert als voogden (AVK, Haarlem, NA 134, 410). Volgens genoemde akte was Jan Lubbertsz. Bus een jaarlijkse losrente van honderd gulden schuldig aan Reynier en Nicolaes Capiteyn. Op 5 juli 1626 was Pieter, wonend te Rotterdam, een bedrag van f927-5 schuldig aan zijn broer Reynier (AVK, Haarlem, NA 127, 101v). Pieter en Anneken sloten op 19 juli 1635 hun mutueel testament voor notaris Willem van Triere. Het tweede testament van het paar, woonachtig te Rotterdam, stamt

De eerste vermelding van Reynier als bedienaar van de armen van de gemeente op de Oude Gracht stamt uit 1637.³²⁵ In een codicil van Joris Jorisz. de Meester op 25 september 1649 wordt hij genoemd als oudste bedienaar.³²⁶ De eerste vermelding als leraar vinden we op 14 mei 1642 in het testament van Margriete Jans, weduwe van Pieter Geldoff.³²⁷ De laatste vermelding als bedienaar komt voor op 24 april 1666 in een akkoord tussen Pieter van Daelen en de bedienaars van de gemeente der Oude Vlamingen. Het notarieel archief bevat een overvloedige hoeveelheid vermeldingen aangaande Reynier, die we hier vanwege de ruimte achterwege moeten laten.³²⁸ Vermeldenswaard is, dat Reynier, Franchois Messchaert, Jan Noose en Andries de Busscher op 19 december 1636 'als goede pacifique mannen' bemiddelden tussen de erfgenamen van Lysbeth Anthonis de Milt.³²⁹

van 3 februari 1637 (AVK, Haarlem, NA 134, 289; vergelijk hiermee: NA 120, —). Uit een overeenkomst van 3 februari 1637 over de opvoeding van de kinderen uit haar eerste huwelijk blijkt, dat Anneken eerst getrouwd was met Guillaume de Remaulcx de oude. Tevens blijkt daaruit, dat ze de kinderen hun vaderlijk deel niet kon uitbetalen, omdat de baten van de boedel minder waren dan de lasten (AVK, Haarlem, NA 120, —). Een volmacht van 11 september 1643 vermeldt dat Anneken in Rotterdam was overleden. Reynier en Pieter Ketelingh gaven op genoemde datum volmacht aan Ysaack van Wesel, passementwerker te Rotterdam (AVK, Haarlem, NA 66, —); 6) Roeloff Saskers was volgens een codicil zijn halfbroer (AVK, Haarlem, NA 141, 126v); 7) Elysabeth Saskers was getrouwd met Jan Buyse; 8) Aucke Saskers was eveneens een halfbroer. Hij was vlaskoper van beroep. Volgens een verklaring van 8 mei 1648 was hij geboren in 1602 (AVK, Haarlem, NA 180, —). Als oom wordt hij op 14 maart 1653 genoemd in het testament van Pieter Saskers (AVK, Haarlem, NA 144, 114v). Of de op 18 maart 1639 voor het gerecht van Rotterdam getrouwde Tacke Saskers, weduwnaar van Leeuwarden met Neeltgen Picters, weduwe wonend te Rotterdam, ook familie is heb ik niet kunnen vaststellen.

325 AVK, Haarlem, NA 134, 279. Verder genoemd in: AVK, Haarlem, NA 134, 316; NA 120, —; NA 175, —; NA 136, 195; NA 142, 32v; NA 143, 54; NA 214, —; NA 213, 103a.

326 AVK, Haarlem, NA 192, 105.

327 AVK, Haarlem, NA 64, —. Verder te vinden in AVK, Haarlem, NA 215, 58; NA 196, 74; NA 198, 52; vergelijk hiermee: NA 201, 101; NA 199, 188; NA 201, 132; NA 201, 145; NA 203, 109; NA 204, 97 en NA 207, 51.

328 Getuigenverklaringen bij testamenten zijn er op 3 februari 1643, 16 januari 1646, 17 augustus 1650, 13 september 1651, 14 december 1652, 14 juli 1653, 22 december 1653, 10 maart 1654, 13 april 1654, 13 oktober 1655, 8 september 1656, 16 mei 1659 en 23 juni 1659 (alle: AVK, Haarlem, NA). Hij bekleedde de voogdij over Henrick, zoon van Janneken van der Kindert en Laurens Petkum (AVK, Haarlem, NA 120, —; vergelijk hiermee: NA 135, 214v). Met Jacques en Michiel Egels was hij op 6 maart 1643 voogd en administrateur over de nalatenschap van Josina Jans Vercoilge. Tenslotte was hij met Pieter Ketelingh executeur-testamentair van Cathalina Gillis Jans Malefeytsdr., weduwe van Gillis van Hether (AVK, Haarlem, NA 131, 83v).

329 AVK, Haarlem, NA 134, 263.

Joost Jansz. Lybaert

Zie hierboven.

Vincent Fo(o)l

Hij wordt ook wel Fol of Vool genoemd, is volgens een attestatie afkomstig uit Geulegem en werd geboren in 1566.³³⁰ Eén zus is bekend, namelijk Barbara Fool.³³¹ Als zijn beroep worden in 1620 en 1629 linnenwever, en in 1620 timmerman genoemd.³³² In 1625 woonde hij op de Crayenhorstergracht, in 1650 aan de Kampervest. Op 12 september 1625 maakte Vincent zijn testament op. Hierin benoemde hij de armen van de Oud-Vlaamse gemeente tot erfgenamen.³³³ Op 16 januari 1631 wordt hij met Vincent de Hont aangeduid als 'beyde mede versorgers der armen van de gemeente de Vlamingen genaemt'.³³⁴ In de notariële protocollen vond ik, dat hij op 11 juli 1606 met twee andere personen attesteerde op verzoek van Aert Aertsz. van Menen. Getuigenverklaringen legde hij af bij de volgende testamenten: op 24 juli 1620 van Lysbeth Jans de Ruyster, weduwe van Pieter Pouwels de Vildere³³⁵; op 19 december 1629 van Reynier Saskers en Maycken Martens Ketelingh; op 29 januari 1630 van Willem Baroen; op 21 mei 1630 van Pieter Bonele en Susanneken van Doorn³³⁶, en tenslotte op 3 augustus 1632 van het codicil van Neeltgen Claes, weduwe van Jan Woutersz. Eyte. Hij was verder op 2 september 1633 als getuige aanwezig bij een akkoord van scheiding van de nalatenschap van Janneken Jans de Leeuw, weduwe van Pieter de Hont.³³⁷ Als allerlaatste legde hij op verzoek van Vincent de Hont en Joos Lybaert op 5 september 1633 een verklaring af betreffende Maryn Taut.³³⁸

³³⁰ AVK, Haarlem, NA 47, 91; vergelijk hiermee: NA 133, 314v.

³³¹ Haar kinderen waren Pieter Willemsz., Joost Moyses en Lyntgen Moyses getrouwd met Joost Henrick van Graes. Deze kinderen bevestigden op 16 november 1644 de ontvangst uit handen van Abraham Mathijsz., Reynier Saskers en Pieter Ketelingh, 'besorgers der gemeente, daarvan Vincent Fool een lidmaet is geweest' (AVK, Haarlem, NA 169, 29).

³³² AVK, Haarlem, NA 91, 114v.

³³³ AVK, Haarlem, NA 58, 383; vergelijk een akte van 17 september 1659 (NA 207, 86).

³³⁴ AVK, Haarlem, NA 133, 44v.

³³⁵ AVK, Haarlem, NA 91, 114v.

³³⁶ AVK, Haarlem, NA 119, —.

³³⁷ AVK, Haarlem, NA 104, 126.

³³⁸ AVK, Haarlem, NA 133, 314v.

Jan Winne

Hij was getrouwd met Franchyntgen Adriaens Meyer. Als zijn weduwe maakte zij op 19 februari 1646 haar testament op.³³⁹ Zij woonde toen in de Voorkamp. Haar tweede testament is van iets later datum, namelijk 26 juli 1646. Hierin legateerde zij aan de Oud-Vlaamse gemeente. Franchyntgen overleed op 6 mei 1657. Op 18 juli en 23 juli 1657 werd haar nalatenschap afgehandeld. Als kinderen staan vermeld: Jan junior, Adriaen, Lyntgen, Maeycken en Joost. Aangaande zijn bediening als armendienaar vond ik het volgende. Op 2 augustus 1636 wordt hij als zodanig genoemd in het testament van Jacques Coelombiers³⁴⁰; verder op 27 februari 1637 met Reynier Saskers als ‘tegenwoordich versorgers ende bedieners van de gemeynte der Oude Vlamingen’ in het testament van het echtpaar Paulus van Mackelberch en Pietertgen Jans.³⁴¹ Opnieuw wordt hij vermeld naast Reynier Saskers op 30 mei 1637 in het testament van Dirck Jansz. van Voorhelm en Mayken Gillis Deurwaerder.³⁴² Op 8 februari 1638 wordt hij genoemd met Abraham Mathijsz. in het testament van Peryntgen Hoeffnagel, huisvrouw van Gillis van Elslandt.³⁴³ En tenslotte vinden we hem vermeld op 29 januari 1640 in het testament van Geesken Eeuwels.³⁴⁴ Met de genoemde Abraham Mathijsz. trad hij op 15 juli 1637 op als getuige bij een akkoord van de erfgenamen van Pieter Colaert.³⁴⁵

Abraham Mathijsz.

Abraham werd in 1576 geboren te Dordrecht.³⁴⁶ Hij was getrouwd met: 1) Meckelyntgen Jacobs, hetgeen blijkt uit het testament van 1643; 2) Tanneken de Hont, van Rumbeeke; 3) Beatrix Jacques Egels. Op 21 april 1606 maakten Abraham en Tanneken hun mutueel testament op. Zij legateerden f150 aan de armen van de Oud-Vlaamse gemeente.³⁴⁷ Zijn derde vrouw Beatrix overleed vóór 5 september 1636. Abraham maakte op die dag als haar weduwnaar zijn testament op. Hij legateerde duizend gulden aan de armen van de Oude Vlamingen, uit te keren bin-

³³⁹ AVK, Haarlem, NA 121, —.

³⁴⁰ AVK, Haarlem, NA 63, —.

³⁴¹ AVK, Haarlem, NA 134, 279.

³⁴² AVK, Haarlem, NA 134, 316; vergelijk hiermee: NA 120, —.

³⁴³ AVK, Haarlem, NA 134, 404v.

³⁴⁴ AVK, Haarlem, NA 175, —.

³⁴⁵ AVK, Haarlem, NA 63, —.

³⁴⁶ AVK, Haarlem, NA 133, 395v; vergelijk hiermee: NA 144, 176.

³⁴⁷ AVK, Haarlem, NA 47, 55.

nen anderhalf jaar na zijn overlijden.³⁴⁸ Op 10 oktober 1653 was Abraham ziek en bedlegerig. Op die dag schonk hij *f*1000 'aende bedienders en besorgers van de armen mette welcke hij eensgesint es in de gelove'. Hij tekende zelf.³⁴⁹ In de jaren 1634 en 1636 wordt hij vermeld als koopman, later (in 1643) als linnenwever. In de Haarlemse verpondinglijsten van 1628 en 1650 wordt Abraham genoemd met een huis op het Klein Heiligland. In 1653 woonde hij op het Groot Heiligland.³⁵⁰ Als bedienaar of armenbezorger komen we Abraham reeds in 1627 tegen.³⁵¹ De laatste vermelding in die hoedanigheid stamt uit 1654.³⁵² Tenslotte zijn er nog wat losse vermeldingen te vinden in de notariële protocollen.³⁵³

Pieter Ketelingh

Pieter was koopman en in 1645 garentwijnder van beroep. Laurens Ketelingh was zijn broer.³⁵⁴ Hij was getrouwd met: 1) Cristyntgen Claes Veeckens, weduwe van Abraham de Ruyschere³⁵⁵; 2) Anneken Vortgens.³⁵⁶ Cristyntgen liet op 23 april 1627

348 AVK, Haarlem, NA 63, —. Tot executeurs en voogden benoemde hij zijn schoonvader Jacques Egels en Jan Ghysbertsz. van der Smissen.

349 AVK, Haarlem, NA 122, 252.

350 AVK, Haarlem, NA 144, 176.

351 AVK, Haarlem, NA 128, 131.

352 Op 11 maart 1654 in het testament van Joost Jansz. Tuytschaver en diens vrouw Grietgen Gillis Maertens. Andere plaatsen zijn: AVK, Haarlem, NA 99, 89; NA 134, 404v; NA 121, —; NA 140, 63v; NA 142, 32v en NA 133, 24v.

353 AVK, Haarlem, NA 133, 395v; NA 91, 107v; NA 104, 126; NA 138, 21; vergelijk hiermee: NA 138, 54v; NA 144, 13 en NA 137, 62.

354 AVK, Haarlem, NA 122, 534. Op 14 april 1606 was Marten Ketelingh met Vincent de Hont als getige aanwezig bij de huwelijksvoorwaarden van Jan Vermersch en Janneken Wevels (AVK, Haarlem, NA 77, 83). De dochter van Marten trouwde met Reynier Saskers. Of hij familie was, heb ik nog niet kunnen vaststellen.

355 Kind uit het eerste huwelijk van Cristyntgen was Kristyntien de Ruyschere. Op 3 december 1628 werd een akkoord gesloten tussen Pieter Ketelingh, haar oom Pieter de Ruyschere en haar grootvader Nicolaes Veeckes betreffende dit kind (AVK, Haarlem, NA 119, —).

356 Zij was een dochter van Hester Vlemingh, getrouwd met Jeronimus Haese de oude (AVK, Haarlem, NA 127, 202). Op 11 mei 1627 was Anneken nog ongetrouwd (AVK, Haarlem, NA 128, 156). De zus van Anneken was Janneken Vortgens. Zij was getrouwd met koopman Hans Verkindert. In 1627 woonde zij in de Jacobijnestraat (AVK, Haarlem, NA 128, 28v). Pieter was, blijkens codicil van Janneken op 28 maart 1641, voogd over haar minderjarige kinderen (AVK, Haarlem, NA 136, 195). Het mutueel testament van Janneken en Hans werd op 5 januari 1627 opgemaakt voor notaris J. Schoudt. Janneken approbeerde dit testament op 3 april 1642, waarbij zij tegelijkertijd het testament van 28 maart 1642 voor dezelfde notaris vernietigde. Zij legateerde *f*2000 aan de Oude Vlamingen. Tot voogd over de minderjarige kinderen benoemde zij haar zoon Hans Verkindert (AVK, Haarlem, NA 137, 10v). Een andere zus van Anneken was Eli-

haar testament opmaken. Een (symbolisch?) bedrag van *f*25 ging naar de stadsarmen en *f*100 naar de armen van de 'gemeynte daer onder sij testatrice een lidmaet es [en waarvan] bedienders sijn Abraham Mathijsz. en Adriaen Caluwaert'.³⁵⁷

Mutuele testamenten met Anneken werden opgemaakt op 14 december 1633 en 12 januari 1643.³⁵⁸ In het tweede testament legateerde zij duizend gulden aan 'de armen van de gemeynte, waeronder sij testateuren sorteeren'. Anneken liet zelf haar testamenten opmaken op 29 september 1657 en 29 september 1661.³⁵⁹ Als kinderen vond ik Cathelyntgen, Jan en Hester.³⁶⁰ Pieter Ketelingh woonde in 1627 in de Zijlstraat. De verpondinglijst van 1628 geeft huizen in de St. Michielsstraat en de St. Annakerkstraat. In 1633 komen we hem tegen op de Oude Gracht. Aan transporten vond ik, dat hij op 16 februari 1647 voor *f*5000 het huis 'de Witte Hasewint' op het Klein Heiligland van Daniel Deynoot kocht.³⁶¹ Op 5 december 1645 verkocht hij aan de stadsregering voor *f*1400 een huis in de St. Michielsstraat 'in het St. Annenconvent, op de hoek van de straat, waar de kerk staat'.³⁶² Als bedienaar van de Oud-Vlaamse gemeente wordt hij voor het eerst in 1643 genoemd.³⁶³ In 1651 en 1654 treffen we hem aan als leraar. Verder bevinden zich in de notariële protocollen nog diverse akten³⁶⁴ waarin Pieter genoemd wordt.

sabeth Vortgens. Zij was getrouwd met Lucas Gryspeer, met wie zij op 18 augustus 1663 een anderhalf jaar oud zontje, genaamd Pieter, had. Anneken was zijn 'meuye en naeste bloedvrunt' (AVK, Haarlem, NA 211, 15).

357 Uit het testament blijkt, dat Christyntgen geboren was te Leiden. Zij kon niet schrijven, maar tekende met een merk. Als vaderlijk bewijs keerde zij haar dochter een bedrag van 200 ponden uit.

358 Respectievelijk AVK, Haarlem, NA 122, 534; NA 137, 154v en NA 146, 71.

359 AVK, Haarlem, NA 122, —. Beide keren tekende zij zelf.

360 1) Ik ben er niet zeker van of Cathelyntgen een dochter was. Volgens het testament van 15 juni 1642 van Janneken Lucas de Petain was zij één van haar erfgenamen (AVK, Haarlem, NA 137, 94v); 2) Jan assisteerde als oudste zoon zijn moeder bij een transport op 13 augustus 1657 (AVK, Haarlem, NA 122, —). Verder wordt hij als executeur van zijn moeder genoemd (AVK, Haarlem, NA 146, 71); 3) Hester was getrouwd met hovenier Pieter Colaert (AVK, Haarlem, NA 122, 534).

361 AVK, Haarlem, Transportregister 76.61, 59v.

362 AVK, Haarlem, Transportregister 76.64, 164v.

363 AVK, Haarlem, NA 66, —. Andere vermeldingen als armenbezorger zijn te vinden in: AVK, Haarlem, NA 139, 136; NA 176, —; NA 141, 83v en NA 201, 90. De vermeldingen als leraar zijn te vinden in: AVK, Haarlem, NA 198, 52; en op 10 maart 1654 in een verklaring door Susanneken v.d. Berg, weduwe van Jan van Heem.

364 AVK, Haarlem, NA 121, 26-27; NA 215, 58; NA 66, —; NA 201, 90 en NA 122, —

Isaack de Volder

Hij was getrouwd met Janneken Jans Timmerman.³⁶⁵ Tot hun kinderen worden gerekend: Janneken, Jan, Saertgen en Rachel.³⁶⁶ Isaack was smalreder van beroep. In 1650 woonde hij in de Bredesteeg. Met Janneken maakte hij tweemaal een mutueel testament op, namelijk op 27 juli 1648 en op 12 augustus 1659. Janneken liet op 8 april 1662 een codicil opstellen. Reeds in 1638 wordt Isaack de Volder genoemd als bedienaar van de Oud-Vlaamse gemeente.³⁶⁷ De laatste vermelding stamt uit 1659.³⁶⁸ In het testament van Jacques en Frans Loochtenier op 3 april 1650 wordt Isaack met Reynier Saskers aangeduid als leraar van deze gemeente.³⁶⁹ Vermeldingen in het notarieel archief als getuige, voogd of executeur-testamentair tenslotte zijn talrijk.³⁷⁰

Jacques Capiteyn

Hij trad op 29 januari 1630 met Vincent de Hont op als getuige van het testament van Willem Baroen. Deze legateerde een huis in de Witte Heerensteeg aan de Oud-Vlaamse gemeente.³⁷¹ Jacques was mogelijk diaken.

365 AVK, Haarlem, NA 131, 90. Zij was een dochter van Jan Timmerman de oude en Guyrtgen Frans. Haar ouders behoorden eveneens tot de Oud-Vlaamse gemeente (AVK, Haarlem, NA 196, 50). Op 3 februari 1654 werd de inventaris van hun goederen opgemaakt. Jan overleed op 9 januari 1654 en Guyrtgen op 25 januari 1654 (AVK, Haarlem, NA 219, —).

366 2) Jan de Volder was winkelier. Op 17 februari 1646 had hij een schuld aan Henrick van Loon (Haarlem, AVK, NA 121, —). Hij woonde in de Grote Houtstraat op de hoek van de Bredesteeg (AVK, Haarlem, NA 140, 29). Op 17 april 1655 kocht hij het huis 't Witte Lam' in de Grote Houtstraat, waarbij zijn vader Isaack als zijn borg optrad (AVK, Haarlem, NA 202, 176). Hij was getrouwd met Cathalina Pieters Malfaict, waarbij hij in 1665 twee kinderen had. Op 14 juni 1665 vond scheiding van goederen plaats van Symon de Bruyne, diens huisvrouw Josyngten Joosten en Jan de Volder en Abraham Jansz. Hals (AVK, Haarlem, NA 213, 190); 3) Saertgen was getrouwd met Karel de Kouter. Zij woonden in de Bredesteeg en hadden een dochter, genaamd Saertgen.

367 Op 17 november 1638 in het testament van Catalina Jans van de Camere.

368 In het testament van Vincent Fool op 17 september 1659 (AVK, Haarlem, NA 207, 86). Verdere vermeldingen als armenbezorger of bedienaar in een codicil van Hans van der Kindert op 28 maart 1641 (vergelijk hiermee: 3 april 1642); op 18 april 1643 (AVK, Haarlem, NA 66, —); op 1 juni 1649 (NA 142, 90) en op 4 december 1650 (NA 197, 32).

369 AVK, Haarlem, NA 196, 74.

370 Als getuige in: AVK, Haarlem, NA 123, 36v; NA 64, —; NA 193, 12; NA 122, —. Voogdij-schappen in: AVK, Haarlem, NA 137, 62; NA 137, 126; NA 215, 6; NA 142, 61a; NA 192, 134; NA 196, 150; NA 201, 169 en NA 210, 194. Als executeur-testamentair in: AVK, Haarlem, NA 218, —; NA 202, 136; vergelijk hiermee: NA 222, —; NA 205, 6 en NA 122, —.

371 AVK, Haarlem, NA 126, 20v.

Claes (Nicolaes) Capiteyn de oude

Hij was getrouwd met Hester Jans Timmerman, dochter van Jan Timmerman de oude.³⁷² Haar ouders behoorden eveneens tot de gemeente van de Oude Gracht.³⁷³ Op 28 december 1644 sloten zij hun mutueel testament. Hierin legteerden zij vijftig gulden aan de armen van hun gemeente. Zij woonden toen op de Voldersgracht.³⁷⁴ Als kinderen vond ik Maeycken, Frans, Griettie, Jannetgen, Claes junior, Jan en (in 1662) een aantal niet met name genoemde minderjarige kinderen.³⁷⁵ Claes Capiteyn de oude was verver van beroep.³⁷⁶ Voor het eerst wordt hij op 5 november 1625 genoemd in het testament van Theunisje Theunisd. met Joos Lybaert als 'opsieners van sijn [!] gemeente'. Met Pieter Ketelingh kocht Claes op 21 november 1646 als 'bedienaers ende besorgers van de armen' een huis en erf in de Cavelotersteeg voor vijfhonderd gulden van linnenwever Heyndrik Pietersz. De laatste vermelding als armenbezorger stamt uit 1662.³⁷⁷ Tenslotte zijn er nog wat akten in de notariële protocollen waarin we hem tegenkomen.³⁷⁸

Claes Capiteyn de jonge

Hij was de zoon van bovengenoemde Claes. Hij was getrouwd met: 1) Janneken Jans van der Smissen³⁷⁹; 2) Anneke Jans, jonge dochter van Steenwijk, met wie hij op 19 september 1666 in het huwelijk trad, als weduwnaar van Haarlem, voor het gerecht aldaar. De huwelijksvoorwaarden van het tweede huwelijk werden op 6 september 1666 gesloten, waarbij de bruid door de notaris geassisteerd werd.³⁸⁰ Het mutueel testament met Anneken werd op 9 september 1663 voor notaris Nicolaes van Bosvelt opgemaakt.³⁸¹ Tenslotte besprak Claes op 9 september 1666

372 AVK, Haarlem, NA 131, 90.

373 AVK, Haarlem, NA 196, 150.

374 AVK, Haarlem, NA 139, 44v. Dit adres wordt ook genoemd in de verpondingslijst van 1628.

375 1) Maeycken was getrouwd met Claes Hendricksz.; 3) Griettie was getrouwd met Dirck Reyersz.; 4) Jannetgen was getrouwd met Jan Thysz.; 5) Jan trouwde op 18 juli 1666 als weduwe voor het gerecht van Haarlem met Grietie Hendricks, jonge dochter van Haarlem. Hun huwelijksvoorwaarden werden op 17 juli 1666 gesloten.

376 AVK, Haarlem, NA 91, 114v. Genoemd in de jaren 1620 en 1644.

377 AVK, Haarlem, NA 209, 190; verder nog in: NA 142, 90.

378 AVK, Haarlem, NA 134, 35; vergelijk hiermee: NA 139, 132v; NA 196, 150; NA 91, 114v en NA 120, —.

379 AVK, Haarlem, NA 213, 179.

380 AVK, Haarlem, NA 213, 176; vergelijk hiermee: NA 213, 245.

381 AVK, Haarlem, NA 211, 29; vergelijk hiermee: NA 213, 179. Als getuigen traden op Willem van der Lucht en Pieter Ghybsbertsz. van Arckel.

het moederlijk deel van het bezit aan zijn kinderen.³⁸² Claes was verver van beroep. Op 15 november 1645 kocht hij voor f1800 een huis en erf aan de Oude Gracht van Cornelis Pietersz.³⁸³ Hij woonde er in 1663 nog. Op 20 december 1653 kocht hij voor driehonderd ponden een tuin buiten de Grote Houtpoort, aan de westzijde van de weg.³⁸⁴ Als laatste kocht Claes op 19 november 1655 voor 130 ponden een huis en erf in de Backerssackesteegh van Abraham Lodewycx.³⁸⁵ Zeker is dat Claes een lidmaat was van de Oud-Vlaamse gemeente, maar dat hij armenbezorger was is niet geheel zeker.

Abraham Jansz. Hals

Zijn broer en zus waren Simon en Susanna.³⁸⁶ Abraham was getrouwd met Maeycken Gillis Malefeyt.³⁸⁷ Hun mutueel testament voor notaris Nicolaes d'Assonville werd op 10 mei 1662 door Abraham geaprobeerd.³⁸⁸ Abraham was in 1662 smalreder van beroep. Op 19 april 1649 verkocht Abraham een huis en erf aan de westzijde van de Raamgracht voor f1555 aan Jacques Jansz.³⁸⁹ Op 14 februari 1663 gaf hij volmacht aan Gerrit Harmansz., zeilmaker te Amsterdam. Op zijn verzoek legde Joost Jansz. Tuytschaver op dezelfde dag een verklaring af.³⁹⁰ Abraham wordt voor het eerst als armenbezorger genoemd in 1659. De laatste vermelding stamt uit 1666.³⁹¹ In 1662 was hij medevoogd van Syntgen Rogiers van den Broecke, weduwe van Jacob Colaert, en in 1663 was hij medevoogd van Jan en Magdalena de Koninck.³⁹²

382 AVK, Haarlem, NA 213, 249.

383 AVK, Haarlem, Transportregister 76.64, 154v.

384 AVK, Haarlem, Transportregister 76.68, 404v.

385 AVK, Haarlem, Transportregister 76.69, 256.

386 1) Simon was getrouwd met Lyntgen Jans van Walre (AVK, Haarlem, NA 206, 123); 2) volgens het testament van Abraham was Susanna zijn 'simpele suster' (NA 20., 192).

387 AVK, Haarlem, NA 161, 231-232; vergelijk met: NA 169, 20. Zij was een dochter van Gillis Malefeyt en Cathalina Pieters de Hont.

388 AVK, Haarlem, NA 209, 192.

389 AVK, Haarlem, Transportregister 76.66, 159.

390 AVK, Haarlem, NA 210, 104.

391 Respectievelijk: AVK, Haarlem, NA 207, 86; NA 209, 190; NA 222, —; NA 212, 177; NA 213, 103a-104b en NA 214, —.

392 AVK, Haarlem, NA 210, 194.

Joost Jansz. Tuytschaver

Joost was geboren in 1607. Hij trouwde met: 1) Grietje Gillis Maertens, jonge dochter van Haarlem, op 29 mei 1633 als Joost Jansz. Tuytschaeff, jongeman van Gent, voor het gerecht van Haarlem; 2) Syntgen Zegers, weduwe van Willem Maertensz. De huwelijksvoorwaarden van het tweede huwelijk werden op 6 februari 1662 gesloten.³⁹³ Uit het tweede huwelijk kwam een dochter voort, genaamd Peryntje.³⁹⁴ Mutuele testamenten met Grietje werden op 3 februari 1643 en op 11 maart 1654 opgemaakt.³⁹⁵ Beide keren benoemden ze de armen van de Oud-Vlaamse gemeente tot erfgenamen voor een derde deel van hun nalatenschap. Syntge sloot haar testament op 28 april 1665. Hierin probeerde zij haar huwelijksvoorwaarden, en legateerde zij aan de Oud-Vlaamse gemeente.³⁹⁶ Tenslotte is er nog een codicil van Joost van 11 mei 1665 op zijn eerste testament en zijn huwelijksvoorwaarden.³⁹⁷ De enige vermelding als armbezorger van de Oud-Vlaamse gemeente stamt uit 1662.³⁹⁸ Daarnaast treffen we akten aan waarin Joost optrad als getuige, executeur-testamentair of voogd.³⁹⁹

Jacob Colaert

Hij was de zoon van Jan Coelaert en Christina.⁴⁰⁰ Op 15 juli 1637 assisteerde hij zijn moeder als bijstaand voogd bij een bereikt akkoord over de nalatenschap van zijn broer Pieter Coelaert.⁴⁰¹ Jacob was warmoezier, tuinman (in 1641) of hovenier (in 1642) van beroep. Hij was getrouwd met Syntgen Rogiers van den Broecke.⁴⁰² Op 7 september 1661 sloten zij hun mutueel testament voor notaris Nico-

³⁹³ AVK, Haarlem, NA 209, 134. Voor notaris Nicolaes van Bosvelt.

³⁹⁴ Volgens het testament van 28 april 1665 was zij erfgename van haar moeder (AVK, Haarlem, NA 212, 177).

³⁹⁵ AVK, Haarlem, NA 137, 184 en NA 145, 32 (het laatste voor notaris J. Schoudt).

³⁹⁶ AVK, Haarlem, NA 212, 177.

³⁹⁷ AVK, Haarlem, NA 212, 179.

³⁹⁸ AVK, Haarlem, NA 209, 138. In het testament van Catalina Keuse.

³⁹⁹ AVK, Haarlem, NA 222, —; NA 192, 134; NA 210, 194; NA 193, 12; NA 203, 44v; NA 210, 104; NA 212, 182. En verder nog op de data 23 december 1659 in het testament van Pieter de Nobel en Neeltgen Adriaens; op 23 december 1662 in het testament van Saertge de Vlieger, weduwe van Jacques Egels.

⁴⁰⁰ AVK, Haarlem, NA 63, —.

⁴⁰¹ Zijn broer was getrouwd geweest met Maycken Gillis. Zij was ten tijde van het akkoord hertrouwd met Dirck Jansz. Als getuigen traden op: Abraham Mathijsz. en Jan Winne.

⁴⁰² Haar broer was Tobias van den Broecke, getrouwd met Catalyntgen Barends (vergelijk het codicil).

laes van Bosvelt.⁴⁰³ Een codicil van dit testament werd gesloten op 25 mei 1662. Hierin legateerden ze onder andere aan de Oud-Vlaamse gemeente.⁴⁰⁴ Als weduwe maakte Syntgen haar testament op 12 september 1662 op.⁴⁰⁵ Op 6 februari 1663 werd de inventaris opgemaakt van de goederen van het echtpaar. Hier vermeld ik slechts de obligaties. Het huizenbezit komt verderop aan bod. Aan geld bleek er *f*1100 in huis te zijn. Obligaties waren er ter waarde van *f*100 ten laste van Maerten van Damme; *f*50 ten laste van Adryaen Hoeffnagel; *f*60 ten laste van Hendrick Barentsz. Statloo en tenslotte *f*200 ten laste van Andries Jansz. Lange-dult.⁴⁰⁶ In het notarieel archief komen we nog een aantal vermeldingen tegen, die ik hier achterwege laat.⁴⁰⁷ Op 5 september 1663 legden de warmoeziers Abraham Loenisse (62 jaar oud), Jan Sivertsz. (48 jaar oud) en Derck Reyersz. (32 jaar oud) op verzoek van Syntgen een verklaring af 'bij mannenwaerhey' in plaetse van eede'. Zelf legde ze ook een verklaring af.⁴⁰⁸ In de bovengenoemde inventarisatie wordt aan huizenbezit vermeld: twee opstallen op de grond van de tuin, ter waarde van *f*500. Verder een tuin met grond en opstal, waarde: *f*6000. Dan een huis in de Jacobijnesteeg, ter waarde van *f*2100. Een huis in de Raamstraat met een waarde van *f*550. Ook een huis in de gang de La Cambre, ter waarde van *f*650. Nog een huis op het Groot Heiligland met een waarde van *f*2250 en tenslotte een huis in de Grote Houtstraat; *f*2250 waard. Jacob woonde in 1642 buiten de Grote Houtpoort en in 1661 in de Grote Houtstraat. Syntge woonde in 1663 op de laatste locatie.

Aan transporten vond ik het volgende. Op 28 januari 1640 kocht Jacob voor *f*500 een huisje met erf achter het huis 'de Witte Druyff', in een gang uitkomend in de Grote Houtstraat, voor *f*500 van het echtpaar Jacques Adriaensz. en Annitgen Cornelis.⁴⁰⁹ Drie dagen later kochten Jacob Colaert en timmerman Cornelis Willemsz. uit de desolate boedel van Pieter Beeckaert voor *f*700 een huis, erf, 'zomerkook' en plaats daarachter in de Hagelstraat op nummer één.⁴¹⁰ Het geheel werd op 24 mei 1642 voor de dubbele prijs van *f*1435 weer van de hand gedaan aan Heyndrick Gerritsz. Sickerdyck en Cornelis Cornelisz. Harp.⁴¹¹ In 1642 bezat Jacob land ten oosten van de Ramen buiten de Grote Houtpoort. Deze tuin of partij warmoesland had hij op 21 maart 1641 van de erfgenamen van juffrouw

403 AVK, Haarlem, NA 209, 64.

404 AVK, Haarlem, NA 214, —.

405 AVK, Haarlem, NA 210, 19. Haar voogden waren haar neef Jacques Gryspeerit en Abraham Jansz. Hals.

406 AVK, Haarlem, NA 222, —.

407 AVK, Haarlem, NA 141, 83v; en NA 215, 58.

408 Respectievelijk: AVK, Haarlem, NA 211, 31v; en NA 211, 25.

409 AVK, Haarlem, Transportregister 76.60, 31v.

410 AVK, Haarlem, Transportregister 76.60, 33.

411 AVK, Haarlem, Transportregister 76.62, 153.

Geertruyt van Berkenroe gekocht.⁴¹² In het testament van Franchyntgen Adriaens Meyer, weduwe van Jan Winne worden Jacob en Abraham Jansz. Hals op 26 juli 1647 als bedienaars en verzorgers van de armen van de Oud-Vlaamse gemeente aangeduid.⁴¹³ Hetzelfde geldt voor een codicil uit 1649.⁴¹⁴ Met Abraham Mathijsz. wordt hij vervolgens op 11 maart 1654 in het testament van Joost Jansz. Tuytscha-ver en diens vrouw Grietgen Gillis Maertens genoemd als bedienaar en armen-verzorger.⁴¹⁵ Tenslotte wordt hij op 13 september 1651 als leraar van de gemeen-te aan de Oude Gracht genoemd.⁴¹⁶

Pieter Jacobsz. Colaert

Hij was de zoon van Jacob Colaert. Hij was getrouwd met Hester Pieters Ketelingh, de zus van Pieter Ketelingh. Pieter Colaert was hovenier van beroep. Volgens de op 6 februari 1663 opgemaakte inventaris van de goederen van zijn ouders Jacob en Syntgen had Pieter Colaert een bedrag van *f*1500, een huis 'in de Geldelose padt' (ter waarde van *f*1800) en gereedschap ontvangen.⁴¹⁷ Op 13 september 1657 wordt Pieter met Abraham Jansz. Hals genoemd als 'bedienaers ende versorgers van de armen der Oude Vlamingen'.⁴¹⁸ Pieter overleed vóór 13 januari 1663. Op die datum verkocht Hester een huis met twee 'woonhuysgens, die apart verhuurd worden' aan oud-burgemeester Cornelis Koningh. Het geheel was gelegen buiten de Grote Houtpoort. Hester kreeg er *f*3007 voor.⁴¹⁹ Daarnaast verkocht zij op ge-noemde datum diverse stukken land.⁴²⁰ Een tweede verkoping vond plaats op 31 mei 1663⁴²¹. De laatste verkoping van land vond plaats op 14 maart 1664.⁴²²

⁴¹² Geloofsgenoot Isack de Volder trad bij die gelegenheid als tussenpersoon op.

⁴¹³ AVK, Haarlem, NA 140, 63v.

⁴¹⁴ Codicil van Peryntgen van Kanegem, weduwe van Pieter Chette, op 15 februari 1649 (AVK, Haarlem, NA 142, 32v).

⁴¹⁵ AVK, Haarlem, NA 145, 32.

⁴¹⁶ AVK, Haarlem, NA 198, 52.

⁴¹⁷ AVK, Haarlem, Transportregister 76.74, 131.

⁴¹⁸ AVK, Haarlem, NA 146, 3v.

⁴¹⁹ AVK, Haarlem, Transportregister 76.74, 131.

⁴²⁰ AVK, Haarlem, Transportregister 76.75, 53-54. Het betrof stukken tuinland buiten de Grote Houtpoort, getekend letters J, groot 51 roeden/90 voet aan tuinier Gerrit Hendricsz.; G en H, groot 52 roeden en 18 voet aan Elisabeth van der Graft; W,X en Y, groot 89 roeden en 1 voet aan Jan Willemsz. Karnemelck; B, groot 99 roeden en 44 voet.

⁴²¹ AVK, Haarlem, Transportregister 76.74, 132v, 138, 139-139v en 140v. Het betrof stukken tuinland buiten de Grote Houtpoort, getekend letters MM, groot 74 roeden en 70 voet aan Lambertus van Barlicum; AA, groot 23 roeden en 5 voet aan Johannes Gagnon; Z, groot 70 roeden en 34 voet aan Guilliaem des Mas; E, groot 22 roeden en 74 voet aan Nicolaes Henry en ten-slotte F, groot 16 roeden aan Pieter Maes.

Mahieu Pietersz. de Graeff

Hij was de zoon van Pieter de Graeff. Mahieu was getrouwd met: 1) Janneken Jacobs; 2) Anneken van Wesich. Met zijn tweede vrouw liet hij op 7 juli 1649 hun mutueel testament opmaken.⁴²³ Als broers en zus worden genoemd Claes, Heyltje, Coenraet en Janneken.⁴²⁴ Zijn vrouw Janneken overleed vóór 20 juli 1665. Executeurs van haar testament waren Jan Pietersz. Vinckenrae en Davidt Pietersz. Vrients. Van beroep was hij makelaar (in 1632)⁴²⁵ en lijndraaiersknecht (in 1665).⁴²⁶ In 1628 worden in de verpondinglijst bij zijn naam huizen aan de Zijlvest en de Frankestraat genoemd. Als getuige was hij op 10 mei 1662 aanwezig bij het testament van Saertge Vlieger, weduwe van Jacques Egels. In 1664 wordt Mahieu genoemd als bedienaar van de Oud-Vlaamse gemeente.⁴²⁷

Pieter de Graeff

Dit was mogelijk Pieter Pietersz. (van) de Graeff. Hij staat in 1683 vermeld in verband met een huis aan Sliksteeg of Witte Leliestraat, in 1687 voor de Burgwal en tenslotte in 1690 in verband met de Molensteeg.⁴²⁸ In transporten van 22 en 23 mei 1703 wordt hij aangeduid als armbezorger van de gemeente op de Oude Gracht.⁴²⁹ Hij is waarschijnlijk dezelfde persoon als Pieter de Graeff, die in juni 1691 diaken bij de gemeente van de Oude Gracht was. Op het verzoek van 'de

422 AVK, Haarlem, Transportregister 76.75, 53-54. Het betrof stukken tuinland buiten de Grote Houtpoort aan het Geldelosepad, getekend letters S, groot 26 roeden en 30 voet aan Johannes van Vliet; H, groot 29 roeden en 26 voet aan Michiel van Sittert en als laatste V, groot 27 roeden en 27 voet aan Jan Barentsz.

423 AVK, Haarlem, NA 121, 26-27.

424 1) Claes was lijndraaier; 2) Heyltje was getrouwd met Frans Wittecop; 3) Coenraet; 4) Janneken was getrouwd met: I) Jeremias Noose, ook wel 'de jonge' genoemd, vergelijk een schuldbekentenis van 7 september 1662 en een verklaring van 10 januari 1665 (AVK, Haarlem, NA 210, 21; en NA 212, 111); II) Jacob Pietersz. van Vinckenrae. Hun mutueel testamenten zijn van 8 september 1648 en 2 april 1664. Verder nog een codicil van 20 augustus 1658. Jacob was blauwverver van beroep. In de periode 1648-1664 woonden hij en Janneken op het Klein Heiligland.

425 AVK, Haarlem, NA 133, 205v en 209v.

426 AVK, Haarlem, NA 214, —.

427 AVK, Haarlem, NA 222, —. Het betreft de op 1 maart 1664 opgemaakte inventaris van de goederen van Susanneken Pieters.

428 Respectievelijk: AVK, Haarlem, Transportregister 76.87, 148; Transportregister 76.91, 33; en Transportregister 76.92, 83.

429 AVK, Haarlem, Transportregister 76.98, 236v en 237v-238.

[Vlaamse] Block' om deel te nemen aan de collecte voor de Paltzers antwoordde hij: 'dat sij het in hunne kerckecaameren respective souden bekend maaken'.⁴³⁰

Cornelis Vermande

Hij was in 1715 bakker van beroep en woonde in de Grote Houtstraat.⁴³¹ In transporten op 22 en 23 mei 1703 wordt hij aangeduid als armbezorger en als leraar van de Oud-Vlaamse gemeente.⁴³² Hij overleed op 21 januari 1741 om 12 uur te Alkmaar.⁴³³

Gerrit Jonckheer

Hij was de zoon van Poulus Jonckheer⁴³⁴ en had een zus genaamd Syntje, die getrouwd was met Frans Joosten. Als kinderen van Poulus Jonckheer verkochten zij op 20 mei 1707 een huis en erf in de Minnebroedersteeg voor f350 aan Christoffel Hendriksz.⁴³⁵ Gerrit was 'boeselreeder' van beroep. Hij woonde in 1715 bij de poort van het Groot Heiligland. Hij was getrouwd met Tanneken Gerrits Yslam, of Eyslan. Tanneken overleed op 20 november 1742 om 23.30 uur te Haarlem. Gerrit overleed op 4 juni 1749 te Haarlem. Ze hadden een dochter genaamd Janneke. Van Cornelis Mabé en Simon Eduardsz. Toens, 'als armbesorgers van de mennonite gemeente haer vergadering houdende op de Oude Gragt', kocht Gerrit op 6 mei 1729 voor f520 een huis en erf op het Klein Heiligland. Dezelfde dag trad hij met de twee eerdergenoemde personen ook op als armbezorger in een transport. Volgens het *Jaarboekje* van 1743 zou hij in 1696 tot oudste zijn gekozen. Het *Memoriael* noemt hem nog in 1739 als werkzame oudste.

430 Van Gelder, *Het Menniste Haarlem*.

431 AVK, Haarlem, Kohier van het familiegeld 1715.

432 AVK, Haarlem, Transportregister 76.98, 236v en 237v-238.

433 *Memoriael*, 31.

434 Op 30 augustus 1640 gaven Pouwels Willemsz. de Joncheer en Syntgen Gerrits, echtelieden, volmacht aan hun zoon Gerrit (AVK, Haarlem, NA 183, —). Misschien zijn zij de overgrootouders van Gerrit.

435 AVK, Haarlem, Transportregister 76.100, 125v.

Eduard Barentsz. (Toens)⁴³⁶

Eduard had een broer genaamd Barent Barentsz. Deze overleed op 11 augustus 1748.⁴³⁷ Eduard was getrouwd met een onbekende vrouw. Als kinderen zijn bekend: Simon, Jacob en Rebecca.⁴³⁸ Volgens het kohier van het familiegeld van 1715 woonde Eduard Barentsz. aan de oostzijde van de Gierstraat. Dit huis had hij op 6 oktober 1685 voor een bedrag van 1109-6-0 ponden gekocht van Pieter van Dalen.⁴³⁹ Zijn beroep wordt niet vermeld. In transporten van 22 en 23 mei 1703 wordt hij aangeduid als armbezorger en als leraar van de Oud-Vlaamse gemeente op de Oude Gracht.

Simon Eduardsz. Toens

Simon was getrouwd met: 1) Geesje Pieters Suiker, van Blokzijl.⁴⁴⁰ Zij overleed op 17 maart 1746 – ruim 60 jaar oud – te Haarlem, waar zij op 22 maart 1746 begra-

436 Voorouder is misschien de in 1630 genoemde Jan Barentsz. Toens. Diens weduwe Janneken Jacobs, van Goch, hertrouwde volgens een verklaring van 3 april 1630 te Haarlem met linnenwever Jan Henricx van Someren. Uit haar huwelijk met Jan Barentsz. had zij twee kinderen. Bij deze gelegenheid werd Janneken geassisteerd door Henrick Gerritsz. van Hertendonck (AVK, Haarlem, NA 147, 31).

437 *Memoriael*, 145.

438 1) Simon. Zie hieronder. 2) Jacob. Op 24 september 1717 kochten Gerrit Jonkheer, Pieter Boudewijns en Simon Eduardsz als testamentaire voogden van en ten behoeve van Jacob een huis, gruthuis en erf aan de St. Jansweg van Jan Wevering voor f1200 (AVK, Haarlem, Transportregister 76.106, 14v). Op 19 april 1724 verkocht Jacob het geheel (volgens een akkoord van 4 februari 1724), aangevuld met de gereedschappen, voor f2000 aan Arent Hassert. Onder de naam Jacobus van der Toens verkocht hij op 10 november 1724 een huis en erf aan de Ravelingseweg, uitkomend op het Klein en Groot Heiligland, voor f715 aan Jan Gerritsz. Barteling. Van Jacob Aardenburg kocht Jacob op 25 april 1725 een huis en erf aan de Lange Bogaertstraat voor een bedrag van f700. Jacob Toens overleed op 22 oktober 1739 te Haarlem en werd aldaar op 25 oktober begraven (aangifte impost 22 oktober, *pro deo*). Aan kinderen vond ik Eduard en Annetje. De eerste werd op 7 april 1743 door oudste Simon Eduardsz. Toens gedoopt. Annetje Jacobs Toens was getrouwd met Jacob Reebrand. Op 12 juni 1720 waren zij de enige erfgenamen *ab intestato* van Neeltje Hendricx van Suyren. Met Pieter Boudewijns verkochten zij die dag een huis en erf in de Kleine Houtstraat voor f600 aan Anna de Cloet, weduwe van Jan van den Helst (AVK, Haarlem, Transportregister 76.108, 96v) ; 3) Rebecca was getrouwd met Jacob Rebrant. Zij overleed op 3 april 1742 te Blokzijl, en werd op 10 april aldaar begraven. Barent Harder en Jan Rebrant bezochten vanuit Haarlem de begrafenis in Blokzijl. In het *Memoriael* lezen we, dat Jacob op 24 april 1745 uit Blokzijl in Haarlem arriveerde om er te gaan wonen.

439 AVK, Haarlem, Transportregister 76.89, 166.

440 ME IV, 734.

ven werd; 2) Claara Frederiks, weduwe van Ameland, met wie hij op 21 augustus 1746 als weduwnaar voor het gerecht van Haarlem huwde. Zij werden door oudste Pieter Boudewijns in het huwelijk bevestigd⁴⁴¹; 3) Aaltje Wiggerts. Als kinderen vond ik: Eduard, Sara, Jozijntje en Pieter.⁴⁴² In de transportregisters vond ik de volgende transacties. Op 16 januari 1716 verkocht Simon voor f4050 een huis en erf in de Patientiestraat aan Jacob Postma.⁴⁴³ Van Jacob de Wilt kocht hij op 9 december 1716 voor f1055 een tuin, buiten de Raampoort aan de Singel. De bijbehorende opstal behoorde reeds toe aan Simon.⁴⁴⁴ Van Lysbeth de Haen, weduwe van Jan Simonsz. Nobel, kocht Simon op 27 mei 1718 een huis en erf 'in een sekere poorte, uitkomend in de Gierstraat over schoolmeester Jan Munter'. De koopsom bedroeg een bedrag van tweehonderd gulden.⁴⁴⁵ Op 6 januari 1725 kocht Simon voor f1300 een huis en erf met kamer erachter in de Gierstraat van David Zweers. Simon woonde volgens het kohier van de personele lasten (1745 tot 1748) in de Gierstraat. Volgens het *Jaarboekje* van 1743 werd hij in 1696 met Gerrit Jonkheer tot leraar en in 1713 tot oudste gekozen. Zijn naam wordt voortdurend in het *Memoriael* genoemd. Hij bediende de gemeenten in Haarlem, Rotterdam en Amsterdam. Verder vinden we dat hij op reis ging naar Blokzijl, Giethoorn en het Groningse Sappemeer. Met zijn derde vrouw behoorde hij in maart 1759 tot de personen, die zich aansloten bij de gemeente aan het Klein Heiligland.⁴⁴⁶

441 *Memoriael*, 106. Vreemd, want Ameland kende alleen een Waterlandse gemeente en een gemeente van de (strikte) Jan Jacobsgezinden.

442 1) Eduard, zie hieronder; 2) Sara trouwde op 16 augustus 1739 als jonge dochter van Haarlem voor het gerecht aldaar met Jan Kouwenhoven, jongeman, van Dantzig. Dezelfde dag nog werden zij door haar vader in het echt bevestigd. Hun kinderen: I) Aarnoud, geboren 30 juni 1746 en op 3 juli 1746 overleden; II) Aarnoud, overleden op 29 mei 1749; III) Simon, die overleed op 12 juni 1749 op de leeftijd van vijf jaar en vier maanden. Op 9 november 1758 gingen Sara en Jan over naar de gemeente in de Peuzelaarsteeg; 3) Jozijntje of Josina. Zij werd op 30 maart 1737 door haar vader gedoopt. Pieter Veen werd op 7 april 1743 door zijn toekomstige schoonvader gedoopt. Even was er aan getwijfeld of hij wel gedoopt mocht worden, want hij had wat overgehield naar de gevoelens van de Hernhutters. De doop ging toch door 'wijl hij zig daar tegen rondborstig verklaard had'. Op 10 november 1743 trouwde zij als jonge dochter voor het gerecht van Haarlem met Pieter Veen, jongeman, van Rustenburg buiten Alkmaar. Het huwelijk werd door haar vader bevestigd. Hun kinderen: I) Simon Petrus Veen, geboren 15 april 1745 en op 29 juli 1746 overleden; II) Geesje Veen, geboren op 18 juni 1746; III) Simon Veen, geboren 5 mei 1748. Josina ging in mei 1758 over naar de gemeente op het Klein Heiligland; IV) Pieter, zie hieronder.

443 AVK, Haarlem, Transportregister 76.105, 232v.

444 AVK, Haarlem, Transportregister 76.105, 282.

445 AVK, Haarlem, Transportregister 76.106, 253.

446 Van Gelder, *Het Menniste Haarlem*.

Eduard Simonsz. Toens

Eduard werd op 3 april 1735 door zijn vader Simon Eduardsz. Toens gedoopt.⁴⁴⁷ Op 1 oktober 1741 trouwde hij als jongeman met Maria Pieters Boudewijns, jonge dochter van Haarlem. Het paar werd in het huwelijk bevestigd door Pieter Boudewijns. Als kinderen worden genoemd: Grietje en Sara. Grietje werd op 25 juli 1751 te Haarlem gedoopt. Zij was getrouwd met J. Andries. In 1763 was zij zijn weduwe. In het kerkenboek van de 'Zes Kruikjes' te Amsterdam komt zij voor als lidmaat. Nog in 1788 – de gemeente was toen al opgeheven – paste zij op het kerkgebouw in Haarlem. Bij de onderhandelingen over de opheffing van de Oud-Vlaamse gemeente te Amsterdam werd onder andere bedongen, dat Sara haar huur betaald kreeg.⁴⁴⁸ Zij bewilligde in de vereniging met de Zon. Regelmatig lezen we van Eduard Simonsz. Toens, dat hij met zijn vader als gezelschap meereisde naar Amsterdam. Op 30 augustus 1739 werd hij tot diaken gekozen. Uit het *Memoriael* blijkt, dat hij 'met eenige tederheid het stuk van de buiten-trouw en zo genaamde wederdoop beschouwden'. Op 27 maart 1740 werd hij met 19 van de 21 stemmen tot dienaar in het Woord gekozen.⁴⁴⁹ Zijn eerste preek hield Eduard op 3 juli van hetzelfde jaar over Jeremia 1 de verzen 6 en 7.⁴⁵⁰ In de jaren 1745 tot 1748 woonde Eduard op het Klein Heiligland. De lijst van het koopmansgilde vermeldt hem in 1754 als 'twijnder in de Frankestraat'.

Pieter Simonsz. Toens

Op 7 april 1743 werd hij door zijn vader gedoopt.⁴⁵¹ Hij was getrouwd met: 1) Hillegond Mabé, jonge dochter van Haarlem, met wie hij als jongeman van Haarlem voor het gerecht aldaar op 13 maart 1746 huwde.⁴⁵² Zijn vader bevestigde hen in het huwelijk; 2) Anna Reckman, van Haarlem. Hun kinderen zijn: 1) Cornelis, geboren op 12 maart 1747 en op 31 maart overleden; 2) Simon, geboren op 20 augustus 1748; 3) Maria, geboren op 29 december 1749. Pieter was wever van beroep en had een klein winkeltje. Later was hij partner in de garenfabriek van zijn neef Pieter Loos. In 1758 staat hij als 'fabriqueur in de Hagelstraat' genoteerd. Rond 1776 startte hij een bloemenzaak, maar deze onderneming kwam niet van

⁴⁴⁷ *Memoriael*, 4.

⁴⁴⁸ GAA, PA 565, inventarisnummer C71.

⁴⁴⁹ *Memoriael*, 20 en 25.

⁴⁵⁰ *Memoriael*, 27.

⁴⁵¹ *Memoriael*, 48.

⁴⁵² Zij komt in 1745 voor in de ledenlijst van het koopmansgilde met een winkel in de Kleine Houtstraat (AVK, Haarlem, Gildearchief inventarisnummer 96G-97G).

de grond; reden om er hetzelfde jaar al weer mee te stoppen. Hij vertrok naar Hoogezand. De *Jaarboekjes* over 1755 en 1757 geven aan dat Pieter vanaf 1753 die-naar in het Woord was. Op 9 november 1758 ging hij over naar de gemeente in de Peuzelaarsteeg. Hij bezocht ook de vergaderingen van de Collegianten. Nog later raakte hij als patriot bij de politiek betrokken. In 1795 werd Pieter als afgevaardigde van Groningen in de tweede Nationale Vergadering gekozen. Als oudste lid was hij in 1798 zelfs plaatsvervangend voorzitter. Omdat hij tot de radicale republikeinen behoorde werd hij dat jaar niet herkozen. Sommige van zijn nazaten behoorden in Sappemeer tot de doopsgezinde gemeente aldaar.⁴⁵³

Pieter Boudewijns de jonge

Hij was de enige nagelaten zoon van Pieter Boudewijns de oude.⁴⁵⁴ Zijn vader was eerst getrouwd met een onbekende vrouw en later met Sytje Lamberts.⁴⁵⁵ Pieter Boudewijns junior was zelf getrouwd met: 1) Harmina Eindhoven; 2) Agatha de Veer, jonge dochter van Amsterdam op 22 januari 1747. Pieter en Agatha werden door Simon Eduardsz. Toens in het huwelijk bevestigd. Als kinderen vond ik Cornelia, Maria en Anna.⁴⁵⁶ Op 5 november 1729 kocht Pieter voor f510 een huis en erf aan de Kruisweg van Agneta van der Wal, weduwe van Jan de Haan. Van haar kocht hij op 9 mei 1730 ook een huis in de Corte Boogaartstraat voor f350. Een huis in de Witte Heerensteeg werd op 31 mei 1727 voor f400 door Pieter verkocht aan Frans Timmers. In de jaren 1745 tot 1748 woonde Pieter op het Klein Heiligland.⁴⁵⁷ Volgens de *Jaarboekjes* van 1743 en 1755 zou Pieter in 1730 oudste zijn geworden en in 1753 met emeritaat gegaan zijn. Vervolgens zou hij volgens het *Jaarboekje* van 1759 in 1756 oudste van de 'Zes Kruikjes' te Amsterdam geworden zijn (hij woonde toen overigens nog wel in Haarlem). Genoemde data leven wel wat problemen op bij een vergelijking met het *Memoriael*. Het laatste geschrift noemt Pieter reeds in 1737 – het begin van de aantekeningen – als dienaar

453 ME IV, 734.

454 Aldus een transport van 1 mei 1721 (AVK, Haarlem, Transportregister 76, 108, 65).

455 Op 10 december 1702 trouwde Pieter Boudewijns, weduwe van Haarlem voor het gerecht aldaar met Seyntie Lammers, jonge dochter van Bolsward. Mogelijk betreft het Pieter Adriaensz. Boudewijns. Deze kocht op 18 januari 1727 voor honderd gulden een huis in de Clercqsteeg, op de hoek van 't Boonhofje, van de erven van Breghe Huyberts, weduwe van Engel Pietersz. van Limmen.

456 1) Cornelia, die overleed op 14 september 1738 en op 18 september werd begraven; aangifte lijkregister, zonder naam, op 17 september (betaald: f30); 2) Maria, die op 29 oktober 1747 door Simon Eduardsz. Toens werd gedoopt; 3) Anna, die op 26 maart 1741 door Simon Eduardsz. Toens gedoopt werd. Zie verder hieronder.

457 AVK, Haarlem, Kohier van de personele lasten 1745-1748.

van de gemeente. Hij werd echter pas op 16 juni 1743 met 22 van de 23 stemmen tot oudste gekozen. De verkiezing geschiedde in de aanwezigheid van de oudsten Hendrik Simonsz. en Beene Gerritsz. Musse uit Giethoorn.⁴⁵⁸ Op 25 augustus en 1 september 1743 preekte hij 'de belijdenis zijns en onzes geloofs'.⁴⁵⁹ Op 22 september 1743 werd hij, ná een proefperiode, in aanwezigheid van vier afgevaardigden uit Giethoorn door Simon Eduardsz. Toens tot oudste bevestigd.⁴⁶⁰ Op 3 november 1743 bediende hij te Haarlem (en op 24 november 1743 te Amsterdam) voor het eerst het avondmaal.⁴⁶¹ Van zijn hand verschenen in 1743 de *Onderwijzinge des christelijken geloofs*⁴⁶² en in 1744: *Korte schets van de onderwijzinge*.⁴⁶³

Cornelis Mabé

Cornelis was de oudste zoon van Claes Cornelisz. Mabé en Hillegond Claas Bleeker. Hij ging later blijkaar over van de Groninger naar de Dantziger Oude Vlamingen. De reden van de overgang is onbekend. Cornelis was getrouwd met: 1) E. Vermande; 2) Sytje Lamberts, weduwe van Bolsward, met wie hij op 11 maart 1725 als weduwnaar van Haarlem voor het gerecht aldaar trouwde. Zij was weduwe van Pieter Boudewijns de oude. Kinderen waren: Cornelis Mabé de jonge en Hillegont Mabé. Cornelis was (in 1715) lintier van beroep. Hij woonde in 1715 aan de westzijde van de Schaghelstraat.⁴⁶⁴ In de periode 1745 tot 1748 woonde hij in de Grote Houtstraat.⁴⁶⁵ Op 24 juli 1727 verkochten hij en Pieter Boudewijns junior een tuintje op eigen grond in de Paradijspoort voor f200 aan Evert Mabé.⁴⁶⁶ Samen met Simon Eduardsz. was hij in 1729 voogd van Aeffje Eymberts, erfgenaam voor de helft van Meyndertie Meynderts. Gerrit Jonkheer en Cornelis Mabé verkochten 'als bedienaers van de mennonite gemeente haar vergaderinge hebbende op de Oude Gragt' op 6 mei 1722 een huis en erf in de Witte Heerensteeg voor f100 aan Hilgond van den Veen, weduwe van Pieter Walré.⁴⁶⁷ Als armbezor-

⁴⁵⁸ *Memoriael*, 51-52.

⁴⁵⁹ *Memoriael*, 54.

⁴⁶⁰ *Memoriael*, 56.

⁴⁶¹ *Memoriael*, 64 en 67.

⁴⁶² Pieter Boudewijns, *Onderwijzinge des christelijken geloofs, volgens de belijdenis der christenen die men de Oude Vlaamsche mennoniten noemt. Waar in derzelver leere en gemeentelijke huishoudinge, schriftmatig voorgesteld en bewezen word: opgesteld bij vragen en antwoorden* (Haarlem, 1743) (2e druk, Sneek, 1825).

⁴⁶³ Boudewijns, *Korte schets van de onderwijzinge*.

⁴⁶⁴ AVK, Haarlem, Kohier van het familiegeld 1715.

⁴⁶⁵ AVK, Haarlem, Kohier van de personele lasten 1745-1748.

⁴⁶⁶ AVK, Haarlem, Transportregister 76.112, 260.

⁴⁶⁷ AVK, Haarlem, Transportregister 76.109, 115v-116.

ger of diaken van de Oud-Vlaamse gemeente wordt hij verder nog (tweemaal) vermeld in transporten op 6 mei 1729, alsmede op 11 mei 1729, 1 december 1729 en 7 december 1729.⁴⁶⁸

Cornelis Mabé de jonge

Hij was de zoon van bovengenoemde persoon. Op 22 maart 1733 trouwde hij als jongeman van Haarlem voor het gerecht aldaar met Femmetje Loos, jonge dochter van Blokzijl. Op 30 augustus 1739 werd hij tot diaken gekozen, en aansluitend, op 7 september 1739 bevestigd. Op 27 maart 1740 deed hij mee met een verkiezing tot dienaar in het Woord. Hij kreeg daarbij tien van de 21 stemmen, en werd dus niet gekozen.⁴⁶⁹ Later werd hij blijkbaar wèl gekozen, want in de *Jaarboekjes* over 1755 en 1757 komt hij voor als dienaar in het Woord. Cornelis ging op 9 november 1758 over naar de gemeente in de Peuzelaarsteeg.

Wiggert Eindhoven

Hij woonde in de periode 1745 tot 1748 op het Klein Heiligland.⁴⁷⁰ Verder heb ik niets over hem kunnen vinden. Op 30 augustus 1739 werd hij tot diaken gekozen, en aansluitend op 7 september bevestigd. Zijn verkiezing geschiedde ondanks de door hem geuite moeite met de wederdoop en de buitentrouw. Hij was bereid zich te onderwerpen, en 'dat met de gemeente in vrede [te] beleeven'.⁴⁷¹ Op 27 maart 1740 werd hij met 13 van in totaal 21 stemmen tot dienaar in het Woord gekozen. Zijn eerste preek over Romeinen 1, de verzen 15 en 16 hield hij op 17 juli 1740.⁴⁷² Op 22 april 1747 hield hij voor het eerst een voorbereidingspreek voor het avondmaal. Hij reisde regelmatig als gezelschap van oudste Simon Eduardsz. Toens mee naar Amsterdam.

⁴⁶⁸ Respectievelijk: AVK, Haarlem, Transportregister 76.114, 33-33v en 38v; Transportregister 76.114, 112v en 116v.

⁴⁶⁹ *Memoriael*, 20, 25.

⁴⁷⁰ AVK, Haarlem, Kohier van de personele lasten 1745-1748.

⁴⁷¹ *Memoriael*, 20.

⁴⁷² *Memoriael*, 27.

Abraham Nijdorff

Op 25 februari 1748 werd Anna Boudewijns als jonge dochter van Haarlem aldaar door haar vader met Abraham Nijdorff, jongeman van Dantzig, in het huwelijk bevestigd.⁴⁷³ Abraham was verver van beroep, en was op 31 augustus 1745 vanuit Dantzig in Amsterdam gekomen.⁴⁷⁴ Kinderen van het echtpaar: 1) Peter Nijdorff; hij werd op 27 februari 1748 geboren en overleed op 5 maart van hetzelfde jaar; 2) N.N.; hij of zij werd op 8 maart 1749 begraven (recht f15). Abraham was in 1758 diaken. Zonder een attestatie te overleggen ging hij in oktober 1758 over naar de gemeente op het Klein Heiligland. In 1767 werd hij bij deze gemeente tot diaken gekozen.

Michiel Met

Michiel werd op 30 oktober 1735 samen met zijn vrouw te Haarlem gedoopt door oudste Simon Eduardsz. Toens. Hij was voorzanger van de Haarlemse gemeente.⁴⁷⁵ Michiel was getrouwd met: 1) Femmetje Huyn, jonge dochter van Haarlem, met wie hij op 9 mei 1734 als jongeman van Haarlem voor het gerecht aldaar in het huwelijk trad; 2) Geesje Harmensz. de Lange, jonge dochter van Sappemeer in het Groningerland, met wie hij op 11 november 1738 als weduwnaar van Haarlem voor het gerecht aldaar huwde. Geesje was een dochter van Harmen Jansz. de Lange, oudste van de Dantziger Oud-Vlaamse gemeente te Sappemeer.⁴⁷⁶ De huwelijks bevestiging vond plaats op 16 november, en geschiedde door dienaar Pieter Boudewijns. In het lijkregister van Haarlem werd op 21 november 1737 aangifte gedaan van het overlijden van Femmetje Hunning (*pro deo*). Michiel overleed op 20 juni 1741 te Haarlem, en werd op 24 juni aldaar begraven (impost begraven op 23 juni: *pro deo*). Ná het overlijden van Michiel hertrouwde Geesje op 2 juli 1747 met Willem Convent, jongeman van Dantzig.⁴⁷⁷

Abraham Thieleman de jonge

Hij werd rond 1733 te Amsterdam geboren.⁴⁷⁸ Abraham was getrouwd met Maria Kaase, en was koopman in garen van beroep. Omdat zijn winkel niet goed liep

⁴⁷³ *Memoriael*, 142. De huwelijksdatum voor het gerecht van Haarlem is hetzelfde.

⁴⁷⁴ *Memoriael*, 96.

⁴⁷⁵ *Memoriael*, 35.

⁴⁷⁶ *Memoriael*, 14, 18

⁴⁷⁷ *Memoriael*, 128.

⁴⁷⁸ *ME IV*, 722.

werd hij met verschillende bedragen door de gemeente ondersteund. In 1778 werd hij genoteerd als 'fabriquer in de Kleine Houtstraat'.⁴⁷⁹ Volgens het kerkenboek van de 'Zes Kruikjes' te Amsterdam werd hij op 20 april 1760 te Haarlem met zijn vrouw gedoopt door oudste Pieter Boudewijns. Op 29 april 1764 zou hij gekozen zijn tot diaken, en daaropvolgend op 13 april 1766 tot leraar. Ná het opheffen van de Haarlemse gemeente viel de financiële steun weg, en geraakte Abraham in moeilijkheden. Hij schreef hierover op 6 oktober 1785 een brandbrief naar de 'Zes Kruikjes' in Amsterdam. Zijn schulden waren opgelopen tot zeshonderd gulden. De Amsterdamse gemeente beriep hem tot vaste leraar. Met deze beroeping werd hij de eerste gesalarieerde predikant bij de Oude Vlamingen in Amsterdam. Op 20 februari 1787 vertrok hij van Haarlem naar Amsterdam. Verzet tegen zijn beroeping kwam van de Amsterdamse afgetreden oudste: Pieter Jansz. van Dijk. Volgens deze was Abraham 'buyten weten der broederen' benoemd. De armenkas zou verder onvoldoende zijn om het jaartraktement te kunnen betalen. Bovendien had Thieleman zonder bevestiging en handoplegging het avondmaal bediend. Na de opheffing van de 'Zes Kruikjes' kreeg Abraham zevenhonderd gulden wachtgeld, totdat hij elders beroepen zou worden. In de tussentijd zou hij in de Zon enkele predikbeurten houden, en catechisatie geven in het weeshuis en aan kinderen van behoeftige gemeenteleden. Het gelukte echter niet om Abraham door een andere gemeente te laten beroepen. Vermoedelijk omdat hij te duur was. Abraham werd daarom in 1790 beroepen als opvolger van dominee Michiel den Bleycker. In augustus 1790 nam hij het beroep aan. In 1801, bij de vereniging van de gemeenten Zon en Lam, ging Abraham met emeritaat. Hij overleed op 26 april 1820 te Amsterdam.⁴⁸⁰

Cornelis Kouwenhoven

Hij was afkomstig uit Dantzig. Als jongeman trouwde hij op 19 september 1732 voor het Haarlemse gerecht met Larijntje Kaase, jonge dochter van Haarlem. Cornelis verschaftte blijkbaar werk aan geloofsgenoten uit Dantzig, want op 16 en 17 september 1638 wordt vermeld dat Jacob Wilke uit Dantzig een jaar, twee maanden en drie dagen bij Cornelis had gewerkt, voordat hij wegens ziekte van zijn vader terug werd geroepen naar huis.⁴⁸¹ Met Abraham Thieleman de jonge ondertekende Cornelis als dienaar op 14 november 1773 de akte van vereniging

479 AVK, Haarlem, Gildearchief inventarisnummer 96G-97G (Ledenlijst van het koopmansgilde 1730-1797).

480 A. Welcker, 'Amsterdamse doopsgezinden in de achttiende eeuw', in *DB* 16 (1990) 207-211.

481 *Memoriael*, 8.

tussen de gemeente aan de Oude Gracht te Haarlem en de 'Zes Kruikjes' te Amsterdam.⁴⁸²

De gemeente der Groninger Oude Vlamingen

De vroegste vermelding die ik aangaande de Groninger Oude Vlamingen ben tegengekomen stamt uit 1642.⁴⁸³ Het is ook rond deze tijd dat de eerste vermeldingen aangaande haar dienaren gevonden worden. Het gewest Holland had vier gemeenten van deze richting; in Amsterdam, Haarlem, Zaandam en Enkhuizen.⁴⁸⁴ Haarlem was lid van de Sociëteit der Groninger Oude Vlamingen. Over de Groningers of Oekewallisten lezen we bij Martin Schagen:

De Laatste gemeente, daar van ik zal melden, was die van de groningers, die ik nog heb gekent, omtrend 200 Ledematen uytmakende, maar is nu kragtelyk zeer vermindert; haar byzonderheit in kleeding, haar uijtwendig kenteken, maakte juyst noijt zoo veel byzonderheit in zedelyke deugden. Haar gronden waaren, van de oude Vlaamse niet zeer verschillend, zij zijn nog eenigsins eene gemeente, maar zoo ik meen van één Leeraar bedient.⁴⁸⁵

De Groningers volgen nog hunne oude instellinge meer als regtschappen. goede zeden. [zij] zijn ook veel minder in getal als van Outs, daar niet veel waarschijnlijkheit is tot aanwas of beter staat.

De leden van de 'Mennonite Gruninger gemeente' kwamen vooral van elders: Groningen, Twente, Kampen en Zaandam. Oudsten van deze richting bezochten de gemeente. Zo lezen we dat oudste Luit Luits tijdens één van zijn rondreizen op 20 en 21 september 1663 vermaning hield in Haarlem.⁴⁸⁶ Het is vooral het geslacht Mabé geweest dat de Groninger Oud-Vlaamse gemeente heeft bediend. De Groningers bezaten hun vermaanhuis in de Lange Margarethastraat. In dit verband wordt ook wel gesproken van de Crayenhorstergracht, omdat zich ook daar een ingang tot het vermaanhuis bevond.⁴⁸⁷ In de Lange Margarethastraat moet

482 GAA, PA 565, inventarisnummer C71.

483 Testament op 7 januari 1642 van Jan Fransz., alias Jan Heyndricksz., van Koesvelt in het Sticht van Munster. Bij kinderloosheid institueerde hij de armen der Groninger gemeente, 'daar hij een lidmaat van is', binnen deze stad tot zijn erfgenamen (van de helft van zijn nalatenschap) (AVK, Haarlem, NA 57, 271).

484 ME II, 595-596.

485 DB (1863).

486 DB (1879).

487 Zie de vermelding bij Van Gelder, *Het Menniste Haarlem*, als hij het heeft over de collecte van 1690 voor de vervolgdien in de Palts.

de gemeente meer huizen hebben bezeten, want in 1691 verkocht de leraar Johannes Thysz. Voet namens de gemeente voor f1500 een huis en erf in de Lange Margarethastraat, 'daer voor de stille clock pleegh uyte hangen'.⁴⁸⁸ De gemeente was blijkbaar in geldnood, want in hetzelfde jaar werd het vermaanhuis belast met een schuld. In 1729 bleek er een rentebrief op het huis ter waarde van f1050 te rusten. Dit bedrag was verstrekt door oudste Ale Derks.⁴⁸⁹ Rues weet in zijn tijd (1742) te melden, dat de gemeente nauwelijks 20 leden telde.⁴⁹⁰ Na het overlijden van hun leraar Pieter Mabé in 1779 geraakte de gemeente nog meer in het slop. Op 18 januari 1781 werd een verenigingsaanbod door 'eenige leeden' gedaan aan de gemeente in de Peuzelaarsteeg:

Op het overlijden van onzen hooggeachten leraar den Eerwaarden Pieter Mabé, heeft het onzer gemeente goed gedacht, van onse bijzondere kerkgemeenschap af te zien en ieder lid sijne vrijheid te laten om sig aan de doopsgesinde gemeente in de Peuzelaarsteeg, of aan die op het Klijn Heyligland te vervoegen, om zig tot leeden van een deezer gemeenten aan te bieden.⁴⁹¹

Elf leden gingen bij die gelegenheid over naar de gemeente in de Peuzelaarsteeg.⁴⁹² De gewezen kosteres Anna ter Haar mocht vrij in het vermaanhuis blijven wonen. Gedurende de rest van haar leven zou zij bovendien 30 tot 40 tonnen turf en enig vlees of spek voor de winter ontvangen. De overdracht van de goederen werd op 15 februari 1781 namens de Groningers ondertekend door de enige diaken Pieter Claasz. Bleeker en lidmaat Johannes Mabé.⁴⁹³

Cornelis Jansz.

Hij was een zoon van Jan Albertsz. en Aelbertgen Jans. We komen hem tegen als 'Cornelis Jansz. van Groeningen'. Cornelis voerde nog niet de geslachtsnaam Mabé.⁴⁹⁴ Hij was getrouwd met: 1) Aeltgen Barents Hulshoff, jonge dochter, met

488 AVK, Haarlem, Transportregister 76.93, 27. Er werd een bedrag van f123-14 contant betaald, met daarna jaarlijkse termijnen van f156-14.

489 Archief van de VDGH, inventarisnummer 1725.

490 Rues, *Tegenwoordige staat der doopsgezinden*, 67.

491 Archief van de VDGH, inventarisnummer 1725.

492 Archief van de VDGH, inventarisnummer 1725. Dit waren: Pieter Claasz. Bleeker en diens huisvrouw Wytske Itzkes Wouters; Gerrit Bolte en zijn huisvrouw Maretje Nieuwhof; Johannes Mabé; Alida de Loose, weduwe van Cornelis Mabé; Anna ter Haar, huisvrouw van Gerrit Welkate; Urselina Doornbosch, huisvrouw van Hans Olthuys; Marytje ten Cate; Matje ten Cate en Dina van Diepen.

493 Archief van de VDGH, inventarisnummer 1725.

494 Een stamboek van dit geslacht werd opgemaakt in 1819 uit aantekeningen door Claes

wie hij op 11 juni 1645 als jongeman van Groningen voor het gerecht van Haarlem in het huwelijk trad⁴⁹⁵; 2) Beertien (Baertgen) Claes, jonge dochter van Loppersum, met wie hij op 24 juli 1650 als weduwnaar van Groningen voor het gerecht van Haarlem huwde.⁴⁹⁶ Beertien was een dochter van Claes Jacobsz. en Boutgen Pieters. Op 30 januari 1651 maakten Cornelis en Baertgen te Haarlem hun mutueel testament op.⁴⁹⁷ In 1663 wordt Cornelis genoemd als dienaar van Haarlem.⁴⁹⁸ Als kinderen uit het eerste huwelijk worden genoemd: Jan en Barent.⁴⁹⁹ Kinderen uit het tweede huwelijk zijn Aeltie, Claes, Arent, Lybugg, Egbert, Pieter, Abraham en Isaak.⁵⁰⁰

Cornelisz. Mabé, vervolgd door diens zoon Pieter Claesz. Mabé, diens zoon Frederik Pietersz. Mabé en tenslotte door diens zoon Pieter Frederiksz. Mabé. Een afschrift hiervan is aanwezig in het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag. Het is completer dan het afschrift, dat zich bevindt in de bibliotheek van de AVK in Haarlem. De gegevens uit dit document moeten met enige voorzichtigheid bekeken worden. Controle van gegevens in de Haarlemse gerechtstrouwregisters leverde bijvoorbeeld ten aanzien van Cornelis Jansz. andere data op. Sommige data waren verder niet te vinden (omdat men elders getrouwd was?).

495 Misschien was zij identiek met Eltje Berends Hulshoff, die met een onbekende doopsgezinde koopman uit Loppersum trouwde. Vergelijk: H.C. Hulshoff, 'Hendrik Berendsz. Hulshoff en de Groninger Oude Vlamingen', in: *DB* 18 (1992) 70-71. Op 10 juli 1658 werd er een schikking gemaakt tussen Gerrit en Hendrik Barentsz. Hulshoff, Cornelis Jansz., 'van Greuningen', weduwnaar van Aeltgen Barents Hulshoff, als voogd over zijn onmondige zoon Jan ter eene en Willem Schat te Winterswijk ter andere zijde. De schikking betrof de nalatenschap van hun grootvader en grootmoeder Hendrick Craenen en Anneken Craenen, overleden te Winterswijk (AVK, Haarlem, NA 206, 134).

496 De data voor beide huwelijken zijn afkomstig uit de Haarlemse gerechtstrouwboeken. Ze verschillen aanzienlijk van de data uit het stamboek: 16 mei 1645 en 5 juni 1650.

497 AVK, Haarlem, NA 143, 58v.

498 *DB* 1879, 94.

499 1) Jan Cornelisz., werd geboren in 1646. Voor de achternaam, zie hieronder. Jan trouwde op 17 februari 1669 met Boukje Claas. Hij overleed op 22 september 1672; 2) Barent Cornelisz. werd in 1649 geboren en overleed nog hetzelfde jaar.

500 3) Aeltie Cornelis werd geboren in 1652. Zij was getrouwd met Barent de Looze. Uit dit huwelijk werd één zoon geboren: Gysbertus. Barent hertrouwde als weduwnaar in 1707 te Haarlem met Magdaleentje Voet; 4) Claes Cornelis Mabé, zie hieronder; 5) Arent Cornelisz. Mabé werd in 1656 geboren. Hij was met een onbekende vrouw getrouwd. Uit dit huwelijk werd één zoon geboren. Arent overleed in 1708; 6) Lybugg Cornelis Mabé werd in 1659 geboren en overleed in 1664; 7) Egbert Cornelisz. Mabé werd in 1661 geboren en overleed in 1703; 8) Pieter Cornelisz. Mabé werd in 1664 geboren en overleed in 1697. Hij trouwde te Zaandam met een onbekende vrouw. Hun dochter, Baertie, trouwde met: I) Arent Hendriksz. Volmer in 1721 te Appingedam; II) Gerrit Klaasz. Bleeker vóór 1734 te Oost-Zaandam; 9) Abraham Cornelisz. Mabé werd in 1666 geboren en is in Appingedam getrouwd met een onbekende vrouw. Abraham Mabé, mennoniet van Haarlem, werd op 6 oktober 1692 poorter van Appingedam (Gemeentearchief Appingedam, Oud-Stadsarchief, inventarisnummer 76). Rond 1716 was hij eigenaar van een houtschuur

Hendrik Berendsz.

Hij werd in 1663 met bovenstaande persoon genoemd als dienaar. Vermoedelijk is hij identiek met Hendrik Berendsz. Hulshoff.⁵⁰¹

Jan de Looze

Hij werd in juli 1690 vermeld als diaken van de gemeente.⁵⁰² Met Claes Cornelisz. Mabé trad hij op 24 februari 1685 op als voogd van de nagelaten minderjarige kinderen van Luycas Evertsz., van Campen, bij de aanschaf van een huis en erf in de Appelaarsteeg.⁵⁰³ Verder komt hij nog voor in de Haarlemse transportregisters in verband met een huis in de Warmoesstraat.⁵⁰⁴

Johannes Thijsz. Voet

Als weduwnaar van Kampen trouwde hij op 23 maart 1698 voor het Haarlemse gerecht met Saartje Gerrits, weduwe van Kampen.⁵⁰⁵ Als kind wordt genoemd: Magdalenkje Voet. Zij trouwde op 4 december 1707 als jonge dochter van Haarlem voor het gerecht aldaar met Barent de Loose, weduwnaar van Haarlem. In de transportregisters worden zij genoemd in verband met huizen in de Achterstraat en de Starrepoort.⁵⁰⁶ In de notulen van de gemeente 'de Vlaamse Blok' worden Johannes en Claas Cornelisz. Mabé in 1690 genoemd als dienaren van de Groninger gemeente.⁵⁰⁷ Op 9 mei 1691 verkocht Johannes als 'leeraer van de Greuinger gemeente' ten behoeve van dezelfde gemeente een huis en erf in de Lange Margarethastraat voor f1500.⁵⁰⁸ Op 16 mei 1691 wordt hij ook in een schuldbe-

in de Dijkstraat. Verder staat hij genoteerd als eigenaar van huis nr. 46 in de Wijkstraat. Zie: G. Hoft, *Vissen rond de Floem. Een bijdrage tot het historisch-topografisch onderzoek van de ontwikkeling van de stad Appingedam tot 1810* (Groningen, 1990) 129, 158. Abraham overleed op 16 juni 1731 te Appingedam; 10) Isaak Cornelisz. Mabé werd in 1669 geboren en overleed een jaar later.

⁵⁰¹ Volgens *DB* (1879), 6 werd hij omstreeks 1710 te Amsterdam tot oudste gekozen.

⁵⁰² Van Gelder, *Het Menniste Haarlem*.

⁵⁰³ AVK, Haarlem, Transportregister 76.89, 19.

⁵⁰⁴ AVK, Haarlem, Transportregister 76.99, 216v.

⁵⁰⁵ Een (oudere?) broer trok blijkbaar al eerder naar Haarlem, want op 20 mei 1685 komen we het volgende huwelijk tegen in de gerechtstrouwboeken: Pieter Thijsz. Voet, jongeman van Kampen, trouwde met Hester Frans van Gent, jonge dochter van Haarlem.

⁵⁰⁶ AVK, Haarlem, Transportregister 76.105, 139 en 76.107, 160v-161.

⁵⁰⁷ Van Gelder, *Het Menniste Haarlem*.

⁵⁰⁸ AVK, Haarlem, Transportregister 76.93, 27.

kentenis genoemd als leraar van de gemeente. Verder treffen we hem in 1692 en 1693 aan als 'regent en opsiender van de Mennonite Gruninger gemeente' te Haarlem.⁵⁰⁹ De transportregisters tenslotte leverden de volgende vermeldingen op. Op 11 maart 1694 kocht Johannes voor f400 een turfschuur en erf in de poort of gang, uitkomend in de Achter- of Dijkstraat van Jacob Wynants.⁵¹⁰ Op 4 mei 1694 verkocht hij een huis aan de stadsvesten 'tusschen de papentoon ende Sparwouderpoorte' voor een bedrag van f292 aan Willem Cornelisz.⁵¹¹

Claas Cornelisz. Mabé

Hij werd in 1654 te Haarlem geboren. Claas was een zoon van Cornelis Jansz., 'van Groeningen' en Aeltgen Berents Hulshoff. Volgens het stamboek zou de geslachtsnaam Mabé aangenomen zijn bij de geboorte van Claas Cornelisz. (Mabé) in 1654. De samensteller merkt verder op, dat de beide voorzonen van Cornelis Jansz., namelijk Jan Cornelisz. en Barent Cornelisz., waarschijnlijk tegelijkertijd de geslachtsnaam Mabé hebben aangenomen. Zij voerden de naam namelijk niet bij hun geboorte maar wel bij hun overlijden. Claas was getrouwd met: 1) Hille-gont Claas Bleeker uit Zaandam in 1680; 2) Etje Jans Modderman⁵¹², uit Groningen in 1685; 3) Swaantje Frederiks uit Deventer in 1697. Kinderen uit het eerste huwelijk zijn Cornelis en een niet nader genoemde zoon.⁵¹³ Uit het tweede huwelijk werden geboren: Jan, Jan en Jan.⁵¹⁴ Het derde huwelijk bracht de volgende kinderen voort: Frederik, Frederik, Etje, Frederik, Maartje, Frederik, Frederik, Frederik, Pieter, Maria en Pieter.⁵¹⁵ Claas wordt als 'regent en opsiender van de

509 Archief van de VDGH, inventarisnummer 1725.

510 AVK, Haarlem, Transportregister 76.94, 110v.

511 AVK, Haarlem, Transportregister 76.94, 136.

512 De naam Modderman treffen we aan onder de leden van de gemeente der Groninger Oude Vlamingen te Groningen.

513 1) Cornelis Claasz. Mabé ging later over van de Groninger naar de Dantziger Oude Vlamingen; 2) Geboren en overleden in 1684.

514 3) Jan Claasz. Mabé werd geboren in 1696 en overleed een jaar later; 4) Jan Claasz. Mabé werd geboren in 1688 en overleed nog hetzelfde jaar; 5) Jan Claasz. Mabé werd geboren in 1690 en overleed in 1693.

515 6) Frederik Claasz. Mabé werd geboren in 1697 en overleed een jaar later; 7) Frederik Claasz. Mabé werd geboren in 1698 en overleed eveneens een jaar later; 8) Etje Claas Mabé trouwde als jonge dochter van Haarlem op 7 december 1739 voor het gerecht van Kampen (attestatie van Haarlem 5 december) met Barent Greeving, jongeman van Kampen; 9) Frederik Claasz. Mabé werd geboren en overleed in 1701; 10) Maartje Claas Mabé, tweeling met 9. Zij werd geboren in 1701 en overleed in 1742; 11) Frederik Claasz. Mabé werd geboren en overleed in 1703; 12) Frederik Claasz. Mabé werd geboren en overleed in 1704; 13) Frederik Claasz.

Mennonite Gruninger gemeente' te Haarlem genoemd in een obligatie van 22 oktober 1692. Ook wordt hij nog in die hoedanigheid genoemd in 1693.⁵¹⁶ Claas was lintier van beroep. Elders wordt gesproken van fabrikant in lakens. Op 19 mei 1688 kocht hij voor *f*1600 een huis en erf in de Kleine Houtstraat van de voogden van de kleinkinderen van Cathalyntgen de Smeth.⁵¹⁷ Het kohier van het familie-geld over 1715 geeft een ander adres, namelijk de Lange Veerstraat. In 1685 trad hij met Jan de Looze op als voogd over de minderjarige kinderen van Luycas Evertsz. van Campen.⁵¹⁸ Claas overleed in 1724.

Evert Mabé

Hij was de zoon van Arent Cornelisz. Mabé⁵¹⁹ en een onbekende vrouw. Evert was getrouwd met Afie Bleeker. Hun zoon Arent Mabé werd geboren in 1724 en overleed ongehuwd in 1751. Evert was 'commenhyhouder' van beroep. In 1715 woonde hij in de Spaarnwouderstraat. In de periode 1745 tot 1748 woonde hij daar nog steeds. Dit huis was waarschijnlijk in 1699 voor een bedrag van *f*775 door zijn vader en zijn oom Egbert gekocht van de kinderen van Anthony Dingemans.⁵²⁰ Van Gelder vermeldt als de jaren van zijn dienst de periode 1711 tot 1743. Hij werd vermoedelijk in 1733 tot leraar gekozen. In dat jaar was er geen diaken naast hem.⁵²¹ Evert overleed in 1743.

Pieter Mabé

Hij werd geboren in 1711 te Haarlem en was de zoon van Claas Cornelisz. Mabé en Swaantje Frederiks. Pieter trouwde op 20 juni 1738 (ondertrouw 28 mei) als

Mabé werd geboren in 1705 en overleed in 1735; 14) Pieter Claasz. Mabé werd geboren en overleed in 1708; 15) Pieter Claasz. Mabé; zie hieronder.

516 Archief van de VDGH, inventarisnummer 1725.

517 AVK, Haarlem, Transportregister 76.92, 176.

518 AVK, Haarlem, Transportregister 76.89, 19.

519 Arent Cornelisz. Mabé kocht op 19 oktober 1697 voor *f*259 een kamer en erf in de Korte Hofstraat van Gerrit Hendrixx Rens, erfgenaam van Cornelisje Arents (AVK, Haarlem, Transportregister 76.94, 64). Arent was in 1698 met Pieter van den Hoven en Hendrick Reyniersz. curator over de boedel van het echtpaar Ariaan Jansen Cruysorum en Tanneken Hendrix. Van zijn medecuratoren kocht hij op 23 januari 1698 voor *f*645 twee huizen 'aan de vest tusschen de papetoorn en de Catharina brug', getekend nrs. 1 & 2 (Transportregister 76.96, fol. 83-83v). Dezelfde dag nog kocht hij ook huis nr. 3 voor een bedrag van *f*225.

520 AVK, Haarlem, Transportregister 76.96, 235v.

521 Volgens de gemeentelijst van Tiete Popkes en Lubbert Jansz. Cremer.

jongeman van Haarlem voor het gerecht van Kampen met Femmegien Grevinks, jonge dochter van Kampen.⁵²² In de periode 1745 tot 1748 woonde hij in de Lange Veerstraat.⁵²³ Hij was fabrikant in linten. Kinderen van het echtpaar waren: Claas, Urselina, Nicolaes, Johannes, Frederik, Barend, Barend, twee niet nader genoemde dochters, Eyda en Pieter. Pieter werd in 1743 tot leraar gekozen. Ook hij had, volgens de lijst van oudste Lubbert Jansz. Cremer, geen diaken naast zich. Van Gelder schrijft dat Pieter in de jaren 1743 tot 1783 dienst deed als leraar.⁵²⁴ Het laatste jaar klopt zeer zeker niet, omdat Pieter al op 31 oktober 1779 overleed. In 1747 vertegenwoordigde hij met zijn zwager Barent Greving de Haarlemse doopsgezinden bij de ontvangst van de prins van Oranje in Den Haag. Tenslotte werd Pieter met Nicolaes en Johannes Mabé op 6 december 1778 in het testament van Janneken Greevingh, bejaard-ongehuwde dochter, aangesteld tot administrateurs over haar goederen. Pieters vrouw Femmetje werd tot haar universeel erfgenaam benoemd.⁵²⁵

Pieter Claasz. Bleeker

Pieter was getrouwd met Wytke Itzkes Wouters. Hij was met attestatie van 11 februari 1758 van Groningen naar Haarlem gekomen. Aldaar werd hij op 12 maart aangenomen als lidmaat. Zijn vrouw werd op 24 april 1764 door leraar Pieter Mabé gedoopt. In 1770 wordt hij als diaken, en in 1781 als enige diaken van de Groningers genoemd. Hij was medeondertekenaar van het voorstel om te verenigen met de doopsgezinde gemeente in de Peuzelaarsteeg.⁵²⁶

522 Nanninga Uitterdijk, 36.

523 AVK, Haarlem, Kohier van de personele lasten over 1745-1748.

524 Van Gelder, *Het Menniste Haarlem*, 63.

525 AVK, Haarlem, NA 1227, 223.

526 Alle gegevens in het Archief van de VDGH, inventarisnummer 1725.

Bijlage: Fragmentgenealogie van het geslacht de Hont (de Hondt)

1. Pieter de Hont

Zijn naam blijkt uit het op 10 mei 1614 gesloten huwelijkscontract tussen Henrick en Janneken Michiels Hoornaerts.⁵²⁷

2.1. Hendrick Pietersz. de Hont

Hendrick was afkomstig uit Rumbeeke.⁵²⁸ Hij was getrouwd met: 1) N.N.; 2) Janneken Michiels Hoornaerts, weduwe van Olivier Minne. Zij was eveneens afkomstig uit Rumbeeke. Hun huwelijksvoorwaarden werden op 16 mei 1600 voor notaris Adriaen Willemsz. opgesteld. Beide brachten ze hun goederen in het huwelijk in, met de afspraak dat die goederen bij overlijden terug zouden keren aan de eigen zijde. Janneken werd bij het opmaken bijgestaan door haar voogd Henrick van Westbussche, van Beveren.⁵²⁹ Hun kinderen zijn:

3.1. Pieter Hendricksz. de Hont

3.2. Vincent Hendricksz. de Hont

Kinderen uit het eerste huwelijk⁵³⁰ van Janneken zijn:

1 Jan Minne

Hij was aanwezig bij het opmaken van ondergenoemde inventaris. Hij had een zoon genaamd Joost, die getrouwd was met Maeycken Jacques van Mander. Joost was blauwverver van beroep. Hun mutueel testament werd op 26 februari 1647 gesloten, waarbij de langstlevende f300 zou uitkeren aan de armbezorgers van hun gezindheid.⁵³¹

2 Jacobmyntgen Minne

Zij was getrouwd met Henrick van Westbusch. Hun mutueel testament werd op 18 augustus 1627 gesloten. Hun kinderen zijn: Abraham, Vincent, Olivier, Maeycken, Jan (allen reeds getrouwd op genoemde datum) en Janneken en Saerken.⁵³²

3 Michiel Minne

4 Mayken Minne

Zij was getrouwd met Dirck Pietersz. Wesbroeck. Beiden waren afkomstig uit Roeselaar. Hun mutueel testament werd op 27 september 1631 te Haarlem opgesteld. Als kinderen

⁵²⁷ AVK, bibliotheek van het AVK, charter 46-000216-P.

⁵²⁸ AVK, Haarlem, NA 47, 165.

⁵²⁹ AVK, Haarlem, NA 47, 165. Getuigen waren Nicolaes de Wulff, van Roeselaar, en Jan Cornelisz. Smit, schipper.

⁵³⁰ AVK, Haarlem, NA 47, 165.

⁵³¹ AVK, Haarlem, Na 121, —.

⁵³² AVK, Haarlem, NA 129, 14v-15.

worden genoemd: Susanna (getrouwd met Jacob van Steenkiste), Janneken, Mayken, Tanneken en Hester.⁵³³

Hendrick behoorde met zijn vrouw tot de Oud-Vlaamse gemeente. Aan activiteiten vond ik verder van hem het volgende. Op 15 augustus 1603 gaven Hendrick en drie van zijn stiefkinderen volmacht aan Michiel Minne.⁵³⁴ Met zijn zoon Pieter was Hendrick op 28 juli 1609 getuige van het testament van Grietgen Symons Baten, weduwe van Jan Bruyckers.⁵³⁵ Op 19 september 1609 liet Hendrick, vergezeld van zijn beide zonen, stiefzoon en zijn tweede vrouw staat of inventaris van zijn goederen opmaken.⁵³⁶

2.2. N. de Hont

Over hem is verder niets bekend. Hij had één kind: Tanneken de Hont (hieronder genoemd onder 3.3.).

3.1 Pieter Hendricksz. de Hont

Hij was afkomstig uit Roesselaar.⁵³⁷ Gelet op zijn naam is hij vermoedelijk de oudste zoon. Hij was getrouwd met Janneken Jans de Leeuw, afkomstig uit Antwerpen. Hun mutueel testament sloten zij op 12 juli 1613. Zij legateerden een niet nader genoemd bedrag aan de armen van hun gemeente.⁵³⁸ Op 29 april 1610 was Pieter met zijn broer Vincent getuige van het testament van Pieter Joris van der Mersch, van Menen, en Lysbeth Goverts, van Schoonbeeck.⁵³⁹ Pieter moet vóór 10 februari 1620 zijn overleden, want op deze dag liet Janneken als weduwe opnieuw haar testament opmaken. Tot voogden over haar twee nog onmondige kinderen, Catalyntgen en Henrickgen, stelde zij aan haar schoonzoon Jaques Coelembier, haar zwager Vincent de Hont en Abraham Mathijsz., gehuwd met de nicht van haar man: Tanneken de Hont. Janneken legateerde een gelijke som geld aan de stadsarmen en aan de armen van haar gemeente.⁵⁴⁰ In een codicil van 6 mei 1633 ontsloeg Janneken haar schoonzoon Coelembier van de voogdij over haar onmondige kinderen, en handhaafde ze de andere twee personen als voogden. Ten tijde van het codicil woonde zij in de Crouwesteeg.⁵⁴¹ Kort na het opmaken van het codicil moet Janneken overleden zijn, want op 2 september 1633 werd een akkoord van scheiding van haar nalatenschap⁵⁴² bereikt door de executeurs: Abraham Mathijsz., Vincent de Hont en Jaques Coelombier. Als kinderen van Pieter worden genoemd: Franchyntgen, Cathalina, Henrickgen en Catalyntgen Pieters de Hont.

533 AVK, Haarlem, NA 61, —.

534 AVK, Haarlem, NA 42, 38.

535 AVK, Haarlem, NA 47, 140v.

536 AVK, Haarlem, NA 47, 165. Als getuigen traden Joos Lybaert, van St. Maertensleerse, en Joos de Vlaming, van Hense, op.

537 AVK, Haarlem, NA 48, 3v.

538 AVK, Haarlem, NA 84, 123. Getuigen waren de kooplieden en geloofsgenoten Philips van Casele en Joos Jansz. Lybaert.

539 AVK, Haarlem, NA 48, 3v.

540 AVK, Haarlem, NA 91, 107v. De getuigen waren dezelfden als in het testament van 1613.

541 AVK, Haarlem, NA 104, 71v.

542 AVK, Haarlem, NA 104, 126. Getuigen waren Dirck Willemsz. Verhoeven en Vincent Fol.

3.2 Vincent Hendricksz. de Hont

Hij was geboren in 1561⁵⁴³ en afkomstig uit Roesselaar.⁵⁴⁴ Hij was getrouwd met: 1) Magdalena van der Mersch, geboren in 1564⁵⁴⁵; 2) Adriaentgen Sebastiaens, weduwe van Simon Jansz. Bosschaert (Busschaert), met wie hij op 15 januari 1627 als weduwnaar voor het gerecht van Haarlem in het huwelijk trad.⁵⁴⁶ De huwelijkse voorwaarden van Vincent en Adriaentgen werden op 12 januari 1627 opgemaakt.⁵⁴⁷ Op 13 april 1606 maakten Vincent en zijn eerste vrouw hun mutueel testament op. Zij legateerden aan de armbezorgers van de Oud-Vlaamse gemeente 'alsulcke hier omme redenen ongenoemde somme als zij testanten alreede met malcanderen geaccordeert zijn (ofte int begrooten noch binnen heurl[ieder] beyder leven sullen mogen vermeerderen ofte verminderen)'.⁵⁴⁸ Vincent testeerde op 28 januari 1627 alleen. Bij deze gelegenheid legateerde hij aan de armen van zijn gemeente 'zoo veel als na zijn overlijden bij zijn hand zal blijken'.⁵⁴⁹ Een testament van Adriaentgen alleen werd op 22 september 1635 voor notaris W. van Friese opgemaakt. Zij legateerde duizend gulden aan haar zwager Michiel Egels en aan Proontgen de Hont.⁵⁵⁰ Als kinderen van Vincent vond ik: Proontgen, Jannetgen, Jan, Margarete en Josyna.

Het notarieel archief bevat een overvloed aan akten waarin Vincent genoemd wordt als getuige, voogd, executeur-testamentair of stukken waarin hij een verklaring aflegde. De vermeldingen waarin hij als bedienaar genoemd wordt zijn elders aan bod gekomen. De overige verwijzingen zijn te vinden in de voetnoten.⁵⁵¹ Hier noem ik alleen die akten, waarbij Vincent als verwant betrokken was. Op 24 september 1611 legden Vincent, zijn vrouw Magdalena en garentwijnder Jan de Waert een verklaring af. Als neef van Pieter van der Meulen was hij op 19 september 1606 aanwezig bij diens huwelijkse voorwaarden met Belyken Jans.⁵⁵² Verder was hij als oom en voogd van Lambrecht Lambrechtsz. van Driel op 1

⁵⁴³ AVK, Haarlem, NA 113, 160v.

⁵⁴⁴ AVK, Haarlem, NA 48, 3v.

⁵⁴⁵ AVK, Haarlem, NA 82, 191.

⁵⁴⁶ AVK, Haarlem, NA 106, 94.

⁵⁴⁷ AVK, Haarlem, NA 59, —.

⁵⁴⁸ AVK, Haarlem, NA 77, 81. Getuigen waren Joos Lybaert en goudsmid Aelbert Verhaer.

⁵⁴⁹ AVK, Haarlem, NA 59, —. Als dochters worden Proontgen en Jannetgen genoemd.

⁵⁵⁰ AVK, Haarlem, NA 106, 94. Michiel Egels is eigenlijk haar schoonzoon. Adriaentgen benoemde Maertgen Lamberts van Dryel, huisvrouw van zilversmid Claes Theunisz. Ram tot haar enige erfgenaam. In aanwezigheid van Michiel Egels keurden Vincent en zijn vrouw het testament op 21 juli 1639 goed (AVK, Haarlem, NA 135, 173).

⁵⁵¹ Getuigenverklaringen zijn te vinden in: AVK, Haarlem, NA 53, 81; NA 44, 216v; NA 77, 49v; NA 46, 12; NA 46, 31; NA 46, 208v; NA 78, 190; NA 58, 46; NA 59, —; NA 147, 5; NA 89, 142; NA 77, 144v; NA 78, 45; NA 58, —; NA 77, 83 en NA 120, —. Verder worden voogdij-schappen vermeld over Barent Pietersz. (AVK, Haarlem, NA 59, —), Tanneken Anna (NA 59, —), Pauline Arnouts (NA 69, —), de onmondige kinderen van Lyntgen Henricx van Eyndhoven, weduwe van Jan Dominicus (NA 50, 237), Claes Claesz. van Oudenhoven (NA 59, —), Joesyntgen Jans Vercoille (NA 136, 42) en over de twee onmondige kinderen van Volcken Remmerts (NA 120, —). Als executeur-testamentair wordt hij genoemd in: AVK, Haarlem, NA 24, 162; NA 48, 5; NA 48, 65v; NA 49, 174 (vergelijk met 8 augustus 1615); NA 50, 228v; NA 51, 121; NA 123, 36v en NA 104, 126.

⁵⁵² AVK, Haarlem, NA 77, 155.

september 1628 aanwezig bij het afleggen van een verklaring. Eerder (op 2 september 1627) bemiddelden Vincent, Henrick Vestens en Gerardt Kinckhuysen als 'goede mannen' tussen Jan Lubbertsz. Bus en diens broer Abraham Lubbertsz. Bus.⁵⁵³ Tenslotte wordt hij in 1620 met Abraham Mathijsz. en Jaques Coelombier genoemd als voogden over de onmondige kinderen van zijn schoonzus Janneken Jans de Leeuw. In 1633 trad hij met dezelfde personen op als executeur-testamentair van Janneken.⁵⁵⁴

3.3 Tanneken (Tannetgen) de Hont

Haar verwantschap met eerder genoemden blijkt doordat zij in het testament van Janneken de Leeuw 'haar mans nicht' wordt genoemd.⁵⁵⁵ Tanneken was afkomstig uit Rumbeeke. Zij was de tweede vrouw van Abraham Mathijsz., afkomstig uit Dordrecht. Deze was eerder getrouwd geweest met Meckelyntgen Jacobs. Na het overlijden van Tanneken hertrouwde hij met Beatrix Jaques Egels. Voor de kinderen verwijs ik naar het gedeelte over Abraham Mathijsz. Abraham was koopman en linnenwever van beroep. In de Haarlemse verpondinglijsten van 1628 en 1650 woonde hij op het Klein Heiligland. In 1653 woonde hij op het Groot Heiligland.⁵⁵⁶ Op 21 april 1606 maakten Abraham en Tanneken hun mutueel testament op. Zij legateerden f150 aan de armen van de gemeente der Oude Vlamingen.⁵⁵⁷ Abraham was van circa 1627 tot ná 1653 bedienaar of armenverzorger van deze gemeente.

4.1 Franchyntgen Pieters de Hont

Zij was getrouwd met Jaques Coelmbiers, koperslager.⁵⁵⁸ Chaerl de Hont was door de weesmeesters tot voogd over hun kinderen gesteld.⁵⁵⁹ Op 7 december 1635 werd op verzoek van de weesmeesters, als oppervoogden, en Jaques Coelombier een insinuatie aan Abraham Mathijsz. gedaan.⁵⁶⁰ In het testament van Janneken Lucas de Petain op 7 augustus 1643 ontvingen haar kinderen een legaat.

4.2 Cathalina Pieters de Hont

Zij was getrouwd met: 1) Gillis Jansz. Malefeyt of Malfaict; 2) Michiel van Eecke; vóór 8 september 1636. Met haar man Gillis was zij bleker en bleekster te Aelbertsberg (Bloemendaal). Zij bezaten een blekerij ten noorden van de blekerij gebruikt door Jan Hooftman, 'gelegen onder Aelbertsberg, omtrent het huys van Brederode'.⁵⁶¹ Gillis overleed vóór 9 februari 1629. Op genoemde datum is er sprake van een akkoord tussen de weduwe, geassisteerd door haar neef (moet oom zijn) Vincent de Hont en oud-burgemeester Johan

553 AVK, Haarlem, NA 129, 26.

554 Respectievelijk: AVK, Haarlem, NA 91, 107v, en NA 104, 126. Met handhaving van het voogdijschap op 6 mei 1633 (AVK, Haarlem, NA 104, 71v).

555 AVK, Haarlem, NA 91, 107v.

556 AVK, Haarlem, NA 144, 176.

557 AVK, Haarlem, NA 47, 55.

558 AVK, Haarlem, NA 91, 107v.

559 AVK, Haarlem, NA 164, 305.

560 AVK, Haarlem, NA 164, 322.

561 AVK, Haarlem, NA 169, —.

Claesz. van Loo.⁵⁶² Op 2 januari 1643 legden de blekers Jacob Pietersz. de Wael, Cornelis Pietersz. Floren en Jacob Wanten op verzoek van Cathalina een verklaring af.⁵⁶³ Zij en haar kinderen gaven op 11 januari 1643 volmacht aan hun schoonzoon en zwager Dirck Jansz. van Breugel.⁵⁶⁴ Verder vond ik, dat zij op 11 en 15 december 1634 een verklaring op verzoek van haar oom Vincent aflegde. Ook op 8 september 1636 werd door haar een verklaring afgelegd. In het testament van haar tantezegger Janneken Lucas de Petain kreeg zij een legaat van vijfhonderd gulden toebedeeld.⁵⁶⁵ Kinderen uit het eerste huwelijk waren: Ysaack, Jan, Abraham, Cathalina, Maeycken, Janneken en Pieter Gillis Malefeyt.⁵⁶⁶ Zoon uit het tweede huwelijk was Pieter van Eecke.⁵⁶⁷ Cathalina liet op 22 november 1646 haar testament opmaken. Hierin legateerde zij aan de armen van de Oud-Vlaamse gemeente,

562 AVK, Haarlem, NA 131, 675.

563 AVK, Haarlem, NA 169, —.

564 AVK, Haarlem, NA 169, —.

565 Respectievelijk: AVK, Haarlem, NA 162, 473; NA 164, 9-10 en NA 138, 50.

566 1) Ysaack Gillis Malefeyt was getrouwd met Dirckgen Baerts. Hun mutueel testament stamt van 14 februari 1660 (AVK, Haarlem, NA 162, 667v). Hij was van beroep garenbleker te Aelbertsberg in de jaren 1646 tot 1648 en later (in 1660) onder Velsen 'bij den huysse van Brederoede'; 2) Jan Gillis Malefeyt was getrouwd met: I) Anneken Hertelofs (elders: Harteloos), jonge dochter van het land van Marck, met wie hij op 1 april 1630 als jongeman van Aelbertsberg voor het gerecht van Haarlem in het huwelijk trad; II) Saertie Caluwaert; hun huwelijkse voorwaarden werden opgemaakt op 28 maart 1646 (AVK, Haarlem, NA 176, —); 3) Abraham Gillis Malefeyt was in 1647 garenbleker te Aelbertsberg. In 1666 woonde hij in Haarlem; 4) Cathalina Gillis Malefeyt was getrouwd met Gilis van Wetteren. Hij was garentwijnder van beroep. In 1631 woonden ze in het huis 'De Rooster' in de Gierstraat te Haarlem. Bij de goedkeuring van de rekening van haar ouders werd Cathalina geassisteerd door Pieter Ketelingh (AVK, Haarlem, NA 161, 232). Hun mutueel testament stamt van 12 februari 1626. Hierin legateerden zij f120 aan de armen van de gemeente 'mette welcke sij eens in den gelove sijn' (AVK, Haarlem, NA 126, 213). Een nieuw mutueel testament werd op 3 september 1636 voor notaris Mathys van Lievendael afgesloten. Nogmaals een legaat aan de armen van hun gezindheid. Dit testament werd op 2 september 1648 door Cathalina als weduwe geaprobeerd. Tot executeurs benoemde zij Reynier Saskers en Pieter Ketelingh. Getuigen waren Abraham Mathijsz. en Jacob Colaert (AVK, Haarlem, NA 141, 83v); 5) Maeycken Gillis Malefeyt was getrouwd met Abraham Jansz. Hals. In 1647 was hij garenbleker te Aelbertsberg (AVK, Haarlem, NA 162, 473); 6) Janneken Gillis Malefeyt was getrouwd met Dirck Jansz. van Breugel. Deze deed op 20 augustus 1648 rekening van de nalatenschap van zijn schoonouders (AVK, Haarlem, NA 161, 232); 7) Pieter Gillis Malefeyt was garenbleker van beroep. Op 9 juli 1629 legde Jan Jansz. [...], linnenwever een verklaring af op zijn verzoek, twee dagen later gevolgd door Pieter van Ginst, comenhyhouder te Aelbertsberg (AVK, Haarlem, NA 132, 6v en 8).

567 Hij was garenbleker van beroep en woonde in 1638 buiten de Kruispoort. Hij was getrouwd met: 1) Harmyntgen Jans Voets, bij wie hij in ieder geval vier kinderen had; 2) Peryntgen de Coninck. Pieter overleed vóór 16 juni 1638. Kinderen van Pieter waren Gillis (geboren in 1629), Maerten (geboren in 1631), Annetge (geboren in 1635) en Jan (geboren in 1637). Op 19 juni 1638 was hun oom Gillis van Eecke hun bloedvoogd (AVK, Haarlem, NA 168, —). Peryntgen hertrouwde na het overlijden van Pieter met garenbleker Pieter de Clercq.

waarvan zij lidmaat was.⁵⁶⁸ Op 12 april 1647 maakten de kinderen op verzoek van de executeur inventaris van de goederen van hun moeder op.⁵⁶⁹

4.3 Henrickgen Pieters de Hont

Uit een op 8 september 1636 door Abraham Mathijsz. afgelegde verklaring blijkt, dat Henrickgen 'innocent' was. Abraham verklaarde op die datum, dat Janneken hem en Vincent de Hont 'diverse reysen en ook nog op haar uiterste gezegd heeft te begeren', dat Henrickgen bij haar zus Catalina zou wonen en de renten (van de nalatenschap?) zou genieten.⁵⁷⁰

4.4 Catalyntgen Pieters de Hont

Zij was in 1633 nog onmondig.⁵⁷¹ Zij is niet identiek met de onder 4.2. genoemde persoon.

4.5 Proontgen Vincents de Hont

Zij was getrouwd met: 1) Lucas de Petain; 2) Michiel Egels, koopman. Lucas was een zoon van Francois de Petain, koopman te Rouen (in Frankrijk) en Anna Oils.⁵⁷² In 1627 was Lucas koopman te Haarlem. In 1624 staat hij te boek als twijnder.⁵⁷³ Met zijn schoonvader gaf Lucas op 25 november 1628 volmacht aan Rogier van Heyningen, koopman te Rouen. Op 4 februari 1631 volgde een volmacht aan Henry Olivier, koopman te Parijs. Later op 4 september 1631 volgde nog een volmacht op Henry Olivier, koopman te Rouen.⁵⁷⁴ Lucas overleed vóór 24 februari 1632. Op die dag verleenden Proontgen en haar vader Vincent volmacht aan de al eerder genoemde Rogier van Heyningen.⁵⁷⁵ Het mutueel testament van Proontgen en Lucas dateert van 30 september 1622. Ten tijde van dit testament woonden zij in de Proossteeg. Daarna volgden nog twee mutuele testamenten, namelijk op 14 maart 1626 en 2 januari 1627.⁵⁷⁶ De huwelijks voorwaarden tussen Proontgen en Michiel Egels werden op 4 januari 1634 voor notaris Pieter d'Assonville opgemaakt. Hun mutueel testament voor dezelfde notaris is van 31 december 1635.⁵⁷⁷

Kind uit het eerste huwelijk was:

1 Janneken Lucas de Petain⁵⁷⁸

Proontgen overleed op 14 september 1639 te Haarlem.⁵⁷⁹ Op 18 december 1639 vond

⁵⁶⁸ AVK, Haarlem, NA 162, 461. Als executeur benoemde zij haar schoonzoon Dirck Jansz. van Breugel. Als 'cousijn' worden in het testament Michiel en Lambert de Hont genoemd.

⁵⁶⁹ AVK, Haarlem, NA 162, 473.

⁵⁷⁰ AVK, Haarlem, NA 63, —.

⁵⁷¹ AVK, Haarlem, NA 91, 107v.

⁵⁷² AVK, Haarlem, NA 128, 167v.

⁵⁷³ AVK, Haarlem, NA 124, 210v.

⁵⁷⁴ Respectievelijk: AVK, Haarlem, NA 131, 36v; en NA 133, 60.

⁵⁷⁵ AVK, Haarlem, NA 133, 175-176.

⁵⁷⁶ Respectievelijk AVK, Haarlem, NA 93, 181v; NA 97, 53 en NA 98, 1.

⁵⁷⁷ AVK, Haarlem, NA 136, 1.

⁵⁷⁸ Zij werd geboren in 1630 en was getrouwd met Pieter Lucasz. van Beeck (AVK, Haarlem, NA 143, 61). Voogden van Janneken waren Jacques de Graeff, Olivier de Wolf en Michiel Egels

scheiding van de nalatenschap van Proontgen plaats.⁵⁸⁰ Op 28 februari 1640 legden Reynier Saskers en Pieter Ketelingh, 'in qualiteyt als tegenwoordige bedienaers ende versorgers van de gemeynte der Oude Vlamingen' een verklaring af betreffende een mondeling besproken legaat van Proontgen aan de armen van haar gemeente.⁵⁸¹ Getuige een akte van 4 mei 1644 bezat Proontgen landen in de Schermer.

4.6 Jannetgen Vincents de Hont

Zij wordt samen met Proontgen als dochter van Vincent genoemd in diens testament uit 1627.

4.7 Jan Vincentsz. de Hont

Gillis Joosz. van Neste werd op 4 september 1635 voogd van de hieronder genoemde drie kinderen.⁵⁸² Jan woonde in 1646 in Zoetermeer. Van 'sijn meuye' Tanneken de Hont, weduwe van Abraham Mathijsz., ontving hij een legaat. Op 6 augustus 1646 bevestigde hij de ontvangst uit handen van Jan Gilis Mailfaict.⁵⁸³

4.8 Margarita Vincents de Hont

Op 6 juli 1637 ontving Margarita (of Margrieta) uit handen van Jelis Malfayt, bleker, een bedrag van f44-6-8, afkomstig van Abraham Mathijsz., erfgenaam van Tanneken de Hont. Margarita woonde toen in Roeselaar.⁵⁸⁴

4.9 Josyna Vincents de Hont

Zij was een dochter van Vincent. Er is verder niets over haar bekend.

(AVK, Haarlem, NA 136, 1). Op 28 februari 1651 verklaarden Janneken en haar man, dat de testamentaire voogden van haar moeder Proontgen hen alles hadden overgeleverd (AVK, Haarlem, NA 143, 61). Op 15 juni 1642 liet Janneken haar testament opmaken. Hierin keurde zij een legaat goed van haar moeder aan Michiel Egels ten behoeve van 'de armen van haer religie'. Verder waren er legaten van f500 aan de Oud-Vlaamse gemeente en aan de gemeente van 'de Olyblock'. Tot erfgenamen benoemde zij de twee dochters van haar oom Franchois de Petain te Rouen, haar 'moeye' Anna de Petain; Marye Marycken Oels te Amsterdam; Cathelyntgen en Jannetgen de Hondt, als kinderen van Cathelyne Vermersch; Grietgen, Janneken, Catheyna en Guillaume de Remault de jonge; Maeycken en Pieter Laurens en tenslotte Cathelyntgen Ketelingh (AVK, Haarlem, NA 137, 94v). Het tweede testament van Janneken werd op 7 augustus 1643 voor notaris J. Schoudt opgemaakt. Zij herriep daarin het testament van 15 juni 1642. Beide legaten werden gehandhaafd (AVK, Haarlem, NA 138, 50). Het derde testament stamt van 10 juli 1648. Hierin herriep zij haar tweede testament. Tot erfgenamen benoemde zij de bedienaars en armenverzorgers van 'de Olyblock' (AVK, Haarlem, NA 141, 134). Op 15 september 1640 tenslotte werd inventaris van haar goederen opgemaakt.

579 AVK, Haarlem, NA 136, 1.

580 AVK, Haarlem, NA 136, 1, 26.

581 AVK, Haarlem, NA 136, 22.

582 AVK, Haarlem, NA 62, —.

583 AVK, Haarlem, NA 195, —.

584 AVK, Haarlem, NA 57, —.

4.10 Maycken Vincents de Hont

Op 17 augustus 1647 werden de huwelijks voorwaarden opgemaakt van Maeycken, geassisteerd door haar oom Abraham Mathijsz. en de weduwnaar Theunis Theunisz. de Meester.⁵⁸⁵ Vervolgens treffen we op 26 oktober 1649 de huwelijks voorwaarden aan tussen Hendrick Jansz., wonende te Kampen, en Maeycken Vincents de Hont, geassisteerd door haar broer Jan.⁵⁸⁶

585 AVK, Haarlem, NA 195, —. Getuigen waren Cornelis de Koninck en grafmaker Pieter Crommelinck.

586 AVK, Haarlem, NA 195, —. Mogelijk was hij identiek met de Henrick Jansz., gortmaker te Kampen, die getrouwd was met Maycken Gysberts van der Smissen. Op 21 maart 1626 was deze laatste betrokken bij het maken van een akkoord over naast elkaar gelegen huizen in de Magdalenastraat bij het pesthuis (AVK, Haarlem, NA 127, 29v).

De Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw

Ik wil in dit artikel een beeld schetsen van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam (hierna: VDGA) in de eerste 50 jaar van haar bestaan. Dat doe ik in twee delen. In het eerste deel zullen we zien dat in de vroege VDGA de tegenstelling tussen Lam en Zon geen rol meer speelt. Van een verdwijnen van het zonnisme in een door lammisten gedomineerde gemeente is evenmin sprake als van een behoudender, zonnistische stroming in de verenigde gemeente. Onder invloed van de Verlichting was het onderscheid tussen Zon en Lam al voor de vereniging vervaagd. In het tweede deel van dit artikel wil ik stilstaan bij het gemeentelven in de vroege VDGA. Aan de hand van een aantal voorbeelden hoop ik een impressie te kunnen geven van de verhouding met de buitenwereld, het werk van predikanten en diakenen (of kerkenraad) en het geloofsgoed van de gemeente.

Zon en Lam; zonnistische invloeden

Allereerst wil ik nagaan of er bepaalde zonnistische invloeden in de verenigde gemeente aanwezig waren. We zullen zien dat alleen een liedbundel als aanwijsbaar zonnistisch element in de gemeente bleef bestaan. Een kwart eeuw later, in de controverse rond de predikant Ter Borg, is geen spoor meer te vinden van twee bloedgroepen. Op de kwestie Ter Borg kom ik hierna uitgebreid terug; nu eerst enkele opmerkingen over de zonnistische invloeden (of beter: de afwezigheid daarvan) in de vroege VDGA.

Assimilatie

In 1801 had de VDGA vier predikanten in dienst: haar eigen drie lammistische predikanten (Willem de Vos, Rinse Koopmans en Hoito Tichelaar) en de zonnistische Arend van Gelder, die de vacature, die was ontstaan door het overlijden van de lammistische Van Heijningen, had ingenomen. In het beroepingsbeleid werd nog ruim een kwart eeuw rekening gehouden met een behoudender deel van de gemeente. Eén predikant, zo gaat het verhaal, van de vier zou niet het eti-

ket van 'vrijzinnigheid' dragen. De vraag is echter of dat behoudender deel van de verenigde gemeente perse het zonnistische segment was.

Reeds een aantal jaren voor de vereniging hadden de Amsterdamse zonnisten hun lidmaatschap van de Zonse Sociëteit opgezegd (1796). In het voorstel tot vereniging van de gemeenten bij de Zon en bij 't Lam en de Toren in 1801 gaven de zonnisten onmiddellijk aan niet langer vast te willen houden aan een vaste geloofsbelijdenis. Het punt van het gesloten avondmaal verdween bovendien ook van de onderhandelingstafel. Zo waren de pregnante zonnistische kenmerken al voor de vereniging verdwenen. Ik denk niet dat deze verschuiving een zaak was van onderhandelings technisch opportunisme, maar dat de Amsterdamse zonnisten inmiddels dusdanig geassimileerd waren dat voorheen onderscheidende kenmerken voor hen niet zoveel meer betekenden.

De zonnistische leraar Arend van Gelder zou kunnen gelden als de personificatie van die assimilatie. De zogenaamde (en veelgeroemde) rationalistische inslag van de zonnisten was ten gevolge van de doorzettende Verlichting – die redelijkheid als hoogste deugd beschouwde – nu algemeen goed te noemen. Van Gelders niet aflatende inzet voor de Amsterdamse afdeling van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* en haar in Amsterdam gezetelde hoofdbestuur toont aan hoe naadloos zonnistisch denken en de maatschappelijke deugden van redelijkheid en opvoeding op elkaar aansloten. Aan het einde van de achttiende eeuw waren zonnisten, althans de Amsterdamse, al lang niet meer als een afgesloten, op zichzelf gerichte groep te beschouwen. De geruisloze vereniging van Zon en Lam is welbeschouwd dus niet zo'n wonderbaarlijke zaak.

Liedbundel

Nu we hebben vastgesteld dat Zon en Lam formeel weinig van elkaar verschilden, blijft het toch interessant om te kijken naar de inbreng van de zonnisten in het lammistische gemeenteleven. Zo namen de zonnisten hun eigen liedbundel mee die naast de bundel van het Lam gebruikt werd. In de notulen van de gemeente bij 't Lam en de Toren wordt gewag gemaakt van het feit dat deze zonnistische bundel *om niet* voor de leden beschikbaar moest komen. Hoe vaak er uit deze bundel gezongen werd is onduidelijk. Wel blijkt uit deze aantekening dat de intentie zeker bestond om de bundel te gebruiken. Pieter Post zal in het volgende artikel dieper ingaan op deze materie.

Interesse in geschiedenis

Vaak wordt de hernieuwde interesse in de eigen doperse geschiedenis als typisch zonnistische invloed in het Amsterdamse aangemerkt. De verenigde gemeente en de kweekschool waren in die tijd nog aan elkaar gekoppeld – na 1811 was alleen de behuizing van het seminarie een pure VDGA aangelegenheid – en zonnistische inbreng in de gemeente zou dan, bijvoorbeeld via het curatorium, zijn doorwerking op het seminarie gehad kunnen hebben. Om twee redenen acht ik het onwaarschijnlijk dat de zonnisten van (aanwijsbare) invloed zijn geweest op de belangstelling en het belang van de bestudering van de eigen geschiedenis.

Pas halverwege de twintiger jaren van de negentiende eeuw wordt de doperse geschiedenis op het curriculum van de kweekschool gezet. De discussie over het belang van kennis van de eigen geschiedenis werd door de Amsterdamse predikant Samuel Muller aangezwengeld. Muller zelf was begin negentiende eeuw op het lammistische seminarie opgeleid. Het belang van geschiedenisonderwijs is dus niet door een zonnist maar door een lammist aangekaart. Bovendien was dat ruim twintig jaar na de vereniging; een vrij laat tijdstip om zonnistische inbreng alsnog te laten gelden.

Gelet op de tijdsgeest daarentegen waren die twintiger jaren van de negentiende eeuw de meest voor de hand liggende periode om de doperse geschiedenis op het curriculum te plaatsen. Deze periode van restauratie kenmerkte zich door gehechtheid aan het huiselijk leven, een sterk en nieuw nationaal besef en een belangstelling voor de eigen geschiedenis. Muller, die het belang van doperse geschiedenis tot een item maakte, was een exponent van die tijdsgeest. Zijn redevoeringen voor onder andere de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* en voor het genootschap *Felix Meritis* behandelen zonder uitzondering vroeg negentiende-eeuwse *hot topics*; men denke bijvoorbeeld aan geschiedkundige onderwerpen, zoektochten naar een typisch Nederlandse geest of een onderwerp als het belang van een stabiel en gezellig huiselijk leven. We mogen daarom concluderen dat niet een lammistische of zonnistische achtergrond maar de cultuurgeest bepalend is geweest voor het ontstaan van de belangstelling voor de eigen doopsgezinde geschiedenis op het seminarie van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS) in de negentiende eeuw.

Opvallend is dat de zonnistische inbreng, voor zover terug te vinden in de archieven, eigenlijk niet verder gaat dan de liedbundel. Bovendien werd het kerkgebouw bij de Zon, dat de zonnisten graag hadden willen houden, verkocht. Het was te klein voor de verenigde gemeente en er waren onvoldoende mogelijkheden om het zo te verbouwen dat het alsnog geschikt zou zijn voor gezamenlijk gebruik. Daarmee was het laatste stukje tastbaar zonnisme verdwenen.

De eerste grote testcase voor de verenigde gemeente is het drama rondom de predikant Ter Borg. Eind twintiger jaren keerde de meerderheid van de ge-

meente zich af van deze orthodoxe predikant en zijn gehoor. Dit geschil – of deze bijna scheuring – kan echter niet worden gezien als een barst in de hereniging van Zon en Lam.

De kwestie Ter Borg

In februari 1820 hield Jan ter Borg uit Dantumawoude zijn intrepreek. Hoewel hij zijn opleiding had genoten aan het lammistisch seminarie stond Ter Borg niet bekend als typisch liberaal. Hij was opgegroeid in een gemeente van de oude Vlamingen in het Overijsselse Borne waar tot vlak voor het eind van de achttiende eeuw nog voetwassing gepraktiseerd werd. Toch werd Ter Borg niet beroepen als derde of vierde, per definitie behoudende of zonnistisch georiënteerde predikant. In dat geval had de kerkenraad niet een lijst opgesteld met zowel liberale als behoudender kandidaten voor de Amsterdamse vacature. Zo werd bijvoorbeeld naast Ter Borg ook de liberale Justus Halbertsma uit Holwerd voorgedragen.

De eerste vijf jaar van Ter Borgs leraarschap in Amsterdam worden in verschillende bronnen juichend beschreven. Diaken Van Oosterwijk Bruijn, het gemeentelid Willem de Clercq en de predikant Samuel Muller waren unaniem in hun oordeel: dankzij Ter Borg kreeg het gemeenteleven een nieuwe impuls. Muller en Ter Borg, die beiden halverwege de dertig waren, werkten nauw samen. Ze ‘trokken’ samen de gemeente. De ziekelijke Van Geuns was wat minder duidelijk aanwezig. De cerebraal ingestelde Muller leerde zijn gevoelsleven (*zieleleven*) verder te ontwikkelen en stimuleerde op zijn beurt Ter Borg tot studie en onderzoek. De barse Muller en zachtmoedige Ter Borg vulden elkaar prachtig aan. Maar het sprookje duurde slechts vijf jaar.

Over de oorzaken van de kentering is niet veel bekend. Muller wijst op de invloed van de engelse episcopale boeteprediker Algernon Sydney Thelwall die in Amsterdam preekte en in 1825 een preek uitgaf die grote invloed op de Nederlandse christenen zou uitoefenen. In de winter van 1824, 1825 werd Nederland geteisterd door zware stormen. Dijken braken door, tweederde van Friesland stond onder water en zelfs Amsterdam liep gevaar overstroomd te worden. Driehonderdtachtig mensen vonden de dood in het wassende water. Nederland sloeg de handen ineen, ving haar vluchtelingen op en zamelde veel geld in om de slachtoffers te helpen. De reactie op de hulpverlening was tweeledig. Door predikanten werden de solidariteit en de adequate hulpverlening de hemel in geprezen, maar Thelwall kwam met een heel ander geluid dat behoorlijk wat impact zou krijgen. In zijn preek, die later gedrukt werd als het boekje *Keert u tot Hem Die slaat*, deed hij een oproep aan hen die bereid waren na te denken over deze verschrikkelijke natuurramp. God sprak in stormen en in de springvloed, die bedoeld waren als een waarschuwing tegen de ontheiliging van Zijn naam,

het niet eerbiedigen van de dag des Heren, etc. Die dus, samenvattend, een waarschuwing waren tegen het vergeten en niet eerbiedigen van God en Zijn Wet. Uiteraard kregen ook de predikanten – die tegen dit alles niet voldoende optraden – een veeg uit de pan.

Wellicht was Ter Borg, die veel verdriet kende (zijn vrouw was veel ziek en vier van de vijf kinderen waren overleden), meer gevoelig dan anderen voor de woorden van deze boeteprediker, maar waarschijnlijker is dat Ter Borg ook zonder het optreden van Thelwall zich anders had ontwikkeld dan zijn collega's; een verandering in zijn denken is namelijk al voor Thelwalls optredenesignaleerd. Duidelijk is in ieder geval wel dat Ter Borg geleidelijk een andere koers ging varen. In het voorwoord bij zijn uitgegeven leerredenen beschreef Ter Borg het zelf zo:

Het deksel dat op aller harten van nature ligt, hield ook voor mij de verborgenheden van het Koninkrijk der Hemelen bedekt, totdat het Gode genadiglijk behaagte, bijzonder in de jaren 1826, 1827 en 1828, mij van **stap tot stap** als bij de hand te leiden in de kennis van Zijn Woord en van de waarheid die in Christus is. Ik verkondigde toen, schier zoo dikwijls mij eene predikbeurt in de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente alhier ten deele viel, eene waarheid die ik te vooren nog niet hadde erkend.¹

Een aantal bronnen, als brieven en dagboek van Willem de Clercq, mémoires van Muller en kerkenraadnotulen, geven inzicht in de veranderingen die rondom Ter Borg plaats hadden. Al in 1825 zijn Ter Borgs preken aanmerkelijk veranderd. Hij gaat veel associatiever te werk en zoekt in de teksten naar allegorische duidingen. Hij laat ook steeds meer het gestileerde taalgebruik los van preken die van te voren opgeschreven en uit het hoofd geleerd zijn, en hij laat zich ter plekke door de tekst en de Geest inspireren. Volgens Muller wordt Ter Borg onbegrijpelijk en kan niemand hem meer volgen: hogere, noch lagere klassen. De kerk loopt leeg. In het voorjaar van 1826 viert De Clercq in een bijna lege kerk avondmaal in een dienst die door Ter Borg wordt voorgegaan. Inmiddels zit de Singelkerk vol Dacostianen als Ter Borg voorgaat (hun vorige goeroe, Chevallier, was plotseling overleden). Na dergelijke diensten behoeft de kerk een extra schoonmaakbeurt ('veel volk en voornamelijk gemeen'). Ook de kosterij begint te klagen.

Intussen waren Ter Borgs preken behalve van stijl ook inhoudelijk veranderd. Christus werd nu als God gepredikt (andere visie op de triniteit) en Ter Borg ging twifelen aan de bijbelse fundering van de volwassendoop. Pas in december 1828 dient Ter Borg zijn ontslag in, omdat hij niet langer achter de volwassendoop staat.

Opvallend is dat bijna de gehele gemeente zich van Ter Borg afkeerde: in diensten waarin hij voorging kwamen voornamelijk niet-doopsgezinden. De paar

1 J. Ter Borg, *Leerredenen* (Amsterdam, 1831), voorwoord.

mensen die er zaten waren volgens Muller zo dom dat ze niet begrepen waar de preek overging. Kerkenraadsleden weigerden steeds vaker in Ter Borgs diensten aanwezig te zijn en weigerden – op één na – met hem op huisbezoek te gaan. Van een scheuring tussen Zon en Lam is dus geen sprake: Ter Borg had niet een groepje getrouwe aanhangers uit één van de twee bloedgroepen, die hem door dik en dun steunden, op een handvol doopsgezinde Dacostianen na, die uiteindelijk dan ook overgingen naar de hervormde kerk.² Ook zij wilden niet vasthouden aan de volwassendoop.

De houding van de kerkenraad, die twee jaar lang een niet-functionerende predikant tolereert, behoeft denk ik nog enige aandacht. Waarom grepen ze niet in? Waarom kon Ter Borg blijven preken terwijl er bijna geen doopsgezinden meer naar zijn preken kwamen luisteren? Het gemeentelieven was ernstig ontwricht: ouders haalden hun kinderen van zijn catechisatielessen af en kerkenraadsleden wilden niet met hem op huisbezoek. Eén diaken wilde zelfs vanwege Ter Borg zijn termijn niet verlengen.

In maart 1827 speelt de vraag of de gemeente al dan niet moet overgaan tot het aanstellen van een vierde predikant. Er wordt een rapport gepresenteerd waarin de toestand van de gemeente en het functioneren van de jongste predikant wordt beschreven. Kerkenraad en commissie stellen dat niet de gemeente maar Ter Borg van opvattingen is veranderd. Hoewel de gemeente geen uitstaande belijdenis heeft, is toch duidelijk dat haar algemene beginselen en die van Ter Borg inmiddels sterk verschillen. Maar zolang er geen verschil van inzicht bestaat over eedzweren en volwassendoop voelt de kerkenraad zich niet geroepen 'eenige Christelijke gevoelens' te onderdrukken of tegen te gaan. Wel is de rapportagecommissie van mening dat niet alles (zomaar) van een doopsgezinde kansel verkondigd kan worden. Ter Borg is die onuitgesproken grens al overgegaan.

Omdat hij niet beroepen is met de opvattingen die hij nu uitdraagt zou Ter Borg op non-actief gesteld kunnen worden. Die weg wil de kerkenraad echter niet gaan: deze procedure zou een precedent kunnen zijn voor toekomstige moeilijkheden en zou de gemeente naar buiten toe in opspraak kunnen brengen. Als Ter Borg zelf niet ontslag neemt – en daar zijn nog geen tekenen van – dan moet er maar een tussenoplossing gezocht worden. Die oplossing ziet men in het aanstellen van een vierde predikant die catechisatie geeft (zodat Muller en Van Geuns niet alles meer alleen hoeven te doen) en die de extra mankracht biedt om de middagpreekbeurten en een vierde avondmaal weer in te voeren. Op die manier zou er elke zondag goed doopsgezind gepreekt worden, ook op dagen dat Ter Borg de zondagdienst leidde. Zo zou ieder aan zijn trekken ko-

² Isaïc da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (Leyden, 1823). Het réveil begint in Amsterdam na 1825 met huiskamerbijeenkomsten bij Da Costa, de zogenaamde antiliberales colleges.

men: de laatste Ter Borg fans en de rest van de gemeente... Alzo werd besloten. In de late winter van 1828 hield Abraham Doijer uit Nijmegen zijn intrepreek. Aan het einde van datzelfde jaar nam Ter Borg ontslag. Toen had Amsterdam weer gewoon drie predikantsplaatsen.

Een rationalistisch doe-geloof

Hoewel de gemeente geen uitstaande belijdenis heeft wordt in de kerkenraadsstukken wel gesproken over een *eigenaardig soort geest* die het belijden bepaalt. Ze voelt zich eigenlijk niet geroepen een predikant af te zetten op geloofsinhoudelijke gronden. Toch betekent dit niet dat de gemeente niet weet waarvoor ze staat: in de brieven die naar kandidaten voor de nieuwe vierde predikantsplaats werden gestuurd, gaf de kerkenraad aan wat nu die eigenaardige geest in de VDGA was.³ Er bestond een afkeer van *menselijke en onschrijfmatige bewoordingen in het voorstellen van Godsdienstige waarheden*, met andere woorden geen dogmatiek, geen menselijke associaties maar alleen de bijbel als bron van geloof. Onduidelijkheden in de bijbel moeten gelaten worden voor wat ze zijn: de mens moet afblijven van hetgeen hij met zijn redelijk verstand niet kan doorgronden. Bijbeluitleg, geloofs- en zedenleer ziet men als zeer nauw met elkaar verbonden. Kortom een rationalistisch doe-geloof zonder rare fratsen. Rustig, waardig en gematigd. Dit was de profielschets van de gemeente in de eerste vijftig jaar na de vereniging.

In het tweede deel van deze lezing wil ik een beeld proberen te geven van de praktijk van het gemeenteleven, waar nodig in de context van de eerste helft van de negentiende eeuw. Zonnistische elementen zullen we niet aantreffen, de gemeenten waren – zoals ik eerder aangaf – volledig in elkaar opgegaan. Wel komen we nog iets tegen van de bijna spreekwoordelijke doopsgezinde soberheid, de gehechtheid aan eigen kring en het functioneren van de doopsgezinden in wat ik maar anachronistisch noem ‘de oecumene’.

Het gemeenteleven

Vanaf het begin van de VDGA zien we dat Amsterdamse doopsgezinden prominent in de maatschappij aanwezig zijn. Predikanten en leden zijn betrokken bij de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (1784), bij de oprichting van het genootschap *Felix Meritis* (1777) en spelen steeds meer een prominente rol in het cultu-

³ Gemeentearchief Amsterdam (hierna: GAA), Archief 1120/187. Brievenboek van uitgegane stukken uit de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam (hierna: VDGA) 603-607 (24 januari 1828; begeleidende brief bij de beroepsbrief aan Abraham Doijer te Nijmegen).

rele leven. Na de Franse tijd is men bovendien actief in de wereldse politiek. Niet meer vanuit een positie van patriottisch verzet tegen de heersende macht, maar juist ondersteunend aan het bestaande staatsbestel.

In deze periode van restauratie verlangde de VDGA evenals de rest van Nederland vooral naar rust. Men was bang voor een verstoring van het moeizaam verworven evenwicht. De Franse tijd was niet alleen economisch een zware periode geweest. Toen Napoleon van Elba wist te vluchten bad heel Nederland dan ook om Gods hulp. Men zag Zijn werkende hand in de geschiedenis. Hij had Nederland laten zien hoe verderfelijke de partijschappen en politieke strijd in de jaren voorafgaand aan de Franse overheersing waren geweest. Nu moest Nederland werken aan rust en groei. Koning Willem I schreef dank- en bededagen uit waarin God gedankt werd voor de politieke rust en waarin men bad tegen verstoring van die rust. Ook de VDGA deed trouw mee aan dit fenomeen. De Amsterdamse doopsgezinde predikanten werden uitgenodigd voor het intreefeest van Willem I in het paleis op de Dam en voor een feest ter ere van het bezoek van tsaar Alexander aan Nederland. De VDGA was volledig opgenomen in het kerkelijke, politieke en maatschappelijke leven.

Ook het werk van de predikanten verschilde niet wezenlijk van dat van de collega's van andere denominaties. Er werd – met enige onderbreking – elke zondagochtend en namiddag gepreekt én op woensdagnamiddag. De drie predikanten moesten dus elke week een preek maken. Die preek werd uitgeschreven en vervolgens uit het hoofd geleerd. Met de preek waren de predikanten ongeveer drie dagen zoet. Daarnaast werd er wekelijks catechisatie gegeven aan verschillende groepen. De arme kinderen en weeshuiskinderen kregen apart catechisatie, waarvoor een catechiseermeester was aangesteld. Vier maal per jaar werd er zittend avondmaal gevierd. Nadat dit teruggebracht was naar drie keer werd later besloten driemaal door ronddeling en eenmaal zittend avondmaal te houden.⁴ Eenmaal per jaar gingen de predikanten, vergezeld van één of twee diakenen, op huisbezoek. In elk gezin werd dan een korte vermanende *aanspraak* gehouden. Voor het huisbezoek werd de gemeente in drie wijken ingedeeld. Vanaf 1813 was er nog maar één kerkgebouw in gebruik. Van wijken was dus in de rest van het jaar geen sprake. De predikanten werkten in heel Amsterdam.

Uiteraard werd er ook vergaderd. Soms brachten de predikanten verzoeken om ondersteuning in de kerkenraadsvergaderingen in, maar het gros van de armenzorg liep via de diakenen en diaconessen. Wel kwamen verzoeken om ondersteuning van doopsgezinde gemeenten in het buitenland altijd via de predikanten binnen. Het contact met zustergemeenten in den vreemde liep, ook toen de ADS opgericht was, meestal via de predikanten onderling.

4 GAA, Archief 1120/845 (20 maart 1828): viermaal per jaar werd er avondmaal gehouden (in februari, mei, augustus en november).

Een hechte kring

De overige dagen in de week brachten de predikanten door in het cultureel en maatschappelijk leven. Men vervulde bijvoorbeeld een bestuursfunctie in de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* en of was actief lid van de *Hollandsche Maatschappij voor fraaije kunsten en wetenschappen*. Predikanten werkten aan redevoeringen voor één van de vele genootschappen en schreven recensies en stukjes voor een tijdschrift als de *Vaderlandsche Letteroefeningen* of het nu meer bekende tijdschrift *De Gids*. Daarnaast dienden contacten in de Amsterdamse coterie onderhouden te worden door het bijwonen en houden van soirees (in avondkleding) en soupetjes. De dames gingen in de winter per slee naar thee-saletjes – waarschijnlijk als de echtgenoten hun verplichtingen op een genootschap als *Felix* nakwamen. Eens in de veertien dagen kwamen de predikanten in een eigen ‘avondkrans’ bijeen. Alleen de vrouw en kinderen van de gastheerpredikant mochten daarbij ook aanwezig zijn.

Opvallend is dat ondanks de entree in de grote wereld doopsgezinden nog lang hun vrienden en kennissen binnen de doopsgezinde gemeente bleven zoeken. Niet alleen droegen zij hun geloofsgenoten voor het lidmaatschap van genootschappen voor (ballotage), ook buiten genootschappelijk verband brachten ze met diezelfde mensen heel wat genoeglijke avondjes door. Vooraanstaande leden van de VDGA en hun predikanten zagen elkaar buiten kerkelijke verplichtingen of kerkdiensten veel. Het is niet vreemd dat buitentrouw in die tijd slechts sporadisch voorkwam. Los van de financiële voordelen van binnentrouw, kregen doopsgezinde jongens niet anders dan doopsgezinde meisjes te zien.

Uiteraard waren deze samenkomsten aan allerlei ongeschreven regels gebonden. In een beschrijving van Femina Muller van een soupetje (men at ‘s middags om 15:30 al de gewone avondmaaltijd) leren we dat het gezelschap om half acht ‘s avonds bijeenkwam. De heren gingen dan met hun sigaren om de kachel zitten en de dames rond de theetafel met hun handwerk. De gastvrouw schonk zelf thee. Pas halverwege de negentiende eeuw laat men het gebruik om mannen en vrouwen bij de gesprekken te scheiden varen. Om half elf ging men dan in een andere kamer aan tafel om van een tamelijk uitgebreid warm souper te genieten. Het standaardmenu, dat uiteraard naar voornaamheid van het gezelschap werd aangepast, bestond uit: kabeljauwstaart, geperst vlees (een soort paté?), pastei of kip, groenten en aardappelen met boter en peterselie, plus dessert. Maar wie na de zondagochtenddienst kwam koffiedrinken kreeg slechts een oudbakken bolletje met een dun laagje boter geserveerd...

De standsverschillen waren nog vrij groot. Pas aan het eind van de jaren twintig, begin jaren dertig heet de predikantsvrouw ‘mevrouw’, daarvoor was die titel alleen voorbehouden aan de echt voornamen vrouwen zoals de Van Heukeloms, de Van Eeghens, de Hingsten en andere bekende vooraanstaande families. De

predikantsvrouw was 'meijuffrouw'. Overigens was een ongetrouwde vrouw lager in rang dan een getrouwde en dat was bijvoorbeeld in de tafelschikking wel te merken. Als ongetrouwde vrijster van 35 zat je bij de kinderen terwijl een jong huisvrouwje van 22 dicht bij het vuur mocht zitten... Diaconessen waren tot ver in de tweede helft van de negentiende eeuw zonder uitzondering getrouwd. Vrijgezelle dames kwamen voor zo'n belangrijke positie niet in aanmerking.

Het gros van de diakenen en diaconessen komt in de negentiende eeuw uit dezelfde families. De gemeente werd volledig bestuurd door dezelfde groep mensen. Daar zal ongetwijfeld veel coöptatie bij te pas zijn gekomen. Toch duiken er zo nu en dan nieuwe familienamen op van mensen die van elders naar Amsterdam zijn verhuisd. De bestuurskring was dus niet zo hermetisch gesloten als wel gesuggereerd wordt. Het ongeschreven criterium om te mogen besturen was financiële onafhankelijkheid. Alleen diegenen die niet beter konden worden van de kerk of er niet beter van hoefden te worden mochten besturen. De boekverkoper Johannes Müller – inderdaad broer van predikant en hoogleraar Samuel Muller – wilde maar wat graag diaken worden. Een deel van het drukwerk van de gemeente, zoals uitgegeven preken van haar leraren, werd echter via Müller gedaan. Om die reden zou Müller nooit gevraagd worden voor het diakenschap.⁵

Zakelijke aangelegenheden

De diakenen hielden zich voornamelijk met de zakelijke kant van de gemeente bezig. De gemeente van ruim duizend leden had haar eigen armenzorg met weeshuis, haar eigen catechiseermeester, haar eigen koster en haar eigen arts-apotheker in dienst. De kerkenraad besloot de Roodepoortstorenkerk te verkopen en wilde de Singelkerk verbouwen. In 1828 is de verbouwing een feit en ontvangt de kerkenraadsvergadering een afvaardiging van de seminariestudenten die de kerkenraad bedanken voor hun mooie nieuwe collegezaal en bibliotheek.⁶ Verzoeken om ondersteuning van doopsgezinde gemeenten in het buitenland werden ook door de kerkenraad behandeld. Meestal werd besloten niet een van de bestaande fondsen aan te spreken maar een beroep te doen op particulieren voor een geldinzameling. Eenmaal ging dat bijna mis...

Er was vijftientwintighonderd gulden ingezameld voor een door zware overstromingen getroffen gemeente van tweeduizend zielen in Rusland. Vijfhonderd gulden daarvan was door Haarlem en Rotterdam bijeengebracht. Kort voordat het

5 In de *mémoires* van Femina Muller (GAA, Archief 1132) schrijft zij dat oom Johannes maar wat graag diaken wilde worden en dikwijls woorden met zijn broer Samuel Muller had over de onmogelijkheid daarvan.

6 GAA, Archief 1120/845, 207-208 (januari 1829)

geld meegegeven zou worden aan de Russische inzamelaar ontdekte Muller dat er sprake was van snood bedrog: het hele verhaal was verzonnen en de Rus was een 'man van slechte zeden'. De kerkenraad besloot de zaak min of meer stil te houden. Men was bang dat als het bedrog bekend werd er bij de volgende collecte niet zo gul meer gegeven zou worden. De kerkenraadsleden zouden de gedupeerde gulle gevers persoonlijk op de hoogte stellen; ze konden het door hen ingeleigde geld, minus gemaakte onkosten, bij Muller thuis weer ophalen.⁷

Zoals eerder opgemerkt waren de Amsterdamse doopsgezinden volledig geassimileerd. Goed is dat te zien in de discussies rondom de wapendienst.⁸ In de Franse tijd beroepen doopsgezinden en hun kerkenraden zich nog veelvuldig op hun recht vrijgesteld te worden van militaire dienst. Maar twintig jaar later, als de Belgen zich willen afscheiden van het Verenigd koninkrijk der Nederlanden, willen doopsgezinde jongemannen dienst nemen om tegen de afvallige Belgen te strijden. Zo trekt de stiefzoon van de predikant en hoogleraar Muller in 1830 met de verloofde van de bij de Mullers inwonende kinderjuf naar het front. Ze komen ongedeerd terug.⁹ Opvallend is dat ook negen[!] studenten van het seminarie aangeven als vrijwilliger naar het front te willen gaan.¹⁰ Hoewel de curatoren van het seminarie vinden dat een toekomstig evangeliédienaar niet aan het front hoort, voelen zij zich niet bevoegd om hun toestemming te onthouden. Uiteindelijk vertrekt één student, die zich aansluit bij de Leidse jagers (vrijwillige studentstrijders).¹¹ Het is overigens de vraag of ze ook werkelijk gevochten hebben. Het antimilitarisme is verleden tijd.

Doop en catechese

Bij verzoeken om een voortijdige doop zien we een vergelijkbare houding terug jegens militaire dienst. Regelmatig kreeg de kerkenraad via de predikanten verzoeken binnen om toestemming te geven voor een voortijdige doop. In principe werd er alleen voorafgaand aan het avondmaal gedoopt, dus drie- of viermaal per jaar (sinds 1828). Ernstig zieken die voldoende doopcatechisatie hadden gevolgd, vroegen vaak om thuis aan het ziekbed gedoopt te mogen worden zodat ze

7 GAA, Archief 1120/844, 165-166 (6 augustus 1818).

8 GAA, Archief 1120/845 (23 februari 1826). De kerkenraad besloot een '*collectie van den gewapenden dienst*' in de kerkdienst te houden.

9 Mémoires Femina Muller, GAA, Archief 1132, 13-14.

10 GAA, Archief 843/269, 99-100 (21 oktober 1830). Negen studenten willen vrijwillig onder de wapenen, slechts drie krijgen toestemming van hun ouders / voogden om naar het front te gaan en vragen curatoren toestemming.

11 Gedrukte verslag van Algemene Doopsgezinde Sociëteit (1831), 7-19.

(gedoopt) rustig konden sterven. Deze verzoeken werden altijd ingewilligd. Een ander steeds terugkerend verzoek kwam van jonge mannen die werkzaam waren in de scheepvaart of dienst hadden genomen in de marine. Zij wilden gedoopt worden nog vóór hun schip zou uitvaren. Opvallend is dat in dergelijke gevallen niet de militaire professie maar het afwijken van de standaardprocedure een probleem vormde voor de kerkenraad.¹²

In een enkel geval liet de kerkenraad mensen niet toe tot de doop op grond van gebleken gebrekkige godsdienstige kennis of zedelijk wangedrag. Een voorbeeld van zedelijk wangedrag vinden we in 1821. Jacob Honig was enkele weken voor zijn aanstaande doop in de schouwburg gesignaleerd terwijl hij bij zijn werkgever belet had gevraagd om naar catechisatie te gaan. Dit werd zo zwaar opgenomen dat hij in eerste instantie van de doop werd uitgesloten. Hevig berouw van Honig en een verklaring van goed gedrag door de werkgever van Honig hebben de zaak alsnog gered en zo mocht Honig toch nog gedoopt worden. De aanstaande dopeling die in 1818 dronken in de zondagavonddienst zich aanstootgevend gedroeg wist de zaak niet meer te redden.¹³ In deze periode besloot de kerkenraad om consequent vast te houden aan de eis van twee jaar catechisatie voor de doop.¹⁴

Dat de kerkenraad waakte over het geloofsgoed blijkt ook uit de aandacht die attestaties steeds weer hadden. Uiteraard had de zakelijke kant allereerst de aandacht. Er werd geïnformeerd of de overkomende doopsgezinde onder de armenzorg van de vorige gemeente was gevallen. Was dit ooit het geval geweest dan werden er harde afspraken gemaakt met de vorige gemeente. Zou het overkomend lid binnen vijf jaar ondersteuning nodig hebben, dan zou dat niet door de VDGA betaald worden, maar door de gemeente waar deze zuster of broeder vandaan kwam. Geloofsinhoudelijk werden er echter ook keuzen gemaakt. Zo was attestatie zonder volwassendoop niet mogelijk.¹⁵ Grote moeite had men ook met het aannemen van katholieke dopelingen. In de regel werden alleen mensen van doopsgezinde huize gedoopt. De angst was erg groot beticht te worden van zielteswinnerij, van het aftroggelen van gelovigen van andere kerken.¹⁶ Een heel ander verhaal is de toelating van de joodse Robert Herz tot de gemeente. Een krach-

12 GAA, Archief 1120/844, 128 (27 juli 1815).

13 GAA, Archief 1120/844, 245 (februari 1821): de doop van Jacob Honig. GAA, Archief 1120/844, 158 (februari 1818): onderzoek naar misdragingen dopeling in de kerkdienst.

14 GAA, Archief 1120/844, 157-158 (februari 1818).

15 GAA, Archief 1120/844, 116-118: Robert van Dokkum was lid van de Vereenigde Christelijke Gemeente Dokkum waar hij – gewezen katholiek – was aangenomen zonder de volwassendoop te hebben ontvangen. Om lid te worden van de VDGA besloot hij alsnog de volwassendoop te ondergaan.

16 GAA, Archief 1120/845, 87.

tig pleidooi van de predikant Samuel Muller, die hem ook persoonlijk goed kende, was nodig om de kerkenraad zover te krijgen.¹⁷

Kerkelijk huwelijk

Een laatste terugkerend punt op de kerkenraadsvergaderingen was het kerkelijk huwelijk. Het gebruik om op het stadhuis en in de kerk te trouwen – nu zo gewoon – kwam in de eerste kwart van de negentiende eeuw pas tot stand. Doopsgezinden hadden nooit, zoals hervormden, wettelijk in de kerk kunnen trouwen en waren gewend te trouwen voor de overheid. In 1796 werden kerk en staat formeel gescheiden en kwam hier voor hervormden verandering in. Zij trouwden in de regel nu twee keer: éénmaal voor de overheid en éénmaal in de kerk. Wellicht kwamen doopsgezinden onder invloed van deze hervormde gewoonte op het idee om ook trouwdiensten te willen houden. In ieder geval werd de kerkenraad steeds vaker geconfronteerd met verzoeken om een huwelijksdienst (wellicht onder invloed van Muller, die zelf als één van de eersten kerkelijk huwde). De kerkenraad zag zich genoodzaakt om met een soort richtlijn te komen maar voelde zich daar tegelijkertijd niet comfortabel bij en besloot daarom dat het inzegenen van een huwelijk gezien moest worden als iets dat losstond van de kerkenraad en de gemeente. Het huwelijk was een privé zaak van het bruidspaar en de leraar die benaderd was om de dienst te leiden.¹⁸ Een jaar later ziet de kerkenraad zich gedwongen om toch met een specifiekere regelgeving aan te komen.¹⁹ De huwelijksdienst stond toch niet geheel los van de gemeente. Wel is de kerkenraad unaniem in haar oordeel dat een kerkelijke inzegening *niets toe of afdoet* aan het burgerlijk huwelijk. Wederom deed ze zich dus geen uitspraak over de (on-)wenselijkheid van een kerkelijk huwelijk.

De nieuwe regels hadden de volgende strekking. De kerkenraad en de diaconessen dienden van te voren op de hoogte gesteld te worden. Bovendien moesten er tenminste twee diakenen aanwezig zijn die met de leraar voor in de kerk moesten zitten. Deze diakenen zouden na afloop van de plechtigheid, zoals de gewoonte was, de liefdegaven bij de deur inzamelen. De plechtigheid was openbaar, zoals elke dienst, en de deuren stonden dus open voor een ieder die de plechtigheid wilde bijwonen. Daarmee was het kerkelijk huwelijk weer voor jaren geregeld...

17 GAA, Archief 1120/844, 159. Robert Herz was in 1814 door Muller in Oost-Zaandam gedoopt en hij was lid geworden van de *Algemeene Christelijke Kerk*. In 1776 was er een vergelijkbaar geval geweest: eerst gedoopt in een doopsgezinde kerk maar pas later doopsgezind geworden. Muller gebruikte dit als precedent.

18 GAA, Archief 1120/844, 250-251 (juli 1821): discussie en besluit inzake kerkelijk huwelijk.

19 GAA, Archief 1120/845, 11-13.

Conclusie

In dit artikel heb ik getracht een beeld te schetsen van de VDGA in de eerste helft van de negentiende eeuw. De vereniging was geruisloos verlopen, Zon en Lam bleken zonder problemen samen een gemeente te kunnen vormen. Een gemeente die weliswaar volledig geassimileerd was aan de haar omringende cultuur en maatschappij, maar zich toch zeer bewust was van een aantal specifiek doopsgezinde trekken. Dit lijkt zich vooral te uiten in de nadruk op een redelijk en zelfstandig geloof en het consequent vasthouden aan de volwassendoop. Ook werd nog steeds vastgehouden aan de scheiding kerk staat, al werd in de praktijk aan de opdrachten van het ministerie van eredienst (zoals het houden van bid- en dankdagen) altijd gehoor gegeven.²⁰ De doopsgezinden vormden nog steeds een hecht clubje: zakelijk en privé was en bleef het gros van de contacten doopsgezind. Buitentrouw is echter niet ongewoon meer, een tendens die zich door zou zetten.

Tot zover de schets van de geassimileerde VDGA in de eerste helft van de negentiende eeuw. De ervaring leert dat Nederlandse doopsgezinde gemeenten in assimilatie voorlopen op hun buitenlandse broedergemeenten. Dat was in de negentiende eeuw ook al het geval. Daarom ter afsluiting de indrukken van twee baptistenmissionarissen uit Engeland die eind jaren twintig in Nederland op 'collectereis' waren.²¹ De Engelse missionarissen maten spiritualiteit af aan de hoogte van de giften ten behoeve van de missie. Zij waren hevig teleurgesteld in de Nederlandse vrijgevigheid. De Nederlandse doopsgezinde gemeenten waren volgens de heren Angas en Dyer (die beiden geruime tijd in Amsterdam geweest waren) erg rijk en juist aan die rijkdom zouden de Nederlandse gemeente nog wel eens te gronde kunnen gaan. Er heerste een 'klimaat van spirituele koude'. Angas bad zelfs of *the Lord of Missions* Zijn *sun beams of light and heat* niet kon zenden *to melt the icy heart and open the frozen hand*. Angas klaagde bovendien bij zijn missiepartner Dyer over het gebrek aan evangelische vroomheid bij gemeenten en predikanten. Dertig jaar daarvoor constateerde de Duitse student Samuel Muller hetzelfde. Opgegroeid in het piëtistisch getinte Krefeld vond hij de diensten in de VDGA maar een dorre rationalistische aangelegenheid. Buitenlandse doopsgezinden die Nederland bezoeken vallen keer op keer over de rijkdom en het gebrek aan vroomheid van onze gemeenten. Wat dat aangaat is er weinig veranderd.

²⁰ Op lokaal niveau lag dat anders: de gemeente Amsterdam had zich niet te bemoeien met de armenzorg van de VDGA, al rijst uiteraard de vraag of men in dergelijke gevallen niet gewoon uit zakelijk oogpunt handelde. Zie bijvoorbeeld: GAA, Archief 1120/845, 21-22 (januari 1823).

²¹ James R. Hertzler, 'English Baptists interpret continental Mennonites in the early nineteenth century', in *The Mennonite Quarterly Review* 54 (1980), 42-52. Citaat (in gedeeltelijke vertaling van auteur) op pagina 48.

God! ontzaglijk Albestuurder!

Een 'voortreffelijk' lied van Arend Hendrik van Gelder (1756-1819)

Tastbaar symbool van de Vereniging

Wanneer in 1801 de Amsterdamse doopsgezinde lammisten en zonnisten besloten elkaar voorgoed het jawoord te geven, rest de vraag hoe harmonieus hun gemeenschappelijk lied voortaan zal klinken. Het antwoord daarop is eenvoudig. In een kerkenraadnotitie van de lammisten van 2 april 1801 vinden we 'dat men de Liederen bij de Gemeente de Zon gebruikelijk, ook voege, bij den bundel; die onder ons in zwang is'. Het kerkboek van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam zal een samenvoeging worden van de lammistische *Kleine bundel* uit 1793 en de zonnistische *Grote bundel* van 1796. En zo krijgt de gemeente een tastbaar symbool van de vereniging in handen. Om dit muzikale agendapunt te completeren, wordt verder nog medegedeeld dat het orgel door de afstoting van het kerkgebouw De Zon 'vanwege bekrompenheid der vergaderplaats' wordt overgebracht naar het kerkgebouw Bij den Toren.¹

Zowel de *Kleine* als de *Grote bundel* zijn namen voor de omgang. De formele titel van de bundels luidt *Christelijke gezangen* als tegenhanger van, of aanvulling op, de Joodse psalmen. De psalmen werden vanwege hun bijbelgetrouwheid het meest gezongen, maar in de volle breedte van de protestantse kerk werd aan het eind van de achttiende eeuw de roep steeds sterker gehoord om evangelische liederen (lees: nieuwtestamentische liederen).² Natuurlijk konden de 'oud-Joodse' psalmen niet voorzien in liederen voor de christelijke feesttijden. De lammisten zongen benevens *Davids psalmen* (uitgave van 1684) een aantal christelijke liederen, zoals de lofzangen van Maria, Zacharia, Simeon, het lied van de tien geboden en het Onze Vader. De zonnisten waren de psalmen van Datheen (uit 1568) toegedaan, maar ze gingen vanaf 1762 over op *Het boek der psalmen* (uit 1760) van het dichtgenootschap *Laus Deo, salus populo*. Daarnaast zongen ze uit een apart bundeltje met vijftien gezangen: drie kerstliederen, een nieuwjaarslied,

1 *Resolutieboek van den Kerkenraad der Doopsgezinden te Amsterdam 1786-1810*, deel F; Gemeente-archief Amsterdam, Archief PA 1120, #177.

2 Analooq aan de verwerping van de psalmen wijs ik op het boek van dr. Roel A. Bosch met de veelzeggende titel: *En nooit meer oude Psalmen zingen. Zingend geloven in een nieuwe tijd 1760-1810* (Zoetermeer, 1996).

CHRISTELIJKE GEZANGEN, VOOR ONBEPAALENDE TIJDEN EN GELEGENHEDEN.

LIX. GEZANG. VOOR DE

GODSDIENST OEFENING.

God! ontzaglijk Albestuurer, Die, in
't ongenaakbaar licht, Boven aller zonnen
loopkring, Uw zetel hebt gesticht: God!
wien 't heil der Cherubijnen Prijs, op on-
naarvolghen toon, Gun aan zwakke ster-
velingen. Ook te nadren voor uw' troon!

2. God! weldaagig Hemel-vader! Hoor mee-
dogend' ons gebed. Dat uw oor op onze lie-
dren Ook met welbehaagen lett'! Dat, ge-
lijk een zachte regen 't Dorstig land ver-
kwikt, verblijdt, Ook uw zegen ons ver-
kwikke, Daar G, ô Vader! bij ons zijt!

3. Doe ons Jesus eer verheffen! Dat zijn
liefd' ons 't harte roer, En, op vleuglen van
vertrouwen, God! tot uwen zetel voer!

Dar, daar w' uw ontferming danken,
Die, ons Hem ten Redder ichonk,
't Blij herdenken uwer liefde Ons
tot wederliefd' ontvonk'!

4. Jesus dienaar wijz' der ootmoed Uw
genaad' en 't leven aan! Leer' haar, op den
weg van boete, Weenend', smeekend', hoe-
pend', gaan. Dat zijn' ijver Godvrucht
kweeke, En wij hier, aan zijne hand,
Onder uw getrouw geleide, Streeven
naar volmaakter stand.

5. Leer ons, Vader! 't pad bewandlen, Dat
ten zaalgen Hemel leidt: 't Pad, waar
langs de deugd, op doornen, Bloemen van
vertroosting spreidt, Och! dat wij uw wil
bevaten, En, door Jesus zelf' geleerd,
Zaligheden leeren kennen, On-
gekend door ons begeerd!

LX.

Christelijke gezangen voor de openbare godsdienstoefeningen, verschenen bij J.C. Sepp & zoon in Amsterdam, 1796 [= circa 1820]

vier liederen over de passie, opstanding, Hemelvaart en Pinksteren, twee over de doop en tot slot vijf avondmaalsgezangen. Ook de lammisten gingen tot de nieuwe psalmberijming over – het is dan 1768. De behoefte aan liederen over de hoofdgebeurtenissen van het evangelie alsmede ‘over verscheidene andere, stichtelijke gebeurtenissen’, resulteerde in 1793 in de zogenoemde *Kleine bundel* met in totaal 68 liederen. In 1796 volgden de zonnisten met een liederenschat van maar liefst 165 gezangen, een op 15 juni 1785 gelanceerd initiatief van een van de predikanten, Arend Hendrik van Gelder. Zijn voorstel om naast de psalmen en de gebruikelijke gezangen een aantal gezangen toe te voegen werd een week later (op 22 juni) algemeen goedgekeurd. Van Gelder zou een belangrijke rol blijven spelen in de samenstelling van dit gezangboek – 26 liederen staan op zijn naam – maar ook in het hele ‘samen op weg proces’ van zonnisten en lammisten dat heeft geleid tot de vereniging, en later bij de formering van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (1811). Ook toonde hij zijn maatschappelijke betrokkenheid bij de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.³

De *Kleine* en *Grote bundel* verschenen in een tijd van grote maatschappelijke, religieuze en politieke veranderingen. Tot 1795 was er in de Lage Landen een politiek getinte tolerantiepraktijk gegroeid door de verwevenheid van kerk en staat. Wanneer kerk en staat formeel scheiden en verdraagzame intellectuelen inzake de godsdienst bij de overheid aandringen om geen grenzen meer aan de tolerantie te stellen, wordt de tolerantie meer een kwestie van ideologie. De kerk moest een brede volkskerk worden. Iets daarvan worden we gewaar in de voorberichten van de beide bundels, waar over de dichters en dichtersessen vermeld wordt dat ze niet ‘alle tot ons Kerkgenootschap’ behoorden, maar leden zijn van ‘onderscheiden Protestantschen gezindheden’. Godgeleerde verschillen en kerkelijke leerstellingen moesten worden vermeden, om een zo groot mogelijk christelijk kerkvolk te trekken dat zich in de breedte van de kerk kon herkennen. Daarmee waaide door deze gezangbundels een andere geest dan bijvoorbeeld door de latere hervormde *Evangelische gezangen* (1807), waar de samenstellers nauwgezet binnen de *Formulieren van enigheid* moesten opereren. Blijkens een gezamenlijke kerkenraadsvergadering van zonnisten en lammisten op 5 februari 1801, verklaren de zonnisten dat er van hun kant noch bepalingen van een geloofsbelijdenis, noch enige verbanden met andere gemeenten of sociëteiten zijn, die de vereniging in de weg zouden kunnen staan. De in de beeldvorming doorgaans orthodoxe zonnistische doopsgezinden blijken aan het eind van de achttiende eeuw duidelijk beïnvloed door het liberalisme.

Op 3 mei 1801 vindt de eerste verenigde godsdienstoefening van zonnisten en

³ Voor een naamlijst van dichters en dichtersessen, zie het artikel van J.G. de Hoop Scheffer, ‘Korte geschiedenis van het Kerkgezag onder de Doopsgezinde hier te lande’, in *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 5 (1865), 84.

lammisten plaats. Dominee Van Gelder en dominee De Vos gaan voor. Er is geen orde van dienst van bewaard gebleven, maar zal de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam op die zondag het als ‘voortreffelijk’⁴ gekwalificeerde lied van Van Gelder, *God! ontzaglijk Albestuurder!*, ook vóór de godsdienstoefening (zoals gerubriceerd in de *Grote bundel*) gezongen hebben?

Een ‘voortreffelijk’ lied

Wanneer S.J. Andriessen een eeuw na de invoering van de *Grote bundel* op 16 oktober 1796 – de datum waarop ook een eind kwam aan een jarenlange slepende discussie over het dragen van beffen en mantels in de gewone dienst – terugblijkt op het eigentijdse karakter van de liederen, keurt hij vele af, maar lied 59 – *God! ontzaglijk Albestuurder!* – schaaft hij onder de categorie voortreffelijke liederen. Tekst en melodie zijn goed op elkaar afgestemd en zulke liederen zijn er naar zijn smaak maar weinig. Het lied komt in minstens zeven doopsgezinde liederenbundels voor tussen 1796 en 1944, maar ook in niet-doopsgezinde liederenbundels, zoals de remonstrantse *Christelijke gezangen* (1848), dat in totaal 93 liederen uit de *Kleine* en de *Grote bundel* overnam, en in elk geval in de zevende druk van de liederenbundel van de *Nederlandse Protestantenvbond* (1930), in de versie van de *Doopsgezinde liederen* (1895). Onder de zeven reken ik niet de paraliturgische *Gemeentedagbundel* van 1933, een liedboek dat niet bestemd was voor gewone kerkdiensten (omdat daarin de doop en avondmaalsgezangen ontbreken), maar speciaal voor de doopsgezinde broederschapshuizen en kampweken. Het lied mag zowel binnen als buiten de broederschap terecht omschreven worden als ‘een blijvertje’, hoewel – we zullen het straks zien – het ook aanleiding gaf tot veel verschillende melodische en tekstuele wendingen. In de laatste bundel waarin het terecht kwam, de *Liederbundel ten dienste van de Doopsgezinde Broederschap* (1944), treffen we de oorspronkelijke tekst en melodie opnieuw aan, met weglating van het vierde couplet en met een niet onbelangrijke verandering in de muzieknotatie en het verlichtingsvocabulaire. Niettemin zou men aan het adres van Arend Hendrik van Gelder mogen zeggen: *Eben Ha-ezer*, ‘tot hiertoe heeft de Heer ons geholpen’. Dit lied werd op 27 oktober 2001 nog eens gezongen ter gelegenheid van de 200-jarige vereniging in de Singelkerk te Amsterdam.⁵ Onder de aanwe-

4 S.J. Andriessen, ‘De Groote bundel als gezangboek voor onze gemeenten’, in *DB* 36 (1896), 126.

5 Andere liederen die gezongen werden, zijn: gezang 125 uit de *Grote bundel* over de Rede, ‘Edle vraagbaak van ’t verstand’, een lied van P. Kasteleyn en op de melodie van *Jesu meine Zuversicht* (vergelijk gezang 217, *Liedboek voor de kerken*); gezang 11 uit de *Kleine bundel* over Boetvaardigheid, ‘Vindt iemand stof tot klagen’, een lied van Bernardus de Bosch, lammist, op de melodie van *Herzlich tut mich verlangen* (vergelijk gezang 183, *Liedboek voor de Kerken*).

zige doopsgezinden bleek het lied na 205 jaar nog steeds bekend te zijn en verdient het hier zijn bijzondere aandacht.

Onderzocht zijn de volgende liederenbundels waarin *God! ontzaglijk Albestuurder!* is opgenomen: *Christelijke gezangen* (hierna de *Grote bundel*) (1796), de *Uitgezochte liederen* (1810), de *Christelijke kerkgezangen* (1851), de *Christelijke liederen* (hierna de *Eerste bundel*) (1870), de *Doopsgezinde liederen* (1895), de *Gezangen ten gebruike in doopsgezinde gemeenten* (hierna de *Leidse bundel*) (1897) en de *Liedererbundel ten dienste van de Doopsgezinde Broederschap* (hierna de *Liedererbundel*) (1944).⁶ Puntsgewijs volgt nu een analyse van de verschillen, overeenkomsten en wijzigingen die de melodie, tekst en theologie van dit lied gedurende de negentiende eeuw hebben ondergaan. Aan het slot maken we de balans op: welke tekstfragmenten en welk type theologie heeft de tand des tijds getrotseerd.

De herkomst van de melodie van het lied is onzeker. In de *Leidse bundel* (1897) komt deze melodie driemaal voor; in de liederen 9, 28 en 140. De auteurs lichten toe dat deze melodie hetzij speciaal voor de *Grote bundel* (1796) werd gecomponeerd, hetzij overgenomen werd van een minder bekend lied.

Alle versies zijn isometrisch genoteerd, wat inhoudt dat de notenwaarden gelijk aan elkaar zijn. De notatie varieert van hele noten aan het begin en slot van elke regel en de middentekst op halve noten (1796), tot alléén maar hele noten (1810, 1851 en 1870), halve noten (1895) of kwartnoten (1897 en 1944).

De melodieën van 1796, 1810 en 1851 staan genoteerd in de c-sleutel (altsleutel), zoals gebruikelijk was in die tijd. Maar in de gezangbundel van 1870 zien we voor het eerst dat deze sleutel vervangen is door de g-sleutel (vioolsleutel). De toonhoogte werd hiermee een terts verlaagd, alhoewel het niet waarschijnlijk is dat de in de c-sleutel genoteerde tekst ook zo hoog werd gezongen. Deze manier van noteren wordt in de tweede helft van de negentiende eeuw op grote schaal ingevoerd, op voorstel van de kerkhistoricus J.G.R. Acquoy (1829-1896), en is tot op vandaag de meest gebruikelijke muzieknotatie gebleven.⁷

⁶ *Christelijke gezangen voor den openbare godsdienst oefeningen* (3^e dr., Amsterdam, 1796); *Uitgezochte liederen, voor den openbaren en huislijken godsdienst* (West Zaandam, 1810); *Christelijke kerkgezangen* (Amsterdam, 1851); *Christelijke liederen. Eerste bundel* (Amsterdam, 1870). Samen met de *Tweede bundel* worden ze de 'nieuwe Amsterdamsche bundels' genoemd. De term 'oude Amsterdamsche bundels' slaat op de twee bundels van de remonstranten van 1848: *Christelijke Gezangen in gebruik bij de Doopsgezinde Gemeente*. Achter in deze bundel staat een vierstemmig koraal onder no. VIII. Deze staat in de g-sleutel genoteerd en in maatstrepen verdeeld. De zangtekst staat in de c-sleutel; *Doopsgezinde liederen* (Amsterdam, 1895); *Gezangen ten gebruike in doopsgezinde gemeenten* (Leiden, 1897), (2^e dr., 1899) en (4^e dr., 1911); *Liedererbundel ten dienste van de Doopsgezinde Broederschap* (Amsterdam, 1944).

⁷ Over de verandering in sleutel kan men lezen in het recent verschenen boek van Jan Luth (e.a.), *Het kerklied. Een geschiedenis* (Zoetermeer, 2001), 241.

Het was lange tijd gebruikelijk om bij alle coupletten zowel tekst als melodie af te drukken, waarvan acte in de voor ons liggende gezangbundels. Daar komt verandering in aan het eind van de negentiende eeuw. De *Doopsgezinde liederen* (1895) plaatsen de melodie alleen nog maar bij het eerste couplet en in dat spoor volgen later ook de *Leidse bundel* (1897) en de *Liederenbundel* (1944).⁸

In de *Uitgezochte liederen* (1810) worden sommige fragmenten van de oorspronkelijke melodie ingrijpend gewijzigd. De zangwijze van de eerste zin, 'God! ontzaglijk Albestuurder! Die in't ongenaakbaar licht' wordt in de volgende zinsnede nog eens herhaald. Kijken we naar de beweging van de melodie, dan daalt de zangwijze bij 'Gun aan zwakke stervelingen'; de oorspronkelijke stijgt hier. Ook de *Christelijke kerkgezingen* (1851) wijkt af, maar blijft toch weer dichterbij de oorspronkelijke melodie dan de *Uitgezochte liederen*. Vanaf de *Eerste bundel* (1870) is de melodie van 1796 weer helemaal in zijn oude glorie hersteld, zij het dat deze door de notenwaarden wat andere accenten heeft verkregen; en de doopsgezinden zullen die blijven zingen tot in de bundel van 1944.⁹

De zangbundels verdelen hun inhoud naar algemene hoofdrubrieken en subrubrieken. Zo valt dit lied van Van Gelder in de meeste gezangbundels onder de subrubriek *Vóór de Godsdienstoeffening*. De hoofdrubrieken variëren qua betiteling. In de *Grote bundel* (1796) ressorteert deze subrubriek onder de hoofdrubriek *Christelijke gezangen voor onbepaalde tijden en gelegenheden* en in de *Uitgezochte Liederen* (1810) onder *Liederen bij de viering van den openbaren godsdienst in 't gemeen*. In de *Leidse bundel* (1897) krijgt het voor het eerst geen plaats meer onder de rubriek *Vóór de Godsdienstoeffening*, maar is het onderdeel van een aparte hoofdrubriek, *Godsverheerlijking*, geworden. In de *Liederenbundel* (1944) valt het lied op dezelfde wijze als in de *Leidse bundel* onder *Lofprijzing*.

Het oorspronkelijke lied telt vijf coupletten, maar taalkundige en esthetische problemen zijn vermoedelijk de reden voor het weglaten van het vierde couplet. In de bundels van 1870, 1895, 1897 en 1944 is het vierde couplet het oorspronkelijke vijfde. Het vierde, dat in de bundels van 1810 en 1851 nog te vinden is, wordt afgerekend op zijn zinsconstructie. De eerste zin schept direct verwarring door een overvloed aan taaltekens; niet op plaatsen echter waar men ze zou denken. 'Jezus dienaar wijz' den ootmoed Uw genad' en 't leven aan! \Leer' hem op den weg van boete \Weenend', smeekend', hopend' gaan! De verwijzing naar wie de dienaar is blijft zodoende in het luchtledige hangen. Is hier bedoeld *Jezus' dienaar* [met apostrof], dus het gemeentelid, of slaat dienaar op Jezus zelf met een komma na Jezus en dienaar, bijvoorbeeld: *Jezus, dienaar, wijz'...*? Maar waarom

8 De tweede en derde druk van de *Leidse bundel* (1899 en 1903) hebben de melodie weer bij alle coupletten.

9 De remonstrantse *Eerste bundel* (1848) neemt ook de oorspronkelijke melodie over (gezag 45).

dan niet gedacht aan *Dienaar Jezus*, kan men zich afvragen. S.J. Andriessen leest het als volgt, dat *Jezus*' (met apostrof) *dienaar den ootmoed op een weg van boete weenend' leere gaan*', en gaat uit van het gemeentelid.¹⁰ Dat klinkt aannemelijk, gelet op het derde couplet daarvóór, waarin gezongen wordt: '*ons[!] tot wederliefd' ontvonk!*'. De zaak wordt er niet eenvoudiger op, wanneer de drukken van de *Grote bundel* van 1796 (allebei uitgegeven bij J. Sepp en Zoon te Amsterdam) voor 'hem' 'haar' hebben staan en dat overgenomen wordt door de *Uitgezochte liederen* (1810), de remonstrantse *Eerste bundel* (1848) en de *Christelijke kerkgezangen* (1851). Een uitgave bij P. Meyer Warnars en J. Sepp en Zoon (zonder jaartal) uit Amsterdam heeft 'hem' en zal waarschijnlijk een correctie zijn op de eerdere uitgaven. Deze laatste bundel spreekt ook van 'den ootmoed', in plaats van 'der ootmoed', wat ook in de reeds genoemde vroegere edities van de *Grote bundel* voorkomt en wat derhalve als oorspronkelijk aangemerkt mag worden. De vervanging 'hem' zou een verwijzing naar de mannelijke vorm 'den ootmoed' mogelijk kunnen maken, maar de zin blijft ook dan nog onduidelijk. Een veel latere druk van de *Grote bundel* (uit 1848) komt geheel overeen met de leeswijze van Andriessen: '*Jezus' dienaar wijs den ootmoed \ Uw genade en 't leven aan \ Leer hem op den weg van boete \ Weenend, smeeënd, hopeno gaan!...*'. De melodie is hier overigens ook weer conform de uitgave van 1796. Maar aan dit vierde couplet is lang genoeg gesleuteld om het later weg te laten.

De Haarlemse *Christelijke kerkgezangen* (1851) en de *Doopsgezinde liederen* (1895) stappen af van het bijbels taalgebruik en wijzigen in het eerste couplet 'God, wien 't heir der Cherubijnen', in: 'God, wien 't lied der Engelenkoren', een aanpassing aan de verstaanbaarheid. De *Leidse bundel* (1897) handhaaft de oorspronkelijke tekst tot en met '...Uwen zetel hebt gesticht' en komt dan met een geheel nieuwe versie waarin de cherubijnen zijn vervlogen. Maar reminiscenties aan de zingende (en gevleugelde) cherubijnen treffen we nog wel aan. 'God, dien 't schoonste lied der aarde \ Prijst op veel te zwakken toon: \ Stijg' op vleuglen van gezangen \ onze geest tot voor uw troon!'

De *Christelijke kerkgezangen* (1851) vervangen in couplet twee 'Hoor meêdogeno ons gebed \ Dat uw oor op onze liedren \ Ook met welbehagen lett', in: 'Zie genadig op ons neêr \ Hoor ons, als wij dankend, biddend \ Staamlend tot uw lof, o Heer!'. In plaats van deze alternatieve lezing herstellen de *Doopsgezinde liederen* (1895) de oorspronkelijke tekst van 1796. De *Leidse bundel* (1897) laat de eerste vijf regels staan en varieert dan verder op de oude tekst. 'Dat, gelijk een zachte regen, \ 't Uitgedroogde (in plaats van 't *Dorstig*) land verkwikt, \ Allen ook de zegen lave, \ Dien ons Uwe hand beschikt!'

Couplet drie is het enige waarin de meeste bundels een onverdeeld genoegen

scheppen en deze tekst blijft dan ook gehandhaafd. Echter, de *Leidse bundel* (1897) verandert de tweede helft van de eerste zin, 'Doe ons Jezus eer verheffen! Dat zijn liefd' ons 't harte roer', in: '... Dat zijn liefd' ons hart *ontroer*'. De volgende zin, 'En op vleuglen van vertrouwen, God! tot uwen zetel voer!', wordt: 'En met kinderlijk vertrouwen om tot Uw aanbidding voer!' En tenslotte is Jezus in 1897 geen *redder* meer, maar *leidsman*, een niet onbelangrijke soteriologische verschuiving.¹¹

Couplet Vijf

Het oorspronkelijke vijfde couplet verdient nog aparte aandacht. Dit couplet geeft enkele opmerkelijke verschuivingen in de liedtekst te zien, die uiteindelijk resulteren in coupletten die opgebouwd zijn uit verschillende 'aardlagen'. De veranderingen zijn gecursiveerd. Allereerst de originele tekst uit de *Grote bundel* (1796):

Leer ons, Vader! 't pad bewandlen,
Dat ten zaalgen Hemel leidt,
't Pad, waar langs de deugd, op doornen,
Bloemen van vertroosting spreidt!
Och! Dat wij uw wil bevatten,
En, door Jezus selv' geleerd,
Zaligheden leeren kennen,
Ongekend door ons begeerd!

In het oorspronkelijke lied is dit het vijfde couplet. Zoals gezegd hebben de zangbundels van 1870, 1895, 1897 en 1944 dit als vierde couplet, doordat het oorspronkelijke vierde couplet wordt weggelaten. In de *Uitgezochte liederen* (1810) verandert één zin.

Leer ons, Vader!, 't pad bewandlen,
Dat ten zaalgen Hemel leidt:
't Pad, waar langs de deugd op doornen,

¹¹ De veranderingen die J. Sepp, de auteur van de *Leidse bundel* (1897), toepast op traditionele doopsgezinde liederen worden niet overal gewaardeerd. De kritiek van de Haarlemse Commissie voor de Gezangbundel die de *Doopsgezinde liederen* (1895) in voorbereiding heeft en Sepps concept onder ogen krijgt, is dat hij op 'deerlijke wijze doopsgezinde liederen besnoeit en verandert en dat nog wel in een eenzijdig (moderne) richting'. Zie: 'Verslag en Voorstel door Commissie voor den Gezangbundel ingebracht in de Grote Kerkeraad, 20 september 1894', in: *Geschiedenis van de gezangbundel ingevoerd november 1895 te Haarlem. Doopsgezinde liederen*, (Inventaris van het archief Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem 1784-1989, stuk 295, #180).

Bloemen van vertroosting spreidt!
Geef, dat wij uw' wil betrachten,
 En, door Jezus zelf geleerd,
 Zaligheden leeren kennen,
 Ongekend door ons begeerd!

De Haarlemse *Christelijke kerkgezangen* (1851) nemen alleen de eerste twee regels over en veranderen de rest totaal:

Leer ons, Vader, 't pad bewandlen,
 Dat ten zaalgen hemel leidt,
En den strijd kloekmoedig strijden,
Dien ge eens loont met heerlijkheid!
 Leer ons, ziende op onzen Heiland,
 Onze hoogste vreugde en eer
In 't getrouw betrachten vinden
Van uw heilige wet, o Heer!

De *Eerste bundel* (1870) laat de oorspronkelijke tekst ongewijzigd, alleen verandert het Verlichtingsvocabulaire in antropomorf taalgebruik. Zo wordt 'deugd' vervangen door 'hand'.

Leer ons, Vader! 't pad bewandlen,
 Dat ten zaalgen Hemel leidt,
 't Pad waarop *uw hand* langs doornen
 Bloemen van vertroosting spreidt.
 Och, dat wij uw wil bevatten,
 En, door Jezus zelf geleerd,
 Zaligheden leeren kennen,
 Ongekend door ons begeerd.

De Haarlemse *Doopsgezinde liederen* (1895) valt goeddeels terug op de oorspronkelijke tekst, maar handhaaft de regels drie en vier van 1851, waarin 'loont' overigens wel veranderd is in 'kroont'.

Leer ons, Vader, 't pad bewandlen,
 Dat ten zaalgen hemel leidt,
En den strijd kloekmoedig strijden,
Dien Ge eens kroont met heerlijkheid!
 Och, dat wij uw wil bevatten,
 En door Jezus zelf geleerd,
 Zaligheden leeren kennen,
 Ongekend door ons begeerd.

De *Leidse bundel* (1897) compileert fragmenten uit de vorige liedteksten met toevoeging van eigen variaties in de derde en laatste zinsneden van 1851 ('s *Levens strijd* en *heil'gen wil*) en in de vierde van 1895 (*Dat G'ons*). In geen enkel couplet vallen de 'aardlagen' zo goed te zien als in dit:

Leer ons, Vader! 't pad bewand'len,
 Dat ten zaalgen Hemel leidt,
 1897 's *Levens strijd zóó moedig strijden,*
 1895 *Dat G'ons kroont met heerlijkheid*
 1851 *Leer ons, ziend' op onzen Heiland,*
Onzen hoogste vreugd' en eer
In 't getrouw betrachten vinden
Van Uw heil'gen wil, o Heer!

Volgens het voorbericht zijn in de tweede druk (1899) opnieuw enkele woord- en regelwijzigingen toegepast, ter wille van de eenheid van muziek en tekst. In deze editie klinkt de laatste regel: *Van Uw wil, Uw wet, o Heer!* Vanaf de derde druk (1903) zingt de gemeente: *Van Uw liefdewet, o Heer!*¹²

De theologie van dit lied

Nu de tekstwijzigingen bekend zijn, komen de onveranderde fragmenten aan de oppervlakte. Deze blijken de meest sterke tekstgedeelten te zijn en dwingen in de richting van een consistente theologische lijn. De sterke tekstgedeelten zijn:

Couplet 1
 God, ontzaglijk Albestuurder
 Die in 't ongenaakbaar licht
 Boven aller zonnen loopkring
 Uwen zetel hebt gesticht

Couplet 2
 God, weldadig Hemelvader

Dat, gelijk een zachte regen

Couplet 3
 Doe ons Jezus eer verheffen

Dat w'Uw ontferming danken

't Blij herdenken Uwer liefde
 ons tot wederliefd' ontvonk'

Couplet 4
 Weggelaten

¹² De remonstrantse *Eerste bundel* (1848) heeft als alternatief voor de oorspronkelijke tekst: 'Nooit genoeg door ons begeerd!' (gezang 45).

Couplet 5

Leer ons, Vader, 't pad bewandlen
Dat ten zaalgen Hemel leidt

Van alle coupletten zijn de nummers één en drie het meest authentiek gebleven. In deze regels vindt de achttiende-eeuwse fysicotheologie zijn dichtsterlijke evenknie. Het geloof moest worden verantwoord, en kenmerkend voor deze theologie was het zoeken naar een verklaring achter het universum, tegelijk weethebend van een Formeerder en Bestuurder van al het zichtbare. In dit lied is God de verklaring achter het universum, Hij zetelt boven het zonnestelsel en is een ontzaglijk Albestuurder. Niet dat beweerd wordt dat de mens onmogelijk met deze Albestuurder in een persoonlijke relatie kan staan. De Albestuurder is tegelijk de Hemelvader van wie zegen afgesmeekt kan worden. De zachte regen verkwikt niet alleen in letterlijke zin het dorstige land, maar dient stevast in de bundels als metafoor voor de zegen. Tenslotte blijft God als Vader aanbeden, die ons het pad leert bewandelen dat naar de 'zaalge' hemel leidt. Een ander kenmerkend motief in de liederen van de Verlichting is de dualiteit van het aardse en het hemelse. Het leven vindt weliswaar op aarde plaats, maar het geloof is belangrijk om de mens op de hemel voor te bereiden. Het hemelse leven is het ware leven. In dit verband wil ik nog wijzen op het woordje 'deugd'. Hoewel dit typische woordgebruik buiten de authentieke teksten valt, mag het niet onvermeld blijven als 'bloem van vertroosting op doornen verspreid'.¹³ Het pad dat naar de 'zaalge Hemel' leidt verloopt via de deugd. Naar algemeen godsdienstig besef, diende het christelijk geloof door een deugdzaam en plichtsgetrouw leven in de praktijk gebracht te worden, waarbij Jezus het inspirerende voorbeeld was. Het lied fungeerde daarbij als medium der verkondiging.¹⁴ Zo komen we het motief van 'het pad der deugd' ook tegen in een ander lied van Van Gelder, een dooplied (gezing 43,6): 'Hoe vriendlijk lacht de deugd hem aan! \ God! Sterk zijn zwakke schreden! \ Doe hem, standvastig en opregt, Het pad der deugd betreden!'. In de *Eerste bundel* (1870) wordt 'deugd' vervangen. De tekst luidt dan: 't Pad, waarop uw hand langs doornen \ Bloemen van vertroosting spreidt'. Blijkbaar was het Verlichtingsvocabulaire voor het theologische klimaat in de tweede helft van de negentiende eeuw te zeer verouderd en werd het vervangen door antropomorf taal-

13 De deugd wordt overigens vaker met een bloem omschreven. Neem het lied over de beminnelijkheid der deugd: 'Rozen strooit gij onder doornen, \ Waar g'uw gangen wendt; Nimmer doet g'uw minnaar blozen, \ die uw paden kent. \ Gij kunt de driften temmen, En uwe heerschappij maakt, \ door de zachtste wetten, Den Christen waarlijk vrij'. *Grote bundel* (1796), gezang 114.

14 J. Smelik, 'Zingend lied'ren van den morgen', in: S. Voolstra en J. Vree (red.), *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800, 8)* (Zoetermeer, 2000) 60.

gebruik. Tekenend voor de gezangboeken in die tijd is, dat God wat dichtër bij de gewone mens wordt gebracht. In plaats van Opperwezen en Albestuurder wordt Hij nu meer Herder, zoals in het lied 'Mijn goede Herder is de Heer' (*Tweede bundel*, 1870, gezang 21).

Wat betreft het christologische dogma; dit wordt door de Verlichtingstheologen afgewezen en een vermenselijking van Jezus Christus komt er voor in de plaats. In de *Grote bundel* (1796) komt de hoogheidstitel *Christus* in totaal slechts negenmaal voor!¹⁵ Toch wilden deze theologen de mens Jezus boven de aardse sfeer verheffen. 'Dat w'uw ontferming danken', is de dank aan God voor de geschenken *redder* (in 1796), (*leidsman* in 1897). Deze gedachtenis aan Zijn ontferming moet tot wederliefde ontvonken.

Wanneer we tenslotte de klassieke Apostolische geloofsbelijdenis als leidraad nemen, kan er al concluderend worden vastgesteld dat – ten eerste – in de gezangbundels ten opzichte van de scheppingsgedachte sprake is van een constante factor: God de Vader is de Almachtige Schepper van hemel en aarde. En dat – ten tweede – een verschuiving in de christologie is opgetreden. Waar het *Apostolicum* direct op de geboorte van Christus zijn lijden laat volgen, ligt in dit lied het accent op de humaniteit van Jezus, die 'het volkomenst voorbeeld der deugd' is (gezag 99). Zo identificeert de gemeente op aarde zich met Jezus, ten einde 'het pad te bewandelen dat ten zaalgen Hemel leidt'.

Terugkomend op de vraag of het lied, *God! ontzaglijk Albestuurder*, gezongen werd op 3 mei 1801 – we zullen het niet weten. Op grond van de populariteit van dit lied is het vermoeden *a posteriori* weliswaar tot leven gewekt. In 1801 wist echter nog niemand hoe graag dit 'voortreffelijke' lied ook door de volgende generaties gezongen zou worden.

15 Cp. 32, 4; 37, 1 en 2; 65, 1; 93, 2; 108, 1; en 130, 3. In gezang 42, bijvoorbeeld, is Jezus 'Menschenvriend'.

Van navolging tot ‘praktische rigting’

Het Benderiaanse paradigma van de doperse identiteit in verband met de theologie van Sytze Hoekstra

Inleiding

In dit artikel probeer ik recht te doen aan Hoekstra's formele benadering van de vroege doperse geschiedenis. Zijn denken vormde voor mij de aanleiding om de voorrang van de vroege doperse theologie, met name het paradigma van discipelschap en restitutie (zoals dat sinds H. Benders 'Anabaptist vision' uit 1944 werd ontwikkeld), kritisch in beschouwing te nemen. Mijn doel in dit artikel is niet een historische vergelijking, maar een vergelijking van twee hermeneutische schema's of modellen waarmee men de doperse identiteit heeft benaderd en wellicht nog zou willen benaderen.

Kritiek op het ‘paradigma van Bender’ is niet vanzelfsprekend. De reden om dit model kritisch te benaderen is niet dat de poging om de ontstaansperiode van het doperdom (de 50 jaar tussen pakweg 1527 en 1572) tot norm te verklaren, *willekeurig* zou zijn. Want dat is het in ieder geval niet. In deze periode leken de fundamentele gezichtspunten van het doopsgezinde visioen de gemeenten nog helder voor de geest te staan. Hier vinden we de doperse kenmerken die op ons zo'n sterke indruk gemaakt hebben: navolging van Christus, algemeen priesterschap der gelovigen, ‘weerloosheid’ als volstrekte weigering van alle geweld, afzondering van (volks-) kerk en wereld en de levende verwachting van Gods koninkrijk (in plaats van sociaal activisme); het is alles scherp en met nadruk verwoord en gepraktiseerd. Volwassendoop, avondmaal als gedachtenismaaltijd op grond van de praktische eenheid der gemeente, weigering van de eed, soberheid in kleding en gedrag: dit zijn heldere doperse eigenaardigheden die uit de centrale kenmerken voortvloeiden. Voor al deze kenmerken en eigenaardigheden was er in de zestiende eeuw een gemeentelijk draagvlak; voor deze overtuigingen was men bereid zijn leven op het spel te zetten.

Waarom dan toch een herbezinning op dit schone beeld van onze zestiende-eeuwse fundamenteën? In de eerste plaats is zo'n herbezinning op zijn plaats omdat in onze tijd feitelijk het *gemeentelijk* draagvlak voor die oud doperse theologie ontbreekt. Het visioen van toen is voor velen in de twintigste eeuw de rol gaan spelen van het onbereikbare ideaal, waaraan gemeten de gemeentepraktijk van nu steeds als afwijking en afval moet gelden. Dat doet de vraag oproepen of we deze kenmerken niet te zeer met hun zestiende-eeuwse vorm geïdentificeerd

hebben, of er in ieder geval onvoldoende in geslaagd zijn de actuele relevantie van deze theologie voor onze tijd zichtbaar te maken.

In de tweede plaats, omdat een zekere voorrang van de zestiende eeuw niet mag uitsluiten dat andere perioden hun eigen, waardevolle theologische bezinning hebben gekend. Als andere perioden in onze geschiedenis een eigen theologisch karakter hebben, hebben zij ook het volste recht om door ons te worden gehoord. Men kan het normatieve karakter van de zestiende eeuw ook overdrijven. Is er alleen maar achteruitgang te constateren sinds Menno en Dirk de restanten van de militante wederdopers in een nieuwe, vredige gemeenschap wisten te verzamelen? Is de Verlichting inderdaad zo'n groot kwaad, en zouden rationalistische stromingen in de zeventiende en achttiende eeuw moeten worden afgewezen? Is de wijsbegeerte van Immanuel Kant of van G.W.F. Hegel zo onbetekend met betrekking tot de vraag naar de religieuze waarheid, dat een theologie die er aansluiting of verheldering bij zoekt niet meer getrouw kan zijn aan haar bijbelse oorsprong? Het leek voor sommigen in de tweede helft van de twintigste eeuw vanzelfsprekend dat er tussen 1600 en 1940 alleen maar verval was geweest.

Het blijft echter de vraag of we onze zeventiende of negentiende-eeuwse theologie wel werkelijk hebben gehoord. Gezien de soms grotere verwantschap tussen onze tijd en de negentiende of zelfs zeventiende eeuw, in theologisch vraagstelling en de sociale positie van de gemeente, moet de blikrichting wellicht verruimd worden. Zou er, juist ter wille van een toekomstige doperse theologie die zich laat vertalen in een gemeentelijke praktijk, niet een bezinning moeten plaatsvinden op die geheel andere wijzen van theologiseren die na de zestiende eeuw onder ons tot bloei kwamen?

Men moet wel beginnen met een nuchtere constatering. Die latere vormen van doperse theologie waren minder scherp geformuleerd dan hun zestiende-eeuwse voorlopers, minder meeslepend, vermanend en hartstochtelijk bijbels, maar wellicht wel nuchter en praktisch, open voor een dialoog met kerk en wereld en met oog voor het waardevolle in de Europese wetenschap en cultuur. Dat in de grote crisis van de Tweede Wereldoorlog en als bescherming tegen het oprukkend christelijk fundamentalisme in Noord-Amerika naar de kern van het zestiende-eeuwse doperdom werd teruggegrepen was begrijpelijk en onvermijdelijk. Het gaf Bender *cum suis* de kans het doperdom los te koppelen van het fundamentalisme, aan de christelijke ethiek een primaat te geven boven de rechtzinnige leer en het maakte en passant van de weerloosheid het meest opvallende maar ook werkzame beginsel van de doperse reformatie. De 'radicale reformatie' had haar essentie in het vredesgetuigenis en deed weer volwaardig mee in het debat. Er zit iets meeslepends in de gedachte, dat het kleine doperdom naast de monolithische gedaanten van de rooms-katholieke en de reformatorische kerk hierdoor als 'derde radicale weg' geafficheerd kon worden. *Neither Catholic, nor Protestant.*

Het is de moeite waard de vraag te stellen of deze benadering ons in de eenentwintigste eeuw aan een waarachtig doperse theologie kan helpen, die zijn belichaming heeft in een gemeentelijke praktijk. Het normatieve beeld van een zestiende-eeuwse radicaal doperse gemeente is wel een onderdeel van onze traditie, maar niet het eeuwige fundament ervan. Zou het dat zijn – dan zou het oordeel moeten gelden dat onze huidige gemeenten hun fundament hebben verlaten en tot ondergang gedoemd zijn. Die conclusie wil ik vooralsnog niet trekken.

Maar hier staat tegenover dat de inlijving van de doperse 'radicale reformatie' in de algemene kerkgeschiedenis, en het losweken van de 'praktische rigting' als enig dopers kenmerk dat nog recht van spreken zou mogen hebben, mij een te klein en vooral een te onbijbels draagvlak lijkt te zijn voor een eenentwintigste-eeuwse doperse theologie en gemeentepraktijk. Dat het modernisme van Hoekstra daarin scherper zag dan wij, die restanten van vroeg twintigste-eeuwse vrijzinnigheid met ons meezeulen, laat onverlet dat zowel de poging zestiende-eeuwse motieven te restaureren, als het conformisme dat vooral progressief met huidige trends wil meegaan, als onbijbels moeten worden afgewezen.

I. Het zestiende-eeuwse doperdom als norm

Onder het Benderiaanse paradigma versta ik in het vervolg de twintigste-eeuwse poging om de identiteit van de doperse beweging te beschrijven door terug te gaan naar de *oorsprong* van die beweging in de zestiende eeuw, en uit die oorsprong een *normatief* begrip van het ware doperdom te destilleren – tenminste, als die poging meer wil zijn dan een historische weergave van feitelijke doopsgezinde kenmerken en eigenaardigheden. Zelfs toen men eenmaal na Bender ging inzien dat het herleiden van het zestiende-eeuwse doperdom op één enkele, centrale visie achterhaald was – en de monogenetische benadering door de poligenetische van bijvoorbeeld Hans-Jürgen Goertz¹ was vervangen – zelfs toen nog deed men veelal een poging aan de hand van centrale zestiende-eeuwse kenmerken opnieuw het 'echte' doperse visioen voor de toekomst vast te leggen. Een greep uit de pogingen het wezen van het doperdom te ontleen aan zijn zestiende-eeuwse gestalte levert het volgende op:

H. Bender stelde in zijn *Anabaptist vision* uit 1944 een gereconstrueerde visie van de zestiende-eeuwse Zwitserse wederdopers zondermeer gelijk aan het wezen van de hele beweging.² Navolging (*the transformation of life through discipleship*), broe-

¹ Vergelijk: H.J. Goertz, *Die Täufer* (München, 1988).

² H.S. Bender, *The Anabaptist vision* (Scottdale, Pennsylvania, 1944). Publicatie van een redevoering, uitgesproken in 1943 voor een gezelschap kerkelijke leiders aan de Columbia Univer-

derschap (*the church as brotherhood*) en weerloosheid (*ethic of love and nonresistance*) waren de drie sleuteltermen die hier de eigenheid van de doperse geloofsvorm als geheel bepaalden. (Later zou Bender er de voorkeur aan geven deze drie te herleiden tot het ene begrip 'navolging'. Bender zag de anabaptistische beweging vooral als de radicale consequentie van de Hervorming van Luther en Zwingli; een visie die hij tot 1848 kon terugvoeren.)

J. Horsch en F.H. Littell benadrukten in 1950 het idee van de restitutie van de gemeente van de eerste eeuw.³ Het ging de vroege dopers niet om de reformatie van de middeleeuwse kerk, maar hun doel was: *to recapture what the early Church had*.

J.H. Yoder benadrukte in heel zijn oeuvre dat alleen navolging – tezamen met de nadruk op de gemeente – het dopers eigene tot uitdrukking kon brengen. Navolging was niet slechts individuele gehoorzaamheid, maar bovenal een vorm van sociale ethiek. Navolging kreeg een 'politieke' gestalte.

J.A. Oosterbaan sprak in 1976 van een theologie der genade als het centrale kenmerk van de doperse beweging, die hij definieerde als een 'reformatie der Reformatie'; 'genade' dan ruim te verstaan als 'Gods scheppende liefde, die reddend en herscheppend kan zijn'. Scherper nog dan bij Bender en Yoder komt bij hem naar voren, dat het verschil met de andere hervormingsbewegingen lag in de manier van geloven, de *fides qua creditur*, en niet simpelweg in de inhoud. In sommige opzichten was de kritiek op de katholieke kerk radicaler, in andere opzichten zwakte de doperse beweging eenzijdige accenten van de overige reformatoren juist af, zoals in het geval van de tegenstelling tussen geloof en werken.⁴

A.F. de Jong stelde in 1980 dat een goed begrip van het doperdom aan de historische oorsprong niet voorbij kan gaan.⁵ De eenheid van de doperse visie kon ook volgens hem niet gereconstrueerd worden, maar er bestond wel samenhang tussen een aantal kenmerkende geloofsuitingen. Voor hem was het meest centrale kenmerk in de zestiende-eeuwse doperse geschiedenis dat van de *discontinuïteit* of de breuk tussen kerk en wereld, en kerk en geschiedenis. Uit deze fundamentele benadering van de breuk in de geschiedenis volgen: (1) navolging van Christus, (2) restitutie van de gemeente, (3) het benadrukken van de vernieuwde mens en de vernieuwde gemeenschap, (4) de eschatologische gerichtheid en (5) de samen-

siteit in New York. Het bijzondere aan deze bijeenkomst was toch vooral dat een mennonitische theoloog sprak over de leer van de weerloosheid tegenover een groep protestanten die zeker voor het overgrote deel bereid zouden zijn geweest de verdediging van de democratie in Europa als een 'gerechtvaardigde oorlog' te beschouwen.

³ Franklin H. Littell, 'The Anabaptist doctrine of the restitution of the true Church', in *The Mennonite Quarterly Review* (1950), I, 33-52.

⁴ J.A. Oosterbaan, 'De reformatie der Reformatie', in: *Doordacht geloven* (Zoetermeer, 2000), 138. Zie ook: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 2 (1976), 36-61.

⁵ A. F. de Jong, 'Geest en Toekomst', in *DB* 6 (1980), 24-36.

hang van Geest en Woord. Ook hier vinden we, evenals bij Oosterbaan, een nadruk op de bijzondere vorm van het geloof van de zestiende-eeuwse wederdopers.

C. Norman Kraus betoogde in 1995 dat men – in tegenstelling tot wat Bender had gedaan – niet meer moest streven naar een *unifying vision*, die bovendien – historisch gezien – door geen van de anabaptisten van het eerste uur werd uitgedragen.⁶ Maar toch kan er vervolgens bij hem sprake zijn van een *generic essence*, dat wil zeggen van een aantal samenhangende structuurkenmerken, dat de wijze definieert waarop de dopers binnen de context van hun tijd gedacht hebben. Een christocentrische spiritualiteit (1), een spiritualiteit van de 'armen van geest' volgens de eerste zaligspreking (2), een spiritualiteit van geweldloze confrontatie (3), een spiritualiteit van gehoorzaamheid (4) én een *Gemeinde*-spiritualiteit, gericht op het communale leven (5) – dat zijn de kenmerken die samen de essentie van het doperdom uitmaken.⁷

De benadering van het *normatieve* doperdom op grond van een *historische* beschouwing van haar ontstaansperiode – zowel wanneer bepaalde geloofsbeginnelen worden benadrukt, als wanneer het om meer formele aspecten van het zestiende-eeuwse doperdom gaat – roept echter ook vragen op. Men moet immers in de eerste plaats constateren dat het beeld van de doperse kenmerken en geloofsvormen tot stand kwam door een *selectie van de gegeven kenmerken en eigenaardigheden*. Men zou op zijn minst kunnen vragen waarom men er niet voor heeft gekozen, zich te laten leiden door de oorspronkelijke kenmerken die de tand des tijds wisten te doorstaan. Men zocht wel binnen deze selectie naar fundamentele gezichtspunten, die in de zestiende-eeuwse ontwikkeling dynamische factoren waren geweest in de vormgeving van de gemeentepraktijk. In zoverre was de selectie zeker niet willekeurig. Men zocht verder vooral naar factoren die de zelfstandigheid van de doperse gemeente konden helpen verklaren en die in de beginperiode in staat waren gebleken de gemeente te laten overleven. Maar men benaderde de zestiende eeuw daarmee op een geheel andere wijze dan de zeventiende eeuw en latere tijden.

In de tweede plaats wilde men ook die elementen als wezenlijk registreren, die spoorden met dat wat door de *toenmalige* bijbelse theologie als normatief werd gezien. Er was de sterke overtuiging dat het 'biblicisme' van de dopers (zo werd de doperse nadruk op de *bijbelse* denkvorm genoemd ter onderscheiding van de fun-

6 C. Norman Kraus, 'An Anabaptist spirituality for the 21st century', in: *The Conrad Grebel Review* (1995), 23-32.

7 In het slot van zijn betoog gaat de primaire visie bijna over in Hoekstra's 'praktische rigting': 'It is this christocentric spirituality of faithful *praxis* that gives Anabaptism its relevance for the 21st century [...] it is the deed that will judge us.' Norman Kraus, 'An Anabaptist spirituality', 32.

damentalistische benadering) diepe verwantschap vertoonde met bepaalde vormen van bijbelse theologie in de twintigste eeuw (waaronder de neo-orthodoxie van Karl Barth). Althans het 'biblicisme' van de dopers werd daarmee verenigbaar geacht. Maar men benaderde deze normatieve visie niet zelf rechtstreeks met behulp van de bijbelse theologie.

Men kan zich echter niet blind houden voor het feit dat er – misschien al aan het eind van de zestiende eeuw, maar zeker in de zeventiende eeuw – andere vormen van gemeente waren en dat er andere typen theologisch denken werden ontwikkeld, mede als antwoord op de omringende cultuur. Het doperdom in Europa nam zijn plaats in binnen de algemene beweging van de Verlichting;⁸ men paste zich aan bij de ontwikkelingen van de wetenschap, met name in de negentiende eeuw⁹; men ontwikkelde concrete, sociale hulpverlening als nieuwe vorm van zending; men vond wegen van kritisch protest in het ruimere kader van het twintigste-eeuwse pacifisme en zocht naar de verbanden met humanistische, democratische waarden in de tweede helft van de twintigste eeuw. In negatieve vorm gezegd: de *navolging* werd opgeheven in de burgerlijke moraal; de *weerloosheid* werd tot pacifisme of een gematigde leer van gerechtvaardigd geweld; de *afgezonderde* gemeente was alleen nog in de sociale beslotenheid van een 'etnisch' doperdom terug te vinden en de eschatologische verwachting van het *Godsrijk* maakte plaats voor een nadruk op een algemene sociale verantwoordelijkheid.

Maar is het begin van een beweging altijd maatgevend voor haar latere ontwikkeling? En is het juist dat men zocht naar het typerende en eigene van de zestiende eeuw, en niet naar die factoren die in de latere ontwikkeling overeind bleven? De Jong beroept zich voor zijn benadering losjes op Martin Heidegger met diens uitspraak: *Im Anfang liegt das Wesen*. Misschien mag ik daar met dezelfde speelsheid een tegengestelde uitspraak uit de filosofiegeschiedenis tegenover zetten, namelijk Hegels uitspraak: *Der Anfang, das Prinzip oder das Absolute, wie es zu-*

8 Voor de zeventiende eeuw in Nederland moet hier het rationalistisch moralisme van de socinianen genoemd worden, en vooral de invloed die het uitoefende op de zogenaamde *jongeren*. De zuivere nadruk op de 'warheydt van het Woordt Godts' van de zogenaamde *ouderen* was al een afwijking van de zestiende-eeuwse nadruk op de innerlijke samenhang van Woord en Geest. (Zoals die zestiende-eeuwse nadruk op de samenhang van Geest en Woord weer een reactie was op de ongeremde geestdrijverij van de wederdopers in Munster). Het antwoord van de Jongeren onder wie Galenus Abrahamsz, was wel herkenbaar dopers, maar ook eenzijdig in zijn eigen nadruk. Onder geloof verstond men: 'dat vertrouwen des harten, waardoor men sig met Moses an Godt vasthoude als siende den Onsienlijken, en dat de liefde en de goede werken nootsakelijk in sig sluite.' Geciteerd bij Van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Amsterdam, 1952) 101.

9 Met name Hoekstra's positie binnen het modernisme, en zijn nadruk op een theologie die geheel in overeenstemming blijft met de wijsbegeerte en de psychologie (in deze pre-freudiaanse tijd eerder als antropologie te verstaan) is hiervan een goed voorbeeld.

erst und unmittelbar ausgesprochen wird, ist nur das Allgemeine. Het begin kan ook worden gezien als die fase, waarin de eigenlijke en werkzame beginselen van een historische beweging nog zijn vermengd met allerlei tijdsgebonden elementen, die zonder reflectie aan de omringende stromingen ontleend zijn. Vanuit een geschiedfilosofische beschouwing in de stijl van Hegel zou men dan moeten zeggen, dat het zestiende-eeuwse doperdom nog slechts de onvolwassen gestalte was van een beweging die zich verder zou ontwikkelen. De vraag naar het wezen wordt dan beantwoord door het gelijkblijvende aan te wijzen, dat zich in die ontwikkeling steeds als dynamische factor bewezen heeft. Het blijkt dus van belang te zijn om te weten met welke geschiedfilosofische uitgangspunten men de kerkgeschiedenis benadert.

De historische ontwikkelingen afwijzen, omdat ze niet overeenkomen met het sjabloon van de zestiende-eeuwse gemeente, zou in ieder geval geen recht doen aan de *intenties* van de gemeente na de zestiende eeuw. Die latere gemeente heeft haar eigen theologie zeker niet als afval van het fundament begrepen. In het zelfbegrip van die gemeente was haar eigen denken een uitvloeisel van dezelfde radicale richting als die van de voorvaderen. De theologische reflectie greep vóór Bender dan ook niet terug op de zestiende eeuw – tenzij dan in de poging om Menno te laten zeggen wat men in de eigen tijd als wezenlijk zag, óf vanuit een vanzelfsprekend gevoel van continuïteit, zoals bij de meer orthodoxe groepen in de Verenigde Staten. Door het normatieve te gaan zoeken in een reeks kenmerken van het zestiende-eeuwse geloof, ontstaat het gevaar van een verabsolutering van slechts één enkele historische gestalte van de doperse beweging.

Men kan bovendien de vraag stellen, of de theologie die men in de zeventiende eeuw en later als toonaangevend zag, dat ook werkelijk was. Werd niet het grootste deel van het theologisch denken van mennonieten ontwikkeld in gemeenschappen die aan afzondering vasthielden en de discussie met de moderne cultuur schuwden? Het zou kunnen zijn, dat voor de meerderheid van de *Mennonites* de zestiende-eeuwse kenmerken overeind zijn gebleven, en dat het 'verval' alleen maar heeft toegeslagen in de Nederlandse traditie en in die van de stedelijke gemeenten in de Verenigde Staten.

De poging op zichzelf kan worden verklaard als een reactie op de feitelijke teloorgang van een zekere spankracht in het doperse denken. Door centrale geloofswaarden zonder kritisch nadenken aan de contemporaine cultuur te ontleunen, werd het evangelie eigenlijk vervangen door de burgerlijke braafheid van de dag. De herinnering aan het oorspronkelijke visioen leek een passende remedie. Het was alsof men meende dat een direct beroep op de Schriften weliswaar was uitgesloten, maar indirect – via een beroep de doperse identiteit – nog kon worden voortgezet. Het is echter aan het begin van de eenentwintigste eeuw veeleer de vraag of zelfs het zestiende-eeuwse gerestaureerde *visioen* genoeg draagkracht heeft gevonden in de halve eeuw van haar bestaan als paradigma van doperse be-

zinning. Heeft dit visioen genoeg herkenbaars in zich voor een eenentwintigste-eeuwse *visie* op de doopsgezinde identiteit? Is Benders *Anabaptist vision* niet zelf alweer te zeer versmald geraakt tot de politieke keuzes van de 'vredeskerk', of bij ons eerder versmald geraakt tot de kritische protesten van de vredeswerkgroep?

Het Benderiaanse paradigma, moet men constateren, heeft een veelheid van elkaar overlappende of elkaar uitsluitende resultaten opgeleverd, en tot een echte consensus is het eigenlijk niet gekomen. De historische werkelijkheid bleek steeds te weerbarstig en te complex om tot een helder beeld te kunnen komen. A.F. de Jong heeft in de eerder genoemde bijdrage gewezen op de moeilijkheden die kunnen ontstaan in de Benderiaanse benadering. In genoemd artikel spreekt hij over de doperse beweging als een 'volksbeweging [...] waarin de grenzen vloeïend waren', met een biblicistische, spiritualistische en revolutionaire richting. De plaatsbepaling van deze beweging kan dus niet plaatsvinden met behulp van een enkel leerstellig systeem.

De Jong stelt overigens op niet mis te verstane wijze, dat er geen sprake mag zijn van een *verabsolutering* van dit begin van de doperse geschiedenis. Toch meent hij tot een *normatieve* definitie (want het gaat om het *wezen*) van doperdom te kunnen komen vanuit een beschouwing van de zestiende-eeuwse doperse theologie, maar dan aan de hand van een aantal 'kernbegrippen', die de 'structuur en de samenhang van de beweging verduidelijken'. De Jong ziet de 'discontinuïteit' in werkelijkheid en geschiedenis als het dynamische fundament van de verschillende kernbegrippen. De fundamentele ervaring van de afstand tot kerk en wereld leidde (1) tot de *restitutie* van de nieuwtestamentische gemeente, (2) tot een *vernieuwde en vernieuwende* gemeentepraktijk, en (3) tot de nadruk op de innerlijke *samenhang* van (uiterlijk) Woord en (verinnerlijkende) Geest. Het centrale begrip dat de dopers definieert is de discontinuïteit, dus de breuk met geschiedenis (traditie), (Constantiniaanse) kerk en (pseudo-christelijke) wereld.

Dit is niet een zuiver historisch beeld. Deze radicaliteit kenmerkt bij De Jong niet alleen het doperse begin, maar is ook de maatstaf van alle ontwikkelingen daarna. Dat is te zien aan de wijze waarop het zestiende-eeuwse beeld feitelijk toch weer als standaard gehanteerd wordt. Wanneer De Jong bijvoorbeeld ertoe overgaat te spreken over de laat zeventiende-eeuwse vorm van doperdom kunnen er oordelen worden geveld over de teloorgang van de oorspronkelijke visie: Galenus' gemeentebegrip was geen 'terugkeer naar het oud-dopers gemeentebegrip' (dat zuiver positief als 'kritisch vernieuwende gemeenschap' uit de Geest wordt gedefinieerd) en zijn nadruk op de individuele gemeenschap van de ziel met God, wordt als een vooruitlopen op het piëtisme getypeerd en daarmee als ondopers verworpen.

Gunstiger was overigens het oordeel van A. Hoekema in hetzelfde nummer van de *Doopsgezinde Bijdragen*. Hij schreef over de meer positieve houding van de ze-

ventiende-eeuwse dopers tegenover de samenleving, veroorzaakt door het verdwijnen van de gespannen eschatologische verwachting. Deze 'openheid' voor de wereld, die zich onder andere in hulpwerk en praktische zending openbaarde, zou als een 'onderstroom' bewaard zijn gebleven, ondanks het algemene terugtrekken in de eigen besloten kring.

II Het Benderiaanse paradigma

Wat is nu precies het Benderiaanse paradigma en in welk opzicht schiet het tekort om een normatief begrip voor het doperdom tot stand te brengen?

Het onderliggende schema van de Benderiaanse benadering kan kort worden omschreven:

De *kenmerken die gemeenschappelijk* zijn aan de pluriforme beweging van de zestiende-eeuwse wederdopers (bij Bender zonder de Munstertijd mee te rekenen, bij De Jong doet de 'revolutionaire richting' wel mee) worden beoordeeld op hun dragend karakter. In een soort 'wezensintuïtie' worden die kenmerken opgespoord die de gehele gestalte onder woorden brengen (het gaat dus niet om een 'lijst' van eigenaardigheden waaraan sommige groepen meer en andere minder hebben vastgehouden).

Wat funderend kan heten, wordt als een *definitie van het wezen* van het doopsgezind zijn gezien en daarmee *ipso facto* als maatstaf voor heden en toekomst gesteld. Een praktijk als de voetwassing geldt als typisch doperse eigenaardigheid, zij het met een bijbelse grondslag, maar een steeds terugkomend motief als *navolging*, dat de praktijk van de voetwassing kan helpen verklaren, geldt in dit geval als het kernbegrip of het structuurkenmerk.

Zo'n kernbegrip vervult dan ook nog de functie van het verklaren van de verschillen tussen de – oppervlakkig gezien – *gedeelde* overtuigingen van lutheranen, gereformeerden en dopers. Bijvoorbeeld door te stellen dat die gedeelde kenmerken bij de dopers op externe gronden werden gehandhaafd; om aan de druk van de gereformeerde kerkelijke overheid te ontkomen. Of door te stellen dat de gedeelde overtuiging bij de dopers in het kader van de gemeentelijke praktijk werd gehandhaafd, en niet slechts als dogma. De nadruk blijft dan overigens liggen op het *onderscheid* tussen dopers en de overige reformatie.

Vervolgens kan aan latere perioden de *overeenstemming met of afwijking van* dit wezenlijke worden afgemeten. Wat afwijkt, wordt stevast toegeschreven aan vreemde invloeden (de collegianten, de socinianen, de rationalisten, de lutheranen, de fundamentalisten etc.) en niet als een uitvloeisel beschreven van andere funda-

mentele kenmerken. Men zegt in dit schema bijvoorbeeld niet dat het motief van de *navolging* zich ontwikkelde tot het *moreel rationalisme* van de achttiende eeuw, maar men spreekt van een burgerlijke vervalsing van de radicaliteit van die navolging, *omdat* de samenhang met de afzondering van de wereld in de achttiende-eeuwse variant is opgeheven.

Een formele benadering van Benders standpunt kan hier een sleutel zijn voor de waardering. Het interessante is namelijk, dat deze benadering van de eigenheid van de doopsgezinde beweging *zichzelf in haar object veronderstelt*. Dat is goed duidelijk te maken aan de manier waarop De Jong een, aan Bender sterk verwant, standpunt onder woorden brengt. Er is een samenhang tussen de door hem geconstateerde kenmerken van de zestiende eeuw, en de formele benadering die hem in staat stelt deze kenmerken als deel van de definitie van de doperse norm aan te wijzen. De manier waarop de vroege dopers de geschiedenis beschouwd hebben – als een restitutie van een door een breuk met het heden ontstane vroeg christelijke gemeente – is precies de wijze waarop De Jong de geschiedenis van de vroege dopers beschouwt. Zoals de dopers dachten vanuit de discontinuïteit, zo denkt ook De Jong vanuit de discontinuïteit als hij de doperse beweging tracht te begrijpen. Zijn denken krijgt daarmee het karakter van een poging om tot een (gedeeltelijke) restitutie te komen van die vroeg doperse gemeente, en daarmee wordt indirect de poging bevestigd om tot een herstel van de nieuwtestamentische gemeente te komen.

Maar wat is hiervan het gevolg? De negatieve strekking van een dergelijke identificatie van de zestiende-eeuwse doperse beweging met het wezenlijke doperdom kan moeilijk onderschat worden. Het lijkt mij dat op grond van zo'n beschouwing de doperse traditie al onder een negatief oordeel moet komen te staan vanaf het einde van de zestiende eeuw. Toen in 1572 als dankbetuiging voor de verleende godsdienstvrijheid de doperse gemeenten 1060 karolusguldens stortten in de oorlogskas van Willem van Oranje, toen in 1590 de Waterlandse gemeenten oordeelden dat rente kon worden gevraagd op leningen, ook van 'de broeders', toen is er al een begin gemaakt met de opheffing van de scheidslijn tussen gemeente en wereld (S. Yoder Jr. sprak in 1980 in dit verband over de 'zondeval van de doopsgezinden'). De politieke aanpassing in de achttiende eeuw, en de religieuze en theologische aanpassing aan het klimaat van het modernisme in de negentiende eeuw, maken dan het beeld compleet van een al vroeg en consistent van haar geloof vallende gemeente – een geloofsafval die dan uitsluitend wordt bepaald door de gradaties van 'aanpassing' aan de contemporaine cultuur. Het beeld van de latere ontwikkeling wordt dan echter precies bepaald door het twintigste-eeuwse gezichtspunt, een deel van de kenmerken van de zestiende-eeuwse theologie als beslissend op te vatten. Immers, alleen als de breuk met de wereld en het verleden maatgevend is, kan een zich ontwikkelende traditie die zich een

plaats zoekt binnen de omringende cultuur als puur verval worden beoordeeld. Als men echter de nadruk zou leggen op andere kenmerken van het zestiende-eeuwse doperdom zou het misschien mogelijk worden de continuïteit van de zestiende eeuw met zijn latere vormen te benadrukken.

Zou men bijvoorbeeld de nadruk leggen op de rol van de Geest die in de gemeente tot nieuwe inzichten leidt, of het beginsel van het 'algemene priesterschap der gelovigen' ook toepassen op gezamenlijke beslissingen die een breuk met de vroege traditie inhouden, dan zou men de latere ontwikkeling als een uitvloeisel van het werk van de Geest kunnen aanvaarden. Ook hier zou dan sprake zijn van een *formeel* beginsel, een *fides qua creditur*. De Geest spreekt in de zeventiende eeuw dan wel een andere taal – met betrekking tot andere behoeften – dan in de zestiende eeuw. Wanneer men met de zestiende eeuw het werk van de Geest geheel bindt aan het Woord, zijn die fasen van de geschiedenis waarin de Geest het ook zonder die gebondenheid moest doen uiteraard alleen als 'verval' aan te merken. Het spiritualisme, toch ook geen vreemde eend in de bijt in de zestiende eeuw, wordt dan van meet af aan als een uitwas voorgesteld, terwijl interessant genoeg juist de achttiende eeuw hierop kon teruggrijpen toen zij de Geest verbond met de menselijke rationaliteit.

III. Hoekstra's alternatief: het doperdom als de 'praktische rigting' in de Reformatie

Is er een andere manier van benaderen mogelijk van de doperse geschiedenis, waarin deze procedure (ten eerste de selectie van kenmerken, ten tweede het opstellen van de wezensnorm en ten derde het constateren van verval) niet doorslaggevend is? Stel nu eens, dat de geschiedenis van het doperdom, met inbegrip van de *geclaimde* discontinuïteit, een 'gewoon' onderdeel van de kerkgeschiedenis is? En dat, als we al een normatief beeld aan de geschiedenis kunnen ontleenen, dit beeld aan de gehele ontwikkeling (van de zestiende eeuw af tot nu aan toe) moet worden afgelezen? Waarom zou de Geest Gods zich met de dopers in de zestiende eeuw hebben ingelaten, maar zich zwijgend aan de ontwikkelingen in de latere tijd hebben onttrokken? In plaats van een breuk met de ware doperse traditie te postuleren, zou dan de hele traditie in het zicht komen als een voortgaande – zij het niet altijd vooruitgaande – *ontwikkeling*. Voor heden en toekomst van de doopsgezinde gemeente zouden dan niet zozeer vragen over de wezenlijke traditie van doorslaggevend belang worden, maar de vraag hoe nu – in de huidige dialoog met kerk en wereld – een waarachtig, praktisch en bijbelsgefundeerd antwoord op de theologische vragen van de eenentwintigste eeuw moet worden gegeven. Ter vergelijking wil ik in het volgende een andere benadering van de vroegste doperse geschiedenis weergeven (overigens bepaald niet met de

intentie deze negentiende-eeuwse benadering zondermeer tot voorbeeld te nemen).

Zoals in de tweede helft van de twintigste eeuw een zoektocht naar het normatieve in de geschiedenis van het doperdom gangbaar was, zo zocht men in de tweede helft van de negentiende eeuw juist naar het relatief historische van de zestiende eeuw. Het wezenlijke was toen eerder datgene wat op grond van de rede kon worden ingezien als *tijdsloos* geldig.

Men moet niet onderschatten hoe krachtig het paradigma van de geschiedenis als ontwikkeling in de negentiende eeuw geweest is, en van hoe groot belang dit begrip werd voor de beschouwing van zowel de bijbel (aan het eind van de negentiende eeuw ontstaat immers in het werk van Wellhausen de zogenaamde historisch-kritische methode) als de kerkgeschiedenis. Geschiedenis en psychologie hebben in de tweede helft van de negentiende eeuw geleid tot het heldere inzicht van de relativiteit van alle inzichten en standpunten. De 'vloeiende grenzen' en de 'pluriformiteit' waarover De Jong spreekt, zijn in dit licht geen verduistering van de eigenlijke, ware kern van een historische beweging, maar ze behoren tot de substantie van de geschiedenis.

Als geen andere eeuw heeft de negentiende eeuw verder geleid tot het inzicht dat het menselijk subject een eigen aandeel heeft in de totstandkoming van zijn kennis. Het inzicht, dat al ons begrijpen van de geschiedenis berust op selectie van de gegevens en beantwoorden moet aan de huidige behoeften, leidde in zijn meest absolute vorm zelfs tot de beweging die we 'historisme' noemen. De volstrekte relativiteit van alle kennis wordt daarin geponcerd. De kennis van de invloed van de tijd, de cultuur en het milieu waarin het christendom zich ontwikkelde, maakte een harde scheidslijn onmogelijk tussen waar en onwaar. De geschiedenis leerde dus de relativiteit van waarheidsclaims. Alleen de redelijkheid kon ons eeuwige waarheden leren (bij Hoekstra is dit de redelijkheid van de wetenschappelijke theologie, die het concrete menselijke bestaan als uitgangspunt en maatstaf neemt).¹⁰

In 1863 publiceerde Hoekstra zijn historische beschouwing over de Reformatie en de plaats van de doperse beweging daarin onder de titel: *Beginselen en leer der*

10 In Hoekstra's oratie, getiteld *De weg der wetenschap op godgeleerd en wijsgeerig gebied* (Amsterdam, 1857), wordt de eenheid van theologische en wijsgerige kennis bepleit. De wijsbegeerte zou bereid moeten zijn de wijsheid van Christus te aanvaarden als redelijk, en de theologie zou scheiding moeten maken tussen het historisch feitelijke en de door redelijk inzicht begrepen waarheid van het evangelie. Hoekstra vat zijn psychologisch wijsgerige methode samen in de term 'analogie van de humaniteit'. De absoluut volmaakte mens, Christus, is de absolute maatstaf van de zedelijkheid en de waarheid. Dat dit zo is, kan in een wijsgerig betoog worden aannemelijk gemaakt, zonder een beroep te hoeven doen op het gezag van Schrift en traditie.

oude doopsgezinden.¹¹ Hij begint dit werk met de constatering dat de kenmerken van de *vroeg*e doperse beweging 'hoogst belangrijk' zijn. Het was echter niet zijn opzet om vanuit de historische beschouwing tot een normatieve definitie van het doperdom te komen.

Hoekstra geeft twee redenen voor zijn zuiver historische vraagstelling. In de eerste plaats: 'niemand begrijpt zich zelf, die zich geen rekenschap weet te geven, hoe hij geworden is, wat hij is'. Het is een onmisbare voorwaarde van alle 'zelfstandige geestelijke ontwikkeling' dat men weet heeft van de ontstaansgeschiedenis van de eigen 'afdeeling der christelijke kerk'. In de tweede plaats is het van belang voor het begrip van de Hervorming als geheel, om de plaats van de 'bejaarddopers' in het geheel van die periode goed te kunnen bepalen. Omgekeerd is een begrip van die hervormingsgeest als geheel ook voorwaarde voor het begrip van het doperdom.¹² Geheel onafhankelijk van deze historische lijn van onderzoek ontwikkelde Hoekstra elders een godsdienstwijsgerige benadering, waarin de tijdloze waarheid van de godsdienst werd ontwikkeld.¹³

In vergelijking met de Benderiaanse benadering is nu een geheel ander soort vraag aan de orde. Het gaat nu om de eigenlijke *roeping* van de Doopsgezinde Broederschap in het *heden*, en daarmee om haar recht op zelfstandigheid temidden van de hervormingskerken. Ons begrip *identiteit* dekt zich functioneel enigszins met de term 'roeping', zij het dan, dat Hoekstra's woord eerder het beeld oproept van een nog te vervullen opdracht, dan van een karakterbeschrijving van de feitelijke gemeente. Hier wordt de *continuïteit* van de doperse kerk met de kerken van de Hervorming en de algemene cultuur centraal gesteld.

In het volgende gaat het mij om de *formele* benadering van het zestiende-eeuwse doperdom die Hoekstra geeft. In de eerste plaats moeten we ons verdiepen in de beschouwing van de relatie tussen historische feitelijkheid en de theologisch rationele duiding (III.1). Vervolgens is het van belang dat voor Hoekstra het doperdom optreedt als een radicalisering van de gewetensvrijheid die de kern van de hervormingsgeest is geweest (III.2). Hoekstra's benadering van de doperse kenmerken en eigenaardigheden als zestiende-eeuwse toevalligheden volgt uit dit beginsel, en ik geef kort het resultaat ervan weer. Tenslotte moeten we de samenhang nagaan tussen het zestiende-eeuwse kernbegrip 'navolging' en Hoekstra's idee van de ware, rationele zedelijkheid (III.3).

11 S. Hoekstra, *Beginselen en leer der oude Doopsgezinden* (Amsterdam, 1863).

12 Hoekstra, *Beginselen*, 1-3.

13 Zie bijvoorbeeld: S. Hoekstra, *Wijsgereige Godsdienstleer* 2 dln (Amsterdam, 1894).

III.1 Feit en theologische betekenis

Een van de meest wezenlijke verschillen tussen Hoekstra en de theologen die in de zestiende-eeuwse gestalte van het doperdom de essentie van zijn roeping herkenden, ligt in de verbinding tussen bijbelse theologie en de rede. Volgens het *supranaturalisme* (zo beweert Hoekstra) heeft God in een uitwendige mededeling alle zaligmakende, bovennatuurlijke kennis aan de mens meegedeeld. De hoogste waarheid wordt verworven door aanvaarding van deze overlevering – dat wil zeggen op gezag. De menselijke rede zou de bijbel niet mogen beoordelen en heeft in het geloofsleven geen kritische betrokkenheid. ‘De menselijke rede, het gevoel en de religieuze ervaring zijn geen bronnen van godskennis’ – dit beweert ook De Jong over de zestiende-eeuwse dopers.¹⁴

Hoekstra zet daar tegenover dat dit begrip van het gezag van de Schrift als onttrokken aan elk menselijke gezag, in feite het menselijke gezag van de oudste kerk verabsoluteert. Het veronderstelt een *breuk* tussen de apostolische bronnen en de inzichten van latere gelovigen. Waarom echter zouden we aan de kerk in de eerste eeuw het gezag toekennen dat we vervolgens aan de kerk van andere tijden ontzeggen? Het enige werkelijke gezag moet aan Christus toekomen, maar het is de menselijke rede waarmee we dit gezag kunnen erkennen. De rede is en blijft de hoofdbron van waaruit onze kennis van God voortvloeit. We mogen om die reden, zegt Hoekstra, ook niet stellen dat iets waar of goed is, omdat Jezus het zo gezegd heeft. Het is eerder zo, dat Jezus het gezegd heeft, omdat het waar en goed is. Hij kan ons immers principieel niets geleerd hebben dat buiten de menselijke rede valt. Stel dat we de gedachte zouden aanvaarden dat we iets konden leren dat buiten onze menselijke maat valt. Wat zou dit dan nog kunnen zijn? Als er geen analogie van enigerlei aard bestaat tussen het menselijke en het goddelijke verstand, dan zou dat betekenen dat Jezus, aan wie wij immers zowel een menselijke als een goddelijke natuur toeschrijven, zijn eigen goddelijkheid niet begrepen kan hebben. En dan volgt daaruit evenzeer dat ook al ons begrijpen van het goddelijke een illusie is.

Hiermee wordt de rede niet tot de maatstaf van alle inhoud van het geloof gemaakt. Hoekstra maakt verschil tussen de historische feiten, die we op grond van de betrouwbaarheid van de getuigen moeten aannemen, en de redelijke waarheid die identiek is aan de openbaring. Dat Jezus de woorden heeft gesproken die aan hem in de evangeliën worden toegeschreven, is een zaak van vertrouwen in de getuigenissen die zijn overgeleverd. Hier heeft niet de rede, maar de *traditie* het laatste woord. Maar het is niet het historische feit op zichzelf waaraan we de kracht van openbaring toekennen. Door het feit héén wordt een eeuwige

14 A. F. de Jong, ‘Geest en toekomst’, in: *DB 6* (1980) 27.

waarheid zichtbaar, die we op grond van de rede moeten begrijpen en toepassen. Historische feiten en religieuze waarheden zijn niet zonder meer hetzelfde.

Dat geldt ook voor de kruisdood van Christus. Het feit op zichzelf van Jezus' dood heeft in religieus opzicht geen enkele betekenis. Daarom – zegt Hoekstra – preekt Paulus ook steeds over de dood van *Christus* en niet over de dood van Jezus van Nazareth. In en door het historische feit van Christus' kruisdood één heeft God een openbaring met eeuwige inhoud gegeven, namelijk de oneindige macht van de liefde op grond waarvan wij allen vergeven zijn. Dit 'zedelijke feit' is gekoppeld aan de vleeswording van Jezus van Nazareth en is het eigenlijke kernbegrip van het evangelie. Dat we ons dat voorstellen in de vorm van een benadigd worden, quasi als een historisch rechterlijke beslissing, hoort bij een oudere fase van de menselijke ontwikkeling. Het is even wennen, maar dit is wel degelijk Hoekstra's meest fundamentele gedachte in dit werk. Er is een *voortgaande* ontwikkeling in de kerkgeschiedenis, en de *huidige* vorm van theologisch begrip is principieel hoger en beter dan de voorafgaande vormen. Hoger dan de geloofstaal van de zestiende eeuw staat de wijsgerig theologische taal van de negentiende eeuw.

III.2 Het geweten als centraal protestants beginsel

De betekenis van de Reformatie is – in dit perspectief gezien – dat ze een *nieuw* beginsel in de geschiedenis van de kerk heeft ingevoerd, en dus niet dat ze tot een restitutie van de vroege kerk is gekomen. Dat beginsel formuleert Hoekstra als volgt:

Het Protestantisme treedt op met den eisch van herstelling des gewetens in zijn onvervreembare regten, en handhaaft daarmee de geestelijke persoonlijkheid. Niet hetgeen buiten de mens ligt, maar 's menschen eigen innerlijke bestaan bepaalt zijn godsdienstige waarde; ziedaar eene der grondgedachten van het protestantisme.¹⁵

De Reformatie heeft dus zijn ware grond in het geweten. Daarin ligt al een voorafschaduw van de 'wending naar het subject' die het denken in West Europa vanaf de Verlichting zou doormaken. Maar het is nog niet genoeg! De religie zou volgens Hoekstra uiteindelijk moeten rusten op 'den grondslag van den geheelen inwendigen mensch.' De ontwikkeling in die richting wordt echter belemmerd door een andere constante in de godsdienstgeschiedenis, namelijk de gedachte dat het beroep op het individuele geweten voor de 'bewustheid der gelovigen' niet tot een hechte grondslag voor een *gezamenlijk* geestelijk leven leiden kan. Er is behalve het persoonlijke geloof – en Hoekstra betreurt dat – nog

15 Hoekstra, *Beginselen*, 34.

een element van *gezag* nodig.¹⁶ Er is de bevestiging met gezag ('sanctie' schrijft Hoekstra) nodig van een goddelijke openbaring.

Het doel van deze ontwikkeling is de vorming van een gemeente die de 'volle waarheid des evangelies' in zich kan opnemen.¹⁷ De vernieuwing van het *Paulinische* evangelie in de lutherse en gereformeerde kerken is daartoe een waardevolle bijdrage geweest. Maar hier ontstond al snel een eenzijdige nadruk op het verzet tegen de zogenaamde joods-christelijke partij binnen het evangelie, met name tegenover het christendom dat in de Bergrede en de brief van Jacobus naar voren treedt. Geloof kwam tegenover werken te staan. De lutherse nadruk op een juridisch begrepen rechtvaardiging door geloof ging ten koste van de praktische levensheiliging. De concrete uitwerking van Gods genade op het menselijk gemoed, met name in zijn uitwerking op het gemeenschappelijk leven in de gemeente, raakte daardoor uit het zicht.

Het ontstaan van de radicale richting in de Reformatie kan het best verklaard worden uit het protest tegen deze eenzijdige nadruk op de juridisch begrepen genade. De doperse beweging legde de nadruk juist weer op de levensheiliging. Christus werd om die reden niet in de eerste plaats als verlosser ervaren, maar als *koning*.¹⁸ Hij was de Heer van de gemeente, en geloven in Hem betekende in de allereerste plaats de gehoorzaamheid aan Zijn geboden.

De eenzijdigheid van deze correctie op de algemene hervormingsgeest kwam naar voren, toen de dopers het Nieuwe Testament opnieuw in 'wettelijke geest' gingen lezen als een codex van geboden en verboden. De blijvende waarheid van het doperdom was echter, dat deze wettelijkheid toch werd verzacht door de gedachte dat de Geest van Christus in de gemeente woonde.

Het is met name dit idee van de aanwezigheid van Christus door Zijn geest in de gemeente, die nu als de eigenlijke doperse bijdrage aan de Hervorming gezien wordt. Actieve, omvormende ('opvoedende') genade die in de gemeenschap zijn werkterrein heeft, is in Hoekstra's benadering een hoger standpunt dan dat van de individuele rechtvaardiging door geloof. De misvorming van de zestiende eeuw was nu dat de oude dopers dit beginsel omzetten tot

...de joodsche voorstelling van een gemeente van regtvaardigen, wier eenheid bestond in wettelijke eenvormigheid. De bejaarddopers konden het beginsel der eenheid niet stellen in den levenden Geest, die vanuit het binnenste des ligchaams alle leden bezielt en hun eene eigene plaats in het organisch geheel aanwijst; de eenheid der gemeente kwam bij hen tot stand door den uitwendigen band van wetten en bepalingen, die eene soort van omtuining om de ware geloovigen vormden, niet ge-

16 Hoekstra, *Beginselen*, 45.

17 Hoekstra, *Beginselen*, 55.

18 Hoekstra, *Beginselen*, 74.

schikt om ze innerlijk te vereenigen, maar alleen om ze af te scheiden van de overigen, alles naar het beeld der afscheiding Israëls van de heidensche volken.¹⁹

Ondanks de kritiek op de 'wettelijkheid' ziet Hoekstra in dit beginsel van de gemeente, van de Geest die werkt in de gemeenschap, en levensheiliging en innerlijke transformatie bewerkt, de eigenlijke bijdrage van de oude dopers aan de kerkgeschiedenis. Maar anders dan sommige twintigste-eeuwse beschouwingen van dit beginsel, wordt de 'wettelijkheid' niet als een min of meer accidentele aberratie van een oorspronkelijk zuiver beginsel gezien, maar als werkelijk *typend* voor de zestiende-eeuwse dopers. Bender bijvoorbeeld benadrukte dat de afzondering onverbrekkelijk met de nieuwe conceptie van de kerk verbonden was:

An inevitable corollary of the concept of the Church as a body of committed and practicing Christians pledged to the highest standard of New Testament living was the insistence on the separation of the church from the world, that is nonconformity of the Christian to the worldly way of life. The world would not tolerate the practice of true Christian principles in society, and the Church would not tolerate the practice of worldly ways among its membership.²⁰

Men kan zich voorstellen dat aan het beginsel van *nonconformity* een inhoud kan worden gegeven, ook wanneer in latere tijden de overheid ertoe komt de christelijke levensweg te tolereren. Dat de gemeente haar levensstijl in de achttiende en negentiende eeuw in West Europa nog zou hebben kunnen verbinden aan dezelfde strakke vorm van *afzondering als gemeenschap*, is minder goed voorstelbaar. Benders herformulering van de *Absonderung* in termen van een 'afwijkende levensstijl' wil uiteraard de deur open houden naar een moderne toepassing van hetzelfde beginsel. De gemeente van nu zou dan als *counter-community* kunnen gelden, 'geloven' zou gelijkstaan aan een leven vanuit bewust andere beginselen dan die van de 'wereld'. Maar hoort bij dit 'anders zijn' perse ook de zestiende-eeuwse radicale *oppositie* tot de wereld? Het is de vraag of in de aansluiting bij het radicaal doperse concept van navolging de concreetheid van dat beginsel en zijn intrinsieke verwevenheid met de zestiende-eeuwse cultuur niet wordt miskend. Ligt in die voorzichtige herformulering niet eigenlijk dezelfde afstand tot de zestiende eeuw, als in de kritiek die in Hoekstra's analyse rechtstreeks en onverbloemd werd uitgesproken?

In de negentiende-eeuwse beschouwing van Hoekstra wordt een duidelijker verschil gemaakt tussen het *eigenlijke* beginsel (dat ontdekt wordt door continuïteit te zien tussen de zestiende en de negentiende eeuw in termen van *voortgaande* ontwikkeling) en de *manier waarop dat beginsel in de zestiende eeuw werd beleefd*. Dat

19 Hoekstra, *Beginselen*, 81.

20 Bender, *Anabaptist vision*, 27.

leidt tot een meer algemeen afscheid van de zestiende-eeuwse manier van denken in scherpe opposities, met name in Hoekstra's afwijzing van het naïef historische element in het zestiende-eeuwse geloof. Hoekstra richt om die reden aan Luther het verwijt, dat deze het fundament van heel zijn theologie heeft gezocht in de realiteit van het kruis, dat wil zeggen in de *historische* Jezus. Daardoor wordt de feitelijke geschiedenis van Jezus van Nazareth geïdentificeerd met de geestelijke openbaring in Christus. Hoekstra brengt deze gedachte als een scherpe tegenstelling tussen Luther en de doopsgezinde richting naar voren:

Met andere woorden, niet Jezus Christus, maar de idee van het Zoonschap Gods of het rijk van dien Geest, die een Geest van Zoonschap is, zoo als God dat rijk door Christus gesticht heeft, moet dan bij ons, met klare bewustheid, het wezenlijke zijn in onze belijdenis van den naam des Zoons.²¹

Omdat de Lutherse kerk niet bij machte is deze *idee* van het Zoonschap een hogere plaats te geven dan de historische persoon van Jezus, moet zij wel tot het besluit komen dat de genade 'een daad Gods op een gegeven tijd in de geschiedenis is'. Daardoor kan zij niet inzien dat door die daad alleen het eeuwig wezen van God openbaar is geworden, en daardoor wordt de relatie met het historische gegeven de hoofdinhoud van haar godsdienstige bewustheid.²² De dopers hebben daarentegen de belijdenis van de Geest op de voorgrond geplaatst, en zo *in beginsel* deze eenzijdigheid vermeden. Terecht wezen zij op de voorrang van de gemeente als het gaat om de plaats waar de Geest haar werkzaamheid uitoefent. Maar zij hebben op hun beurt hun eigen beginsel verabsoluteerd toen zij het lieten opgaan in de concrete verschijning van de gemeente der heiligen (Luthers nadruk op de concreetheid van het Kruis als historisch gebeuren werd vervangen door de concreetheid van de contemporaine gemeente). Daardoor werd het 'genadige werken van de Geest in het innerlijk gemoed van de gelovige', waardoor deze tot lid van de gemeenschap wordt opgevoed, vervangen door het ideaal van de gemeente zonder vlek en rimpel.

Die gemeente zonder vlek of rimpel, kon alleen worden bereikt als aan twee voorwaarden werd voldaan. In de eerste plaats zou (volgens Hoekstra's lezing van de dopers) 'de gemeente zoveel mogelijk gevrijwaard [moeten] blijven voor alle verderfelijke invloeden van buiten, en dit vorderde scherpe afscheiding van de

21 Hoekstra, *Beginselen*, 302

22 Hoekstra, *Beginselen*, 303. De werking van de Geest in het innerlijke gemoed wordt daarvoor miskend volgens Hoekstra. De belijdenis van de Vader en de Geest gaan daardoor op in de belijdenis van de historische Zoon. Hoekstra pleit, net als Hegel, voor een nadruk op de derde persoon in de triniteit. Een dergelijke benadering wordt door de opkomst van de historisch kritische methode minder bedreigd dan een orthodoxie die wil vasthouden aan de historische onfeilbaarheid van de Schrift.

wereld'.²³ Ten tweede moest door de ban elke smet uit de gemeente zelf worden weggedaan. Weliswaar werd die ban niet toegepast op beuzelarijen, maar in de eerste plaats op 'moedwillige afval' – hoewel Menno later instemde met de toepassing van de ban op elke 'grove overtreding'. De volmaaktheid die het *doel* van de gemeente is, wordt echter niet door zo'n 'louter zedelijke of wettelijke krachtsinspanning' bereikt.²⁴ De eigenlijke kracht die dit bewerkt is de 'innige verzekertheid van Gods oneindige liefde tot ons', die in Christus wordt geopenbaard en door gemeenschap met het rijk van Christus of de gemeente in ons gewerkt of aan ons medegedeeld wordt. Zo had een *rijpe* theologie van de oude dopers het 'beginsel van de heilige gemeente' eigenlijk onder woorden moeten brengen.²⁵

III.3 Zedelijke kern, marginale kenmerken

De Jong betoogde, dat de restitutie van de gemeente zo'n sterke rol heeft gespeeld bij de vroege dopers vanwege hun idee van een cesuur in de geschiedenis. Er moest een volstrekt nieuw begin worden gemaakt. Het revolutionaire geschiedenismodel moest het mogelijk maken dat naar een nieuwe praxis en een nieuwe gemeente werd gestreefd. De cesuur tussen wereld en gemeente was daarvan het gevolg. Het *corpus Christianum* dat een synthese bracht tussen kerk en cultuur, kerk en samenleving, werd door hen afgewezen.

Hoekstra ziet hetzelfde fenomeen, maar belicht het van een andere kant. In zijn eigen woorden:

De Doopsgezinden moesten, gelijk wij zagen, een scherpe grenslijn trekken tussen het *leven* van de kinderen Gods en dat van de kinderen der wereld, omdat zij streefden naar zulk eene verwezenlijking van de gemeente zonder vlek en rimpel, die haar scherp onderscheidde van de onheilige gemeenten der overige Christenen.²⁶

Men ziet, van een principiële discontinuïteit kan nu geen sprake meer zijn. Hoekstra houdt het erop, dat het wezenlijk motiverende bij de oude dopers de zogenaamde *praktische rigting* was, de gerichtheid op het ethische leven. De scherpe tegenstelling die de dopers maakten tussen 'de gemeente Gods en de gemeente van den Antichrist' werd door hem wel geconstateerd, evenals het feit dat voor de oude dopers deze tegenstelling 'geen voorbijgaand verschijnsel' was, maar rustte op het wezen van deze twee 'vijandige rijken'. Het lijden van deze wereld onder de druk van het vijandige rijk was om die reden, verklaart Hoekstra, bij de oude

²³ Hoekstra, *Beginselen*, 185.

²⁴ Hoekstra, *Beginselen*, 305.

²⁵ Hoekstra, *Beginselen*, 304.

²⁶ Hoekstra, *Beginselen*, 181.

dopers een wezenlijk kenmerk van de gemeente, een 'verordening, door God gesteld'. Deze tegenstelling wordt door Hoekstra weliswaar gezien als wezenlijk voor de zestiende-eeuwse dopers, maar ze wordt niet als *inherent* gezien aan de nadruk op het morele leven op zichzelf. Wat voor De Jong tot de wezenskern van de doperse richting behoort, is voor Hoekstra een tijdelijke vorm waarin de zestiende eeuw het eigenlijke beginsel *ontdekt* heeft.

Van een positieve waardering voor deze elementen – zoals we die bij De Jong hadden gevonden – is bij Hoekstra eigenlijk in het geheel geen sprake (hoewel ik niet weet welk verband De Jong zou hebben gelegd tussen de discontinuïteit en de banpraktijk). Letterlijk stelt Hoekstra: 'De zedelijke invloed, dien deze scherpe tegenstelling op de oude Doopsgezinden oefende, was niet gelukkig.'²⁷ Verschil van denkwijze werd door Menno als 'boosheid van het hart' verklaard, en buiten de eigen kring bestond al helemaal niets dat goed was. Oppervlakkigheid en uiterlijkheid van het godsdienstig leven waren hiervan het gevolg, omdat men immers de nadruk legde op de uiterlijke verschillen, in de geheel 'wettelijke geest' die het oude doperse evangelie nog ademde. 'Zulk een idealisme', schrijft Hoekstra, 'is alleen mogelijk op lagen trap van geestelijke ontwikkeling'.²⁸

Belangrijker dan dit summiere oordeel is de benadering op zichzelf genomen. Hoekstra stelt de vraag naar het wezenlijke van het doperdom in *rechtstreeks verband met de vraag naar het gemeentelijke draagvlak*. Op grond daarvan kan hij het oordeel vellen dat de zestiende-eeuwse dopers hun normatieve beginselen niet volledig hebben waargemaakt; hun gebrekkige praktijk is een aanwijzing voor de onwaarheid van hun beginselen. Zo is Hoekstra in staat te aanvaarden dat deze 'wettelijke geest' door de zestiende-eeuwse dopers zo bedoeld was, en toont hij begrip voor hun motieven. Maar hij kan er ook toe komen een verschil te maken tussen de blijvende waarheid van het achterliggende beginsel, en datgene wat eigen was aan een specifieke periode en niet kan worden herhaald. De afwijzing van het *corpus Christianum*, met name voor Yoder de essentie van het doperdom, is voor Hoekstra – die constateren moest dat er na drie eeuwen niets meer van terecht kwam – een deel van de historische vorm waarin een ander en hoger beginsel ontdekt werd.

Ook het beginsel van de weerloosheid, dat bij Bender een van de drie voorname kenmerken was, moet het bij Hoekstra ontgelden. Menno zou het zwaard alleen verboden hebben ter verdediging van het eigen geloof. In het rijk van Christus zou weliswaar geen plaats meer zijn voor geweld en oorlog voeren, 'maar dit alles bewijst niet volstrekt, dat hij verdediging tegen de aanvallen der vij-

27 Hoekstra, *Beginselen*, 183.

28 Hoekstra, *Beginselen*, 193.

anden geheel ongeoorloofd geacht heeft: [...] dan had hij immers om dezelfde reden het zwaard der justitie moeten verbieden, van hetwelk hij toch erkent dat het een goddelijke ordening is.²⁹

Meer waardering brengt Hoekstra op voor de 'echt broederlijke teederheid' waarmee men zorg voor elkaar droeg. Bijna gedroegen de leden van de gemeente zich als een huisgezin.³⁰ Achter de uitwassen en voordelen van de 'wettelijke geest', waartoe Hoekstra ook nog de eigenaardige opvatting van de wedergeboorte en het 'onbestraffelijke Christelijke leven' (dat wil zeggen de morele volmaaktheid) rekent, ziet hij nu een specifiek grondbeginsel werkzaam. Het is dit grondbeginsel dat de eigenlijke motivatie achter de leerstellige en praktische eigenaardigheden vormt. Tegenover de overwaardering van de leerstelligheid in het lutherse en gereformeerde kamp, vindt Hoekstra bij de doopsgezinden 'een zeer bepaalde rigting naar het praktische.'³¹ Het is deze zedelijke gerichtheid die hen in allerlei kwesties een afwijkend oordeel in de mond gaf en hen deed afwijken van wat in de andere kerken der Reformatie als centrale leerstukken gegolden heeft. Zo bleek ook uit hun beschouwing rond doop en avondmaal, dat volgens hen de simpele gehoorzaamheid aan de Schrift en de zedelijke nadruk met elkaar samenhangen. De leer van de rechtvaardiging door geloof werd door hen verworpen voor zover ze de connectie met de levensheiliging losliet. De leerstukken van de volharding der heiligen en de uitverkiezing werden in de polemieken weliswaar misverstaan, maar dit toonde de overmacht van het zedelijke motief, en dat er eigenlijk geen belangstelling voor dit type speculatie bestond.

De eigenlijke kern van de doperse reformatie ligt volgens Hoekstra *uitsluitend in deze zedelijke nadruk*.³² Dat zij deze zedelijkheid heeft nagestreefd met behulp van de ban, heeft gekoppeld aan eschatologische leerstellingen, en ook nog met rechtzinnigheid in het geloof heeft verbonden; dit is eigen geweest aan alle kerken in de Reformatie. Dat de doopsgezinde gemeente deze elementen van haar eigen aard heeft verloren sinds het eind van de zestiende eeuw, is daarom volgens Hoekstra alleen maar toe te juichen. Zo kan het eigenlijke beginsel van de doopsgezinden, losgemaakt van de *toevallige* eigenaardigheden die haar in de zestiende eeuw aankleefden, nu – vervolgens – ontwikkeld worden in samenhang met een zuiver wijsgerig begrip van het wezen van de godsdienst.

Het beginsel moet bovendien theologisch getoetst worden aan het algemene criterium dat Hoekstra ervoor aanlegt. Iedere afdeling van de christelijke kerk

29 Hoekstra, *Beginselen*, 205.

30 Hoekstra, *Beginselen*, 201.

31 Hoekstra, *Beginselen*, 245.

32 Op dit punt raken Hoekstra en Bender elkaar het meest. In Benders formulering: 'The Anabaptists [...] retained the original vision of Luther and Zwingli, enlarged it, gave it body and form, and set out to achieve it in actual experience'. Bender, *Anabaptist vision*, 18.

heeft net zoveel 'kracht van duurzaam bestaan in zich zelve, als de beginselen, van welke zij uitgaat, geschikt zijn om ware geestelijke gemeenschap (gemeenschap der heiligen) te stichten of om de gemeente op te bouwen en te volmaken.'³³ Het levende beginsel van zo'n geestelijke gemeenschap of Koninkrijk Gods, uit zich in het streven van elk om zich dienstbaar te maken en tot een zegen te zijn voor de overige leden van het 'lichaam'. Niet de overeenstemming van denkbeelden en leerstellingen moet ons doel zijn, maar de kracht waardoor God deze denkbeelden in ons werkt, is voor ons een gemeenschappelijke realiteit. Het volkomen en praktische geloof in de oneindige liefde Gods, doet ons wandelen en samenleven in de liefde. Kortom, de waarde van een theologisch ontwerp is evenredig aan haar vermogen om een gemeentelijke draagvlak op te bouwen voor een consistente praktijk.

Schematisch weergegeven stelt Hoekstra in zijn beschouwing van het vroege doperdom de volgende benadering voor:

De kenmerken die gemeenschappelijk zijn aan de beweging van de doopsgezinden (dus zonder de relatie met de ruimere beweging der wederdopers daarin te betrekken) worden beoordeeld op hun vermogen in het heden gemeentevormend te zijn. Hun gepastheid in de huidige tijd, voor de huidige vragen in de theologie worden als beslissend voorgesteld. Het gemeentelijke draagvlak wordt tot beoordelingsprincipe gemaakt.

Wat de toets van de redelijkheid kan doorstaan wordt als eerste vorm van een zich nog ontwikkelende theologische gedachte voorgesteld, niet als normatieve definitie voor heden en verleden. Een motief als navolging wordt niet in de specifiek zestiende-eeuwse betekenis gelaten, juist vanwege het verband met extremen als de banpraktijk en het wetticisme. In de zestiende-eeuwse vorm van de navolging wordt wel een doorgaande ontwikkelingslijn naar het heden bespeurd, die als nadruk op de zedelijke vorm van geloven of als 'praktische richting' meer wordt aangeduid dan gedefinieerd.

Het kernbegrip van de zedelijke nadruk vervult de functie dat ze het specifieke van de gehele ontwikkeling van de doperse theologie onder woorden kan brengen, en daarmee tevens de opdracht van de kerk in het heden definieert. De nadruk ligt op het verschil met de overige kerken, in praktische zin op wat ruimte laat voor een grote continuïteit tussen doperdom, lutheranisme en calvinisme als verschillende accenten binnen de ene hervormingsgeest.

33 Hoekstra, *Beginselen*, 291.

De afwijkingen van dit oorspronkelijke begin worden beoordeeld in hun eigen recht en niet zondermeer als verval aangemerkt. Ook van de zeventiende en achttiende eeuw geldt immers, dat zij zich voor het hof van de hedendaagse theologie te verantwoorden hebben; anderzijds kan de hedendaagse theologie zichzelf alleen goed begrijpen als ze haar eigen geschiedenis verstaat.

Ziedaar Hoekstra's ontwerp van een Johanneïsch christendom met als belangrijkste theologisch beginsel de geest van Christus in de gemeente; doperdom als een 'afdeling der kerk' die zich in woord en daad getuigend richten moet tot kerk en wereld, om zo de vooruitgang tot een volkomen gemeentelijke belichaming van de eeuwige zedelijke waarheid van het evangelie te bevorderen. Het is een ontwerp dat sterk is bepaald door de overtuiging dat het ware in de feitelijkheid de vorm van een gedachte of idee heeft; alleen als idee kan een historische periode buiten zijn eigen tijdelijke afgrenzing nog werkingskracht hebben. De 'waarheid' van het doperdom is datgene wat zijn feitelijke ondergang als gestalte van de 'radicale reformatie' heeft weten te overleven. Wat niet bestand was tegen de veranderende omstandigheden, geen gemeentelijk draagvlak bezat waarop theologische overtuigingen ook gestalte kregen in een *praxis* en zich niet kon aanpassen aan de ontwikkelingen van de cultuur, blijkt alleen al op grond daarvan een marginaal gegeven te zijn. De vormende kracht van een systeem, waarvan de werking zichtbaar wordt op de toenmalige gemeenten en op de verbeeldingskracht van de generaties die volgden, is het best mogelijke criterium voor de waarheid in de geschiedenis. Het heden van de *kerkhistoricus* is dan bij uitstek de locatie waar een voorlopig eindoordeel over de waarde van een traditie kan geveld worden; de waarheid van het evangelie daarentegen kan alleen in de systematische theologie – dat wil zeggen voor Hoekstra – in de godsdienstwijsbegeerte, uitgesproken worden.

IV Restitutie versus ontwikkelingsfase

Men kan het bovenstaande zien als een vergelijking van twee benaderingen van de eigen (kerk-)geschiedenis in verband met de vraag naar de eigen identiteit of roeping (en dat men de negentiende-eeuwse benadering van Hoekstra ziet als één speciaal ontwerp naast andere mogelijkheden, waaronder ook die van Bender moet vallen, is al een zeer belangrijke methodische stap). Ofwel men meent dat de gemeente zich aan de geschiedenis moet onttrekken, de discontinuïteit moet opsporen tussen kerk en wereld, om vanuit die oppositie vooral in de vorm van *zending* te bestaan. De 'afzondering' van de gemeente in woord en daad tegenover de wereld is dan van cruciaal belang, zozeer zelfs, dat de historische fasen van aanpassing en acculturatie *princiep* als afval van de normatieve visie

moeten worden gezien. Ofwel men verklaart de *huidige* fase van ontwikkeling voor normatief en spreekt hooguit van *respect* voor het verleden; een verleden dat men dan principieel als ontstaansgeschiedenis, als *voorgeschiedenis* moet karakteriseren.

Terwijl de eerste benadering een grote mate van conformiteit vertoont met de oorsprong van de doperse beweging en haar sterk normatief bijbelse denkpatroon (de benadering zelf wordt gekenmerkt door een poging tot *restitutie*), levert het tweede begrip van de doperse roeping een voorbeeld van haar eigen benadering op: men stelt immers dat de doperse identiteit mede door de geschiedenis bepaald wordt, dus ook de doperse identiteit binnen de *historiserende* benadering van de negentiende eeuw zelf. Vanuit die relativisering van alle geschiedenis, richt men zich op de waarheid die door redelijk inzicht kan worden verworven. Terwijl in de Benderiaanse benadering een historische fase als eeuwige norm aan de ontwikkelingsgang van de gemeente wordt aangelegd, wordt bij Hoekstra het karakter van ontwikkeling zelf (als aanpassing en acculturatie, maar vooral, als vooruitgangsgeschiedenis) de norm die aan de gemeente wordt voorgesteld. Hoekstra's benadering van de geschiedenis van het doperdom past daarom harmonischer bij de manier waarop de gemeente zichzelf steeds verstaan heeft vanaf de zeventiende eeuw: als een ontwikkelingsfase met een bijzondere gestalte. Zij impliceert geen breuk met de bestaande gemeente en zoekt daarvoor ook geen ondersteuning in de zestiende eeuw. In die tweede benadering gaat het uiteindelijk om de *openbaring van Christus*, maar dat betekent voor de godsdienstwijsgaer Hoekstra dat het gaat om het tijdloze, niet-historische. Het evangelie wordt de eeuwige en absolute norm van elke geschiedenis.

Het is duidelijk bij lezing van Hoekstra's werk dat het historische beeld van het doperdom dat hij hanteert niet zondermeer overeind gehouden kan worden. Het gemak waarmee hij eigentijdse waarden als norm voor zijn beoordeling aanneemt moet natuurlijk worden afgewezen, evenals zijn – door Immanuel Kant ingegeven – optimisme over de geschiedenis als algemeen menselijke vooruitgang. Het kan ons wel gevoelig maken voor het feit dat in iedere historische fase de gemeente de neiging zal hebben haar geschiedenis te beschouwen vanuit haar eigen gezichtspunten. Dat kan gebeuren in de poging om de zestiende eeuw als norm te handhaven, of in de poging de afstand tot de eigen tijd juist te vergroten. Dat zal dan ook zonder meer gelden voor onze tijd en onze historische beschouwingen. Wellicht moeten we hier twee uitersten vermijden. Noch onze eigen tijd mag tot norm van ontwikkeling worden verheven (zoals in Hoekstra's rationalistische optimisme), noch mag een norm uit het verleden zonder meer aan onze eigen tijd worden opgelegd (zoals in de Benderiaanse benadering).

Aan Hoekstra's werk kan de idee worden ontleend, dat niet een bepaalde fase in de doperse ontwikkeling, maar de gehele ontwikkelingsgang vanaf de zestiende eeuw tot aan onze tijd onze eigenlijke traditie uitmaakt; en dat we dat geheel

moeten begrijpen als we willen begrijpen hoe we geworden zijn tot wat we nu zijn. Voor zover de traditie bij ons een normatief element zou mogen hebben, ligt dat normatieve niet in één bepaalde periode besloten, maar wordt het zichtbaar in de manier waarop we in verschillende perioden van de ontwikkeling creatief en actief op de omringende cultuur hebben gereageerd. We vermijden daarmee de innerlijke tegenspraak van het Benderiaanse project.

Over dat laatste nog een korte opmerking. Het problematische van Benders benadering lijkt mij te zijn, dat *vanuit een historische beschouwing een wijze van denken wordt gelegitimeerd die zelf principieel à-historisch wilde zijn*. Enerzijds kan men stellen, dat in die benadering van de zestiende eeuw de poging tot restitutie van de zestiende-eeuwse dopers wordt weerspiegeld en daarmee bevestigd. Maar anderzijds is het een paradox te noemen dat de discontinuïteit van de huidige geschiedbeschouwing niet ligt in de breuk met de wereld (zoals toen het geval was), maar dat dit eerder een breuk met de eigen kerkelijke geschiedenis betekent. De *bewuste* aansluiting bij de eschatologische discontinuïteit van de zestiende-eeuwse dopers berust dus op een *onbewuste* ervaring van een breuk of onvrede met het eigen heden. Het opstellen van de doperse norm van de zestiende eeuw breekt *niet* met een huidige (neo-)constantijnse kerk en is dus onmogelijk een *herhaling* van de zestiende-eeuwse gemeente, maar ze is vooral een breuk met een latere gestalte van het doperdom, een vorm van doperdom waaruit men zelf is voortgekomen (fundamentalistisch en evangeliekaal doperdom in Noord-Amerika, burgerlijk vrijzinnig doperdom in het Nederland van Meihuizen en Van der Zijpp). Zou men, *evenals* de zestiende-eeuwse dopers een restitutie van de gemeente uit de eerste eeuw als voornaamste doel gesteld hebben, dan zou de verwijzing naar de zestiende eeuw van geen wezenlijk belang zijn. De paradox doet zich echter voor dat alle nadruk is komen te liggen op de vraag naar de doperse identiteit, en dat het antwoord op die vraag wordt gegeven door een zestiende eeuw die niet in *eigen* identiteit was geïnteresseerd, maar juist radicaal en onbevangen zichzelf uitsluitend in de spiegel van Woord en Geest heeft willen verstaan.

In Hoekstra's visie ontbreekt intussen het problematische al evenmin. Door de waarheid van het evangelie te reduceren tot wat in de *huidige* tijd als redelijk kan worden ingezien, wordt de relatie met het historische verbroken. De *voorgeschiedenis* wordt zo principieel als primitieve voorfase gekwalificeerd, zonder in te zien dat hier nog 'onaangeraakte tegoeden' kunnen liggen. Ook hier wordt een discontinuïteit beoefend, maar nu niet ten gunste van de waarheid van het zestiende-eeuwse doperdom, maar ten gunste van de exclusieve aanspraken van Hoekstra's heden. Bender en Hoekstra zijn in dat opzicht de spiegelbeelden van elkaar. De één wendt zich af van het heden om aansluiting te zoeken bij de zestiende eeuw; terwijl de ander alle banden verbreekt met het normatieve verleden om slechts het heden als plaats van (redelijke en tijdloze) waarheid aan te wijzen.

Zoals Bender probeerde de zestiende eeuw als lens voor het heden te gebruiken, zo gebruikte Hoekstra uitsluitend het heden als lens voor het verleden.

Beiden doen dat uiteraard op grond van hun eigen historische bepaaldheid en de specifieke behoeften van het moment. In de context van het intellectueel relativisme van zijn tijd is het voor Hoekstra van belang juist in de menselijke subjectiviteit en redelijkheid een vaste grond te vinden voor de eeuwige waarheid van het christelijk geloof. Het Benderiaanse project op zijn beurt kan het best worden begrepen tegen de achtergrond van het oprukkende fundamentalisme en de chaos van de Tweede Wereldoorlog en zijn nasleep.

Besluit

Zouden we niet een normatief begrip van het doperdom kunnen ontwikkelen, waarin enerzijds recht wordt gedaan aan de bijbelstheologische fundamenteën, maar anderzijds ook de specifieke ervaringen van de moderne tijd in rekening worden gebracht; en dit zonder beide onmiddellijk tegen elkaar uit te willen spelen? In plaats van het primaat van de zestiende eeuw te prolongeren, of restloos te capituleren voor een modernisme in de trant van Hoekstra, zou ik willen pleiten voor een benadering die het *dopers eigene ziet als een in elke fase van haar ontwikkeling specifiek antwoord op de vragen van de omringende cultuur; genormeerd door de vraag naar de bijbelstheologische fundering ervan*. Het gaat dan niet om de doperse geloofsvorm, zoals die uit de zestiende eeuw als het ware 'wezen' van de complexe geschiedenis van de 'radicale reformatie' kan worden onttrokken, maar om het karakter van het geheel van de ontwikkeling tussen de zestiende en twintigste eeuw in het licht van hun en onze bezinning op de strekking van de Schrift.

Na de poligenetische correctie op het historisch beeld van het zestiende-eeuwse doperdom, zou dit een *poligonale* correctie op de zoektocht naar een normatieve modelperiode kunnen betekenen. In zo'n visie zoekt men geen funderende gezichtspunten van een enkele normatieve gestalte, die de grenzen van het doperdom door de eeuwen heen mag bepalen. Men zoekt dan naar de *dynamische* factoren die in verschillende historische perioden tot verschillende uitkomsten hebben geleid. Zulke dynamische factoren komen juist tot uiting in de manier waarop de dopers steeds hun plaats binnen de omringende samenleving bepaald hebben en hun eigen traditie met die van de omringende cultuur in verband hebben gebracht. De standaard is dan echter niet één centrale vorm van doperdom, maar het beeld van de normatieve gemeente zoals dat steeds opnieuw in een andere hermeneutisch model aan de Schriften en (helaas) ook rechtstreeks aan de algemene cultuur werd ontleend.

In het werk van Hoekstra hebben we enkele formele elementen van een andere historische methode gevonden, die voor ons richtinggevend kunnen zijn. Zonder begrip voor de samenhang tussen ons heden en de vorige fasen van onze geschiedenis, kunnen heden en verleden niet in gesprek worden gebracht. Hoe zijn we geworden wat we nu zijn? De overgang tussen de navolging in de zestiende eeuw en de burgerlijk christelijke moraal van de achttiende eeuw moet niet te vroeg als een vervalsverschijnsel worden gekwalificeerd. Uiteindelijk geldt immers voor ons wat ook voor Hoekstra en voor Bender gold, dat het evangelie van Jezus Christus door mensen in hun eigen tijd onder woorden en in praktijk moet worden gebracht. Steeds anders, maar toch steeds in wezen hetzelfde.

Uiteindelijk blijft echter voor ons gelden, dat elke theologie die het normatieve van het doperdom tracht te formuleren, zich aan het constitutieve beginsel van de doperse Reformatie niet kan onttrekken. Wat de zestiende-eeuwse dopers met hun nazaten *formeel* gemeen hebben, is het beginsel van *sola Scriptura*. Alleen de Schriften kunnen ons uiteindelijk zeggen wie we zijn als deel van de gemeente van Jezus Christus. Welke ecclesiologisch ontwerp men ook aan de geschiedenis van de doperse beweging zou willen ontleen, zo'n ontwerp is niet meer dan een begrip van de fundamentele trekken van een (menselijke) traditie. Het beginsel van 'door de Schrift alleen' wilde juist bevrijden van de overmacht van de traditie; de gehoorzaamheid aan Christus was een gehoorzaamheid aan de Christus der Schriften; het 'biblicisme' van de zestiende eeuw berustte op de voorrang van het Woord, evenals het spiritualisme dat dit Woord van de overmacht van de traditie en de kerkelijke geleerdheid wilde bevrijden.

Dat de Verlichting en het rationalisme de schijn gewekt hebben, alsof er naast de Schrift nog een ander beginsel van openbaring – namelijk de menselijke rede – zou komen te staan, kan niet worden geloofd. Dat het spiritualisme ook de vorm kreeg dat het wilde bevrijden van de gebondenheid aan de Schrift zelf, moet ook begrepen en verdisconteerd worden. De Verlichting en het rationalisme zijn een historisch gebeuren geweest, waaraan de theologie zich principieel niet kan onttrekken. Daar ligt ook een breukvlak tussen een moderne en een klassieke hermeneutiek van de Schriften.

Toch kan men bij dit rationalisme niet blijven staan. Het optimisme over de moderne rationaliteit is allengs verwaterd, al leeft het koppig voort bij de generaties die met dit twintigste-eeuwse liberalisme zijn opgevoed. Deze rationaliteit in oppositie tot de Schrift stellen is bovendien een strategie, die na Karl Barth en John Howard Yoder niet meer nodig lijkt. De beperkte waarde van de historisch-kritische exegese en haar rationalistisch instrumentarium voor het kerkelijk leven zijn te duidelijk gebleken om daar nog optimistisch over te kunnen zijn. En de huidige exegese kan zich van het verkregen instrumentarium bedienen zonder de modernistische vooroordelen uit zijn ontstaansperiode te delen. Niets lijkt

een terugkeer tot de Schriften meer in de weg te staan, ook al is de strijd over de status van de bijbel nog niet beslecht en wellicht onbeslisbaar geworden.

Zowel Benders paradigma van de reductie op grond van zestiende-eeuwse wezenskenmerken als Hoekstra's nadruk op de morele praktijk vanuit de redelijke doordenking van de geschiedenis, zijn daarom voorbeelden van een strategie waarin de eigenlijke kern van de zestiende-eeuwse Reformatie wordt losgelaten. De vraag naar de continuïteit van het doperdom met het verleden reikt niet alleen terug naar de zestiende eeuw, maar – de martelaarsspiegel is daarvan een vrucht – naar de apostelen en profeten van het Nieuwe Testament. De voorrang van de Schriften opnieuw te willen bevestigen is eerder een teken van verwantschap met onze zestiende-eeuwse voorvaderen, dan het ons laten leiden door de zestiende-eeuwse traditie op zichzelf. Ook het modernisme heeft immers in zekere zin gelijk. Onze gezamenlijke visie op gemeente, doop en Christus moet in moderne termen worden herwonnen en opnieuw voor mensen van onze tijd geformuleerd; dit is zeker. We kunnen en moeten niet meer terug naar de hermeneutiek van vóór de Verlichting, van vóór de historisch-kritische methode; zeker niet. Maar de bron van onze huidige vernieuwing kan nochtans alleen 'heel de Schrift zijn, [die] door God is ingegeven, nuttig [is] tot lering, tot wederlegging, tot verbetering, tot onderwijzing die in de rechtvaardigheid is, opdat de mens Gods volkomen zij, tot alle goed werk volmaakt toegerust.' (2 Timótheüs 3:16, 17)

Kom in de kring

De verbouwing van de doopsgezinde kerk in Wageningen

Onze vernieuwde kerk

*Onder een blauw dak
staan stoelen in een kring
in het midden de tafel
Door het ronde raam valt licht
En ruimte, veel ruimte*

Hier voelen wij ons thuis¹

Inleiding

De Doopsgezinde Gemeente en de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB te Wageningen bloeien. Het aantal belangstellenden groeit, er wordt weer gedoopt en belijdenis gedaan en het jeugdwerk is toegenomen tot 80 kinderen en 30 jongeren onder wie nogal wat studenten. Eerlijk gezegd hadden gemeente, kerkenraad en bestuur zich onbewust ingesteld op een langzame achteruitgang en een voorzichtig op de winkel passen. Niet dat zij de noodzaak niet zagen van vernieuwing en opbouw, maar af en toe was er toch de verleiding om zich neer te leggen bij de tekenen van de tijd en bij de schijnbaar onafwendbare achteruitgang van de kerken in de postmoderne samenleving. Tekenend is dan ook de volgende alinea uit het jubileumboek van onze gemeente dat verscheen ter gelegenheid van haar honderdjarig jubileum in 1996. Het boek heeft de spreken-de titel *Oase van God zijn*. Freerk Smit, auteur en oud-lid van de gemeente, blikt daarin wat weemoedig terug op het langzame verdwijnen van het zondagschoolwerk. Hij schrijft:

De zondagschool kalfde langzaam maar zeker verder af. Niet alleen wat het aantal kinderen betreft maar ook qua leidsters en assistenten. In 1981 kwam er een noodkreet ter aanvulling hiervan; er kwam enige hulp, maar het jeugdwerk in de gemeente is niet meer als voorheen. Het is niet kunnen ontkomen aan de veranderin-

1 Deze tekst van Corien van Ark stond op de uitnodiging voor de open dag op 16 juni 2001.

gen van de nieuwe tijd. [...] Wat is gebleven zijn herinneringen: aan voor de Tweede Wereldoorlog en van daarna: met zijn soms vertederende vieringen van het kerstfeest door de kinderen, met de goede diensten voor jong en oud, waarin zij zo dikwijls veelbetekenend aanwezig zijn geweest.²

De laatste jaren is er echter sprake van een nieuw elan binnen onze gemeente en is er veel aandacht gekomen voor opbouw en vernieuwing. We mogen ons verheugen in een groeiende belangstelling. De 'nieuwe' kerkgangers zijn van diverse kerkelijke achtergronden. Het gaat enerzijds om ouders van jonge kinderen die met hun kinderen meekomen en anderzijds om mensen van middelbare leeftijd die op zoek zijn naar een aansprekende wijze van omgaan met geloven en gemeenschap. De meerderheid bestaat uit mensen die gedurende lange tijd geen actieve kerkelijke betrokkenheid hebben gekend. Als streekgemeente hechten we er veel waarde aan dat tijdens en na de dienst op zondag volwassenen en kinderen van verschillende leeftijden in sfeervolle en plezierige ruimten samen kunnen zijn. Door de week worden de kerkzaal en bijbehorende nevenruimten voor diverse doeleinden gebruikt, zoals de oecumenische jongerendiensten in de sfeer van Taizé, vieringen rond rouw en trouw, uitvoeringen en concerten.

Zowel de kerkzaal als de nevenruimten in het uit 1951 daterende gebouw voldeden niet langer voor deze uiteenlopende activiteiten. Een herinrichting van de kerkzaal en de bestaande nevenruimten was derhalve dringend gewenst. Immers, vorm en inhoud hangen met elkaar samen. Ander gebruik vraagt om een andere indeling en vormgeving.

In het onderstaande vindt u een schets van de voorgeschiedenis, een overzicht van het gemeentepbouwproces, een beknopte beschrijving van de herinrichting en tenslotte een indruk van onze eerste ervaringen in de nieuwe ruimte.

1. Voorgeschiedenis

De Doopsgezinde Gemeente is opgericht in 1896. Het werkgebied omvat het gebied van de Gelderse Vallei ten zuiden van Barneveld, de Zuid-Westhoek van de Veluwe (driehoek Ede-Doorwerth-Wageningen), het zuidelijke gedeelte van de Utrechtse Heuvelrug ten oosten van Amerongen en de Betuwe tussen Culemborg en Heteren. De gemeente heeft 155 leden en circa 90 belangstellenden. Er wordt samengewerkt met de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB. Deze telt 60 leden en ongeveer 10 belangstellenden, hoofdzakelijk afkomstig uit Wageningen.

Na de Tweede Wereldoorlog moest een nieuwe kerk gebouwd worden, omdat het vorige gebouw en de synagoge ernaast onder aan de stadswal (de plaats voor

² F. Smit, *Oase van God zijn. Gedenkboek van de Doopsgezinde Gemeente Wageningen en omstreken. 1896-1996* (Steenwijk, 1996), 70.

dissenters) in de meidagen van 1940 verwoest waren. Evenals vele andere gebouwen van na de oorlog in Wageningen is het nieuwe complex, bestaande uit een kerkgebouw, een zaal, een kosterswoning en een pastorie, gebouwd in de stijl van de 'Delftse School'. Dit is een benaming voor een groep architecten die zich omstreeks de twintiger jaren van de vorige eeuw schaarde rond de Delftse hoogleraar M.J. Grandpré Molière. Deze stijl werd gekenmerkt door eenvoud, een voorkeur voor 'eerlijke' materialen als baksteen, eikenhout en tufsteen, en een creatieve ambachtelijke detaillering. Het was een stijl die in haar sobere monumentaliteit Gods waardigheid tot uitdrukking wilde brengen.

Inmiddels is zeker dat men al tijdens de oorlog met tekenen is begonnen, want enkele jaren geleden is een nog onbekende bouwtekening uit 1943 ontdekt. Dit ontwerp valt vooral op vanwege de deftige pastorie met vooringang aan de Arboretumlaan. Het definitieve ontwerp is van 1947. De architecten W. Gerritsen en C.J. Cramer uit Arnhem hebben zich laten inspireren door de kerkbouwkunst uit de vroegchristelijke periode en de middeleeuwen. De combinatie van een transeptkoor met een zaalschip wordt veelvuldig aangetroffen bij de bedelordekerken uit de dertiende en veertiende eeuw in het Italiaanse Toscane. Ook de plaatsing van de toren is typisch Italiaans. De Italiaanse kerken hebben meestal een *campanile*, een klokkentoren, naast het schip geplaatst. De uitvoering van de toren, met het zadeldak tussen de topgevels, is van Romeinse signatuur en wordt vooral aangetroffen in Friesland en Groningen.³

Het is al met al een markant en sfeervol complex. Binnen de grote diversiteit aan doopsgezinde kerken doet het geheel wat kloosterachtig aan. Het oogt sober

3 Smit, *Oase van God zijn*, 56.

franciscaans van buiten en sober protestants van binnen. Misschien was na tien jaar kerken in een collegezaal van de Landbouwhogeschool het verlangen van de gemeente en haar toenmalige voorganger dominee Bart Dufour naar een echte kerk dermate groot dat men een dergelijk atypisch en wat kloosterachtig aan-doend complex heeft neergezet. Volgens sommigen symboliseert de nieuwe kerk op de berg, heel opvallend bekroond met een grootse vrijstaande toren, echter eerder naoorlogs vrijheidsoptimisme dan bescheiden doperdom.⁴

Het complex werd op 29 april 1951 in gebruik genomen. Na bijna elf jaar had de gemeente weer haar nieuwe kerk. Bij die gelegenheid ontving de gemeente van de Israëlitische gemeente de twee koperen kandelaars die tot op de dag van vandaag op de avondmaalstafel staan. De synagoge is helaas niet meer herbouwd. Sinds 4 mei 2000 is er wel een gedenkteken. Dit is vervaardigd door Yetty Elzas en 'Levenspoort' genoemd. Het vormt een blijvende herinnering aan de joodse gemeenschap in Wageningen.

We kunnen vaststellen dat de hoge kerkzaal was ingericht met het oog op individuele aanbidding en vroomheid. De ruimte van de nieuwe kerk werd beheerst door kerkbanken die in een rij achter elkaar geplaatst waren met twee gangpaadjes aan de zijkant en door een frontaal geplaatste hoge kansel. Een bioscoopachtige opstelling voor individuele gelovigen, die kwamen voor een bemoedigende vermaning van de voorganger en die vervolgens weer meer of minder gesticht huiswaarts keren. De ruimte was veel minder gericht op de sociale en gemeenschappelijke aspecten van de zondagse dienst. De kerkgangers konden immers niet anders dan elkaar in de nek kijken. Het accent lag kortom op de religieuze behoeften van het individu en niet op het samenkomen van de gemeente.⁵

2. Gemeenteopbouwproces

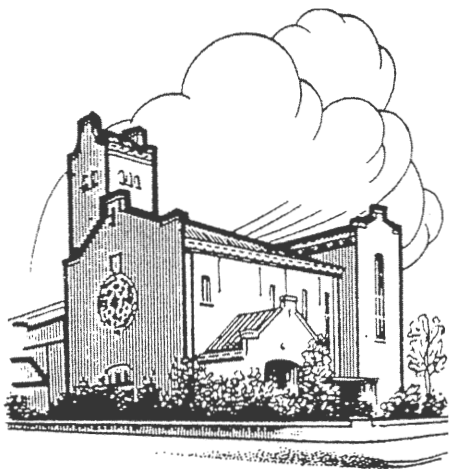
In het voorjaar van 1998 heeft de kerkenraad in samenspraak met de huidige predikant, dominee Gerke van Hiele en zijn echtgenote Corien van Ark, pastoraal werker, besloten om een nieuwe koers te gaan varen. Om het met een beeld te zeggen, ontleend aan Jan Hendriks: 'Zij wilden af van de georganiseerde busreis, en beginnen aan een gezamenlijke trektocht'.⁶ Zij wilden zich de komende jaren met elkaar verdiepen in de levensfuncties van de gemeente, aan de hand van het

4 J.J. Schiere, 'De architectuur van doopsgezinde kerken', in *Doopsgezinde Bijdragen* 3 (1977), 71-100; hier vooral 97.

5 P. Visser in een speciale editie over kerkbouw van *The Mennonite Quarterly Review* 73 (April 1999), 218. Het betreft het verslag van een conferentie in de Verenigde Staten genaamd: *Bethaus, Meetinghouse, Church. On the architecture of Anabaptist-Mennonite spaces and places of worship*.

6 Jan Hendriks, *Gemeente als herberg. De kerk van 2000, een concrete utopie* (Kampen, 1999).

vertrouwde schema van vieren, leren, dienen en getuigen. Zij besloten in goed overleg om met alle leden en belangstellenden in gesprek te gaan over wat het betekent om samen gemeente zijn. Iedereen ontving hiertoe een persoonlijke uitnodiging om aan de gespreksavonden in zijn omgeving deel te nemen. Dit proces wordt 'Bouwen aan de gemeente' genoemd.

In een eerste serie intensieve gesprekken met gemeenteleden en belangstellenden is gevraagd wat men positief waardeerde in de zondagse diensten en welke knelpunten men zoal signaleerde. Hieruit kwam heel verrassend naar voren dat men in de tijd van dominee Hanneke Zuidema (1974-1987) ook gespeeld heeft met de gedachte om iets aan de inrichting van de kerk te doen. Gehechtheid aan de ruimte zoals die was, onzekerheid over de te maken keuzes en het opzien tegen de ongetwijfeld hoge kosten, zullen hebben gemaakt dat de ruimte onveranderd is gebleven. We hebben ook ge-

merkt dat veranderingen als deze naast enthousiasme en vreugde ook weerstand en onzekerheid oproepen. Met deze spanningen zijn we zo goed mogelijk omgegaan, en deze hebben ook bijgedragen aan de fasering en uitvoering van de uiteindelijke verbouwing. Zonder heldere uitleg, regelmatig overleg, veel inspraak en een stapsgewijze besluitvorming waren we nooit zover gekomen.

Het was echter duidelijk dat het kerkgebouw op een andere wijze ingedeeld en ingericht zou moeten worden. Om in deze tijd met zoveel volwassenen en kinderen gemeente te zijn, vraagt om een uitbreiding en aanpassing van de ruimten.

Na een aantal verkennende gesprekken met binnenhuisarchitect Jan Franssen⁷ uit Arnhem heeft de kerkenraad een bouwcommissie samengeroepen, die de taak op zich heeft genomen om een samenhangend plan te ontwikkelen voor de herinrichting van kerk en nevenruimten. Dit met het oog op 'speelruimte' voor de samenkomende gemeente van vandaag; met behoud van het karakteristieke van het originele ontwerp. Leden waren: Tom Dueck, Arjen Schots, Henk Leutscher, Tine-

⁷ Jan Franssen heeft ook het kerkje van de Woodbrokers in Barchem heringericht. Hij is geïnterviewd in het tijdschrift voor de woon- en utiliteitsbouw *GB & W* (juli/ augustus 2002). Dit is een platform voor mensen die streven naar een goede woon- en werkomgeving in combinatie met respect voor natuur en milieu.

ke Middelburg en Gerke van Hiele. Hieraan werd gekoppeld een aparte interieurcommissie met Tineke Middelburg, Corien van Ark, Mieke Korzilius en Annemarie Hekkers. Zij functioneerden vooral als klankbordgroep voor de architect. Tevens werd er een financiële commissie gevormd met Okke de Vries, Tineke Tiemstra-Schaaf, Tjipke de Vries en Menno Vinke. Deze laatste kreeg tot taak te onderzoeken hoe we de benodigde gelden bijeen zouden kunnen brengen in een herinrichtingsfonds. Zij heeft hiertoe onder meer een fondswervingboekje samengesteld.⁸ De respons van de eigen achterban, zustergemeenten en diverse landelijke kerkelijke en seculiere fondsen en instellingen was zodanig dat we konden starten.

Op basis van de gegevens uit de reeds eerder genoemde gesprekken met de gemeenteleden is door Jan Franssen een basisplan ontwikkeld voor de herinrichting van de kerk en de nevenruimten. Dit plan zou moeten voldoen aan het volgende programma van eisen:

- Multifunctionele kerkzaal met verschillende opstellingsmogelijkheden: vieringen in kleine en grote kring, concerten etc.
- Vrije ruimte voor informeel contact na afloop van de dienst.
- Behoud van het aantal zitplaatsen.
- Warme, lichte en gastvrije ruimte.
- Verwarming verbeteren.
- Goede akoestiek behouden.
- Uitbreiding van de sanitaire voorzieningen.

Uitgangspunt voor dit plan is het behoud van het monumentale karakter van het totale gebouwencomplex, en indien mogelijk hergebruik van de oude materialen. Met het oude iets nieuws maken, kortom. Het is niet teveel gezegd om vast te stellen dat dit plan zeer positief is ontvangen door de gemeenteleden. Tegelijk zijn in een tweede serie intensieve gesprekken een groot aantal suggesties en overwegingen aangedragen waar de bouwcommissie – onder het toeziend oog van Monumentenzorg – mee verder kon. Deze suggesties zijn tenslotte verwerkt in een definitief plan voor de herinrichting van de kerk.

Een ingrijpende verandering al met al, maar er is dan ook veel gebeurd in de afgelopen vijftig jaar. De antwoorden van hen die rond 1950 met hart en ziel bouwden aan onze kerk zijn niet zomaar antwoorden voor nu. De inrichting van een kerk is per slot van rekening ook een weerspiegeling van een visie op 'gemeente zijn' en theologie. In onze tijd van kerkverlating en kerksluiting worden we uitgedaagd om nieuwe vormen te vinden.⁹

⁸ *Bouwen aan de gemeente. De verbouwplannen van de Doopsgezinde Kerk in Wageningen* (Wageningen, 2000).

⁹ Wat dit betekent voor de inrichting van kerkrumten wordt fraai beschreven in: R. Giles, *Re-pitching the tent. Re-ordering the church for worship and mission* (Norwich, 2000). Voor de beschrijving van een aantal Nederlandse voorbeelden, zie: R. Steensma, R.H. Knijff, *Model Oranjekapel. Vervanging van grote kerken door kleine* (Zoetermeer, 1992).

Dit tegelpateau herinnert aan het oude kerkje van voor 1940. Het was ooit in 1903 een geschenk van de gemeente aan ds. Cuperus. Via zijn kleinzoon ds. Dufour is het weer in ons bezit gekomen. (foto: Ronald Boontje)

De nieuwe kerk van 1951. (foto: Jan Franssen)

Oude situatie met kansel. (foto: Jan Franssen)

Nieuwe situatie met podium. (foto: Pierre Franssen)

Oude situatie met orgel. (foto: Jan Franssen)

Nieuwe situatie met rozetvenster. (foto: Pierre Franssen)

Kom in de kring. (foto: Pierre Franssen)

Avondmaalstafel. (foto: Pierre Franssen)

3. Herinrichting kerkzaal

In de kring

De belangrijkste ingreep is geweest het verwijderen van alle banken uit het midden van de kerk. Hierdoor is een vrije ruimte en een nieuw midden ontstaan met een grote avondmaalstafel. De banken zijn nu langs de wand geplaatst en flankeren het nieuwe centrum. De nieuw ontworpen tegelvloer accentueert deze nieuwe indeling. Vanwege het beoogde flexibele gebruik van de ruimte zijn er stapelbare stoelen aangeschaft die het mogelijk maken bijvoorbeeld in een kring rondom de tafel te zitten. Het is een ruimte geworden voor de gemeente die samenkomt. Plaats van ontmoeting, uitwisseling, verhalen, liederen en gebeden. Bij een concert bijvoorbeeld kan echter ook gekozen worden voor een bioscoopopstelling van de stoelen.

Rondom de tafel

De avondmaalstafel is geheel gemaakt van het oude hout dat vrij is gekomen uit de sloop van de kansel, het dak van de kerkenraadsbanken en van overgebleven hout van de kerkbanken. Al deze te korte stukken zijn verzaagd en verlijmd tot een nieuw geheel. De tafel symboliseert ons geloof in God, die wat kan met al die stukken en tekorten. Die het geduld heeft om er weer wat van te maken en die niets zomaar weggooit omdat het niet past. Die verbindingen maakt en die aan-een hecht en zo een plek maakt voor mensen om aan te schuiven.

Een tafel om brood te breken en wijn te delen en die ook wordt gebruikt voor de gebeden en gaven.

Podium

De bestaande kansel is verwijderd. Een eenvoudige lessenaar is ontworpen. Op de plek van de kansel is een houten podium gemaakt met een uitschuifbaar gedeelte. Dit wordt door de kinderen als vrijplaats gebruikt en benut voor toneel en muzikale uitingen. Zo kunnen we meer hoorbaar en zichtbaar maken dan alleen het gesproken woord. Er is ruimte voor creativiteit.

De vloer

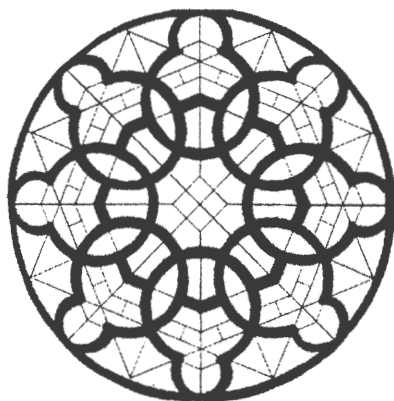
De veelkleurige (steenrood, gemêleerd geel-rood en warm wit) keramische tegelvloer heeft in al zijn eenvoud een symbolisch karakter. Onopvallend aangebracht zijn een geel kruis en de windrichtingen in blauw (dat wil zeggen de liefde van God reikt tot aan de uiteinden der aarde) en een met eveneens acht tegels aangegeven steenrode cirkel (dat wil zeggen de gemeenschap van mensen die

voortbouwt op dit fundament). De zes blauwe tegels in het nieuwe midden verwijzen naar het voorlaatste: zes niet zeven! We zijn mensen van de weg, het begin is er, maar we zijn er nog niet! De in totaal tien blauwe tegels verwijzen hoopvol naar het doorgaand herscheppend handelen van God.

Verplaatsing orgel

In overleg met orgelbouwer Flentrop werd het orgel verplaatst naar beneden. Dit zou de klank ten goede komen en tevens het contact van organist en gemeente verbeteren. Tevens is het orgel geheel gereviseerd en opnieuw geïntoneerd. We zijn dankbaar voor de royale steun die de gemeente in het bijzonder hiervoor mocht ontvangen. Door de verplaatsing van het orgel konden op de galerij vijftig extra zitplaatsen gecreëerd worden, en werd tevens het grote rozetvenster in de achterwand goed zichtbaar. Het orgel stond er namelijk voor!

Rozetvenster

Door het venster valt nu het daglicht onbekommerd naar binnen. Het ronde raam verwijst naar de hemel. Opvallend in het venster zijn de acht poppetjes met rond hoofd en lijf. Deze kring van met elkaar verbonden poppetjes verwijst naar de gemeenschap van mensen die op het hemelse is gericht. De verschillende vierkanten naar de vier windstreken, de vier jaargetijden, maar ook naar de aardse fundering van het hemelse: de vier evangelisten. De vierhoek verwijst naar het aardse, de achthoek duidt op de overgang van het aardse naar het hemelse en *vice versa*. Het is een

symbool voor de doop en voor de Heilige Geest.¹⁰

Kleur en licht

Voorheen waren de muren deels donkergroen, schoonmetselwerk en wit. Alle wanden zijn nu in lichte kleuren (damp-open-verbsysteem) geschilderd: van

¹⁰ E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen* (Leiden, 1997), 390, 392 (met dank aan Regnerus Steensma).

warm wit tot zacht oker. Tegen het dak zijn blauwe dakplaten aangebracht. De met lijnolie behandelde eiken dakbalken steken hier mooi bij af. De blauwe kleur herhaalt zich in de stoelen en in de draagbalk van het balkon en in een aantal tegels van de vloer. De kerk is lichter, warmer en ruimer geworden.

Verlichting

De bestaande eenzijdige algemene verlichting is vervangen door een combinatie van een algemeen en een gericht lichtstelsel. Er kan gebruik gemaakt worden van zowel direct als indirect licht. De armaturen voor algemene verlichting zijn speciaal voor deze kerk ontworpen en kunnen gedimd worden.

Adventskandelaar

De adventskandelaar verbeeldt in een dubbele beweging het komen van het licht in onze wereld en het verlangen van mensen naar recht en vrede in een gebroken wereld. Er zit spanning in. Er is een ruimte gemaakt tussen de derde en de vierde kaars om aan te geven dat we het licht niet naar ons toe kunnen halen. Het beslissende is dat wat we ontvangen, dat wat van God komt.

Overige benodigdheden

Voor het gebruik van de ruimte zijn een vijftal dienbladen voor het avondmaal, een tafellessenaar en een grote kaarsenstandaard ontworpen en eveneens van het oude hout vervaardigd.

Verwarming

Na uitvoerig onderzoek en op advies van een onafhankelijk verwarmingsadviseur van de Vereniging van Kerkvoogdijen is gekozen voor een watergevoede vloerverwarming in combinatie met radiatoren en convectors. De vloerverwarming zorgt voor dertig procent van de warmte en is een constant lage temperatuur basisverwarming. Deze zorgt voor een korte opwarmtijd en een goede vochthuishouding. Voor een gelijkmatige luchttemperatuur in de kerkzaal zorgen twee in de nok geplaatste, geluidsarme plafondventilatoren.

Akoestiek

De akoestische kwaliteiten in de kerk zijn van groot belang. Enerzijds voor muziek en zang, anderzijds voor de spraakverstaanbaarheid. Ook de opstelling en kwaliteit van de geluidsinstallatie is van belang. Voor beide zaken is advies ge-

vraagde. De gewenste nagalmtijd is gesteld op 1,6 seconde en is – in eerste instantie – gerealiseerd door de geluidsabsorberende eigenschappen van de (gestoffeerde) stoelen. Verder was het noodzakelijk een gedeelte van het plafond geluidsabsorberend uit te voeren.

We hebben tenslotte geprobeerd iets nieuws te maken met het oude. Natuurlijk is de vloerverwarming nieuw evenals de verlichting, maar bijna alles uit de oude kerkzaal heeft een plek gekregen of is hergebruikt. Er is tien weken met veel liefde en vakmanschap gewerkt en vooral heel goed samengewerkt. Het resultaat is van een ingetogen schoonheid.

4. Gebruik van de ruimte

Op 29 april 2001, op de dag af vijftig jaar na de openingsdienst op 29 april 1951, werd de vernieuwde kerk in gebruik genomen. Inmiddels vertoeven we alweer een jaar in de nieuwe ruimte. We doen ervaringen op, proberen een en ander uit en wennen aan de nieuwe ruimte met haar vele mogelijkheden.

Er is ruimte voor beweging, voor uitwisseling en gesprek, voor leerhuisdiensten, voor een kleine groep of juist voor veel mensen; in grote kring en of juist in kleine kring. Ook met twaalf of twintig mensen is het er goed toeven, en lukt het om blij te zijn met wie er wel zijn, in plaats van teleurgesteld te blijven over wie er (weer) niet zijn.

De tafel in het midden wordt na de dienst afgeruimd en fungeert als koffietafel op het 'pleintje' midden in de kerk. Het is een plaats van ontmoeting als wezenlijk onderdeel van de zondagse samenkomst. Een keer in de maand houden we een *Friday-inn*, waarop ieder, die besluit te komen, eten voor zichzelf en voor een ander meeneemt. Voor drinken wordt gezorgd.

We merken dat deze ruimte de mensen goed doet. God is weliswaar overal dezelfde, maar wij zijn het kennelijk niet. Wij zijn gevoelig voor sfeer en klimaat, voor orde en schoonheid. De ruimte wordt als licht, warm en gastvrij gekenschetst. Mensen, ook en juist van buiten, voelen zich er welkom en snel op hun gemak. We horen nu ook mensen hardop zeggen dat ze de oude ruimte niet zozeer als sober, maar juist als somber ervoeren.¹¹ We ervaren dat deze ruimte gezegd identiteitondersteunend is. We hoeven niet meer uit te leggen dat we eigenlijk wat met elkaar (willen) hebben. Het is met een oogopslag duidelijk dat hier een groep mensen samenkomt die op contact en ontmoeting is gericht. Waar je ook zit, zie je gezichten om je heen. We laten zo op niet mis te verstane

¹¹ Gerke van Hiele, 'Doperse somberheid (1)', en 'Doperse somberheid (2)', in *Algemeen Doopsgezind Weekblad* (hierna: ADW), (2000), nr. 27 en 33.

wijze zien wie we willen zijn. Dit kan iemand aanspreken of niet, maar het is wel een heldere, eigentijdse profilering van onze traditie die aan individualisme te gronde leek te gaan.

Tenslotte zijn we ook blij te mogen constateren dat het nieuwe elan van Wageningen¹² een positief en mobiliserend effect heeft op andere gemeenten die eveneens zich in een proces van vernieuwing en revitalisering bevinden. En waarom zou wat in Wageningen lukt, elders niet ook mogelijk zijn? Gezien de steun die we vanuit de Broederschap mochten ontvangen als *pilot-project* zijn wij blij te merken dat we op deze wijze ook daadwerkelijk iets terug kunnen doen.

Tot besluit

We zijn dankbaar voor de steun die we in de afgelopen jaren van velen uit verwachte en onverwachte hoek mochten ontvangen. Zonder die materiële en immateriële steun zouden we dit concrete bouwen aan de gemeente niet hebben kunnen volbrengen. De totale kosten van verbouwing en herinrichting bedragen per slot van rekening 250.000 euro. Een formidabel bedrag dat de draagkracht van onze gemeente ver te boven ging. We zijn er echter van overtuigd geraakt hoezeer juist dit samen iets nieuws bouwen het leven van onze samenwerkende geloofsgemeenschappen ten goede is gekomen. Het eerder genoemde fondswervingsboekje had als motto een uitspraak van Winston Churchill bij het honderdjarig bestaan van *The Houses of Parliament*: “*We shape our buildings, and afterwards they shape us*”. Dit proces is al gaande. Wij merken het al. Het doet iets met ons, zo’n huis van hout en steen, en het is de moeite waard om als gemeente te investeren in de vermaning, in de plaats van bezinning en bezieling. Een plek om samen op verhaal te komen, je uit te spreken en op te ademen is wezenlijk. Wij vertrouwen er op dat deze pleisterplaats ons tot zegen zal zijn op de gezamenlijke trektocht van onze gemeente.

We hebben het weekend in Elspeet gevierd dat de directie van ‘Mennorode’ ons in het kader van de prijsvraag tijdens hun 75-jarig jubileum had aangeboden. We hebben nu even rust, tijd voor ontmoeting en contact. Daarna beginnen we aan een volgende etappe op onze gezamenlijke trektocht en zullen wij ons buigen over levensfuncties van de gemeente als ‘dienen’ en ‘getuigen’. We verplaatsen onze aandacht naar vragen rond onderlinge zorg en diaconaat en naar vragen van presentie en missie in Wageningen en omstreken. Het is inderdaad een proces van jaren, maar het is onze ervaring dat nu het ‘vieren’ steeds meer gestalte krijgt, we daarmee ook groeien in dienst en getuigenis. Het team van voor-

12 Arjen Schots, onze voorzitter, schreef: ‘Het nieuwe elan in Wageningen’, in *ADW* (2000), nr. 6.

gangers is uitgebreid met Tineke de Vries voor jeugdwerk en gemeenteopbouw. We proberen een levende gemeente te zijn voor jong en oud, een plek van licht, en misschien soms even voor iemand een oase van God. We houden de lofzang gaande en we bouwen verder in vertrouwen. De trektocht is nog maar net begonnen, maar de pleisterplaats is klaar.

*De vreugde voert ons naar dit huis
waar 't woord aan ons geschiedt.
God roept zijn naam over ons uit
en wekt in ons het lied.*

*Dit huis van hout en steen, dat lang
de stormen heeft doorstaan,
waar nog de wolk gebeden hangt
van wie zijn voorgegaan.*

*Dit huis, dat alle sporen draagt
van wie maar mensen zijn,
de pijler die het alles schraagt,
Wilt Gij die voor ons zijn.*

*Dit huis slijt met ons aan de tijd,
maar blijven zal de kracht
die wie hier schuilen verder leidt
tot alles is volbracht.¹³*

13 Couplet 1, 2, 3 en 7 van een lied van Sytze de Vries in: *Zingend Geloven* 5 (Zoetermeer, 1995).

Schabaliana

Een bibliografische na-oogst van het werk van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje

Toen in 1988 mijn studie over de gebroeders Dierick en Jan Philipsz Schabaelje verscheen¹, kon ik niet bevroeden dat er sindsdien vooral op bibliografisch vlak nog zoveel aan het licht zou komen met betrekking tot het werk van vooral Jan Philipsz Schabaelje. Niet alleen kan inmiddels de toen vastgestelde, op zich reeds lange lijst van 79 Nederlandse *Lusthof*-drukken aanzienlijk worden uitgebreid, ook blijkt de *Lusthof* in Engeland een geheel eigen leven in welhaast volledige anonimiteit te hebben geleid, wat destijds volstrekt onbekend was. Eerst wordt echter stil gestaan bij een opmerkelijke toevoeging aan zijn zeer bescheiden uitgeversfonds en zijn, ook al anonieme, doorwerking in een zeventiende-eeuws concurrentieproject van twee Amsterdamse prentuitgevers.

Drie opmerkelijke Sc(h)abaelje-vondsten

Niet alleen ten aanzien van Jan Philipsz Schabaelje, maar ook met betrekking tot zijn oudere broer, Dierick Scabaelje, die slechts een klein oeuvre van zes titels heeft nagelaten, lijkt het bestaan van een tot dusver onbekend werkje te kunnen worden aangetoond. Het betreft bovendien zijn eerste zelfstandige publicatie na het gemeenschappelijke debuut van de gebroeders, hun *Walchers Liedeboeck* uit 1611, die vermoedelijk gedrukt zal zijn niet lang na hun vestiging te Amsterdam in 1612. In de veilingcatalogus van de Leidse theoloog Joannes Alberti, wiens bibliotheek bij Samuel en Johannes Luchtmans te Leiden vanaf 11 april 1763 publiek werd verkocht, komt in de afdeling Nederlandse 'Poetische en Taalkundige Boeken in Octavo' onder lotnummer 3601 de volgende beschrijving voor: '*D. Schabaeylie verkl. over Psalm 121. Vs. 2. Haarl. 1612. raar.*'² Naar de inhoud valt slechts te gissen.

1 P. Visser, *Broeders in de Geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988), 2 dln.

2 In: *Bibliotheca Albertina, Sive Catalogus Librorum Exquisitissimorum Rarissimorumque Bibliothecae [...] Joannes Alberti, Dum vivebat S.S. Theologiae Doctoris, ejusdemque Facultatis in Academia Lugduno-Batava Professoris Ordinarii [...] Quorum publica siet auctio [...] Die Lunæ 11. Aprillis & seqq. Diebus, 1763* (Leiden, Samuel & Johannes Luchtmans, 1763), 260. De Nederlandse sectie van Alberti's boekerij kwam vanaf 23 april onder de hamer. Blijkens aantekeningen in het exemplaar van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (hierna: UBA), signatuur 773 F 14, bracht het boekje 14

Gelet op Diericks affiniteit met de remonstrantse zaak in de bestandsjaren, zou de vermoedelijke psalmexegese wellicht in dat kader geplaatst mogen worden, maar twijfelachtig is dat wel. Het desbetreffende vers uit het bedevaartslid, 'Mijn hulp is van den Here, die hemel en aarde gemaakt heeft', biedt daartoe nauwelijks enige aanleiding. Bovendien speelde deze psalmtekst in het Arminiaans-Gomaristische debat geen enkele rol, in tegenstelling tot bijvoorbeeld psalm 133; sterker nog, de 121ste psalm was, ook als kerklied, onder de gereformeerden in het geheel niet populair.³ Als melodie-aanduiding komt deze psalm evenmin in het oeuvre van de Schabaeljes voor. Wel is opmerkelijk dat Hans de Ries, de oudste van de Waterlanders waartoe ook Dierick behoorde, onder zijn veertien psalmberijmingen in het *Lietboek* van 1582 psalm 121 wel opnam, maar elders bij de doopsgezinden, die – met uitzondering van de Waterlanders – toen nogal wat bedenkingen koesterden tegen de psalmzang in het algemeen, kon deze psalm (hetzij als bijbeltekst, hetzij als lied) niet op enige bijzondere belangstelling bogen.⁴

Voordat het schier *never ending Lusthof*verhaal vervolgd wordt, moeten eerst nog twee andere Schabaelje-vondsten de revue passeren, alle Jan Philipsz betreffend.⁵ Daarvan benadrukt de ene nog meer de invloed van diens bijbelshisto-

stuivers op. Gelet op hun andere betrokkenheid bij uitgaven van Dierick Scabaelje in deze tijd mag verondersteld worden dat deze publicatie door boekverkoper Daniël de Keyser en drukker Jacob Pauwelsz Houwaert zal zijn uitgegeven. Zie voor Alberti (1698-1762): J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland* ('s-Gravenhage, s.a.), I, 72-82; H.W.M. van de Sandt, *Joan Alberti, een Nederlandse theoloog en classicus in de achttiende eeuw* (Utrecht, 1984). Deze vondst is gedaan door drs. Garrelt Verhoeven te Leiden, die mij daarvan d.d. 09-09-1996 schriftelijk in kennis heeft gesteld, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben.

3 A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen, 1974), 172-79 en 429 (Bijlage XLIII). Ten aanzien van psalm 133 zij onder meer verwezen naar het anonieme pamflet van 'eenen Lief-hebber des Vreeds': *Een Verklaringhe, over den 133. Psalm. Met een zeker onderscheyt inde Voorreden vant verscheel, dwelc is onder onse Predickanten, belanghende van de Predestinatie ende het aenkleven van dien* (s.l., s.a. [1611]).

4 P. Visser, 'Litanie van een liturgisch stiefkind. Een korte geschiedenis van de psalm bij de doopsgezinden', in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Psalmzingen in de Nederlanden. Vanaf de zestiende eeuw tot heden* (Kampen, 1991), 120-125.

5 Dat het liedcorpus van Jan Philipsz Schabaelje meer liederen zou bevatten dan de destijds in Bijlage III, Visser, *Broeders in de Geest*, II, 271-81, opgesomde reeks (enkel de op zijn naam of zinspreuk gestelde liederen betreffend), is elders in die studie op verschillende plaatsen reeds tot uitdrukking gebracht. Zo blijkt het zeer lange, aan hem toegeschreven kronieklid 'Adam heeft Seth gewonnen' (bestaande uit 74 9-regelige coupletten, die gezongen konden worden op de melodie van 'Op u betrouw ick Heere'), dat voor het eerst gepubliceerd is in het *Geestelyck Kruidthofken* van 1633 en herdrukt in de volgende edities (zie: Visser, *Broeders in de Geest*, I, 259, en 333-52), onder vermelding van zijn naam overgenomen te zijn door Schabaeljes beroemde tijd- en geloofsgenoot Dirck Rembrantsz van Nierop in diens: *Tijdt-Beschrijvinge Der Wereldt* (Amsterdam, Gerrit van Goedesbergh, 1659, 2^e druk), 148-72. In het 'Tot den Leser', *6r, schrijft Van Nierop: 'Hier op [= het derde deel] oock gestelt een Kronijck-Liedt van den self

rische preoccupatie, terwijl de andere zijn religieuze, tot mystiek-spiritualistische neigende *Sitz im Leben* nader adstrueert. De ontdekking van de eerste soort onderstreept de onmiskenbare nawerking van de prozateksten uit Schabaeljes' imposante eerste prentbijbel, *Den Grooten Figuer-Bibel*, die in 1646 te Alkmaar gedrukt werd in nauwe samenwerking met de Amsterdamse prentuitgever Claes Jansz Visscher.⁶ Dankzij het onderzoek van de Nijmeegse kunsthistoricus Peter van der Coelen is komen vast te staan dat in aangepaste, deels ingekorte en opgesplitste vorm, maar zonder vermelding van de herkomst en/of de auteur, Schabaeljes proza-bijbschriften uit de *Figuer-Bibel* gebruikt zijn voor de opeenvolgende drukken van de zogenaamde Merian-prentbijbels, die uitgegeven werden door de elkaar in dezen hevig beconcurrerende Amsterdamse firma's Visscher en Danckerts.⁷ Als eerste verschenen Schabaeljes teksten in de door Nicolaes (I) Visscher (zoon van Claes Jansz) omstreeks 1652 gepubliceerde *Historiae Sacrae Veteris et Novi Testamenti. Bybelsche Figueren*.⁸ De prenten waren hoofdzakelijk door Pieter Hendricksz Schut, die er zelf nog 25 etsen aan toevoegde, gekopieerd naar Matthaeus Merians 233 *Icones Biblicae* (Frankfurt am Main, 1625-1627); deze hadden Latijnse, Duitse en Franse kwatrijnen van Johann Ludwig Gottfried als bij-schrift. Claes Jansz Visscher zal omstreeks 1646/1647, waarschijnlijk in een of ander samenwerkingsverband met Schabaelje, begonnen zijn aan deze kopieerklus

den inhoud, eertijds gemaect by eenen *Ian Philipsz Schabaelje*'. Hoewel slechts de tweede druk van dit werk geraadpleegd kon worden, zal het lied, afgaande op Van Nierops mededelingen aan het slot van zijn voorrede, ook reeds deel uit hebben gemaakt van de eerste druk van de *Tijdt-Beschrijvinge*, die in 1654 (dus nog tijdens Jan Philipsz' leven) gepubliceerd was. Voorzover Schabaelje en Van Nierop elkaar niet gekend zouden hebben, kan drukker Tymon Houthaeck, die voor beiden werkte, als informant over Schabaeljes auteurschap gefungeerd hebben. Omdat Van Nierop tot een andere tijdrekening vanaf de schepping kwam dan Schabaelje, verschillen in beider versies de jaartallen in de marge. Dat destijds in menniste kring de tijdrekening een prangend vraagstuk was, blijkt ook uit het feit dat Van Nierop de 'Feesten der Kinderen Israels' van de roemruchte Robbert Robbertsz le Canu in zijn boekje opgenomen heeft, dat in 1593 te Amsterdam voor het eerst verschenen was als: *Korte Inleydinge der Feesten Israels, tWelck Rechte Tijtkaarten zijn*. Zie voor Dirck Rembrantsz van Nierop [= Nieuwe Niedorp], vermaard almanakberekenaar, astronoom, leraar wiskunde en stuurmanskunst: *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* (Leiden 1921) V, 373-74, en J. Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar* (Zutphen, 1999), 414 en passim.

⁶ Visser, *Broeders in de Geest*, II, 204-205, Bijlage I, nrs. 9a en 9b. Zie voor de beschrijving van de prenten en in dit geval vooral de 99 tekstbladen: *idem* II, 301-62, Bijlage IV, 1, met name 355-362.

⁷ P. van der Coelen, *De Schrift verbeeld. Oudtestamentische prenten uit renaissance en barok* (Nijmegen, 1998), 171-172. Eerder had Van der Coelen mij al schriftelijk in kennis gesteld van deze vondst, waarvoor ik hem alsnog bedank.

⁸ *Historiae Sacrae Veteris et Novi Testamenti. Bybelsche Figueren Vertoonende de Voornaemste Historien der Heylighe Schriftuere, Meerendeels konstich in't licht gebracht door Matthaeum Merian, Nu met veel voornaeme Historien verryckt Aerdich geteeckent en geëst door Pieter Hendricksz Schut ende nieuwelyckx uytgegeven door Nicolaes Visscher* (Amsterdam, Nicolaes Visscher, s.a. [ca. 1652]).

door Schut van Merians *Icones*.⁹ Het was evenwel de uitgeverij van concurrent Cornelis Danckertsz die de firma Visscher de loef afstak door als eerste in 1648 een Nederlandse 4°-oblongeditie van Merians *Icones* op de markt te brengen. Deze bevatte naast de drietalige kwatrijnen van Gottfried tevens Engelse en Nederlandse vierregelige gedichten die gemaakt waren door Reyer Anslo, een dichter van eveneens Waterlands-doopsgezinde huize.¹⁰ In 1659 werden door Danckert Danckertsz Schabaeljes prozabijschriften ongegeneerd, zij het deels iets verkort, overgenomen uit de 1652-Visschereditie in de tweede druk van Merians *Icones Biblicae*. Danckertsz voegde dientengevolge aan de titelpagina toe: '*Mitsgaders: Een kort en bondigh Historisch verhael in proze*.'¹¹ Dit 'leentjebuurtje' over de rug van Schabaelje heen was echter minder grof als op het eerste gezicht zou mogen lijken, want Nicolaes Visscher had zich eerder al voor zijn 1652-editie stilzwijgend de kwatrijnen van Anslo uit Danckertsz' *Icones*-versie toegeëigend! Van de Visscher-editie verschenen na 1682 en omstreeks 1700 nog twee, met nog meer prenten uitgebreide herdrukken bij Nicolaes (II) Visscher, waarin de prozateksten ook in vertaling werden opgenomen.¹²

De tweede vondst is van een geheel andere aard en bevestigt het beeld van de religieuze voorkeur van de Waterlander Jan Philipsz Schabaelje. Deze wordt gekenmerkt door wat hijzelf als de 'spiritualische religie' betitelde: een sterke hang naar het mystiek-spiritualisme dat deels geënt was op de populaire en mystieke devotie der vijftiende en zestiende eeuw. Op tal van plaatsen in zijn werk, maar ook in dat van mede-'Vredestadsburger' Pieter Pietersz, is Schabaeljes affiniteit aanwijsbaar met de Zuidduitse, populaire mystiek van Tauler en Eckehart, met de Spaanse mystiek van de *Schadt der Zielen*, maar ook met het spiritualisme van figuren als Hendrick Niclaes, Hiël (Hendrick Jansz. Barrefelt) en de nu nauwelijks nog bekende Matthias Weyer.¹³ Schabaelje en de zijnen werden door tijdgenoten, met name door de roemruchte Jan Theunisz, vanwege hun vermeende 'geestdrieverij' ook wel uitgescholden voor 'een derde Iesuytsche ofte Matthijaz

9 Van der Coelen, *De Schrift verbeeld*, 171; 87 van deze Merian-prenten waren in 1648 al opgenomen in Schabaeljes *Bibelsche Figueren* (Amsterdam/ Leiden, 1648): Visser, *Broeders in de Geest*, I, 409-23 en 413.

10 Zie voor de beschrijving van de verschillende Visscher en Danckertsz-edities, waarvan zowel uitvoeringen in 4°-oblong als in folio gedrukt werden: J. Pluis, *Bijbeltegels. Bijbelse voorstellingen op Nederlandse wandtegels van de 17e tot de 20e eeuw* (Münster, 1994), 61-68. Danckertsz' eerste editie bevat een opdrachtgedicht van Anslo aan zijn moeder Hester Rodenburgh. Omstreeks deze tijd zou Anslo zich echter tot de rooms katholieke kerk bekeren.

11 *Bybel printen [...] Op nieuws vermeerderd met verscheyde nieuwe koopere platen [...] mitsgaders: een kort en bondigh historisch verhael in proze* (Amsterdam, Gillis Joosten voor Danckert Danckertsz, 1659).

12 Pluis, *Bijbeltegels*, 68. De teksten van Schabaelje werden daarin in het Engels, Frans en Duits vertaald; Van der Coelen, *De Schrift verbeeld*, 169-170.

13 Visser, *Broeders in de Geest*, I, 123-133, 306-316 en 440-448

Wyaerdsche secte of Kercke'.¹⁴ In dat licht was het – Schabaelje kennende, niet verbazingwekkend – toch een heuse verrassing toen antiquariaat Van der Tol eind 1994 een vermoedelijk door Schabaelje bezorgde, in ieder geval door hem in 1652 uitgegeven editie van Matthias Weyers verzamelde werk in 12°-formaat aan de Doopsgezinde Bibliotheek aanbood.¹⁵ De volledige titel luidt: *Grondelike Onderrichting tot de Ware Weder-Gheboorte; Bestaende In eenige Sendt-brieven, en Mondelinge Spreuken. Eertijts gedaen door den Hooghverlichten Mathys Wyers. Na sijn doot vergadert, en in 't licht gegeven. I Thess. 5 Vers 19. Den Geest en bluscht niet uyt, de Prophetien en veracht niet, proevet al, en 't goede behoudt. Tot Amsterdam Vindtmense te koop, by Jan Philipsz. Schabaelje, in de Lange-straet, 1652.* Blijkens het colofon is het boekje gedrukt t'Amsterdam, *In de Druckerye van Tymon Houthaek, teghen over de Nieuwe-zijds Kolck, in de Pottebackers-straet. 1652.*¹⁶ Van deze tekst bestonden twee oudere, zestiende-eeuwse Nederlandse edities: de ene ogenschijnlijk gedrukt te Frankfurt in 1579, doch in werkelijkheid te Amsterdam geproduceerd,¹⁷ en de andere circa 1584 uitgegeven door Dierick Mullem die toen vermoedelijk in Vianen als drukker actief was.¹⁸ Schabaelje, die slechts spaarzaam het oudere Nederlands wat mo-

14 *Idem* I, 69.

15 Ik heb daarover reeds kort verslag van gedaan in: 'Zeldzame mennonitica: een liedboek uit 1630, een herdruk van Matthias Weyer en het werk van de onbekende Popken Wierts', in *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 20 (1994), 243-44. Zie voor Weyer (1521-1560), die een broer was van de veel bekendere hofarts en bestrijder van heksenprocessen, Johannes Weyer of Wier (1515-1588), en zich onder anderen tegen Dirk Philips en Hendrick Niclaes te weer stelde: E. Simons, 'Matthes Weyer, ein Mystiker aus der Reformationszeit', in: *Theologische Arbeiten aus der rheinische wissenschaftliche Predigerverein*, N.F. 9 (1907), 30-49; S. Voolstra, 'Innerlijk en uiterlijk vertoon van Christus: de verhouding tussen spiritualisme en doperdom toegelicht aan de hand van de reactie van Matthijs Weijer (1521-1561) op een tractaat over de wedergeboorte van Dirk Philips (1504-1568)', in: K. Deurlo en A. Hoekema (red.), *Van masker tot aangezicht* (Baarn, 1997), 53-71; en de doctoraalscriptie *Historische Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam*, door mw. G. Verbraak, *De lijdensweg van een zestiende-eeuwse mysticus. Een onderzoek naar mystieke en protestantse denkbeelden in het werk van Matthias Weyer (ca. 1521-1560)* (Amsterdam, 2001 – uitgave in eigen beheer).

16 De collatieformule luidt: 12°: A-Y¹², (2) 3-488 (40) p. (laatste 3 p. blanco). Het heeft de UBA-signatuur: OK 97-28. Een tweede en derde exemplaar bevinden zich in de *Bibliotheca Philosophica Hermetica* te Amsterdam en in de *Universitätsbibliothek* te Göttingen.

17 *Grondelike Onderrichtinghe van veel Hoochwichighen Articulen ...* (Frankfurt [= Amsterdam, Harmen Jansz Muller], 1579), in 4° (zie voor vollediger titel de beschrijving van de Mullem-druk in noot 18), dat in doorlopende signatuur ook het tweede deel bevat (vanaf p. K1) met de in drie boeken onderverdeelde *Sproken* van Weyer. Zie voor de identificatie van de drukker: P. Valkema Blouw, *Typographia Batava 1541-1600. In ordinem digessit A.C. Schuytlot* (Nieuwkoop, 1998) I, nr. 2183, en Verbraak, *De lijdensweg*, 100-104.

18 Uitgegeven in twee separate 4°-drukken, die evenwel wat de tekst betreft vrijwel letterlijk op de editie van 1579 teruggaan: *Grondelijcke Onderrichtinghe, van veelen Hoochwichighen Articulen, een- en yghelijcken die tot reyniginghe zijner Sonden, ende in die wedergeboorte begeert te comen, seer dienstelijck. Door den hooch-van-Godt-verlichten M.W. met synen vrienden, bekenden ende bywoonderen tot ver-*

derniseerde, heeft de Mullem-editie tot voorbeeld gehad, hoewel hij beide delen, de brieven en de spreuken, achter elkaar en in doorlopende paginering heeft laten drukken.¹⁹ Na de oorspronkelijke voorreden tot beide delen, heeft hoogstwaarschijnlijk Schabaelje zelf nog aparte inleidingen geschreven: 'Een kort Bericht over sommige Spreucken desen Boecks' (pagina's 10-13) en 'Vorder Aenmercking Op de Spreucken van Mathys Wyers' (pagina's 186-188).²⁰ Daarin wijdt hij zijn zeventiende-eeuwse lezers in het 'figuerlijcke', allegoriserende en bijbels-metaforische taalgebruik in van 'desen vroomen en Godsalighen Autheur' (pagina 11). Voorts legt hij verantwoording af over het weglaten van de bijbelverwijzingen in de marge, waar de oudere edities vol mee stonden, 'als zynde wat ongevoeghelijck in een kleyn Formaet, daer dit Boeck voor desen noyt in ghedruckt en is' (pagina's 12-13). In de 'Vorder Aenmercking' borduurt Schabaelje daarop voort²¹ en licht hij tevens Weyers wat sombere begrip van de zonde en de wedergeboorte toe. Schabaelje heeft een goede neus gehad met deze uitgave, waarvoor in deze tijd in de tolerante Republiek ongetwijfeld een markt was, bestaande uit collegianten, quakers, Labadisten, Böhmisten, Bourignon-kinderen en tal van andere, vooral mystiek-*angehauchte*, uit Frankrijk en Duitsland verdreven 'stiefkinderen van het Christendom'. Dat blijkt ook uit het feit dat zes jaar later, in 1658, de in mystieke werken – vooral Böhme – gespecialiseerde Amsterdamse uitgever, Hendrik Beets (of Henricus Betkius) Weyers werk in zowel een

scheyden tijden so Schriftelijck als mondelijck gehandelt ende wtghesproocken. Alles na zijn doot eerst by een vergadert, ende aenden dach ghegheuen, daer van het breeder inhoudt ende die hercoemste deses Boecks te sien is inder voorreden ende beyde Registers ([Vianen?], Dierick Mullem, [ca. 1585]). De titel van het tweede deel luidt: *Dat Boeck der Sproecken Inhoudende veel schoone onderwijsingen, hoe een yegelijck tot reynighinghe synder sonden ende om tot die wedergeboorte te comen hem schicken sal. Door M.W.* ([Vianen?], Dierick Mullem, [ca. 1584]). Zie voor de identificatie van plaats en jaar van uitgave: Valkema Blouw, *Typographia Batava*, nr. 2184 resp. 691; zie tevens Verbraak, *De lijdensweg*, 104-106.

19 De titel van Schabaeljes editie blijkt een samentrekking te zijn van de beide Mullem-delen. Eerst komen de *Sendt-brieven*, op pagina 175 gevolgd door de *Mondelinge Spreucken*, voorzien van een pseudo-titelpagina en inleiding. Afgaande op onder andere het opschrift van het eerst boek der spreuken is duidelijk dat Schabaelje een heruitgave van de Mullem-editie bezorgd heeft. Bij Schabaelje luidt dit (p. 189): 'Het eerste Boeck der Mondelinge Spreucken, Of Reden van Mathys Weyers. Inhoudende 37. Capittelen', wat vrijwel letterlijk overeenkomt met de Mullem-editie (p. 1): 'Dat eerste Boeck der mondtlijcken sproecken of reden Math. W. Inhoudende 37. Capittelen', terwijl de 1579 heeft (p. K3^r): 'Dat eerste Boeck der mondtlicken sproecken oft reden Math. W.' Zie ook: Verbraak, *De lijdensweg*, 109.

20 Het achtregelige gedichtje van ene A.V.D., dat op Schabaeljes inleiding op pagina 13 volgt, komt reeds in beide zestiende-eeuwse drukken voor. Zie: Verbraak, *De lijdensweg*, 101.

21 *Grondelijcke Onderrichting*, 186: 'staet te bemercken ... dat desen Autheur den Historische sin der Heyliger Schriftuur somtijds in een hoogher beteyckenis neemt, leersaem en Allegorisch voorstelt, oock verscheyden ghelijckenissen ghebruyckt tot uytdruckingh van syne meyningh, hetwelck by sommighen seer aengenaem en bevalligh, by anderen wat duyster om te verstaen is.'

Duitse als een Latijnse vertaling uitbracht, ook in 12°-formaat, echter zonder enige verwijzing naar Schabaeljes Nederlandstalige editie.²²

Het vervolg van de 'succes-story' van de *Lusthof des Gemoets* (1635)

Dat Jan Philipsz Schabaelje dankzij de *Lusthof des Gemoets* (1^e druk 1635), waarvan ik destijds 79 drukken in de Nederlanden kon onderscheiden, sindsdien als een van de meest succesvolle Nederlandse schrijvers uit de zeventiende eeuw te boek staat, is thans vrij algemeen bekend.²³ Dat succes wordt zonder meer bevestigd door de omstandigheid dat in de afgelopen veertien jaar het bestaan van minstens zeventien 'onbekende' Nederlandse *Lusthof*-drukken aan het licht is gekomen, die aan de reeds indrukwekkende lijst van herdrukken moeten worden toegevoegd, zodat het huidige aantal van 96 *Lusthof*-drukken de magische grens van 100 reeds begint te naderen.²⁴

Het zal niet moeilijk vallen mij destijds een tekort schietende speurzin te verwijten,²⁵ maar ter rechtvaardiging zij op een drietal omstandigheden gewezen, die kunnen verklaren waarom dit bibliografisch terrein nog steeds niet volledig afge-

22 Betkuis of Beets was afkomstig uit Lübeck en vanaf 1658 werkzaam als uitgever in Amsterdam. Hij had tal van dopers-collegiantische connecties, wat vooral bleek toen hij in 1660 huwde met Marritje Reyniers, dochter van de bekende Waterlands-doopsgezinde leraar Reynier Wybrantsz, die toen weduwe was van de niet onbemiddelde doopsgezinde apotheker Lubbert van Diephout. W. Heijting, 'Hendrick Beets (1625?-1708), publisher to the German adherents of Jacob Böhme in Amsterdam', in *Quaerendo* 3 (1973), 250-280, met name 264-265 en 276, nr. 9. De Duitstalige editie was een herdruk van een in 1633 te Frankfurt uitgegeven vertaling, terwijl de Latijnse druk terugging op de eerste druk van 1579. Zie: Verbraak, *De tijdensweg*, 106-108 en 09-14.

23 Zie bijvoorbeeld M. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (Groningen, 1993), 294; W. Heijting, 'Protestantse bestsellers in de Republiek rond het midden van de zeventiende eeuw', in: *De zeventiende eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 13 (1997) (dit is een speciaal nummer gewijd aan: 1648. *De Vrede van Munster*), 286 en 290.

24 Destijds had ik al geconstateerd dat de drukgeschiedenis van de *Lusthof* nooit volledig te reconstrueren is en dat vermoedelijk 'hele oplagen zijn stuk gelezen, zodat thans sommige edities aan het zicht onttrokken blijven.' Bovendien is gewezen op het moeilijk toegankelijke particuliere circuit, waarin zich nog onvermoede exemplaren zouden kunnen bevinden. Visser, *Broeders in de Geest*, I, 342. Het is daarom niet al te vermetel te veronderstellen dat de honderd herdrukken ooit nog wel eens gehaald zullen worden.

25 Met behulp van de toen gangbare zoekmethoden ben ik destijds op pad gegaan door het bibliografische en bibliothecaire land. Zo zijn tientallen catalogi en bibliografieën 'doorgespit' en werden 139 bibliotheken, archieven en musea in binnen- en buitenland aangeschreven om opgave te doen van mogelijke Schabaelje-titels in hun bezit. Van zo'n 30 instellingen heb ik zelf ter plekke de kaartenbakken, klappers en toen nog schaarse online bestanden doorgevolood, terwijl ik 'via' bij 15 particuliere verzamelaars terecht ben gekomen die Schabaelje-titels in bezit hadden.

Het exemplaar
van Museum Ca-
tharijneconvent te
Utrecht: BMH
od2955 – zie Bijla-
ge, 1, nr. 23B

Mijn Vrient is nedergegaen in syn Hof cant 6 v. 2.

LVST HOF
des *Gemoets*
Inhoudende Ver-
scheyden Geestelycke
Offeninghen
Met noch
drie Collatien der
Wandelende ziele met
Adam en Nogh
ende Symeon Leonhas
tot *lichtinge* gestelt
door *IPS*

TOT UTRECHT.
Gedruckt By **LAMBERT ROECK**
Wonende inde lange Nieuwstraet 1677

graasd is. In de eerste plaats wordt de gestage uitbreiding van het *Lusthof*-corpus verklaard door de steeds verder voortschrijdende geautomatiseerde bibliotheek-ontsluiting en de algemene *online*-toegankelijkheid van openbare collecties. Een via Internet raadpleegbare *Online Publics Catalogus* (OPC) was midden jaren tachtig nog eerder droom dan werkelijkheid.²⁶ In de tweede plaats blijken er op de markt voor oude boeken (in het antiquariaats- en veilingcircuit) nog steeds onbekende edities op te duiken, die afkomstig zijn uit particulier bezit. Een antiquaar die zijn huiswerk goed doet, benut sedert 1988 dan veelal de aanprijzing 'niet in Visser' als prijsverhogend argument.²⁷ Het zal niet verbazen dat de Doopsgezinde Bibliotheek van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam de meeste van deze onbekende edities heeft weten te verwerven (zie de Bijlage onder 1a. en b). In de derde plaats bevatten oude veilingcatalogi – overeenkomstig het Van Selm-adagium – ook in dezen nog een schat aan informatie, wat in het geval van Dierick Scabaelje reeds is gebleken.²⁸ Zo kwamen de vermeldingen van zes nog onbekende *Lusthof*-drukken tevoorschijn uit de veilingcatalogus van de omvangrijke boekencollectie van de doopsgezinde apotheker, kerkhistoricus en leraar bij 'De Zon' te Amsterdam, Gerardus Maatschoen (ca. 1702-1754).²⁹ In april 1752 liet hij zijn zeer omvangrijke collectie, waaronder grote hoeveelheden mennonitica, verkopen door

26 Met grote voortvarendheid worden in binnen- en buitenland nog steeds oude, deels niet of slechts summier met fiches ontsloten boekencollecties ge(retro-)catalogiseerd; in Nederland onder meer dankzij het landelijke, in 1982 gestarte *Short Title Catalogue Netherlands*-project van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Zo werd het oude bezit van de Doopsgezinde Bibliotheek begin jaren negentig in de OPC van de UBA ingevoerd; hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor bijvoorbeeld de Collectie Thomaasse van de Universiteitsbibliotheek Utrecht en het oude (bisschoppelijke) boekenbezit van Museum Catharijneconvent te Utrecht (zie de afbeelding).

27 Schommelde begin jaren tachtig de gemiddelde prijs van een *Lusthof*-drukje (afhankelijk van jaar van publicatie, staat en compleetheid) zo tussen de 40 en 150 gulden, thans bedraagt een 'Visser'-*Lusthof* gemiddeld zo'n 100 tot 200 euro, en een 'niet in Visser'-*Lusthof* circa 200 tot 450 euro. Of humanioraonderzoek ook economisch effect sorteert!

28 Zie B. van Selm, *Inzichten en Vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel. Bewerkt en van noten voorzien door Hannie van Goinga en Paul Hoftijzer met een biografie van de auteur, samengesteld door Piet Verkruijse* (Amsterdam, 1992), 84-85. Dankzij het door Van Selm in 1990 gestarte microfiche-project, *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic 1599-1800*, van IDC te Leiden kreeg ik het hierna te noemen exemplaar van de veilingcatalogus van Maatschoen (Doopsgezinde Bibliotheek, UBA) voor het eerst onder ogen. Zie ook noot 2.

29 Maatschoen is vooral bekend als vertaler en bewerker van Herman Schijn, *Historiarum Christianorum qui ... Mennonitae Appellantur* (Amsterdam, 1723-1729) tot de sindsdien als de 'Schijn/ Maatschoen' bekendstaande *Geschiedenis dier Christenen welke in de Vereenigde Nederlanden onder de Protestanten Mennoniten genaamd worden*, waaraan Maatschoen als derde deel het *Aanhangzel, Dienende tot een Vervolg of Derde Deel van de Geschiednisse der Mennoniten* (Amsterdam, 1743-1745) toevoegde. Zie *The Mennonite Encyclopedia* (Scottsdale, Pennsylvania / Newton & Hillsboro, KS, 1982), III, 430 (waar abusievelijk 1751 als jaar van overlijden vermeld wordt) en het *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (Kampen, 1988), III, 259.

de Amsterdamse veilinghouder Hendrik Vieroot.³⁰ In zijn naar schatting minstens 5000 titels tellende bibliotheek³¹ bevonden zich ook 25 *Lusthof*-drukken, waarvan er 22 dankzij de opgave van plaats en jaar van uitgave enigerlei vorm van identificatie toelaten.³² De betrouwbaarheid van deze bron acht ik groot, omdat van elf vermeldingen er daadwerkelijk exemplaren overgeleverd zijn, terwijl vijf ervan nog niet getraceerde drukken betreffen, die eerder evenwel alleen in de door Marten Schagen samengestelde en met annotaties aangevulde *Naamlyst der Doops-*

30 *Catalogus van Boeken in veelerleye Faculteiten en Taalen, waar onder zeer veele die zelden voorkomen. Inzonderheid munt in dezelve uit eene weergalooze Verzaameling van meest alle de Doopsgezinde of Menno-nite Schryveren en der zelve Tegenschryveren enz. Alle met veel kosten en moeite byeen verzamelt door den Geleerden en Arbeidzaamen D^r. Gerardus Maatschoen, Emeritus Predikant van de Doopsgezinde Gemeente in de Son te Amsterdam. Welke verkogt zullen worden op Dinsdag den 4 April 1752. en volgende dagen, ten Huize van Hendrik Vieroot, Boekverkooper in de Kalverstraat. Alwaar de Boeken Vrydag en Zaturdag voor de Verkooping te zien zyn (Amsterdam, Hendrik Vieroot & Isaak Tirion, [1752]).*

31 In totaal zijn 3931 lotnummers beschreven (de catalogus telt 278 bladzijden), waaronder tal van convoluten met preken, lijkredenen en pamfletten (zie bijvoorbeeld p. 71-87: een opsomming van 37 convoluutbanden in 4°). De theologie, zowel in het Latijn als in het Nederlands, domineert in de summier beschreven collectie; daarin bevinden zich honderden (deels nog steeds unieke) mennonitica-titels en een opvallende hoeveelheid werken van gereformeerde origine. Daarnaast valt een substantieel deel medische werken op (gezien zijn apothekersambt niet onlogisch), alsmede boeken van algemeen historische en letterkundige aard. Behalve wat prenten (voornamelijk portretten van doopsgezinden) had hij nog twaalf manuscripten in zijn bezit. Daaronder bevond zich een opmerkelijke 8°-band, waarvan de beschrijving luidt: 'Een met de hand geschreven Boek (waarschynlyk door Menno Simons zelve aan Johannes a Lasco) over verscheidene stukken te zyn verdediging in den Jare 1544.' (p. 273). Vergelijk: I.B. Horst, *A Bibliography of Menno Simons ca. 1496-1561. Dutch Reformer with a Census of Known Copies* (Nieuwkoop, 1962), 94, nr. 47. Een gedrukte versie uit 1544 van Menno's debat met A Lasco te Emden in datzelfde jaar is nooit gevonden, al wordt daar wel herhaaldelijk aan gerefereerd in contemporaine bronnen. Had Maatschoen wellicht dat manuscript van *Een corte ende clare belijdinghe [...] vander menschwerdinghe* etc. in huis, waarnaar A Lasco en de zijnen zonder Menno's toestemming een uitgave publiceerden? In dit verband zij ook nog gewezen op een ander, althans drukhistorisch interessant Menno-curiosum, dat onder nr. 790 van de 'Godgeleerde Boeken in Octavo' beschreven is (p. 175): '[Menno Simons] van het regte Christen gelove dat des Menschen herte omkeert etc. 1556. *Op pergam[ent]. gedrukt.*' (mijn cursivering). Vergelijk: Horst, *Bibliography*, 89, nr. 43.

32 Op pagina 173 komen in de rubriek: 'Godgeleerde Schriften der Doopsgezinden en die zich tot dezelve voegen, als mede van verscheidene anderen, in Octavo', drie bekende *Vermeerderde Lusthof*-drukken voor onder nrs. 761, 762 en 763. Op pagina 261, in de rubriek: 'Doopsgezinde Godgeleerde Schryvers en die zig tot dezelve voegen, benevens derzelver Tegenschryvers en voorts alle andere Gezindheden, in Duodecimo en kleinder Formaten', is onder nr. 305 een lot van 22 *Lusthof*-drukken beschreven, die enkel met een jaartal en plaats van uitgave zijn aangeduid. Aan het slot daarvan worden nog '3 dito zonder jaartal' vermeld, die dus helaas niet nader geïdentificeerd kunnen worden.

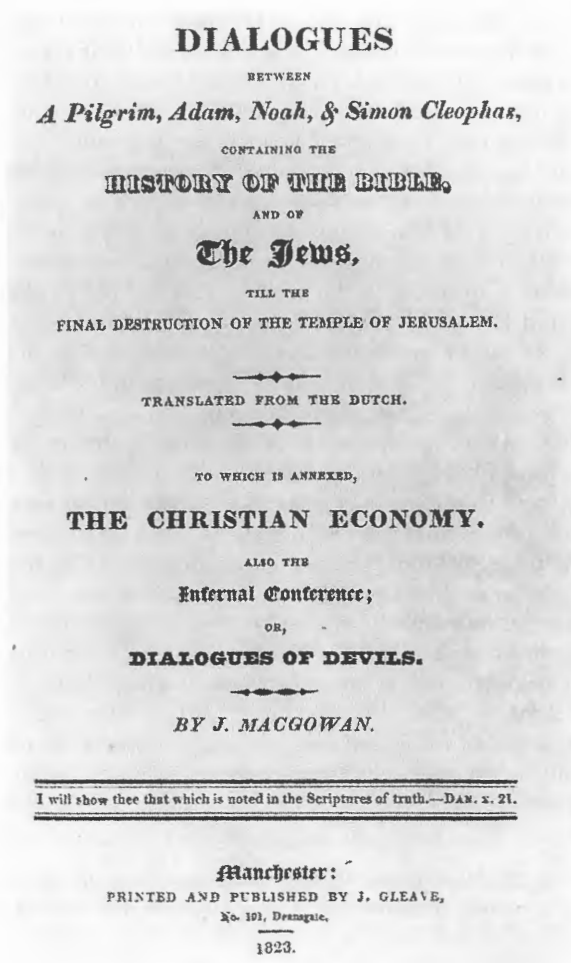
gezinde Schryveren en Schriften (1745) waren aangetroffen.³³ De aldus dankzij de moderne zoekmogelijkheden van de digitale bibliotheek getraceerde titels, de recente acquisities van de Doopsgezinde Bibliotheek en de vermeldingen in Maatschoens veilingcatalogus vormen samen het supplement op de bestaande *Lusthof*bibliografie, dat in de Bijlage onder paragraaf 1 wordt weergegeven.

Tot de meest vermeldenswaardige aan het licht gekomen *Lusthof*drukken behoren de door de Doopsgezinde Bibliotheek verworven herdruk van de eerste editie, die in 1639 is uitgegeven door de Waterlands-doopsgezinde Jacob Aertsz Colom (zie de Bijlage, 1a, nr. 4B), en de zogenaamde titeluitgave van de derde, door Schabaelje geheel herziene 1656-editie, de *Vermeerderde Lusthof*, die de doopers-collegiantische uitgever Jan Rieuwertsz in 1669 op de markt bracht (nr. 32A).³⁴ Kennelijk had Rieuwertsz van de armlastige weduwe van Schabaelje het restant van de oplage uit 1656 opgekocht. Tevens kon de Doopsgezinde Bibliotheek een typografisch 'gestroomlijnde' druk verwerven van het 'composiet'-exemplaar van de tweede editie uit 1638, uitgegeven door Claes Jacobsz in De Rijp (nr. 4A).³⁵ Tot slot zijn vanuit drukhistorische optiek de onder nummers 45.1 en 45.2 (zie de Bijlage, 1b) opgevoerde titels zeer opmerkelijk. Dit betreft twee variante uitgaven van een qua zetsel identieke druk, uitgegeven door de weduwe van Jurriaen van Poolsum te Utrecht in 1703. Hiervan was tot dusver slechts één exemplaar bekend, voorkomend in de *Mennonite Library and Archives* van *Bethel College* te North Newton (Kansas, Verenigde Staten). Dat heeft een gegraveerde titelpagina afkomstig van de *Vermeerderde Lusthof* uit 1656 (nr. 27) en 11 tekstillustraties uitgevoerd in houtsnede. Bijzonder verheugd was de Doopsgezinde Bibliotheek toen in november 1996 de particuliere verzamelaar G.T. Hartong te Enschede een exemplaar van diezelfde editie ten geschenke gaf, waarvan de elf illustraties echter niet uit houtsneden, maar uit gravures bestaan! Ondertussen heeft de Doopsgezinde Bibliotheek in 2000 ook nog een exemplaar van de 'Be-

³³ Zie: Visser, *Broeders in de Geest*, II, 227. Dankzij deze Maatschoen-verzameling is tevens de betrouwbaarheid van Schagens lijst bevestigd. Voorzover niet in de navolgende Bijlage aangegeven, betreffen de overige 'Maatschoen'-vermeldingen de *Lusthof*-nummers (Visser, *Broeders in de Geest*, II, 225-246): 4. (1638); 7. (1643); 9. (1643); 13. (1646); 18. (1648); 19. (1650); 27. (1656); 40. (1689); 48. (1715); 51. (1724); 65. (1642); 66. (1743) en 67. (1744). Met uitzondering van nummer 67. (1744) zijn de overige nummers ook aan te treffen in Schagen/Cuperus.

³⁴ Zie voor Colom: D. Visser, "De Geest buiten spel". Jacob Aertsz Colom, een onorthodox drukker en uitgever te Amsterdam', in: I.B. Horst e.a. (red.), *De Geest in het geding. Opstellen aangeboden aan J.A. Oosterbaan ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar* (Haarlem, 1978), 268-82; zie voor Rieuwertsz: P. Visser, *Godtslasterlijk ende Pernicieus. De rol van boekdrukkers en boekverkopers in de verspreiding van dissidente religieuze en filosofische denkbeelden in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1995), 13-17.

³⁵ Zie voor Claes Jacobsz en diens fonds: P. Visser, *Dat Rijp is moet eens door eygen Rijphedyt vallen. Doopsgezinden en de Gouden Eeuw van De Rijp* (Wormerveer, 1992), 88-91 en 94-95.

Het exemplaar van de Vrije
Universiteit te Amsterdam: sig-
natuur XU.00048 – zie Bijlage,
2, nr. B17

thel-variant' weten te verwerven, zodat dit in de boekhistorie tamelijk unieke
fenomeen van wisselende illustratietechnieken binnen bestaand zetsel aldaar na-
der kan worden bestudeerd.³⁶

³⁶ Voor de titel had de weduwe Van Poolsum het gegraveerde, doch 'titelloze' frontispies ge-
bruikt van de editie 1683, destijds uitgegeven door Sander Wybrants en Jan Blom te Amsterdam
(nummer 37). Met dank aan Adriaan Plak, conservator van de Kerkelijke Collecties van de
UBA.

Een onbekend Engels avontuur van de *Lusthof*, en nog een Amerikaans uitstapje

Groot was mijn verrassing toen in mei 2000 mij door de immer behulpzame collega dr. Wim Heijting, hoofd van de Afdeling Oude Drukken en Handschriften van de Bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam, werd meegedeeld dat hij een recentelijk verworven, negentiende-eeuwse, anonieme Engelse vertaling van een Nederlands boek had geïdentificeerd als de collaties, de samenspraken, van Schabaeljes *Lusthof des Gemoets*. Het betrof de 386 pagina's tellende *Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah & Simon Cleophas, containing the history of the Bible, and of The Jews [...] Translated from the Dutch*, dat in 1823 gedrukt en uitgegeven was te Manchester door Joseph Gleave.

Controle van zijn ontdekking was volstrekt overbodig, omdat het werk inderdaad de zes dialogen van de Wandelende Ziele met achtereenvolgens Adam, Noach en Simon Cleophas (verdeeld in vier gesprekken) bevat. Dat dit boek in het bezit van de Bibliotheek van de Vrije Universiteit terecht was gekomen, is niet verwonderlijk, omdat deze instelling een bijzondere collectie bezit van onder meer oude Engelstalige, protestantse drukken.³⁷ Sindsdien ben ik aan de slag gegaan om zo mogelijk nog meer edities en exemplaren via het web op het spoor te komen.³⁸ Dat heeft geresulteerd in een voorlopige lijst van zeventien edities (zie de Bijlage, 2), wat een volstrekt nieuwe episode toevoegt aan de reeds indrukwekkende drukgeschiedenis van Schabaelje's 'bestseller'.

Het blijkt dat de eerste druk in 1769 op de markt is gebracht door de Londense uitgevers Thomas Becket en de uit Den Haag afkomstige Pieter Abraham de Hondt, die tussen 1760 en 1776 als compagnons gevestigd waren aan de *Strand*, een befaamd uitgeversduo met een omvangrijk en zeer gevarieerd fonds.³⁹ Niettegen-

³⁷ Zie: L.H.M. Le Cat & W. Heijting (red.), *Protestantism Crossing the Seas. A short-title catalogue of English books printed before 1801 illustrating the spread of Protestant thought and the exchange of ideas between the English-speaking countries and the Netherlands, held by the University Library of the Vrije Universiteit at Amsterdam*. (Utrecht, 2000), (*Bibliotheca humanistica & reformatica*, LIX), xii-xvii.

³⁸ Daarbij heb ik opnieuw dankbaar gebruik mogen maken van de hulp van Joe Springer, bibliothecaris van de *Mennonite Historical Library* van *Goshen College* te Goshen, Indiana (Verenigde Staten), (hij is mij eerder ook al zeer van dienst geweest, zie: Visser, *Broeders in de Geest*, I, 14, en II, 159 en 223-24), die alle Amerikaanse bestanden via onder meer OCLC heeft doorgespit.

³⁹ Een nog immer drukke zakenstraat in 'Inner London' die, parallel aan de Theems, de verbinding vormt tussen Trafalgar Square en Fleet Street. Zie voor de uitgevers: H.R. Plomer, G.H. Busnell & E.R. McC. Dix, *A dictionary of the printers and booksellers who were at work in England, Scotland and Ireland from 1726 to 1775* (Oxford, 1932), 20-21 en 73; I. Maxted, *The London Book Trades 1775-1800. A preliminary checklist of members* ([Old Working, 1977]), 16-17 en 64. Zie over De Hondt ook: I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, V: *De boekhandel van de Republiek 1572-1795* (Amsterdam, 1978), 102, en E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18^e eeuw. Biographisch woordenboek van boekverkopers, uitgevers, boekdrukkers, boekbinders, enzovoort. Met vermelding van hun uitgaven en de veilingen door hen gehouden* (Den Haag, 1937), 193.

staande de omstandigheid dat vrijwel alle opgespoorde edities zich in de Anglo-Amerikaanse wereld bevinden, kon de Bibliotheek van de Vrije Universiteit in oktober 2001 een exemplaar van deze eerste druk verwerven, terwijl vrijwel terzelfder tijd de Doopsgezinde Bibliotheek een editie uit 1818 wist te bemachtigen.⁴⁰

De druk- en receptiegeschiedenis van de *Dialogues* in Groot-Brittannië zal hier goeddeels buiten beschouwing blijven, omdat dit aspect nog nadere studie behoeft. Afgaande op de drukken die aan het licht zijn gekomen, heeft het boek tussen 1769 en 1825 (latere drukken zijn niet getraceerd) zijn grootste betekenis gehad, terwijl blijkens de plaatsen van uitgave het geografische decor min of meer bepaald werd door de Engelse steden Londen, Nottingham, Manchester, Halifax en Leeds, en Edinburgh in Schotland, gebieden die vanaf het midden van de achttiende eeuw intensief bewerkt werden door de piëtistisch getinte opwekkingscampagnes van vooral John en Charles Wesley en George Whitefield, stichters van de *United Society* der methodisten, en tegen het einde van de eeuw mede door andere, deels concurrerende, evangelicale *Revival*-bewegingen. Voorlopig afgaande op het gegeven dat het boek in de Verenigde Staten in enkele aan methodistische universiteiten en *colleges* gelieerde bibliotheken wordt bewaard, biedt zulks een eerste indicatie dat het destijds in die kringen heeft gecirculeerd. Zoals nog aan de orde komt, heeft het boek, mogelijk in een iets later stadium, ook opgang gemaakt onder baptisten.

De vroomheidsbeweging van de Wesleys legde grote nadruk op subjectieve ervaringen, innerlijke belevingen, op bekering (wedergeboorte), heiliging en het streven naar volmaaktheid, waartoe alleen leven volgens de bijbel als maatgevend gold. Aanvankelijk bleven de methodisten (die zich tevens zeer bekommerden om volksopvoeding, volksonderwijs en afschaffing van de slavernij) binnen het verband der Anglicaanse Kerk, doch vanaf 1784 werd de verwijdering steeds groter, hoewel officieel de scheiding met de Kerk van Engeland pas omstreeks 1890 haar beslag zou krijgen. De opkomst en verspreiding van het methodisme is evenmin los te zien van de grote sociale veranderingen in de Engelse steden en op het platteland als gevolg van de industrialisatie en een daarmee gepaard gaande nonchalance van grote groepen uit de lagere klassen jegens de staatskerk.⁴¹ Het baptisme had zijn kiemen reeds in de vroege zeventiende eeuw. De uit Engeland gevluchte John Smyth en Thomas Helwys met hun aanhang, die in Amsterdam deels met de Waterlandse doopsgezinden zouden fuseren, richtten in 1612 in Engeland de kerk van de *General Baptists* op, waarin derhalve nogal wat dopers-theologisch erfgoed te herkennen is. Invloed van het calvinisme en arminianisme zou

40 Bibliotheek VU: signatuur XP.01479; Doopsgezinde Bibliotheek: signatuur O 65-1730 (zie Bijlage, 2, resp. nrs. B1 en B14).

41 Zie H.D. Rack, *Reasonable Enthusiast. John Wesley and the Rise of Methodism* (London, 1992), 1-42 en 314-330.

later tot afscheiding van de *Particular Baptists* leiden, een proces dat mede door de inwerking van het methodisme later in de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw nog verder zou gaan en wat mede bevorderd werd door grote zendingsactiviteiten van de baptisten zelf. Ook zij waren zeer actief in de Midlands, en vormden na de methodisten, evenzeer een niet onaanzienlijk alternatief voor de *Church of England*.⁴²

Hoewel geen van de drie geraadpleegde exemplaren een voorwoord heeft waarin het beoogde doel van het boek of de denominatieve context op enigerlei wijze verduidelijkt had kunnen worden,⁴³ laat de titelpagina van de eerste druk van de *Dialogues* toch weinig te raden over met betrekking tot de stichtelijke en didactische functie van het boek: '*the Whole in a plain, entertaining Manner; Being Adapted for Schools, and the Middling Class of People.*' De kracht van het werk, bijbelse instructie en lering, kennis en wijsheid, in een voor brede groepen zeer toegankelijke simpele stijl, dat mede ten grondslag lag aan het succes ervan in Nederland, elders in Europa en in Noord-Amerika, heeft men in Engeland dus ook onderkend en aangewend voor het revitaliseren van de godsdienstige beleving van grote groepen aan de onderkant van de veranderende samenleving.⁴⁴ Wat de religieus-didactische waarde van dit specifieke genre van de geestelijke pelgrimage betreft in een context van bevindelijke vroomheid; hier dringt zich opnieuw een parallel op met het onovertroffen succes van John Bunyans *Pilgrim's Progress*, dat een eeuw eerder reeds bij de introductie ervan in Nederland, een directe connectie zou hebben met de drukgeschiedenis van de *Lusthof des Gemoets*. Bunyan werd in Engeland niet alleen onder baptisten, maar ook in kringen van methodisten en andere opwekkingsbewegingen van grote didactische waarde geacht en alom gelezen.⁴⁵

42 Zie voor het vroege baptisme in relatie tot de Nederlandse doopsgezinden: J.R. Coggins, *John Smyth's Congregation. English Separatism, Mennonite Influence, and the Elect Nation* (Waterloo, Ontario / Scottdale, Pennsylvania, 1991), (*Studies in Anabaptist and Mennonite History*, 32); zie voor de ontwikkelingen in de late achttiende eeuw: Rack, *Reasonable Enthusiast*, 327-29.

43 Opmerkelijk is dat de tekst van de eerste druk van 1769 na het niet gesigneerde voorwerk van een titelpagina en een blanco blad begint op het eerste blad van het B-katern. Heel ongebruikelijk ontbreekt een A-katern, wat erop zou kunnen duiden dat een voorwoord mogelijk wel voorzien was, maar dat daar – om welke reden dan ook – van af gezien is. Zo is er evenmin enige indicatie over wie verantwoordelijk was voor de vertaling en/of op wiens initiatief dit project gerealiseerd werd. In de derde druk uit 1801 is wel een voorwoord opgenomen, dat ondertekend is door een (nog) onbekende *editor*, Asa Moor, vermoedelijk een pseudoniem (zie de Bijlage, 2, nr. B3).

44 Visser, *Broeders in de Geest*, I, 297-305 en 365.

45 Visser, *Broeders in de Geest*, I, 351 en II, 156, noot 306 en 307. Zie voorts: H. van 't Veld, *Bemind Broeder die ik vand op 's Werelts Pelgrims Wegen. Jan Luyken (1649-1712) als illustrator en medereiziger van John Bunyan (1628-1688)* (Utrecht, 2000), 286-292. Zie voor de opvoedkundige ideeën van Wesley, de *Sunday school movement*, de methodistische opwekkingsklassen en het curriculum van de door hem in 1748 opgerichte school van Kingswood: Rack, *Reasonable Enthusiast*, 353-359.

Volgens de titelpagina van de eerste druk uit 1769 was de *Dialogues* 'Now first translated from the Thirteenth Edition of the Original Dutch'. Die bewering was een volkomen slag in de lucht, omdat geen enkele *Lusthof*editie een druksequentie vermeldt: al vanaf 1646 prijkte steeds vaker de niets zeggende aanduiding 'Den les-ten druck' op het titelblad. Toch heeft niet een 'gewone' *Lusthof*tekst aan de vertaling ten grondslag gelegen, maar die van de sedert 1706 herziene editie, de *Vermeerderde Lusthof*, die voorzien was van Luyken-prenten en door Jan Rieuwertsz II op de markt werd gebracht. Hierop was ook de Duitse vertaling uit 1717 van Brechtbühl gebaseerd. Ongewijzigde herdrukken ervan verschenen in 1724, 1742 en 1768.⁴⁶ Deze Rieuwertsz-Luyken-editie kenmerkt zich, naast een modernisering van het taalgebruik, vooral ook door de toevoeging van 'schriftuurplaat-sen' in de marge 'beneffens elke geschiedenis'.⁴⁷ Aangenomen mag worden dat de 1768-editie via Pieter de Hondts Haagse connecties bij hem en zijn compag-non Becket voor vertaling onder de aandacht is gekomen. De door hen gepubli-ceerde vertaling heeft die bijbelannotaties overgenomen, zij het niet in, maar binnen de marge, in een kleiner lettertype. Voorts herinnert het oordeel van de tekstbezorgers van de *Vermeerderde Lusthof*, dat het boek geschikt is voor 'gemeene [gewone] verstanden, en inzonderheid aan de Jeugd', aan de aanprijzing op het Engelse titelblad voor de schooljeugd en de '*middling Class of People*'.

De vertaling is redelijk tekstgetrouw, alhoewel in het Engels sommige frasen en passages beknopter en '*plainer*' zijn weergegeven, waarbij de focus vooral gericht is geweest op een correcte weergave van de beschreven feitelijkheden, wat echter soms ten koste is gegaan van Schabaeljes literaire stijl, vooral van diens metafo-riek. Enkele voorbeelden mogen dat verduidelijken. Als Wandelende Ziele en Si-mon Cleophas de ruïnes van de stad Hebron aanschouwen, wordt dat als volgt be-schreven:⁴⁸

Wandelende Ziele. Maar wat zie ik daar in 't Oosten voor een heerlyk vervallen gesticht, zo veel hoeken muurs, zo veel blaauwe en witte gehouwen steenen, zo veel marmere-n colommen, van welke zommige schynen met goud bestreeken geweest te zyn: want al is 't, dat de grasbossen hier en daar uithangen, en de mos zommige steenen bekleed, *evenwel die niet slecht is kan wel zien, dat daar, ik wil niet zeggen een, maar veele heerlyke gebouwen gestaan hebben.*

Sim. Cleop. Och ik weet niet, wat gy op my voorzien hebt, dat gy myn hert gestadig met nieu-we droefheid prikkelt; meent gy, dat myn hert van diamentsteen, en myn memorie van staal is, dat gy my van deeze dingen vraagt? Och, of ik nooit dit gebouw in zyn fleur gezien had, zo

46 Visser, *Broeders in de Geest*, II, Bijlage IIa, resp. nrs. 46, 55, 65 en 74.

47 Visser, *Broeders in de Geest*, I, 347-349.

48 Geciteerd wordt uit de *Vermeerderde Lusthof*editie van 1724, 224, en de *Dialogues*-editie van 1818, 119 (mijn cursiveringen), die beide ten opzichte van de respectieve eerste druk geen tek-stuele afwijkingen hebben, hooguit qua spelling.

zoude my 't gedenken zo niet benaauwen; gy mogt my met eenen wel vraagen, *waar van al die steenhoopen daar komen te liggen, waar onder zommige kostelyke uitgehouwen driekant, vierkant, half rond, zommige met lofwerk, en andere schoone dingen verciert zyn.*

In vertaling luidt deze passage:

Pilgrim. But what noble ruins are those yonder eastward? for the many angles and walls, blue and white hewn stones, and marble pillars, many streaked with gold, amidst all the weeds and moss, with which some are over-run, *playnly shewed them to be remains of very grand buildings.*

Cleophas. I could wish you had kept this observation to yourself; for it pierces me to the very heart. Would I had never beheld that structure; then its present condition would give me less pain. You might, at the same time ask me, *Whence those heaps of hewn free stone, some triangular, some square, some semicircular, some with festoons, and other decorations?*

Een enkele keer ook heeft de vertaler zich de vrijheid veroorloofd om elementen toe te voegen, zoals in het volgende voorbeeld, waarin Christus' rol als verlosser van de mensheid wordt benadrukt, wat te herleiden is tot verschillende achterliggende theologische concepties. In het doperse origineel wordt Christus' menselijke natuur en voorbeeldfunctie beklemtoond:

Het gaf haar toen geen wonder, dat hy zo veele mirakelen deed, maar 't gaf haar veel meer wonder, dat zo Godlyken Persoon zich zelve, beneffens ons menschen kinderen, zo vernedert had, om allerlei versmaadheid, kruis, en lyden onderworpen te zyn; hy wilde niet, dat deeze zyne heerlykheid in 't openbaar zoude komen, op dat doch zyn aanstaande lyden in geener maniere zoude vermindert worden, *zoo gantsch ootmoedig was hy van herten.* Deeze dingen hebben zy ons naderhand vertelt.

In de Engelse variant van deze passage klinkt nadrukkelijker een element van de verzoeningsleer door, die beter paste in de methodistische setting van Wesley en de zijnen:

Then wondered they no longer at any miracles he did; all their wonder was that so divine a person had humbled himself so very low, as to become like the children of men, and be subject to contumely, to cross, and sufferings. – Such was his humiliations, that he would not have his dignity be openly revealed, as thereby the sense of his approaching sufferings must have been abated or wholly removed. *He died for us, and would die with all the feelings of human nature about him.* These particulars we had from them afterwards.⁴⁹

49 *Vermeerderde Lusthof*, 366-367; *Dialogues*, 219 (mijn cursiveringen). Zie voor de methodistische opvattingen en discussies hierover: Rack, *Reasonable Enthusiast*, 388-409, met name 404. Vergelijk hiermee hoe in de Amerikaans-Engelse vertaling van *The Wandering Soul* (editie 1958), 295, teruggaand op de Duitse tekst, deze passage nog meer *down to earth* is gemaakt, door Christus' nederigheid en lijdzaamheid te benadrukken: 'They were now no more astonished at his

Beide kort getypeerde ingrepen zijn ook aan te treffen aan het slot van het boek:

Uwe historische vertelling zal my weezen, *als een schoon Horlogie in 't welke alle dingen te zyner tyd zeer net voor den dag komen, en die in 't besluit een zeer goede en gewenschte uitkomst heeft*; zy zal my weezen een uitlegging van de schaduw tot het waarachtige Wezen, een afkeering der aardsche, en een toekeering der hemelsche en onvergankelyke goederen. Dus, o Oude Vader, my altyd schuldig kennende in dankbaarheid tegen u, zo wensch ik, dat gy met Christus Jesus, *in welken gy hoopt*, heerlyk blinken moogt: en al is 't dat wy nu naar het lichaam scheiden, dat wy in de eeuwige glorie by malkanderen weder mogen vergaderen.

Sim. Cleoph. Ik dank u, myn lieve Zoon, en ik ben verblyd over de nuttigheid, die gy alreeds verkreegen hebt uit myne vertelling; ik hoop, gy zult door goede Meditatie, overdenkingen, en *overweegingen* noch verder komen, waar toe ik u wensche de zegening *van boven*, door onzen Heere Jesus Christus. Amen.

Your narrative will ever be a *fund of edifying reflections* to me; it will lead me from the shadow to the real substance; it will withdraw my affections from earthly, and raise them to heavenly fruitions. Thus, Father, being under the highest obligations to you, it is my fervent wish, *though without any doubt*, that you may shine in glory with Jesus, *the hope of our salvation*; also that, though now we are going to be separated in body, we may meet again in the mansions of eternal felicity.

Cleophas. Thank you, Son, and I rejoice in the benefit which you have already received from my narrative; and I hope that, by reflection, meditation, and *prayer*, you will make a farther advancement, in order to which, I wish you every blessing *from the Father of Lights, and the Giver of every good gift*, through Jesus Christ our Lord. Amen.⁵⁰

Wanneer tot slot kort nog enkele drukhistorische aspecten belicht worden, kan duidelijker worden dat het werk aanvankelijk onder methodisten en later ook in baptistische kring verspreiding vond. Vanaf 1806 (zie de Bijlage, 2, nr. B4) werden enkele aanhangsels aan de *Dialogues* toegevoegd, die de indruk versterken dat het boek primair een catechetisch-didactisch doel diende. Toen werden namelijk, deels binnen, deels buiten de reguliere paginering, twee instructieve werkjes meegebonden: een van 1745 daterende *Historical Catechism* (vanaf 1814 *A New Historical Catechism* geheten) en *The Christian Economy*.⁵¹ Vanaf de edi-

many signs, but far more that such a divine person should humble himself so much as to be subjected to all this reproach, trials and sufferings, among the children of men. He did not wish to have this transfiguration known, so that his coming sufferings might, in no manner, be diminished; for so great was his humility. These things they related to us afterwards.'

⁵⁰ Vermeerderde Lusthof, 528-529; *Dialogues*, 337 (mijn cursiveringen).

⁵¹ *An Historical catechism : containing ingenious answers to many notable questions of several wondrous matters in antient history* (1757), respectievelijk: *The Christian Economy. Translated from the original Greek of an old manuscript found in the island of Patmos, where St. John wrote his Book of the Revelation*, dat in de zeventiende en achttiende eeuw herdruk op herdruk beleefde. Het laatste werkje, in vroeg zeventiende-eeuws Engels, bestaat uit elf meditatieve hoofdstukken die in verzen verdeeld zijn, en waarin op pseudo-bijbelse wijze de voornaamste geloofspunten behandeld

tie van 1816 (B10) wordt op de titelpagina van verschillende volgende drukken vermeld dat het werk tevens de *Infernal Conference, or dialogues of devils*, geschreven door de baptistische predikant John MacGowan (1726-1780). Dit herhaaldelijk herdrukte werk is doorgaans met een eigen titelpagina (soms met een afwijkend jaartal) en paginering, dus als een zelfstandige uitgave, bij de *Dialogues* ingebonden.⁵² Behalve dat dit gegeven Schabaeljes werk nadrukkelijker in een baptistische omgeving plaatst, zal verder onderzoek naar de uitgevers van de *Dialogues* en hun fondsen daarop nog klaarder licht moeten werpen, zoals uit een vluchtige observatie reeds moge blijken.

Het fonds van de eerste uitgevers, Becket en De Hondt, is te groot en te algemeen – het waren echte *society publishers* van nogal wat romances, Franse boeken en toneelstukken – om over mogelijk religieuze drijfveren inzake hun *Dialogues*-project nader ingelicht te kunnen worden.⁵³ Datzelfde geldt min of meer ook voor de Schotse uitgever Johnstone te Edinburgh (zie de Bijlage, 2, nr. B15), wiens omvangrijke fonds veel titels van en voor de *Church of Scotland* telt. Anders is dat bijvoorbeeld met kleinere uitgevers, zoals Baines (nr. B3) en later ook Davies & Booth in Leeds (nrs. B7 en B8), die nogal wat methodistische uitgaven op de markt brachten.⁵⁴ Garlick in Halifax (nr. B2) en Dowson in Nottingham (nrs. B12 en B13) leverden zowel methodistische als baptistische publicaties, terwijl uitgever J. Burditt te Londen (nr. B6) specifiek voor de baptistische gemeenschap werkte.⁵⁵ De minstens vier *Dialogues*-edities die Joseph Gleave te Manches-

worden. Nader onderzoek kan ophelderen in welke religieuze setting deze traktaatjes geplaatst moeten worden.

52 MacGowan, die tal van polemische traktaten, theologische werken en kinderboeken op zijn naam heeft staan, publiceerde zijn *Infernal conference, or, dialogues of devils, on the many vices which abound in the civil and religious world. To which is added, a looking glass for professors of religion; consisting of seven interesting and practical subjects, together with discourses on the Book of Ruth. Likewise Socinianism brought to the test* voor het eerst in 1772. Tot 1825, het jaar waarin de laatste *Dialogues*-herdruk verscheen, beleefde MacGowans boek minstens zestien herdrukken (met dank aan Joe Springer).

53 Plomer, *Dictionary of the printers and booksellers*, 21: Becket profileerde zich als de *Bookseller to their Royal Highnesses the Prince of Wales, Prince William and Prince Edward*. De navolgende karakteristieken van de verschillende uitgevers zijn enkel gebaseerd op de fondsoverzichten, waartoe het Britse COPAC-systeem handige ingangen biedt.

54 E. Baines gaf onder meer uit: *An Extract of the minutes of [...] the fifty-eight annual conference, begun at Leeds, July 27th, 1801 between the preachers late in connexion with the Rev. John Wesley, deceased (1801); Hymns to be sung at the Methodist chapels, Leeds, on Sunday evening, October 5, 1806 (1806)*, en *A plain account of the Methodist new itinerancy (1800)*. Davies & Booth publiceerden bijvoorbeeld *The goodness of God manifested, and the prayer of a pious parent considered, in a sermon, preached at the opening of the Wesleyan Academy, at Woodhouse Grove (1812)*, en *News from the invisible world; or interesting anecdotes of the dead ... with some valuable extracts from the works of the Rev. J. Wesley (1815)*.

55 M. Garlick gaf naast *Priestcraft defended. A sermon occasioned by the expulsion of six young gentlemen*

ter tussen 1816 en 1825 in één band uitgaf met MacGowans *Infernal Conference* (nrs. B10, B11, B14, B16 en B17), zijn in relatie tot diens overige uitgaven echter nauwelijks denominatief te kwalificeren, gezien het omnivorische karakter van het Gleave-fonds. Dat bevatte, naast kinder- en schoolboeken, enerzijds veel stichtelijke titels die in het mengelmoeis van evangelicale opwekkingsbewegingen geapprecieerd werden (werk van onder anderen Benjamin Bennet, Philip Doddridge en Isaac Watts), waaronder ook opvallend veel publicaties pro en contra de mysticus Emanuel Swedenborg, en anderzijds nogal wat algemeen *Church of England*-kerkgoed, zoals *The Book of Common Prayer* (1813), of *An Explanation of the Church Catechism, for the use of young people* (1818).⁵⁶

Het moge duidelijk zijn dat de receptiegeschiedenis van Schabaeljes *Lusthof* dialogen in de context van de achttiende en vroeg negentiende-eeuwse Britse opwekkingsbewegingen, die dankzij deze tot dusver onbekende drukgeschiedenis slechts verkennend in kaart is gebracht, om nadere bestudering vraagt. In het kielzog daarvan zal ook het werk betrokken moeten worden van Eliphalet Gillet (1795-1827), predikant van de *Congregational Church* te Hallowell, Maine (Verenigde Staten), getiteld: *History of the Bible and Jews, with remarks upon the rise and progress of Mahometanism and popery; adapted for the use of schools* (Hallowell, E. Goodale, 1806), dat nog twee herdrukken beleefde.⁵⁷ Dankzij het onovertroffen

from the University of Oxford, for praying, reading, and expounding the Scriptures (1815) van de eerdergenoemde baptist John MacGowan, ook John Wesley's *Collection of Hymns for the Use of the People called Methodists* (1826) uit. Het eerst genoemde werk van MacGowan komt eveneens voor in het fonds van Dowson, maar ook Daniel Gould, *On Private Devotion. The circular letter, from the Ministers and Messengers of the several Baptist Churches in the Northamptonshire Association.* (1830). Burditt publiceerde onder meer *The work and the reward of faithful deacons. A sermon, addressed to the Baptist Monthly Association, August 21, 1806* (1806) en *Periodical accounts, relative to the Baptist Missionary Society* (1810).

⁵⁶ Bennet, Doddridge en Watts waren auteurs van puriteinse origine, die over het algemeen door de *revivalists* zeer geapprecieerd werden, hoewel de methodisten, anders dan bijvoorbeeld de baptisten, Watts daarvan weer uitsloten. Aanhangers van Swedenborgs natuurfilosofische, theosofische, mystieke en streng ethische opvattingen stichtten in 1788 in Londen de Kerk van het Nieuwe Jeruzalem, en waren samen met onder andere de Shakers felle tegenstanders van de Verlichtingstheologie. Rack, *Reasonable Enthusiast*, 325 en 609, noot 43.

⁵⁷ Wederom heeft Joe Springer mij hierop geattendeerd, waarvoor ik heb andermaal veel dank verschuldigd ben. Het boek, in 12°, telt 312 pagina's en was verder te verkrijgen bij Thomas & Whipple in Newburyport, terwijl het gedrukt was door Benjamin Edes te Augusta (Maine) (OCLC 18568181, 10 locaties in de Verenigde Staten, 2 in Engeland (beide de microfilmversie betreffend: *Early American Imprints, Second Series*, nr. 10485). Hiervan verschenen in 1807 bij dezelfde uitgever nog twee herziene drukken, met een omvang van respectievelijk 312 en 348 pagina's (OCLC 2764346 en 2856965). Zie ook R.R. Shaw & R.H. Shoemaker, *American bibliography, a preliminary checklist for 1801-1819* (1958), nrs. 10485, 12661 en 12666. De titel doet enigszins denken aan het begin van de titel van de zeer incomplete *Dialogues*-editie van A. Johnstone te Edinburgh (1821), luidende: *A history of the Bible, and of the Jews, to their dispersion at the*

world wide web kwam ik twee dagen voor de ultieme deadline van deze *Bijdragen* in het bezit van een exemplaar van de tweede herziene en uitgebreide editie uit 1807.⁵⁸ Het blijkt dat Gillet een bewerking heeft gemaakt van de Engelse *Dialogues*-vertaling. De tekst is hier en daar bekort en enigszins veranderd, vooral door de oorspronkelijk tamelijk korte clausen van de *Pilgrim* en zijn gesprekspartners in langere onder te brengen, c.q. samen te vatten, wat ten koste is gegaan van de levendigheid van de gesprekken en waardoor tevens de focus van de tekst vrijwel volledig op de zakelijke informatie is geconcentreerd. Ook heeft Gillet de derde gesprekspartner, Simon Cleophas, vervangen door de apostel Johannes.⁵⁹ Naar schatting is evenwel zo'n 80 tot 85% van de oorspronkelijke Schabaelje-tekst van de Engelse *Dialogues* gehandhaafd gebleven. Gillet heeft zich dus als redacteur weliswaar veel vrijheden veroorloofd, doch niet zodanig dat Schabaelje's verhaal niet meer te herkennen zou zijn – in tegendeel: de *Dialogues*-tekst is in overwegende mate letterlijk overgenomen. Geheel voor rekening van Gillets eigen creativiteit is het vervolg dat hij er heeft aangebreid en waarin de *Pilgrim* een dialoog voert met 'Melancthon'. Daarin wordt de verdere geschiedenis van christendom en jodendom, alsmede de opkomst van het mohammedanisme behandeld tot en met de Reformatie.⁶⁰ Deze tweede herziene druk bevat tenslotte ook nog een aanvulling die de *Present state of the Christian Religion throughout the world* behandelt en waarin, zeker met betrekking tot de Nederlanden, en de verspreiding van het

destruction of Jerusalem in dialogues between a Pilgrim ... (zie Bijlage 2, nr. B15). Het is dan ook niet uitgesloten dat Gillet hiervan een eerdere, mij vooralsnog onbekende druk die van vóór 1806 dateert, tot voorbeeld heeft gehad.

58 De titel luidt: *HISTORY OF THE BIBLE AND JEWS, WITH REMARKS UPON THE RISE AND PROGRESS OF MAHOMETANISM AND POKERY, AND UPON THE PRESENT STATE OF THE CHRISTIAN RELIGION THROUGHOUT THE WORLD. II. EDITION. REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED BY REVEREND E. GILLET, OF HALLOWELL. ADAPTED FOR THE USE OF SCHOOLS. PRINTED FOR EZEKIEL GOODALE, BOOKSELLER AND STATIONER, HALLOWELL, MAINE; FOR SALE BY HIM, AT THE HALLOWELL BOOKSTORE, SIGN OF THE BIBLE, AND FOR SALE BY THOMAS & WHIPPLE, NEWBURYPORT. BENJAMIN EDES, PRINTER, AUGUSTA, 1807. 12°: (4) 5-340, 305-312 p.* Via de website van Abebooks.com kon het verworven worden bij Gately Bros Books te Marlboro, Maine (Verenigde Staten).

59 In de *Preface* wordt de aanwezigheid van Johannes als volgt verantwoord: 'It will appear, in the course of this work, that the apostle John, is represented as being at Jerusalem, in his old age. This involves no impossibility, even tho it be allowed that accounts are accurate, which state that he died at Ephesus.' De indeling van de tekst is, afgezien van de persoonsverwisseling, overigens conform Schabaelje's opzet: p. 5-26: *Pilgrim* en *Adam*; 27-61: *Pilgrim* en *Noah*; 62-127: *Pilgrim* en *John*, part I; 128-157: idem, part II; 158-237: idem, part III; 238-287: idem, part IV.

60 'A Dialogue between the *Pilgrim* and *Melancthon*, in the sixteenth century', p. 288-303. Philipp Melancthon (1497-1560), was als reformator en opsteller van de Augsburgse confessie lange tijd een medestrijder van Luther, maar gaandeweg verwijderde hij zich van diens opvattingen, vooral met betrekking tot zijn avondmaalsleer die naar de calvinisten overhelde, zodat hij uiteindelijk als een afvallige van de lutherse leer werd beschouwd. Melancthon vertelt *Pilgrim* ook over de Reformatie, waarbij echter geen enkele plek is ingeruimd voor het anabaptisme.

christendom in het dan nog deels ongekerstende Amerika, interessante observaties voorkomen.⁶¹ Hoewel Gillet in het voorwoord, evenals zijn Engelse voorgangers, op geen enkele wijze aan Schabaelje's auteurschap refereert, deelt hij over de herkomst en het beoogde gebruik van het werk het volgende mee:

The greater part, in substance, of what is here offered to the public, was written originally in Dutch, and passed thro various editions in that, and in other languages into which it was translated. It appears, in its present form, with alterations, retrenchments, and considerable additions, accomodated to the use of schools in America: tho at the same time may be instructive and useful to persons in any condition of life.

Wat de receptiegeschiedenis van de *Lusthof*-dialogen in Amerika betreft, zorgt deze Gillet-onderneming er dus voor dat de introductie van het boek in een evident niet-doopsgezinde, Engelstalige omgeving opnieuw tegen het licht zal moeten worden gehouden, temeer omdat ze reeds zesentwintig jaar eerder plaats vond dan de tot dusver bekende, eerste Amerikaans-Engelse vertaling, de *Pilgrim Soul* van 1833, waarvan de doperse setting al evenmin helder was.⁶²

Mocht een promovendus in 1988 ooit al eens de illusie hebben gekoesterd zo'n beetje 'alles' over de Schabaeljes in twee dikke boekdelen te hebben bijeengebracht, dan is hij door de werkelijkheid van zo'n vijftien jaar voortschrijdende inzichten en technologieën frisjes uit de droom geholpen.⁶³ Gelukkig maar, want het maakt de betekenis van het werk van Jan Philipsz er alleen maar groter door en het werk van een historicus en boekenverzamelaar des te interessanter.

61 *History of the Bible*, 315: 'Holland was the place, it will recollect, where our forefathers found a refuge from the storms of persecution. And it was then as distinguished for the purity and fervor of its religion, as for its principles of humanity. In later years, it has been thought, that they have too much neglected the practical part of religion, and in some sense have "held the truth in unrighteousness." But this remark may be too justly applied to many parts of christendom.' Deze toevoeging loopt van p. 305 tot 340 (C t/m E-katern). Daarna herneemt het oorspronkelijke C-katern zich van de eerste twee edities, beginnend eveneens op p. 305, dat op acht pagina's een voorraadlijst van boeken bevat die bij boekhandelaar Ezekiel Goodale te verkrijgen zijn.

62 Visser, *Broeders in de Geest* I, 368.

63 Zo dient ook nog een correctie te worden aangebracht in de beschrijving van item nr. 38/4 van Visser, *Broeders in de Geest* II, Bijlage IIb, 255. Daarvan luidt de titel inderdaad *THE PILGRIM SOUL*, doch het boek was in 1837 niet gedrukt door Johnston & Stockton te Pittsburgh (PA), maar door William Allinder, eveneens in Pittsburgh. Exemplaren ervan bevinden zich in: Edwardsville (IL): Southern Illinois University (USA): BV5080.S2651837; Northhampton (MA), Smith College Libraries: 244 Sch 11p; Harvard University, Widener (MA): KD 24665. (OCLC 25757328).

Bijlage

Supplement op de 'Druk- en verspreidingsgeschiedenis van de *Lusthof des Gemoets*'

Deze bijlage biedt een aanvulling op de bibliografie van *Lusthof*-drukken in Bijlage IIa en IIb van Visser, *Broeders in de Geest*, II, 225-246 en 246-259. Voor de gehanteerde wijze van beschrijving en verwijzing zij aldaar verwezen naar pagina's 225-227, en voor de afkortingen van de locaties naar pagina's 193-194.

1a. Nieuw getraceerde *Lusthof*-drukken,

Ten einde de bestaande, zoveel mogelijk chronologisch bepaalde nummering van de oorspronkelijke lijst te handhaven, zijn de nieuw toe te voegen nummers aangevuld met een letter. De referentie 'Maatschoen' verwijst naar vermelding in de boven besproken veiling-catalogus van *Boeken in veelerleye Faculteiten en Taalen* van Gerardus Maatschoen (Amsterdam, [1752]).

4A. 1638:

I [gr.] *LVST HOF des Gemoets inhoudende uerschejden. Geestelicke Oeffeningen Met noch drie Collatien der wandelende Ziele met Adam Noah, ende Symeon Cleophas. Tot stichtinge gestelt door I.P.S. Inde Ryjß By Claes Iacobss wonende inden Ryjpen Ogst* [sic]

col.: *Te HAERLEM, Gedruct by Thomas Fonteyn, Boeckdr[uc]ker inde Bartel-joris-straet/ inde [gekroon]de Boeckdruckery. Anno I[638].*

12°: A-2D¹², (8) 1-603(35) p.

ex.: DGA: OK 65-1500 (aankoop 1998)

opm.: voorr. B/ LdG7/ Adam/ Noah/ SC1-IV/reg./ 6 gravures.

Dit exemplaar volgt chronologisch na de composieteditie van 1638: het vervolgdeel, p. II t/m 2D12 is eveneens van hetzelfde zetsel (zie nr. 4. 1638 sub 4b); het daaraan voorafgaande deel (p. A2-H12) is opnieuw gezet en qua lay-out en typografie nu in harmonie met het (reeds eerder gedrukte) vervolgdeel. Voor de titelgravure is de plaat van nr. 1 gebruikt.

4B. 1639:

I [dr.]: *LVST HOF des GEMOETS Inhoudende verscheyden geestelijke Oeffeninghen, Met noch twee Collatie[n] der wandelende ziele met Adam en Noah, Vervatende de gheschiedenisse des eersten werelts tot stichtinghe ghestelt door J.P.S. Desen lesten druck vermeerdt met verscheyden Figuerkens.*

Tot Amsterdam. By Iacob Aertz. Colom. Anno 1639.

12°: A-G¹²H⁶, (8) 1-172 p.

ex.: DGA: OK 65-1501 (aankoop 2000)

opm.: voorr. a1/ LdG6/ Adam/ Noah; 7 gravures. Mogelijk ontbreekt een gegraveerd titelblad, alhoewel dat blijkens de collatieformule niet voor de hand ligt. Vgl. nr. 2 voor een niet getraceerde Colom-editie uit 1637.

9A. 1644:

I [gr.3]: *LUST HOF des Gemoedts Inhoudende verscheyden Geestelycke Offeninghen* [sic]. *Met noch drie Collatien der Wandelende ziele met Adam en Noah. Ende. Symon Cleophas. Tot stichtinge gestelt. Door. I.P.S.*

Tot Rotterdam By Pieter van Waesberge Boeckverkoper op't Steijger in de Swarte Klock.

II [dr., p. H12r]: *VERVOLGH Der COLLATIEN, Vande Wandelende Ziele met Symeon Cleophas ... Tot Dordrecht. Gedrukt/ By Jacob Cornelissz. Braat, woonende op de Oude Bree-straet/ In de Werelt vol Druck/ 1644.*

col.: *Tot Dordrecht. Gedrukt/ By Jacob Cornelissz. Braat, woonende op de Oude Bree-straet/ In de Werelt vol Druck/ 1644.*

12°: A-2C¹², (10)1-180(2)183-589(25) p.

ex.: KB Kopenhagen: 95,52

opm.: voorr.b/ LdG7/Adam/ Noach/ SCI-IV/ reg.; 11gravures.

23A. 1651:

... (?) (Dordrecht, [Jacob Braat? – zie nr. 24])

ref.: Maatschoen 261, nr. 305

23B. 1651:

I [gr.3]: *LVST HOF des Gemoets Inhoudende Verscheyden Geestelycke Offeninghen* [sic]. *Met noch drie Collatien der Wandelende ziele met Adam en Noah ende Symeon Cleophas tot stichtinge gestelt door IPS*

TOT UTRECHT, Gedrukt BY LAMBERT ROECK Wonende inde lange Nieustraet 1651

II [dr., p. H12r]: *Vervolgh der Collatien, VANDE Wandelende Ziele, met Symeon Cleophas. Verhandelende de Gheschiedenissen des Ouden Testament van Abraham af tot op de Destructie Ierusalems toe. Vermeerdert met meer Kopere Plaelgens als oyt voor dese gedrukt.*

TOT UTRECHT, Gedrukt by LAMBERT ROECK, wonende inde Lange-Nieustraet, 1651

col.: *TOT UTRECHT, Gedrukt by LAMBERT ROECK, Wonende inde Lange-Nieustraet, 1651.*

12°: A-2C12, (10)1-180(2)183-589(25) p.

ex.: Museum Catharijneconvent: 66 F 15 [BMH od 2955]

ref.: J. Kerkhoff, T. Kootte en M. Wogens, *Geloven in verdraagzaamheid? Voorwerpenlijst* [bij de tentoonstelling t.g.v. de herdenking van de Vrede van Munster 1648] (Utrecht, 1998), 16, nr. 84.

opm.: voorr. a1/ LdG7/ Adam, Noach, SCI-IV/ reg.; 11 gravures.

25A. 1656:

I [hs.4]: *Lusthof des GEMOEDS: Inhoudende verscheyde Geestelijcke Oeffeningen. Met noch Twee Collatien der Wandelende Ziele: met Adam en Noah. Tot stichtinge ghestelt, Door I.P.S.*

t'AMSTERDAM, Gedrukt by Jan Bouman, Boeckverkooper opt Water / inde Lelye onder de Doornen / 1656

12°: [A-H]¹² (10)1-180 p.] slechts de katernen A, B en H zijn aanwezig

ex.: BVU: (schenking bij legaat)

opm.: voorr. a1/ [LdG 7/ Adam/ Noach; 5 gravures]. Mij meegedeeld door dr. W. Heijting bij brief d.d. 09-08-2000.

29A. 1661:

... (?) (Dordrecht, [Jan Barentsz Smient? – cf. nr. 28])

ref.: Maatschoen 261, nr. 305

32A. 1669:

1b [dr.]: *Den vermeerderden LUST-HOF Des GEMOETS, Met de Collatien der Wandelende ziele met Adam, Noah, en Symeon Cleophas: Waer in sommige Historien, als van Jacob, Joseph, en andere, wijsloopiger sijn uytegebreydt. Daer-benevens het heele Werck met veel kopere Figuren verciert en verlicht. Alles door den Autheur Jan Philipsz. Schabaelje korts voor sijn overlijden gedaan en overzien, en naar sijn doot in 't light gegeven.*

t'AMSTERDAM, By Jan Rieuwertsz. Boekverkooper in de Dirk-van-Assen-steegh, in 't Martelaars-Boek. 1669.

col.: *Men vindtse te koop tot Amsterdam/ by de Weduwe en Erfgenamen van den Auteur, woont in de Lange-straet/ naest de witte Rooster.*

8°: A-2N⁸, (8)1-537(31) p.

ex.: DGA: OK 65-1502 (aankoop 1995)

opm.: Dit is een titeluitgave van de door Schabaelje zelf herziene, door zijn weduwe uitgegeven en door Tymon Houthaak gedrukte editie van 1656 (zie nr. 27). De gegraveerde titelpagina is afwezig, c.q. ontbreekt.

34A. z.j. (ca. 1680):

I [hs.2+dr.]: *LUST-HOF des Gemoedts. Inhoudende verscheyden Geestelycke Oeffeningen. Met noch drie Collatien der Wandelende Ziele Met Adam, Noah ende Symon Cleophas. Vervatende de gheschiedenissen des Oude en Nieuwe Testaments, en verdere saken. Door J.P.S.*

T'Amsterdam, by Michiel de Groot.

12°: A-2B¹², (12)1-589(1)* p.

ex.: DGA: OK 65-1503 (aankoop 1999)

opm.: voorr.a1/ LdG7/ Adam/ Noach/ SCI-IV; 11 houtsneden: 63=105=181=279=493. Onderste houtsneeblokje titelpagina betreft andere voorstelling dan van nr. 34 (Christus biddend in Gethsemane, i.p.v. stadsgezicht). A t/m H12 nieuw zetsel t.o.v. nr. 34: houtsnede op p. 149 is anders en groter dan die van nr. 34; zetsel van de rest identiek aan nr. 34; p. 416 foutief genummerd als 461, p. 417 idem als 317, conform nr. 34.*) paginanummers 253 en 254 (afwezig) zijn doorgenummerd als 255 en 256.

35A. 1680:

... (?) (Dordrecht)

ref.: Maatschoen 261, nr. 305

41A. 1692:

I [gr.3]: *LUSTHOF DES GEMOETS. Inhoudende Verscheyden Geestelycke Oeffeningen Met noch drie Collatien der wandelende Ziele met Adam, Noach en Symeon Cleophas. Tot Stichtinge gestelt door I.P.S. Den lesten druck van veel fouten verbeterd, en met 3. Copere Platen vermeerdert.*

T' AMSTERDAM, Gedruckt by Gysbert de Groot, Boeckverkooper inde groote Bybel. Anno 1692.

12°: A-2B¹², (12)1-589(1)* p.

ex.: UBA: OK 89-1 (aankoop 1989)

opm.: voorr.a2/ LdG7/ Adam/ Noach/ SCI-IV; 11 houtsneden: 63=105, 181=279=439=493; titelgravure is aangepaste versie van nr. 34. T.o.v. nrs. 34, 35 en 36 geheel nieuw zetsel. *) als nr. 34

41B. 1692:

I [gr.3]: *LUSTHOF DES GEMOETS. Inhoudende Verscheyden Geestelycke Oeffeningen Met noch drie Collatien der wandelende Ziele met Adam, Noach en Symeon Cleophas. Tot Stichtinge gestelt door*

I.P.S. Den lesten druck van veel fouten verbeterd, en met 3. Copere Platen vermeerderd.

T' AMSTERDAM, Gedrukt by Gysbert de Groot, Boeckverkooper inde groote Bybel. Anno 1692.

12°: A-2B¹², (12) 1-589(1)* p.

ex.: DGA: OK 65-1504 (aankoop 1994)

opm.: voorr.a2/ LdG7/ Adam/ Noach/ SCI-IV; 11 houtsneden: 63=105=181=279=439=493; titelgravure is identiek aan nr. 41A; p. A2 t/m H12 geheel nieuw zetsel, met van de andere De Groot-edities zeer afwijkende houtsneden op p. 73 en 78; rest van het zetsel identiek aan nr. 41A. *) als nr. 34.

58A. 1729:

... (?) (Utrecht)

ref.: Maatschoen 261, nr. 305

59A. 1735:

... (?) (Utrecht)

ref.: Maatschoen 261, nr. 305

65A. 1742:

... (?) (Utrecht)

ref.: Maatschoen 261, nr. 305

65B. 1742:

I [hs.4+dr.] LUST-HOF DES GEMOETS, Inhoudende verscheide Geestelyke Oeffeningen, Met noch Drie Collatien der Wandelende Ziele met Adam, Noach, en Symon Cleophas. Tot stichtinge gestelt door J.P.S. Den lesten Druk, met Figuren.

Te DORDRECHT, Gedrukt by HENDRIK WALPOT, Boekverkooper over t Stadthuys. 1742.

12°: A-H¹², (12) 1-180

ex.: DGA: OK 65-1182 (aankoop 1973)

opm.: voorr.a2/ LdG7/ Adam/ Noach; 5 houtsneden; ander zetsel en deels andere houtsneden t.o.v. nr. 71, p. A2 t/m H12. Dit exemplaar was destijds bij de samenstelling van de bibliografie, tussen 1983-88, als nog niet gecatalogiseerde acquisitie niet beschikbaar.

77A. [ca. 1774-1794]:

I [hs.4+dr.] LUSTHOF Des Gemoeds, Inhoudende verscheyde Geestelijke [sic] Oeffeningen: Met noch Drie Collatien der Wandelende Ziele met Adam, Noach, en Symon Cleophas. Tot stichtinge gestelt door I.P.S. Den lesten Druk, van vele fouten verbeterd, en met Figuren verciert.

t' Amsterdam, By de Erve H: van der Putte, Bastiaan Boekhout, Boek-en-Papier-Verkoopers op't Water, in de Lootsman.

12°: A-H¹², (10) 1-182 p.

ex.: DGA: OK 65-1505 (aankoop 1999).

opm.: voorr. a1/ LdG7/ Adam/ Noach/ SCI: p. H10^v-12^v (zie nr. 57); 6 houtsneden: 63=73=104. I van hetzelfde blok gedrukt als nr. 68. Ten opzichte van nr. 78 (van de zelfde uitgeverscombinatie) bestaat de hele tekst uit nieuw zetsel. Wegens de overwegende dominantie van een s-voorkur in z-positie in deze editie, idem *ey* boven *ei*, alsmede enkele zetfouten die in nr. 78 zijn verbeterd (bijv. p. 149: 'aanhingen-' is in nr. 78 correct weergegeven als: 'aanhingen. '), lijkt ze chronologisch aan nr. 78 te zijn voorafgegaan. De houtsnede op p. 178 en het eindvignetje verschillen van nr. 78.

1b. aanvullingen op de reeds bestaande beschrijvingen

Onderstaande aanvullingen met betrekking tot titels, vindplaatsen en verwijzingen zijn gebaseerd op acquisities van de Doopsgezinde Bibliotheek en enkele elders aan het licht gekomen drukken, waarvan tot dusver geen exemplaren bekend waren. De nummering verwijst naar de bestaande al dan niet summieri beschrijvingen in de oorspronkelijke lijst van Bijlage IIa.

7. 1643:

I [gr.3]: *LU[ST H]OF des Ge[moets] [inhou]dende ver[schey]den geestelyck[e] oefeningen me[t] noch [dr]ie collatien der [wan]delende ziele met [Ada]m en Noa[h, en] de Sijmeon [Cleop]has / [tot st]icht[inge] gestelt [door] I.P.S.
Rotterdam, Pieter van Waesberghe, 1643*

II [dr., p. H12r]: *Vervolgh der Collatien vande wandelende ziele met Symeon Cleophas ...*

12°: A-2C¹², (10) I-589(25) p.

ex.: UBU: ALV 69-71 (Bibl. Thomaasse)

ref.: Schagen/Cuperus; Maatschoen 261, nr. 305

opm.: voorr.b/ LdG7/ Adam/ Noach/ SCI-IV/ reg.; 11 gravures. Titelpagina beschadigd; ontbreken p. 145-148 en 493-494.

24. 1653 + 31. 1667:

I: *LVST-HOF des. Gemoets. ...* (Dordrecht, Jacob Rijffersz, 1653) [zie nr. 24]

II: *Vervolgh der COLLATIEN ...* (Dordrecht 1667 / col.: Symon Onder de Linde, 1667) [zie nr. 31.1]

ex.: DGA: OK 65-1506 (aankoop 1994)

opm.: het eerste deel, p. A1 t/m H12, is identiek aan eerste deel van nr. 24 (DGA: OK 65-1165); de rest is identiek aan nr. 31 (UBA: 1057 G 35).

37. 1683:

LUST-HOF GEMOEDTS. ... (Amsterdam, Sander Wijbrantsz & Jan Blom)

ex.: UBA: 346 J 23; BRA [ontbr. A1/ incompleet]/ KBG/ MSH/ UBN/ UBU [incompleet]/ pc8/ DGA:

OK 65-1447 (aankoop 1993)

opm.: gegraveerde titelpagina van DGA-exemplaar ontbreekt.

38. 1683:

LUST-HOF DES GEMOEDTS ... (Utrecht, J. van Poolsum)

ex.: FGL: 3203 C 31; DGA: OK 65-874 (aankoop 1989)

ref.: Schagen/Cuperus; Muller/De Vries/Scheepers, p. 117, nr. 621a.; Maatschoen 261, nr. 305.

opm.: 11 houtsneden: 63=105=181=279=439=493. Cf. oorspronkelijke opgave van identieke houtsneden.

45.1. 1703:

Den Vermeederden LVST HOF ... (Utrecht, wed. J. van Poolsum)

ex.: MLN: 242 Sch11 1703; DGA: OK 65-1507 (aankoop 2000)

ref.: MB 3912; Schagen/Cuperus; OCLC 11895145; Maatschoen 261, nr. 305

opm.: zie de beschrijving bij nr. 45.

45.2. 1703:**Ia** [gr.+3, frontispies zonder titelaanduiding]:*t'UTRECHT Gedrukt Bij de weduw Van. J. VAN POOLSUM. 1703***ex.:** DGA: OK 65-1508 (schenking Hartong, 1996)**opm.:** collatieformule identiek aan 45[.1]; gedrukte titelpagina ontbreekt; zelfde zetsel als 45[.1]; 11 oavures in plaats van houtsneden(!): 63=105=181=493. Frontispies is dezelfde als nr. 37, met gewijzigd impressum.**58. 1729:***LUST-HOF DES GEMOETS ...* (Amsterdam, Erve Wed. G. de Groot)**ex.:** pc 13; BKL [ontbr.: A1]; DGA: OK 65-1242 (aankoop 1990)**ref.:** Schagen/Cuperus**opm.:** Zie opm. bij nr. 58; van ex. DGA ontbreekt 2B12: p. 589 en blanco verso met boekenlijst.**72. 1762:****I** [hs.4 + dr.] *LUST-HOF DES GEMOETS, Inhoudende verscheide Geestelyke Oeffeningen. Met noch Drie Collatien der wandelende Ziele met Adam, Noach, en Symon Cleophas. Tot Stichtinge gestelt door J.P.S. Den laatsten Druk, met Figuren.**Te DORDRECHT, Gedrukt by ADRIAAN WALPOT, Boekverkooper over't Stadhuy's 1762.*12°: A-2B¹², (12)1-589(1)* p.**ex.:** pc9 [ontbr.: A1]; UBN [ontbr.: A1, A12, G1, G12, Q9-11]; DGA: OK 65-1509 (aankoop 2000)**opm.:** voorra.2/ LdG7/ Adam/ Noach/ SCI-IV; 11 houtsneden: 63=73, 279=493. Vgl. de opmerkingen t.a.v. de toeschrijving aan Adriaan Walpot en de datering op ca. 1765 bij nr. 72, omdat destijds een compleet exemplaar, inclusief titelpagina, niet beschikbaar was. De datering aldaar op 'ca. 1765' dient dus vervangen te worden door: 1762. *) als nr. 34.**75. 1773:****I** [hs.4+dr.]: *LUSTHOF DES GEMOEDS ...* (Dordrecht, Adriaan Walpot, 1773)**ex.:** GAD: 77-105; MHG; DGA: OK 65-1530 (aankoop 2001)**opm.:** Zie opm. bij nr. 75. In afwijking van het daar met betrekking tot de illustraties gesignaleerde, zijn in het ex. DGA op de volgende pagina's overeenkomstige houtsneden gebruikt: 63=73, 105=333, 149=439, 279=493.**2. Nieuw getraceerde Dialogues-drukken, de anonieme Engelse vertaling van de dialogen van de Vermeerderde Lusthof des Gemoets**

De beschrijvingen zijn grotendeels gebaseerd op de bibliografische gegevens die vermeld worden in het Britse COPAC en het Amerikaanse OCLC-systeem, alsmede andere via Internet geraadpleegde bibliotheekbestanden. Slechts drie beschrijvingen berusten op autopsie. Binnen de systematiek van Bijlage II van Visser, *Broeders in de Geest*, II, 223-268, zou deze nieuwe reeks *Dialogues*-drukken ingevoegd moeten worden na nummer 34, pagina 254, van de *German and English translations*, 246-259. Ter onderscheiding van de Amerikaans-Engelse edities gaat de nummering vooraf door de letter B (= Brits-Engelse). Voor de titelbeschrijvingen die op autopsie berusten, is de eerder gebruikte methode gehandhaafd (o.a. met betrekking tot de weergave van kapitalen); de overige titelbeschrijvingen zijn gestandaardiseerd weergegeven. De vermelding van vindplaatsen beperkt zich voornamelijk

tot de Europese collecties; van de Noord Amerikaanse locaties wordt enkel het aantal opgegeven, waarbij verwezen wordt naar het OCLC-recordnummer, behalve wanneer het een uniek exemplaar betreft.

B1 1769:

DIALOGUES BETWEEN A PILGRIM, ADAM, NOAH and CLEOPHAS, CONTAINING The HISTORY of the BIBLE, and of The Jews, Till the final Destruction of the TEMPLE of JERUSALEM. With which are connected, in a Chronological Order, THE Most remarkable Events of Profane History: INTERSPERSED WITH Answers of Objections, Illustrations of Difficulties, and practical Reflections: The Whole in a plain, entertaining Manner; BEING Adapted for Schools, and the Middling Class of People. With a list of the Authors from whom the Materials have been collected. Now first Translated from the Thirteenth EDITION of the Original DUTCH.

LONDON, Printed for T. BECKET and P.A. DE HONDT in the Strand. M DCC LXIX.

8°: (6) 338 (2) p.

ex: Amsterdam, Bibliotheek Vrije Universiteit: XP.01479; London (GB): British Library: 4516.b.26; Scottsville (SA), University of Natal, Cecil Library: MA 823.6; VS 3 locaties.

ref.: Aanwinsten Oude Drukken. Bibliotheek, Afdeling Handschriften en Oude drukken. Studiecentrum voor Protestantse Boekcultuur. Nieuwe serie afl. 45, najaar 2002 (Amsterdam, Vrije Universiteit, 2002), 53; OCLC 19561058

opm.: Aan de titel van het VU-exemplaar gaat een ingeplakte, anonieme gravure vooraf (Christus' wonderbaarlijke genezing). Een voorwoord ontbreekt, maar is mogelijk ooit wel voorzien, gezien in alle exemplaren een A-katern ontbreekt. De tekst begint op p. 1 van het B-katern en kent de volgende indeling: 1-26: 'Dialogue between A Pilgrim and Adam'; 27-67: 'Dialogue between The Pilgrim and the Patriarch Noah'; 68-148: 'Dialogue III. Between the Pilgrim and Simon Cleophas. In Two [sic] Parts'; 149-182: 'Dialogue III. Part the Second'; 183-284: 'Dialogue III, Part the Third'; 285-338: 'Dialogue III, Part the Fourth'; [339]: 'Books from which is extracted the Substance of these Dialogues'; [340]: blanco. Provenances van het VU-exemplaar: Mary Constable (1803), John Leritcher, Binfield, Berks., en Mary Bentley, Tottenham. In de OCLC-vermeldingen wordt als auteur 'Adam' [!] opgevoerd. In de VS circuleert ook een kopie op microfilm van Woodbridge, CT Research Publications, Inc.: 'The Eighteenth Century', reel 145, nr. 11.

B2 17...:

Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah, and Simon Cleophas, containing the history of the Bible, and of the Jews, till the final destruction of the temple of Jerusalem: with which are connected in a chronological order, the most remarkable events of profane history.

Halifax, Published by M. Garlick & Co., [17-?].

8°: (4), 416 p.

ex: London (Ont., Can.), University of Western Ontario: BS549.D5

opm.: Geïllustreerde titelpagina; 11 prenten. In één band met (mogelijk binnen de collatie): Samuel Brett, *A true relation of the proceedings of the great Council of the Jews, assembled in the plains of Ajayday, in Hungaria ... to examine the Scriptures concerning Christ, October 12, 1650, by Sam. Brett there present; Sabatai Sevi, The counterfeit Messiah; or, False Christ of the Jews, at Smyrna, in the year, 1666; written by an English person of quality there resident; The anchorite's annotation of the back of the scroll or manuscript, of the Christian oconomy, found in the island of Patmos; A new historical catechism, containing answers to several questions in ancient history, &c; Publius Lentulus, Epistle to Rome, concerning Christ; The fatal and final extirpation and destruction of the Jews out of the empire of Persia, begun in 1663, and continuing till 1666, and the occasion thereof.*

B3 1801:

Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah & Cleophas: containing the history of the Bible, and of the Jews, till the final destruction of the Temple of Jerusalem: with which are connected, in a chronological order, the most remarkable events of profane history; interspersed with answers to objections, illustrations of difficulties, and practical reflections: the whole in a plain entertaining manner; being adapted for the use of schools and the middle class of people, and chiefly extracted from the most eminent and ancient authors. Originally translated from the Dutch.

Leeds: printed by E. Baines, for the editor; Asa Moor, 1801.

8°: (2) 327 p.

ex.: Leeds (GB): Brotherton Library, Special Collections Yorkshire: D-Cra-6.4 DIA

opm.: Het voorwoord van de samensteller is ondertekend door Asa Moor.

B4 1806:

Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah, and Cleophas: containing the history of the Bible, and of the Jews, till the final destruction of the Temple of Jerusalem ... To which is prefixed An historical catechism and the Christian oeconomy.

Halifax, J. & J. Nicholson, 1806.

8° (6) 337, 30, 30 p.

ex.: Denver (CO, VS): ILIFF School of Theology

ref.: OCLC 30967384

opm.: Geïllustreerd. The *National Union Catalog of pre-1956 imprints* maakt ook nog melding van een Nicholson-editie die op ca. 1800 gedateerd is, met de paginering: vi, 416, 28 (met dank aan Joe Springer). Niet duidelijk is of het beschreven exemplaar een corrupte titelpagina heeft, danwel een jaartal ontbeert. Vooralsnog houd ik het op een exemplaar van een editie uit 1816, die dezelfde paginering heeft (zie hierna nr. B11 en B11a).

B5 1808:

Scripture dialogues, or, dialogues between a Pilgrim and Adam, Noah, and Simeon Cleopas; containing the history of the Bible and of the Jews to their dispersion at the destruction of Jerusalem. With which are connected some of the most remarkable events in profane history, extracted from the best and most ancient authors. Originally translated from the Dutch. A new edition, carefully revised and corrected.

London, Printed for the editor by J. Hartnell and sold by Jones and Bumford ..., 1808.

8°: (8) 460 p.

ex.: London (GB): British Library: 1609/372; VS: 1 locatie

ref.: OCLC 6502984

B6 1808:

Scripture Dialogues; or, Dialogues between a Pilgrim and Adam, Noah, and Simeon Cleopas, containing the history of the Bible, and of the Jews, to their dispersion at the destruction of Jerusalem ... Originally translated from the Dutch. A new edition, carefully revised and corrected.

London, J. Burditt, 1808.

8°: viii, 460 p.

ex.: London (GB), British Library: 3129.ff.22 en 3128.dd.12

B7 1814:

Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah & Simon Cleophas, containing the history of

the Bible, and of the Jews, till the final destruction of the temple of Jerusalem; with which are connected, in a chronological order, the most remarkable events of profane history; the whole in a plain entertaining manner, and chiefly extracted from the most eminent and ancient authors. Originally translated from the Dutch. To which is annexed the Christian Economy, also a new historical catechism.

Leeds, printed by Davies and Booth. 1814

8°: 337, 30, 11, (6) p.

ex.: London (GB): British Library: RB.23.a.17435; Leeds (GB): Brotherton Library, Special Collections Yorkshire: D-Cra-6.4; Aberyswyth (GB): National Library of Wales; VS: 3 locaties

ref.: OCLC 1926890

opm.: 4 bladen met prenten ingevoegd en gegraveerde titelpagina.

B8 1815?:

Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah, & Simon Cleophas, containing the history of the Bible and of the Jews till the final destruction of the Temple of Jerusalem.

Leeds, Davies & Booth, [1815?]

8°: (vi), 337, 30, 11 p.

ex.: London (GB), British Library: 1509/1220

opm.: Een andere editie t.o.v. B7. Met prenten.

B9 18...:

Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah & Simon Cleophas, containing the history of the Bible, and of the Jews, till the final destruction of the Temple of Jerusalem.

Leeds, printed by J. Jackson. 18..

8°: (6) 337, 30, 10 (1) p.

ex.: York (GB), University of York Library: Y/CHA 155.9 DIA; VS: 1 locatie

ref.: OCLC 26972802

opm.: 6 illustraties (?); het exemplaar van de York Library heeft slechts de eerste 32 pagina's.

B10 1816:

Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah, & Simon Cleophas: containing the history of the Bible, and of the Jews till the final destruction of the temple of Jerusalem; translated from the Dutch. To which is annexed, the Christian economy. Also the Infernal Conference; or, Dialogues of devils, by J. MacGowan.

Manchester: printed and published by J. Gleave, 1816.

8°: (3) 352, 24 p.

ex.: Oxford (GB), Bodleian Library: 141 i.472; Sydney (Aus), University of Sydney: RB 4716.38

opm.: Met prenten en portret van vermoedelijk John MacGowan (1726-1780), die tal van poemieken, theologische tractaten en bijbelse kinderboeken op zijn naam heeft staan.

B11 1816:

Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah, & Simon Cleophas: containing the history of the Bible, and of the Jews till the final destruction of the temple of Jerusalem. Translated from the Dutch. To which is annexed, the Christian economy. Also the Infernal Conference, or, Dialogues of devils. By J. MacGowan.

Manchester, printed and published by J. Gleave, 1816.

col.: Halifax: J. Nicholson & Co. Printers

8°: (6) 416, 28 p.

ex.: Edinburgh (GB): National Library of Scotland: AB.2.80.142

opm.: 12 bladen met prenten. Het deel *A new historical catechism* is aan het begin verkeerd ingebonden. De tekst van de *Infernal conference* ontbreekt. Met een toegevoegd vouwblad met illustraties. Zie voor John MacGowan B10. Zie eerder de opmerking bij B4 met betrekking tot mogelijk een tweede exemplaar van deze editie. Wel merkwaardig is de vermelding in het colofon van Nicholson als drukker van het boek, omdat blijkens het impressum Gleave zelf als drukker is opgetreden. De vraag doet zich derhalve voor of er een separate Nicholson-druk van 1816 heeft bestaan, waarvan het slot aan dit wellicht incomplete Gleave-exemplaar is toegevoegd (zie hierna B11a)? Evenmin is echter uitgesloten dat de catalogusgegevens van de *National Library of Scotland* onbetrouwbaar zijn: de toegevoegde *Infernal Conference* van MacGowan zou een Nicholson-editie kunnen betreffen, met diens naam dus in het colofon.

[B11a 1816:]

[Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah, & Simon Cleophas: containing the history of the Bible, and of the Jews till the final destruction of the temple of Jerusalem ...]

Halifax: J. Nicholson & Co. Printers

8°: vi, 416, 28 p.

opm.: Zie de opmerkingen bij B4 en B11. Het betreft mogelijk een niet getraceerde druk, dan wel een 'ghost'.]

B12 1817:

Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah, & Simon Cleophas: containing the history of the Bible, and of the Jews, till the final destruction of the temple of Jerusalem ...

Nottingham, R. Dowson, 1817.

8°: 338, 30, 12 p.

ex.: Denver (CO, VS), Archbishop Vehr Theological Library

ref.: OCLC 21798324

opm.: 11 bladen met illustraties. Bevat voorts: *The Anchorite's annotation*, *The Christian economy* en een *New historical catechism*.

B13 1818:

DIALOGUES BETWEEN A Pilgrim, Adam, Noah, & Cleophas, CONTAINING THE HISTORY OF THE BIBLE, AND OF The Jews, TILL THE FINAL DESTRUCTION OF THE TEMPLE OF JERUSALEM. TRANSLATED FROM THE DUTCH. TO WHICH IS ANNEXED THE CHRISTIAN ECONOMY, ALSO A NEW HISTORICAL CATECHISM.

NOTTINGHAM: PRINTED AND SOLD BY R. DOWSON. 1818.

col.: R. Dowson, Printer, Nottingham.

8°: vi, 338, 30, 12 p.

ex.: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Doopsgezinde Bibliotheek: O 65-1730 (aankoop 2001)

opm.: 4 (van de 7) ingevoegde bladen met gravures, t.o. de titelpagina, p. 52, 117 en 225. Zie de 'Directions to the binder' aan het slot. De inhoud bestaat uit: 'Contents' (iii-vi), 'A Dialogue between a Pilgrim and Adam' (1-26), 'Dialogue between a Pilgrim and Noah' (27-67), 'A Dialogue between a Pilgrim and Simon Cleophas in two parts [= 'Part I'] – section I' (68-115), idem – 'section II' (115-147), 'A Dialogue between a Pilgrim and Simon Cleophas in four parts – Part II (148-182), idem – 'Part III' (183-282), idem – 'Part IV' (283-337). 'The Anchorite's Annotation' (1-2), 'The Christian Economy' (2-30), 'A New Historical Catechism, Containing Answers to several Questions in Ancient History, &c' (1-11) en 'Directions to the binder' ([12]). In één band met: Philip Doddridge, *The Rise and Progress of Religion in the Soul; Illustra-*

ted in a course of Serious and Practical Addresses; Suited to Persons of every Character and Circumstance: With a Devout Meditation or Prayer to Each Chapter. A New Edition. To which is added, A Sermon on the Care of the Soul. Nottingham, R. Dowson. 1816 (met voorin een medaillonportret van Doddridge). Provenance op achterste schutblad: 'Mary Fewster July 28th 1843. The gift of her Affectionate Parents, Thomas & Mary Fewster.'

B14 ca. 1818:

Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah and Simon Cleophas Containing the history of the Bible and of the Jews. Translated from the Dutch. To which is annexed, the Christian Economy ... by J. MacGowan.

Manchester [ca. 1818].

8°: ... p.

ex.: Keele (GB), Keele University Library (GB): BS448

opm.: Op de rug: 'Sacred dialogues'. Vermoedelijk in één band met: *Infernal Conference, or, Dialogues of devils* van John MacGowan, aan wie ook de *Dialogues between a Pilgrim* is toegeschreven. Zie eerder B10 en B11. In één band met: S.A. Gessner, *The death of Abel. Trans. From the German, with original notes, by F. Shoberl*, London [1813].

B15 1821:

The history of the Bible, and of the Jews, to their dispersion at the destruction of Jerusalem in dialogues between a Pilgrim and Adam, Noah, and Simon Cleophas ...

Edinburgh, A. Johnstone 1821.

8°: 36 p.

ex.: Edinburgh (GB), National Library of Scotland: APS.1.80.134

opm.: Aanduiding op de titelpagina: 'New edition, with alterations'. Incompleet exemplaar, waarvan enkel 'Part I' aanwezig is.

B16 1823:

DIALOGUES BETWEEN A Pilgrim, Adam, Noah & Simon Cleophas, CONTAINING THE HISTORY OF THE BIBLE, AND OF The Jews, TILL THE FINAL DESTRUCTION OF THE TEMPLE OF JERUSALEM. TRANSLATED FROM THE DUTCH. TO WHICH IS ANNEXED, THE CHRISTIAN ECONOMY. ALSO THE Infernal Conference; OR DIALOGUES OF DEVILS. BY J. MACGOWAN.

Manchester, PRINTED AND PUBLISHED BY J[oseph]. GLEAVE, No. 191, Deansgate. 1823.

8°: (2) 1-352, 15-34 (4) [= 386] p.

ex.: Amsterdam, Bibliotheek Vrije Universiteit: XU.00048

opm.: De paginering is corrupt: de 'Table of Contents' (iii-vi) is abusievelijk aan het eind ingebonden; p. 352 vervolgt zonder tekstverlies met p. 15-34. Bevat drie ingevoegde prenten (staalgravures), t.o.p. 53, 159 en 278. De inhoud komt overeen met die van B13, zij het dat in plaats van 'A New Historical Catechism' op p. 31-34 [=383-386] een gedicht voorkomt, getiteld: 'Confession of Sinn, With Hope of Pardon'. Aan het slot van de zeven delen van de *Dialogues* komt in kleiner lettertype een schematisch overzicht voor over de 'Seven ages of the world'. Het aanhangsel van John MacGowan, *Infernal Conference*, is de facto een separate uitgave, gedrukt en uitgegeven door Joseph Gleave te Manchester in 1816, met eigen titelblad en paginering (zie eerder B10, B11 en B14). De rugtitel luidt: 'MacGowans Dialogues'. Provenance: E.P. Burnett.

B17 1825:

Dialogues between a Pilgrim, Adam, Noah & Simon Cleophas, containing the history of the Bible, and of the Jews, till the final destruction of the temple of Jerusalem. Translated from the Dutch. To which is annexed, the Christian Economy. Also the Infernal Conference; or Dialogues of Devils. By J. MacGowan.

Manchester, Printed and published by J. Gleave and Son, 1825.

8°: 372 p.

ex.: Oxford (GB), Bodleian Library: 106 e.98; VS: 1 locatie

ref.: OCLC 36849494

opm.: Het impressum van het werk van MacGowan heeft als jaartal 1816 (zie eerder B10, B11, B14 en B16). MacGowans werk ontbreekt in het Amerikaanse exemplaar (Public Library of Cincinnati).

3. Beknopt chronologisch overzicht van de *Lusthof*-drukgeschiedenis

a. Nederlandse drukken

Hoewel de opzet van dit overzicht voor zich spreekt, worden de volgende afkortingen en symbolen gebruikt ter onderscheiding van de verschillende *Lusthof*-componenten en edities. *I*: *Lusthof* eerste deel met enkel de dialogen met Adam en Noach, conform de eerste druk van 1635; *II*: *Lusthof* tweede deel, de uitbreiding met het vervolg der dialogen met Simon Cleophas, conform de vijfde druk van 1638 (wanneer beide onderscheidingen niet vermeld worden, betreft het een editie waarin beide delen – al dan niet als één geïntegreerd geheel – voorkomen); *Verm. I*: *Vermeerderde Lusthof* conform de door Schabaelje zelf herziene editie van 1656 – alle in 12°-formaat; *Verm. 2*: *Vermeerderde Lusthof* editie met Luyken-pretten, in 8°-formaat, conform de editie van 1706.

nieuw nummer	oorspr. nummer	jaar van uitgave	taal	plaats van uitgave, boekverkoper en/of drukker
1	<i>I</i>	1635	N	De Rijp, Claes Jacobsz (I)
2	<i>2</i>	1637	N	Amsterdam, Jacob Aertsz Colom (I)
3	<i>3</i>	ca. 1638	N	Amsterdam, Jan Albertsz (I)
4a	<i>4a</i>	ca. 1638	N	De Rijp, Claes Jacobsz (I)
4b	<i>4b</i>	1638	N	De Rijp, Claes Jacobsz / Haarlem, Thomas Fonteyn (II)
4c	<i>4c</i>	1638	N	De Rijp, Claes Jacobsz / Haarlem, Thomas Fonteyn
5	<i>4A</i>	1638	N	De Rijp, Claes Jacobsz / Haarlem, Thomas Fonteyn (nieuw)
6	<i>4B</i>	1639	N	Amsterdam, Jacob Aertsz Colom (I)
7	<i>5</i>	1641	N	Amsterdam, Jan Albertsz / Hoorn, Isaac Willemsz
8	<i>6</i>	1641	N	Haarlem, Hans Passchiers van Wesbusch
9	<i>7</i>	1643	N	Rotterdam, Pieter van Waesberghe
10	<i>8</i>	1643	N	Enkhuizen, J.J. K[r]amer (I+II?)
11	<i>9</i>	1643	N	Dordrecht, Michiel Feermans (I+II?)
12	<i>9A</i>	1644	N	Rotterdam, Pieter van Waesberghe / Dordrecht, Jacob Braat
13	<i>10</i>	ca. 1645	N	Amsterdam, Jan Albertsz
14	<i>11</i>	1645	N	Amsterdam, Jan Albertsz / Haarlem, Thomas Fonteyn
15	<i>12</i>	ca. 1646	N	Dordrecht, Pieter Loymans & Jacob Braat (I)
16	<i>13</i>	1646	N	Dordrecht, Pieter Loymans & Jacob Braat
17	<i>14</i>	1647	N	Dordrecht, Jacob Braat

18	15	ca. 1647	N	Dordrecht, Jan Barentsz Smient (I)
19	16	1647	N	Dordrecht, Jan Barentsz Smient
20	18	1648	N	Amsterdam, Theunis Jacobsz / Utrecht, Esdras Willemsz (I)
21	17	ca. 1648	N	Amsterdam, Theunis Jacobsz en/of Utrecht, Esdras Willemsz
22	19	1650	N	Haarlem, Wed. Hans Passchiers van Wesbusch (I)
23	20	1650	N	Amsterdam, Jan Jacobsz Bouman (I+II?)
24	21	1650	N	Dordrecht, Jan Barentsz Smient (I+II?)
25	22	ca. 1650	N	Utrecht, Willem Snellaert (I)
26	23	1650-51	N	Utrecht, Willem & wed. Esdras Snellaert
27	23A	1651	N	Dordrecht, [Jacob Braat?] (I+II?)
28	23B	1651	N	Utrecht, Lambert Roeck
29	24	1653	N	Dordrecht, Jacob Rijffersz & Jacob Braat (I [+II, 1651, 1663])
30	25	1655	N	Dordrecht, Jan Barentsz Smient
31	25A	1656	N	Amsterdam, Jan Jacobsz Bouman (I)
32	26	1656	N	Amsterdam, Jan Jacobsz Bouman
33	27	1656	N	Amsterdam, Wed. J.Ph. Schabaelje & Tymon Houthaek (Verm.1)
34	28	1658	N	Dordrecht, Jan Barentsz Smient
35	29	1661	N	Amsterdam, Jan Jacobsz & Broer Jansz Bouman
36	29A	1661	N	Dordrecht, [Jan Barentsz Smient?] (I+II?)
37	30	1662	N	Amsterdam, Wed. Theunis Jacobsz
38.1	31.1	1667	N	Dordrecht, Wed. Isaac Reysers & Simon Onder de Linde
38.2	31.2	1667	N	Dordrecht, Nicolaes Geerlingh (I)
39	32	1667	N	Dordrecht, J. Teglbergh (I+II?)
40	32A	1669	N	Amsterdam, Jan Rieuwertsz I (Verm.1)
41	33	ca. 1661-80	N	s.l., s.n. (I)
42	34	ca. 1680	N	Amsterdam, Michiel de Groot
43	34A	ca. 1680	N	Amsterdam, Michiel de Groot
44.1	35.1	1680	N	Amsterdam, Michiel de Groot (I)
44.2	35.2	1680	N	Amsterdam, Michiel de Groot
45	35A	1680	N	Dordrecht, s.n.
46	36	1683	N	Amsterdam, Wed. Michiel de Groot & Gijsbert de Groot
47	37	1683	N	Amsterdam, Sander Wijbrantsz & Jan Blom
48	38	1683	N	Utrecht, Jurriaen van Poolsum
49	39	ca. 1680-90	N	Amsterdam, [Wed. M. de Groot?]
50	40	1689	N	Utrecht, Jurriaen van Poolsum
51	40A	1692	N	Amsterdam, Gijsbert de Groot
52	40B	1692	N	Amsterdam, Gijsbert de Groot
53	41	1694	N	Amsterdam, Wed. Gijsbert de Groot
54	42	1696	N	Amsterdam, Wed. Gijsbert de Groot
55	43	1697	N	Amsterdam, Wed. Gijsbert de Groot
56	44	ca. 1687-99	N	Amsterdam, Barent Visscher
57.1	45.1	1703	N	Utrecht, Wed. Jurriaen van Poolsum
57.2	45.2	1703	N	Utrecht, Wed. Jurriaen van Poolsum
58	46	1706	N	Amsterdam, Jan Rieuwertsz II & Barent Visscher (Verm.2)
59	47	1708	N	Amsterdam, Wed. Gijsbert de Groot
60	48	1715	N	Amsterdam, Wed. Gijsbert de Groot
61	49	1717	N	Amsterdam, Wed. Gijsbert de Groot
62	50	1717	N	Utrecht, Jacob van Poolsum
63	51	1718	N	Utrecht, Jacob van Poolsum
64	52	1718	N	Amsterdam, Erven wed. Gijsbert de Groot & Anthony van Dam
65	53	1720	N	Amsterdam, Isaac van der Putte

66	54	1723	N	Amsterdam, Erven wed. Gijsbert de Groot & Anthony van Dam
67	55	1724	N	Amsterdam, Wed. Barent Visscher (Verm.2)
68.1	56.1	1725	N	Amsterdam, Erven wed. Gijsbert de Groot
68.2	56.2	1725	N	Amsterdam, Erven wed. Gijsbert de Groot
69	57	ca. 1726	N	Deventer, Wed. Enoch de Vries (I)
70	58	1729	N	Amsterdam, Erven wed. Gijsbert de Groot
71	58A	1729	N	Utrecht, s.n.
72	59	1735	N	Amsterdam, Pieter Aldeweerd
73	59A	1735	N	Utrecht, s.n.
74	60	1738	N	Amsterdam, Andries van Damme
75	61	ca. 1741	N	Deventer, Abraham te Neyl (I)
76	62	ca. 1741	N	Amsterdam, Isaac & Abraham van der Putte
77	63	1735-41	N	Amsterdam, Johannes Kannevet
78	64	1742	N	Amsterdam, Gijsbert de Groot Keur
79	65	1742	N	Amsterdam, Jacob ter Beek (Verm.2)
80	65A	1742	N	Utrecht, s.n.
81	65B	1742	N	Dordrecht, Hendrik Walpot (I)
82	66	1743	N	Deventer, Wed. Enoch de Vries (I?)
83.1	67.1	1744	N	Amsterdam, Gijsbert de Groot Keur
83.2	67.2	1744	N	Amsterdam, Gijsbert de Groot Keur
84	68	ca. 1741-48	N	Amsterdam, Isaac & Abraham van der Putte
85	69	ca. 1728-49	N	Groningen, Lucas van Colenberg (I)
86	70	1752	N	Amsterdam, Gijsbert de Groot Keur
87	71	ca. 1731-59	N	Dordrecht, Hendrik Walpot
88	72	1762	N	Dordrecht, Adriaan Walpot
89	73	1768	N	Amsterdam, Abraham Cornelis
90	74	1768	N	Amsterdam, Kornelis de Veer (Verm.2)
91	75	1773	N	Dordrecht, Adriaan Walpot
92	76	ca. 1761-85	N	Leeuwarden, Wigerus Wigeri (I)
93	77	1791	N	Deventer, J.H. de Lange (I)
94	77A	ca. 1774-94	N	Amsterdam, Erven H. van der Putte & Bastiaan Boekhout (I)
95	78	ca. 1774-94	N	Amsterdam, Erven H. van der Putte & Bastiaan Boekhout
96	79	ca. 1849-92	N	Sneek, J. Campen

b. Duitse en Zwitserse drukken

Zie Visser, *Broeders in de Geest*, II, Bijlage IIb: *German and English translations*, 246-249. Het betreft de Duitse vertaling door Benedicht Brechtbühl van de dialogen van de *Vermeerderde Lusthof* (1706, zie boven nr. 58) in: *Die Wandlende Seel* (8°).

1	1	1717	D	Speyer, Gustav Rosten
2	2	ca. 1717-25	D	[Speyer, Basel, Frankfurt, Leipzig?], s.n.
3	3	1725	D	Basel, Johann-Conrad von Mechel
4	4	1734	D	Frankfurt & Leipzig, [J.F. Fleischer?]
5	5	1741	D	Basel, Wed. Johann-Conrad von Mechel
6	6	1758	D	Frankfurt & Leipzig, Johann Friedrich Fleischer
7	7	1770	D	Basel, Johann Conrad & Johann Jakob von Mechel
8	8	1770	D	Frankfurt & Leipzig, Johann Georg Fleischer
9	9	1811	D	Basel, Gebrüdern von Mechel
10	10	1860	D	Stuttgart, J.F. Steinkopf

c. Britse drukken

Zie boven paragraaf 2. Het betreft de anonieme Brits-Engelse vertaling van de dialogen van de *Vermeerderde Lusthof* in: *Dialogues of a Pilgrim* (8°)

1	<i>B1</i>	1769	E	London, T. Becket & P.A. de Hondt
2	<i>B2</i>	17..	E	Halifax, M. Garlick & Co.
3	<i>B3</i>	1801	E	Leeds, E. Baines & A. Moor
4	<i>B4</i>	1806	E	Halifax, J. & J. Nicholson
5	<i>B5</i>	1808	E	London, J. Hartnell & Jones and Bumford
6	<i>B6</i>	1808	E	London, J. Burditt
7	<i>B7</i>	1814	E	Leeds, Davies and Booth
8	<i>B8</i>	1815?	E	Leeds, Davies & Booth
9	<i>B9</i>	18..	E	Leeds, J. Jackson
10	<i>B10</i>	1816	E	Manchester, J. Gleave
11	<i>B11</i>	1816	E	Manchester, J. Gleave / Halifax, J. Nicholson & Co.
[11a	<i>B11</i>	1816	E	Halifax, J. Nicholson & Co.?
12	<i>B12</i>	1817	E	Nottingham, R. Dowson
13	<i>B13</i>	1818	E	Nottingham, R. Dowson
14	<i>B14</i>	ca. 1818	E	Manchester, [J. Gleave?]
15	<i>B15</i>	1821	E	Edinburgh, A. Johnstone
16	<i>B16</i>	1823	E	Manchester, J. Gleave
17	<i>B17</i>	1825	E	Manchester, J. Gleave & Son

d. Amerikaanse drukken

Zie *Broeders in de Geest* II, Bijlage IIb: *German and English translations*, 249-257. Het betreft de herdruk van de Duitse vertaling van de dialogen van de *Vermeerderde Lusthof* (zie boven b) in: *Die Wandlende Seel*[e], en de daaruit door Abraham Clemens (?) vertaalde Engelse editie: *The Pilgrim Soul* (alleen in 1833, 1837 en 1838) en de door Isaac Daniel Rupp vertaalde *The Wandering Soul* (vanaf 1834) (8°). Zonder doorgaande nummering zijn de drie edities van Eliphalet Gillets bewerking van de *Lusthof*-dialogen tot de *History of the Bible and Jews* in de chronologie ingevoegd.

1	<i>11/1</i>	1767	D	Germantown (PA), Christoph Saur
2	<i>12/2</i>	1768	D	Germantown (PA), Christoph Saur
3	<i>13/3</i>	1771	D	Germantown (PA), Christoph Saur
4	<i>14/4</i>	1794	D	Germantown (PA), Peter Leibert
5	<i>15/5</i>	1805	D	Germantown (PA), Michael Billmeyer
(a)		1806	E	<i>History of the Bible</i> , Hallowell (ME), E. Goodale / Augusta (ME), B. Edes
(b)		1807	E	<i>History of the Bible</i> , Hallowell (ME), E. Goodale / Augusta (ME), B. Edes
(c)		1807	E	<i>History of the Bible</i> , Hallowell (ME), E. Goodale / Augusta (ME), B. Edes
6	<i>16/6</i>	1822	D	Harrisburg (PA), John S. Wiestling
7	<i>17/7</i>	1833	D	Harrisburg (PA), G.S. Peters
8	<i>18/8</i>	1833	D	Philadelphia (PA), G.W. Mentz und Sohn & J. Howe
9	<i>35/1</i>	1833	E	Pittsburg (PA), Henry Smith & Johnston and Stockton
10	<i>19/9</i>	1834	D	Philadelphia (PA), G.W. Mentz und Sohn & J. Howe
11	<i>36/2</i>	1834	E	Carlisle (PA), I. Daniel Rupp / Philadelphia, L. Johnson

12	37/3	1834	E	Harrisburg (PA), I. Daniel Rupp and John Winebrenner / Philadelphia, L. Johnson
13	38/4	1837	E	Pittsburgh (PA), John Wilson & William Allinder
14	39/5	1838	E	Pittsburgh (PA), John Wilson & Johnston and Stockton
15	20/10	1839	D	Philadelphia (PA), G.W. Mentz und Sohn & J. Howe
16	40/6	1840	E	Harrisburg (PA), I. Daniel Rupp and John Winebrenner / Philadelphia, L. Johnson
17	41/7	1840	E	Woodstock (VA), J.V. Rigden
18	42/8	1841	E	Winchester (VA), The Virginian Office
19	21/11	1843	D	Philadelphia (PA), Mentz und Rovoudt
20	22/12	1847	D	Philadelphia (PA), Mentz und Rovoudt
21	23/13	1850	D	Philadelphia (PA), Wm. G. Mentz
22	24/14	ca. 1850	D	Philadelphia (PA), Wm. G. Mentz
23	43/9	1859	E	Harrisburg (PA), Theo F. Scheffer
24	25/15	ca. 1852-78	D	Philadelphia (PA), Schäfer und Koradi (12te Aufl.)
25	26/16	ca. 1852-78	D	Philadelphia (PA), Schäfer und Koradi (13te Aufl.)
26	27/17	ca. 1852-78	D	[Philadelphia (PA), Schäfer und Koradi (14te Aufl.)]
27	28/18	ca. 1852-78	D	Philadelphia (PA), Schäfer und Koradi (15te Aufl.)
28	29/19	ca. 1852-78	D	Philadelphia (PA), Schäfer und Koradi (16te Aufl.)
29	44/10	1874	E	Lancaster (PA), John Baer's Sons
30	30/20	1919	D	Scottsdale (PA), Mennonite Publishing House
31	31/21	1952	D	Berne (IN), Light and Hope Publications
32	45/11	1958	E	Berne (IN), Light and Hope Publications
33	32/22	1967	D	Berne (IN), Light and Hope Publications
34	33/23	1971	D	Berne (IN), Light and Hope Publications
35	46/12	[1975]	E	Millersburgh (IN), John D. Hershberger / Baltic (OH), Raber's Book Store
36	34/24	[1978]	D	Baltic (OH), Raber's Book Store
37	47/13	[1981]	E	Millersburgh (IN), John D. Hershberger / Baltic (OH), Raber's Book Store

Wilhelmina Baier-Nikkel, 1895-1984

In Deuteronomium 4 vers 9 spreekt God: 'Alleen neem u er voor in acht en hoed u er terdege voor, dat gij de dingen die gij met eigen ogen gezien hebt, niet vergeet, en zij niet uit uw hart wijken zolang gij leeft; maak ze aan uw kinderen en kindskinderen bekend.'

Het onderstaande artikel is gebaseerd op het levensverhaal dat Wilhelmina Baier-Nikkel in 1974 voor haar kinderen en kleinkinderen in het Duits schreef. Alleen de jaren 1895 tot 1948, van haar geboorte in Pakantan, via de Oekraïne en Duitsland tot haar vertrek naar Canada, zijn weergegeven.

Verklarende noot

In 1960 schreef Wilhelmina Baier-Nikkel vanuit Vancouver, Canada, haar familie in Haarlem dat zij op 65-jarige leeftijd in aanmerking kon komen voor een ouderdomspensioen mits zij een verklaring overlegde waar en wanneer zij geboren was. Het antwoord op haar vraag werd gevonden in het archief van de Doopsgezinde Zendings Vereniging (hierna: DZV)¹: op 31 maart 1895 is Wilhelmina, dochter van Gerhard Nikkel en Anna Carolina Kuipers, in Pakantan² geboren.

Hoewel haar vader, Gerhard Nikkel, aanvankelijk als rondreizend onderwijzer bij de landbouwers in de omgeving van zijn geboorteplaats Gnadenfeld (Molotschna, Oekraïne) werkte, gaf hij gehoor aan het verzoek van de zending Heinrich Dirks om in het land van de Batakkers op Sumatra te gaan werken. Na zijn opleiding in het *Missionshaus* in Barmen (Duitsland) van 1883 tot 1887, kwam hij voor een kort verblijf in Nederland; hier maakte hij kennis met de familie Kuipers, in het bijzonder met Anna Carolina. Daar Nikkel was aangeraden zich eerst gedurende een jaar ter plekke in te werken, werd het 'huwelijk met de handschoen' op 11 oktober 1888 in Haarlem voltrokken. Twee dagen later vertrok Anna via Padang, waar zij op 5 november aankwam, naar Pakantan.

¹ Gemeentearchief Amsterdam, particulier archief, (hierna: GAA, PA) 305/159. Hierin zijn persoonlijke gegevens van de zendelingen te vinden: Gerhard Nikkel was geboren op 5 december 1861 in Gnadenfeld; Anna Carolina Kuipers was geboren op 20 mei 1865 in Amsterdam.

² Pakantan ligt ter hoogte van Natal op de Sumatraanse heuvelrug.

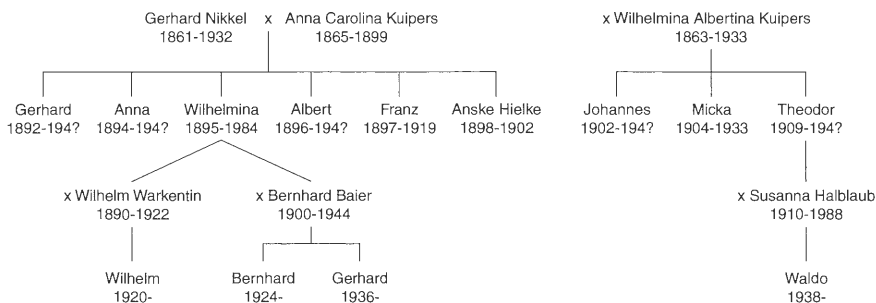
Wilhelmina's verhaal

Mijn vader was een zeer ernstig man. Hoewel hij heel vriendelijk was wanneer hij ons, kinderen, lovend toesprak, heb ik hem nooit zien lachen. Nooit vertelde hij hoe zwaar het leven in Pakantan was. Twaalf jaar werkte hij er zonder onderbreking. Hij leed veel aan malariakoortsen. Over de gezondheid van mijn moeder wisten wij niets. Zes kinderen werden in Pakantan geboren: Gerhard, Anna, Wilhelmina (ik), Albert, Franz en Anske. Tijdens een aardbeving stierven mijn moeder en het zevende kind.³ Dit was het verhaal dat mijn vader vertelde. De berg tegenover de zendingspost sidderde door een aardbeving. Het eerste teken hiervan was het gebrul van de tijgers op de berg, daarna het loeien van de karbouwen in het dal. De mensen schreeuwden, renden hun bamboe huizen uit en gingen plat op de weg liggen. Enige mensen haalden ons uit huis en legden ons op het erf voor het huis. Toen mijn moeder de trap afging, scheurde de grond onder de trap. Zij viel en bleef met haar voet onder een van de traptreden klem zitten. De aardbeving hield drie uren aan. Mijn vader, die 's morgens vroeg bij een zieke man was geroepen, kwam met een grote omweg thuis. Hij tilde mijn moeder, die veel krampen en weeën had, op, droeg haar naar binnen en legde haar op bed. Het kind was al overleden, mijn moeder was stervende. Midden in de nacht zei zij mijn vader: 'Breng alle kinderen hier; ik wil voor hen bidden en hen aan de lieve God toevertrouwen.' Zij hilde toen zij haar hand op Gerhard en Anna legde en bad. Bij mij en Albert was zij rustiger. Toen zij haar hand op Franz' hoofd legde, hilde zij en zei: 'mijn donkere sterren'; hij had zulke donkere ogen. Hilde zij zo omdat zij in gedachten al gezien had hoe hij door Machno doodgestoken zou worden? Over de kleinste, Anske, was zij rustig; hij zou met drie jaar aan roodvonk in Rusland overlijden. Tot mijn vader zei zij: 'Vraag aan mijn zuster of zij zich over de kinderen wil ontfermen; als zij dit niet wil doen, dan zal de Heer jou helpen een andere moeder voor mijn lieve kinderen te vinden.' Mijn moeder sliep rustig in, zij was doodgebloed. Ik had veel verdriet, omdat ik geen moederliefde meer kreeg. Wat dat betekent, kan met geen pen beschreven worden.

Mijn vader leed zo onder de malariakoortsen dat hij spoedig na het overlijden van mijn moeder Pakantan moest verlaten en ergens anders naar het ziekenhuis gebracht werd. Wij kinderen werden door drie zendelingengezinnen⁴ opgenomen en daardoor van elkaar gescheiden. Gerhard en Anske werden door een eerste, Anna en ik door een tweede, Albert en Franz door een derde gezin opgenomen. Daarmee begreep ik dat er meer zendingen op Sumatra werkten.

³ Anna Nikkel-Kuipers beviel van een tweeling.

⁴ Zendingen van de Rhijnsche Zending (*Rheinische Missionsgesellschaft*).

Afb. 1. Stamboom van de familie Nikkel.

Verklarende noot

Na het overlijden van hun moeder op 7 oktober 1899 kwam diens zuster⁵ in november in Fort de Kock aan, waar zij de zorg voor de kinderen op zich nam. Kort daarna schreef Nikkel het bestuur van de DZV dat niet alleen het overlijden van zijn vrouw maar ook de moeilijkheden in het uitoefenen van het werk zijn gezondheid ondermijnd hadden. Hij was dankbaar om, op voorstel van het bestuur, voor herstel naar Europa terug te keren; het gezin kwam in juni 1900 in Nederland aan.

Wilhelmina's verhaal

Mijn grootouders in Haarlem kregen het treurige overlijdensbericht van hun dochter. Zij zonden tante Wilhelmina naar Sumatra om ons, kinderen, naar Nederland te brengen. Ik was toen vijf jaar oud. In Nederland gekomen, konden wij niet bij de grootouders wonen; zij waren al oud. Omdat wij kinderen vol leven waren, had de zending voor ons een huis in Haarlem gevonden waar wij enkele maanden konden wonen. Tante Wilhelmina bleef bij ons. Iedere dag mochten wij bij de grootouders langsgaan. Ik kan mij goed herinneren hoe de vensters van hun huis openstonden en grootmoeder ons broodjes gaf waarvan ik de korsten zo lekker vond.

Omdat de artsen vaststelden dat de malariakoortsen bij mijn vader chronisch waren, mocht hij niet meer in een tropisch land werken. Er bleef dus niets anders over dan naar Rusland, naar Gnadenfeld, te gaan waar zijn ouders nog leefden. Hoe mijn vader hertrouwde, wisten wij niet; wij moesten niet meer tante Wilhelmina,⁶ maar Mama zeggen; de moeder, die wij op Sumatra hadden, was in de hemel bij de lieve Heiland.

5 Wilhelmina Albertina Kuipers, geboren op 23 maart 1863 in Batavia.

6 Het huwelijk werd op 20 september 1900 in Haarlem voltrokken.

Eind september 1900 vertrokken wij met de boot naar Rusland. Aangekomen bij Simveropel aan de Zwarte Zee gingen wij met de trein naar Waldheim, zeven mijl van Gnadenfeld.⁷ Hier in Vancouver vertelde een zuster Rempel mij dat haar ouders haar destijds zeiden: 'Morgen gaan wij naar Waldheim; een zendelingen-gezin met zes kinderen komt uit "heidenland" bij de grootouders Gerhard Nikkel terug,' waarop zij vroeg of zij mee mocht gaan. Toen wij, de zes kinderen, uit de trein stapten met lichtgekleurde kleren, zonder donker gezicht, zei zij tegen haar ouders: 'Dat zijn geen heidenen.'

Voor ons kinderen was het leven in Gnadenfeld moeilijk. Wij spraken alleen Nederlands en een Indonesische taal.⁸ Mijn ouders kregen een huis en levensmiddelen van de gemeente; wij hadden het niet breed. Wij aten zo veel dat '*der Korb manchmal hoch hing*'.⁹ De Heer hielp ons in deze moeilijke jaren. De lieve oude zendingeling Heinrich Dirks leefde nog. Wij mochten vaak bij hem op bezoek komen. Ik keek met veel ontzag naar hem op en stelde mij voor dat Mozes er zo uitgezien moet hebben, met wit haar en een lange baard.

Mijn vader was *Reise* en *Missions Prediger*.¹⁰ In 1902 kregen wij er een broertje, Johannes, bij. Toen mijn ouders in Abbenlee¹¹ waren uitgenodigd om een zending in te zegenen, moest ik op Johannes passen. Zodra hij sliep, mocht ik de dienst bijwonen. Ik hoorde hoe mijn vader de jonge zendingeling toesprak: 'Wanneer je besloten hebt de Heer te volgen, ook in je diepste lijden, al het liefste dat je bezit op het altaar legt, dan zegent de Heer je. Ik spreek uit persoonlijke ervaring. Ver van huis woonden wij alleen; zij was mijn echtgenote, zij was de moeder van zes kinderen, zij was voor mij de moedertaal, zij was mijn thuis, zij was mijn dierbaarste steun in gebed, in mijn geloof, met begrip voor alle nood in dat ver-

7 Waldheim en Gnadenfeld liggen in de Molotschna nederzetting.

8 De mennonieten gebruikten het Hoogduits als geschreven taal en het *Plattdietsch* als omgangstaal. Vanaf 1897 werd het Russisch op de dorpsscholen onderwezen. G. Nikkel schreef eind januari 1901 aan het bestuur van de DZV dat zijn kinderen geen gelijke tred met hun leeftijdgenoten konden houden, daar zij Duits noch Russisch spraken; reden waarom zij voorlopig thuis onderwezen werden.

9 Deze uitdrukking heeft verschillende betekenissen: (1) op het platteland werden de levensmiddelen in manden hoog gehangen om te voorkomen dat dieren deze konden opeten; (2) door het hooghangen van de mand konden spullen verstopt worden, die niet voor kinderen bestemd waren; (3) de mand was leeg en werd om deze reden hoog gehangen.

10 GAA, PA 305/419, jaarverslag 1902. Aanvankelijk was G. Nikkel in dienst van de DZV naar Rusland gegaan om H. Dirks als *Reise Prediger* terzijde te staan. In juli 1901 verbrak hij zijn dienstverband om als *Reise Aelteste* in dienst van een Russische vereniging over te gaan tot de inwendige zending.

11 Apenlee, rivier en dorp in de Molotschna nederzetting.

re land. Toen ik haar op een ochtend verliet, was zij gezond; toen ik 's avonds terugkwam, was zij stervende. Indien de Heer mij niet in het geloof behouden had, zou ik tot wanhoop gedreven zijn.' Hoe diep is deze preek in mijn ziel doorgedrongen. Nu begrijp ik waarom vader zo ernstig was en het leven zo ernstig opvatte. Ben ik ook niet eenzelfde weg gegaan? Heb ik niet wat mij het liefste was gegeven?

Een toelichting uit Rusland. De jongeren in het *mennonitische* volk mochten geen wapens ter hand nemen en ook niet in oorlog betrokken geraken. De Russische regering had, toen onze voorvaders naar Rusland kwamen, beloofd dat zij een burgerdienst zouden vervullen, namelijk het onderhoud van wouden en de aanplant van nieuwe bossen. De regering bouwde voor de *mennonitische* soldaten *Forsteien* waarvan het bestuur en de verzorging aan onze voorvaders werd opgedragen, terwijl de algehele leiding onder Russisch toezicht stond. De *mennonitische* manschappen droegen een uniform tijdens hun diensttijd van drie jaar.¹²

Peter Dick, die voorzitter van alle *Forsteien* was, vroeg mijn vader in 1906 de economische en geestelijke leiding over 300 jongeren uit verschillende geloofsrichtingen, gelovigen en ongelovigen, in *Forstei* Razin bij Wosnesensk op zich te nemen. Ik was toen elf jaar oud. Gerhard en Anna gingen niet mee, omdat zij in Taschenack bij Melitopol naar school gingen. Albert, Franz en ik hadden een leraar aan huis. Het jaar daarop mocht ik met Anna in een internaat naast de school bij Johann Peters zijn.¹³ Dat was mijn gehele opleiding. In 1913, toen ik achttien jaar was, verhuisden mijn ouders weer naar Gnadenfeld, waar zij een boerderij kochten en zich geheel wijdden aan het boerenbedrijf. Omdat de lieve oude zending Heinrich Dirks was overleden¹⁴ nam vader het *Aelteste Amt* op zich.¹⁵

Verklarende noot

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog (hierna: WO I) schaarden de Russische bevolking en de mennonieten zich achter de tsaar. Desondanks werden door het opkomende pan-Slavisme en het uitbreken van WO I discriminerende maatregelen tegen de mennonieten genomen. In 1914 kwam er een verbod om in het openbaar, in de pers, in kerken en scholen de Duitse taal te gebruiken. In 1915 werd in een landonteigeningswet bepaald dat Russische burgers van Duitse afkomst hun land moesten verkopen. Daar deze wetmaatregelen zeer complex waren, was de uitvoering ervan gedurende de oorlogsperiode niet mogelijk.

12 In 1874 werd het voorrecht van de weerloosheid opgeheven en een vervangende dienstplicht ingesteld, waarvan de kosten door de *mennonitische* gemeenschap gedragen moesten worden. De eerste lichting werd in 1881 opgeroepen.

13 School voor meisjes in Gnadenfeld.

14 GAA, PA 305/5, Notulen van 8 september 1914. G. Nikkel aanvaardde zijn taak als *Reise Prediger* in dienst van de DZV. Het was toen al de vraag of hij deze taak vanwege het uitbreken van WO I wel zou kunnen uitoefenen.

15 GAA, PA 305/6, Notulen van 18 mei 1915. H. Dirks is op 19 februari 1915 overleden.

Afb. 2. Kaart van de Oekraïne.

Wilhelmina's verhaal

Inmiddels had mijn vader voor ons, kinderen, een boerderij in Schönau (Sagradowka nederzetting) gekocht tegen een geringe aanbataling en een jaarlijkse opbrengst uit de oogst. De eerste jaren werkten Gerhard en Anna op het bedrijf. Het stond hen echter tegen de schulden, die mijn vader had gemaakt, af te betalen. Omdat zij hun deel uit de erfenis van hun moeder gekregen hadden, vroegen zij beiden hun schoolopleiding voort te zetten. Mijn vader stemde toe. Met Albert en Franz zette ik moedig en flink het bedrijf voort. De Heer gaf ons goede oogsten, zodat de schulden afgelost konden worden. In het voor- en najaar kwam mijn vader uit Gnadenfeld naar Schönau om te regelen hoeveel graan wij moesten verkopen en hoeveel er voor de volgende zaaiperiode bestemd was. Die weken preekte hij in Schönau ten behoeve van de zending, en verstrooide veel geestelijk zaad.

In Schönau waren twee predikanten: de oude Martin Hamm en Johann Warkentin. Wij hadden het voorrecht in geloof op te groeien, er waren gebeds- en bijbeluren; zondagochtend werd de dienst in de dorpschool gehouden. Al spoedig voelde ik mij tot Wilhelm Warkentin, onderwijzer, aangetrokken. Wilhelm durf-

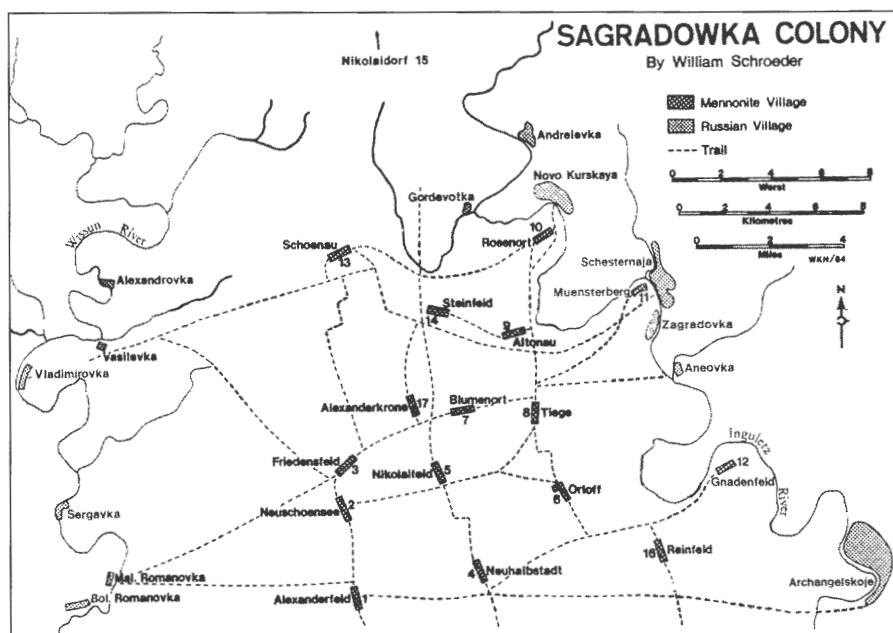

Afb. 3. *Forstei* Razin. Van 3 tot 17 augustus 1909 bezochten Sophie Kuipers en haar zwager Frits Cramer het gezin Nikkel. Zij kwamen op 3 augustus in Odessa aan, voeren naar Nikolajev, zetten de boottocht op de rivier, Yuzhnyy Bug, tot Vosnesensk voort. Met een 'dichte reiswagen' (*genre fourage* wagen) reden zij de afstand naar *Forstei* Razin van ongeveer 20 km in twee uur. In een kort reisverslag schreef Sophie over het leven en werken op de *Forstei*: over 'hoe ver en hoe stoffig het er was'. Uit enkele zinnen is te lezen dat haar zuster in deze Russische omgeving erg verdrietig was.

Van links naar rechts: vader Gerhard, Anna, Gerhard, Wilhelmina, Frits Cramer; zittend van links naar rechts: moeder Wilhelmina met Theodor op schoot, Franz, Albert, Sophie Kuipers; op de voorgrond: Micka en Johannes.

de het aan bij mijn vader om mijn hand te vragen; hij kreeg als antwoord: 'Neen, wie moet dan het bedrijf verder voortzetten? Omdat Albert, Franz en Wilhelmina zo eensgezind met elkaar werken, moet ik neen zeggen.' Bij het afscheid nemen zei mijn vader: 'Gerhard en Anna gaan al hun eigen weg; jij moet het bedrijf verder leiden.' Het bevel van mijn vader was mij te dierbaar om er tegen in te gaan.

Wilhelm was het niet met mijn vader eens. In het vroege voorjaar van 1918 ging hij, zonder van te voren zijn bezoek aan te kondigen, naar mijn ouders. Voor de tweede keer vroeg hij om mijn hand; hij was immers al 27 jaar. 'Ik weet dat zij voor mij voorbestemd is, de Heer heeft mij haar geschonken, maar zonder Uw zegen kan ik deze stap niet maken.' Vader zweeg. Moeder vroeg toen: 'Geloof jij dat onze doch-

Afb. 4. Kaart van de Sagradowka nederzetting. Als eerste uitbreiding van de Molotschna kolonie kochten de mennonieten in 1871 land in de streek van het 'Russendorp' Sagradowka. In dit gebied stichtten zij 17 dorpen gedurende de jaren 1872 tot 1883; ieder dorp had een naam en een nummer. Tussen de *mennonitische* dorpen lagen Russische dorpen verspreid. De dorpen van de Mennonieten waren zeer schematisch gebouwd: een hoofdstraat waarlangs de boerderijen gebouwd waren en een middenstraat. In de jaren 1920-1930 bestond het dorp Altonau uit 57 boerderijen, er was een kerk en een school. Omdat alle boeren zelfverzorgend waren was er slechts één winkel. Duurzame goederen, kleren en textiel werden op de jaarmarkt gekocht.

ter geen fouten heeft? Dat zij voor jou voorbestemd is en jij met haar wilt trouwen?' Wilhelm antwoordde: 'Wanneer ik geen fouten had, zou ik haar niet ten huwelijk vragen; ik heb vele fouten en ik weet dat wij deze samen willen dragen.' Mijn ouders waren door deze woorden ontroerd en waardeerden Wilhelms oprechte mentaliteit. Zij stelden onze trouwdag op 20 april 1918 vast en zegenden ons huwelijk in.¹⁶

Toen ik met Wilhelm getrouwd was en in Schönau woonde, verlieten velen de kerkgemeente. Ook mijn schoonvader, hij was prediker, en alle broers en zusters. Wilhelm en ik zeiden: 'In geloof hebben wij de doop ontvangen.' Het was een zie-

16 Prediker M. Hamm trouwde hen met als tekst: Genesis 24, de verzen 62 tot 67.

lenstrijd. Wij stonden in de familie Warkentin alleen. Ook velen van de *mennonitische* broeders, die een leidende functie hadden, traden uit. Een belangrijke reden was het drinken van alcohol, het dansen en het roken, tevens de slappe tucht die er in de gemeente uitgeoefend werd. Wellicht wilden zij zich ook niet laten kennen. Vroeger, in mijn ouderlijk huis, werd in aanwezigheid van de kinderen nooit over moeilijkheden in de gemeente gesproken. Wij waren zo opgevoed dat wanneer een broeder iets over een ander vertelde mijn vader kortaf antwoordde dat ieder dat voor zich zelf moest weten.¹⁷ Nooit eerder had ik gehoord van de *Mennoniten Brüder Gemeinde*¹⁸ die nu ook in Sagraadowka ontstond. Een kerk werd gebouwd en *Allianzgemeinde*¹⁹ genoemd. Wij gingen in Orloff naar de kerk, en niet meer naar de kerk in Schönau. Wilhelm besloot zich nog een keer te laten dopen in de rivier bij Altonau No. 9, naar Handelingen 8, de verzen 26 tot 39. Ik zei: 'Waar jij gaat, ga ik ook; jouw Heiland is ook mijn Heiland.' Zo liet ik mij als Ruth dopen.

Wilhelm had een kleine boerderij gekocht, weliswaar met schulden omdat wij ons niet te veel aan land wilden binden. Naar Duitsland en andere landen wilden wij reizen, ook naar Palestina om daar land te kopen en er te wonen. Helaas doofden de revolutie, de moord op de keizerlijke familie, Lenins gestook en ophitsing tegen de regering en de onrust onder de arbeiders alle plannen en dromen. Wij waren blij en tevreden met het stuk land dat wij bezaten. Voordat alle contacten met Nederland verbroken waren, kregen Albert en ik nog ons moederlijk erfdeel.

In 1919 schonk de Heer ons een zoon. Door de zware verlossing met de tang had de kleine een diepe wond in zijn hoofd opgelopen. Wij waren erg verdrietig de doodstrijd van een onschuldig kind te zien. Na zestien dagen stierf hij. Prediker Martin Hamm hield tijdens de begrafenis een preek met de tekst Hebreeën 12 vers 11: 'Want alle tucht schijnt op het ogenblik zelf geen vreugde, maar smart te brengen, doch later brengt zij hun, die er door geoefend zijn, een vreedzame vrucht, die bestaat in gerechtigheid.'

Verklarende noot

De gevolgen van de revolutie en van WO I waren afschuwelijk voor de Oekraïne. Hier vochten gedurende een aantal jaren het Duitse, het Witte en het Rode Leger.

¹⁷ Haar vader, G. Nikkel, was teleurgesteld dat zij overstapte naar de *Mennonitische Brüder Gemeinde* en zich voor een tweede keer, ditmaal door onderdompeling, liet dopen.

¹⁸ De afscheiding van de *Mennonitische Brüder Gemeinde* had in Molotschna al in 1860 plaats gevonden.

¹⁹ *Evangelische Mennoniten Gemeinde* of *Allianz Gemeinde*, de namen van twee *mennonitische* congregaties in Lichtfelde en Altonau, afgescheiden van de *Mennonitische Brüder Gemeinde* vanwege hun afwijkende mening over avondmaal, discipline en doop door onderdompeling.

Tot overmaat van ramp sloeg de anarchistische bende van Machno hard toe.²⁰ Diens vijanden waren onder meer de Duitse kolonisten die door een modern beheer van de landbouwgronden de productiviteit verhoogden en de commercialisering van hun akkerbouwproducten bevorderden; tevens hadden zij door aankoop van nieuwe gronden hun grondbezit aanzienlijk vergroot.

Wilhelmina's verhaal

De toestand in Rusland werd steeds slechter. Benden braken in onze huizen in, namen alles wat zij zagen mee; ook onze paarden en koeien namen zij ons af. De arbeiders in het dorp schreeuwden. Wie waren zij, onze eigen *mennonitische* jongeren, die bij Wilhelm op school zaten, die niet wilden leren en nu de beest uithingen? Gerechtig was het bevel alle grote boerenbedrijven, waar arbeiders gediend hadden, in brand te steken. Wat waren wij dankbaar tot de 'kleine boeren' gerekend te worden. Doch het duurde niet lang of wij werden door de bandieten met de vinger nagewezen. Hoe de benden van Machno op 19 november 1919 vroeg in de morgen ons dorp overvielen is in de publicatie beschreven.²¹ Wij waren uit het dorp gevlucht. Een groep meisjes uit onze gemeente werd vervolgd om mishandeld te worden. Zij liepen naar onze boerderij, naar een groeve, waar zij zich konden verstoppen. Bovendien stak de Machno bende balen stro aan waardoor onze schuur en ons woonhuis werden verbrand. David Hamm, die aan het andere kant van het dorp woonde, nam ons in zijn huis op. Daar werd jij, mijn lieve zoon Wilhelm (Willy), op 29 januari 1920 geboren. Wat een vreugde voor je vader, gezond en blij keek jij de wereld in, die inmiddels weer rustiger was geworden. De benden waren door het Rode Leger ten val gebracht. Iedereen probeerde verder te leven. Ook Wilhelm wilde ons huis weer opbouwen. Het hout voor de bouw moest in Kiev, waar de zagerijen waren, besteld worden; het kon alleen gekocht worden met graan als tegenprestatie. Aangezien al het graan, dat wij bezaten, verbrand was moest Wilhelm schulden op de oogst van de komende jaren aangaan. Ik had geen idee hoe hoog deze schulden opliepen. Later, na zijn dood, kwam de ene na de andere schuldeiser met de door hem getekende schuldbekentenissen.

20 N.I. Machno (1889-1934), die steunend op de sympathie van de lokale boerenarbeidersbevolking zich, van 1918 tot 1921, keerde zowel tegen het Duitse leger als tegen de bolsjewisten. Zijn bende beschouwde iedere grootgrondbezitter en eigenaar van fabrieken en (in haar ogen) iedere welgestelde als vijand van de arbeidende klasse. Machno had slechts één oordeel: vernietigen.

21 In het artikel 'Was man nicht mitnehmen konnte, wurde zerstört', beschreef J.G. Rempel de verschrikkingen aangericht door de Machno benden. Eind november 1919 zijn 214 mennonieten in de dorpen van de Sagradowka nederzetting op afschuwelijke wijze vermoord.

Afb. 5. Wilhelm Warkentin en
Wilhelmina Nikkel, rond 1920.

Mijn broers Gerhard en Albert (Franz was immers doodgestoken²²) hielpen ons met de herbouw van ons huis. Voor de winter inzette, was het huis onder dak. Op een dag in 1921 reed Wilhelm naar de oliepers waar zonnebloemen geperst werden. Oom Goossens, die als stoker werkte, sprak hem aan: 'Wil je geen kind-meisje hebben? Je hebt toch een klein kind? Ik zou zo graag mijn dochter Süsschen aan jullie toevertrouwen. Mijn vrouw is aan tuberculose overleden. Daar ik mijn vijf kinderen niet de hele dag aan hun eigen lot wil overlaten, wil ik hen graag in gelovige gezinnen onderbrengen. Er moet hulp komen omdat de kinderen anders verwaarloosd worden. Voed haar op, leer haar God te vrezen.' Wilhelm schrok en keek Oom Goossens, die hilde, sprakeloos aan en zei: 'Over twee dagen kom ik terug; ik moet het eerst thuis bespreken; wij willen U helpen.' Toen Wilhelm mij het verhaal vertelde, waren wij erg bezorgd. Zouden wij een vreemd kind met heel andere eigenschappen kunnen opvoeden en haar op de wegen van de Heer kunnen leiden? In Mattheüs 18, vers 5 vond ik raad: 'En een

22 Franz Nikkel werd op 1 december 1919 in Schönau door de Machno bende omgebracht.

ieder, die zulk een kind ontvangt in mijn naam, ontvangt Mij.' Vers 6 maant aan hoe men in de opvoeding voor de Heer moet handelen. Wij baden de Heer om kracht en hulp. Twee dagen later ging Wilhelm naar de oliepers terug waar Oom Goossens en Süschen stonden. Zij droeg een buidelijke kleren in haar hand. Oom Goossens gaf haar een kus en zei: 'Wees lief en aardig.' Op deze wijze kwam de achtjarige Süschen in ons gezin. Niets was haar te veel; zij zorgde voor Willy zoals mijn eigen dochter het gedaan zou hebben.

In het voorjaar 1922 bouwden wij het huis verder af; het bestond slechts uit een woonhuis, een schuur en een stal. Hoewel ik weer in verwachting was, hielp ik mee met het stukadoren van de muren. Eindelijk was het klaar, wij konden ons huis betrekken. Kort daarop beviel ik van een doodgeboren tweeling. Als wij de arts niet hadden geroepen dan zou ik, net als mijn moeder, doodgebloed zijn. Toen Wilhelm de dokter naar Tiege No. 8 reed, zei de arts: 'De kinderen hebben niet goed gelegen, de een heeft de ander gewurgd. Het is Gods wonder dat zij niet met de kinderen gestorven is. Zij zal verder leven.' Wilhelm was diep bedroefd, bad God. Predikant Peter Block reikte hem liefdevol de hand, troostte hem met de woorden: 'De Heer waakt over Uw huis, wees door Hem getroost, heb moed en geloof.' Binnen drie weken was ik weer op de been. Wat was ik dankbaar en blij zo'n flinke Süschen bij ons te hebben.

Verklarende noot

In de jaren 1917 tot 1922, de periode van het oorlogscommunisme, voerde de Sovjetregering een belastingstelsel in waarbij de opbrengst van de landbouw geheel ten goede kwam aan de communistische bureaucratie; naast de verplichte belasting moesten de boeren ook een vaste graanbelasting betalen. Deze vorm van dubbele belasting was niets anders dan een meedogenloze en arbitraire plundering van de plattelandsbevolking. Beschikten de boeren na betaling van de verplichte belasting nog over voldoende voedsel om in hun eigen behoeften te kunnen voorzien, met de tweede belasting veegde de Sovjetregering de laatste graankorrel uit hun voorraadschuren, waardoor noodzakelijkerwijze hongersnoden ontstonden. Voor de bevolking betekende dit een rantsoenering van de levensmiddelen. Op de grote droogte van 1920 en slechte oogsten volgde de grote hongersnood in 1921-1922. De Russische *mennonitische* gemeenschap zocht naar hulp in het buitenland, voornamelijk in Canada en de USA. De hulporganisatie *American Mennonite Relief* (hierna: AMR) was in de jaren 1922 en 1923 veel mensen tot steun. Omdat de mensen door de oorlogsjaren en de slechte oogsten op hun voorraden hadden ingeteerd, werden er naast warme maaltijden en levensmiddelen ook kleren verstrekt.²³

23 De AMR gaf tevens landbouwmachines, zodat het land in het voorjaar van 1923 weer bebouwd kon worden. Naast materiële hulp gaf de AMR veel immateriële steun aan de Russische mennonieten, en het besef dat zij door hun geloofsgenoten in het buitenland niet waren vergeten.

Wilhelmina's verhaal

De oogst in het volgende jaar was weer klein. Veel mensen leden honger. Met de Amerikaanse keuken konden velen, ook in Schöna, geholpen worden. Zelf heb ik veel fruit verwerkt. Vruchten, die van de boom vielen, werden geschild en gedroogd. Ook Süsschen hielp ijverig mee. Het was al ver in de herfst toen haar vader langs kwam. 'Hier heen, mijn Süsschen,' riep hij, nam het kind in zijn armen, kustte haar en streelde haar wang. Ik werd door zijn liefde voor Süsschen ontroerd; zo mager en afgetobd zag hij er uit. Süsschen gaf haar vader een zak gedroogd fruit: 'Deze heb ik voor jou gedroogd, pappa, voor jou.' Hoe dankbaar was hij, smeekte hij mij Süsschen bij ons te houden. Hij bleef niet lang, zei alleen dat hij weer moest gaan, niet waarheen. Zo ging de arme man weg. In de winter is hij gestorven.

De haard, die de grote kamer en woonkamer verwarmde, rookte altijd; het trek-gat was te nauw. Om het rookgat wat wijder te maken, brak Wilhelm enkele stenen. Er kwam wat roet in zijn oog, het brandde en het deed hem vreselijk pijn. Hoewel wij kompressen op zijn oog legden en wij alles deden om te pijn te verzachten, werd het oog steeds dikker. Mijn broer Albert bracht hem naar de oog-arts in Cherson, waar Wilhelm geopereerd werd om blindheid te voorkomen. In die tijd heerste er vlektyfus. Wilhelm werd zo ziek dat wij genoodzaakt waren hem op te halen. Hij had veel koorts en veel pijn doordat zijn oog opzwol. Ik hoorde hem bidden: 'Heer neem mij tot U, waarom zal ik hier op aarde blijven, ziek zijn en blind worden?' Ik ging naar zijn bed en zei: 'Wilhelm, bid niet zo, ik wil niet dat je sterft; wat moet ik zonder jou doen?' Wilhelm bad weer. Wij riepen de arts die ons zei: 'Wanneer een zieke de moed opgeeft om verder te leven – hij beseft dat hij aan het geopereerde oog blind wordt – dan moeten wij hem laten gaan, anders is het sterven voor hem nog moeilijker.' Wat er in mijn hart omging, hoe ik op mijn knieën tot God ging en Hem zeggen moest: 'Heer Uw wil geschiede.' Het werd stil in de kamer en mijn geliefde man haalde geen adem meer. Toen mijn broers en zusters en Pappa Warkentin kwamen, was Wilhelm al overleden. Ik weet nu dat, wanneer ik eerder bereid was Wilhelm te laten gaan, hij niet zo'n zware doodstijd gestreden zou hebben. Dit schrijf ik jullie, kinderen: 'Houd niemand tegen die met de dood worstelt. De Heer zegt dat men en vouw een vlees zijn, het is niet verstandelijk, maar het is waar.'

Op 29 augustus 1922 stond ik voor mijn dierbare man zoals eens mijn vader voor mijn lieve moeder heeft gestaan. Ik bleef alleen met Süsschen en de tweeënhalfjarige Willy achter. Albert bezorgde het lieve lijk en regelde de begrafenis. Ikzelf was er niet toe in staat. Vandaag de dag weet ik niet wie de preek tijdens de begrafenis gehouden heeft en wie de tekst uit de Heilige Schrift gelezen heeft. Mijn geest en lichaam waren oververmoeid. Mijn enige wens was om met de kinderen alleen te zijn.

De Heer hielp en troostte mij en gaf mij weer moed het werk op de boerderij voort te zetten. Wij stonden onder de Sovjetregering en konden geen arbeiders in dienst nemen; het heette dan dat deze met de familie samenleefde. Met een oude Russische vrouw verzorgde ik het vee: vier paarden, twee koeien, een hokkeling, kippen en varkens. Ik moest alles leren; nog nooit had ik met paarden op het land gewerkt. Daarom bewerkte mijn broer Albert het land, zaaide wintertarwe; wijzelf moesten het maïs en het voer binnenhalen. In het voorjaar 1923 kwamen de schuldeisers, zij namen het graan van zolder, alleen het zaaigoed en het voer voor het vee mocht ik behouden. In de zomer stond het graan er prachtig bij. Na moeilijke jaren van hongersnood gaf de lieve Heer ons weer een goede oogst. Wie zal deze binnenhalen? Mijn broeders Albert en Gerhard hielpen mij en repareerden de zelfbindmachine.

Verklarende noot

Op aanraden van haar schoonvader hertrouwde Wilhelmina in 1923 met Bernhard Baier, die alle lasten van haar schouders nam en door de familie Warkentin als zoon en broer liefdevol werd opgenomen.²⁴

Wilhelmina's verhaal

Ik, als moeder, kan de strijd, wat een tweede huwelijk betekent, niet schetsen. De lieve God, die alles leidt en beschikt, heeft mij ook hierin geholpen.

Bernhard had een edel karakter. Hoewel hij niet getrouwd was, begreep hij hoe ik leed door het overlijden van mijn man. Omdat hij alleen was, heeft hij in liefde voor mij alles gedragen totdat ik hem ook liefde kon geven. Bij de familie Warkentin nam hij de plaats van Wilhelm in. Als oudste zoon had Wilhelm naast zijn vader aan tafel gezeten; nu zat Bernhard er en de vijf schoonzons op de daaropvolgende plaatsen. De bedrijfsvoering op de boerderij werd met hem besproken. Het dorsen van het graan werd door de familie gezamenlijk gedaan. Hoewel op andere boerderijen de dorsmachine nog met paarden gedreven werd, had Wilhelm al enige jaren geleden een 12-pk motor uit Duitsland laten komen. Toen stelde Wilhelm de motor af, nu deed Bernhard het. De andere schoonzons moesten bij de dorsmachine werken. Hoewel het niet van harte ging, aanvaardden zij het. Was de oogst bij vader Warkentin klaar, dan werd het lot getrokken bij wie er dan gedorst zou worden. Op deze wijze kwamen de motor en de dorsmachine op ieder van de vijf boerderijen. Door eensgezind werken kwam de oogsttijd snel ten einde

24 Het huwelijk werd ingezegend door de oudste: F. Martens; de trouwtekst was: Psalm 73, de verzen 23 tot 26.

en kon het land worden omgeploegd. Wij vrouwen werkten in de keuken, kookten en bakten om het eten voor de arbeiders klaar te maken. Het was een mooie tijd. Mijn schoonvader Warkentin hield veel van ons allen. Ik voelde zijn liefde en genegenheid. Zijn derde vrouw was een lieve stiefmoeder voor zijn kinderen.

Verklarende noot

Omdat de landbouw geruïneerd was, veranderde de Sovjetregering in 1923 haar landbouwbeleid. Met het invoeren van de 'Nieuwe Economische Politiek' zou de productie vergroot kunnen worden. Hoewel het land staats eigendom was, werd het land aan de boeren ter beschikking gesteld: gezinnen tot zes personen kregen 16, grotere gezinnen 32 desjatien.²⁵ De boeren konden na aftrek van de belasting, dat in 1924 in geld betaald kon worden, een gedeelte van de opbrengst voor zichzelf behouden en op de vrije markt verkopen; het bood hen een betere bestaansmogelijkheid. Vol goede hoop begonnen de mennonieten aan de wederopbouw. Echter, de prijzen van de landbouwproducten werden door de Sovjetregering zo laag gehouden dat de boeren nauwelijks goederen ervoor in ruil konden kopen. Ondanks deze economische vrijheid van handelen, werd het duidelijk dat de Sovjetregering een volledige ondergang van de particuliere bedrijven nastreefde.

Wilhelmina's verhaal

De Sovjetregering gaf stukken land aan grote gezinnen en aan hen die weinig land bezaten. Ook zij die nog niet over land beschikten, moesten als boeren leven, doch velen onder hen verpachtten het. Op deze wijze kon Bernhard veel land pachten en met de oogst van twee jaar alle schulden afbetalen. Daarna verkocht hij het huis; wij trokken in een groter huis, tegenover dat van grootmoeder Baier, daar waar de waterput het helderste water gaf. Jaren lang heette deze put: *Baiers Brunnen*. In 1924 werd Bernhard en drieënhalf jaar later Gerhard geboren.²⁶

Wij hadden twee mooie, grote merries. Bernhard hoorde dat er in Alexanderstadt²⁷ een beroemde hengst was. Na de zaaitijd liet hij de beide merries dekken. De geboorte van twee kleine hengsten was een grote vreugde, niet alleen voor de vader maar ook voor de kinderen. Na de maaltijd wilden de kinderen de jonge hengsten een stukje brood uit de hand geven. In de stal was een trog met haver. Wij voelden ons met de paarden als een groot gezin. Het jaar daarop ging Bernhard weer naar Alexanderstadt; opnieuw werden de merries drachtig. De stal

²⁵ 1 desjatien = 1,093 hectare.

²⁶ Gerhard werd in 1927 geboren; de exacte datum kon niet worden achterhaald.

²⁷ Het is niet duidelijk of hier gerefereerd wordt aan Alexanderstadt (dat niet in deze nederzetting ligt) of aan Alexanderfeld of Alexanderkrone.

werd te klein om zes paarden te huisvesten. Omdat Franz Adrian naar de Kaukasus verhuisde, wilde hij zijn huis en stal in Altonau No. 9 verkopen. Bernhard kocht in 1927 dat huis met een schuld van 1400 roebel waarvoor Heinrich Friesen borg stond. Al lang had hij willen verhuizen: 'De arme Baier, die als knecht bij de boeren gediend had, is ook een grote boer geworden, al heeft hij niet meer land dan wij.' In Altonau kende men hem alleen als een groot zanger en als koor-dirigent. Met open armen werden wij in deze gemeente ontvangen; zij vroegen Bernhard de leiding van het koor van ongeveer veertig zangers op zich te nemen. Het duurde niet lang of het koor werd overal uitgenodigd. Bij grote koorfeesten leidde hij verscheidene koren tezamen. Nog zie ik hoe rustig hij stond en hij met een stemvork en een dirigeerstokje honderden zangers, zonder pianobegeleiding, dirigeerde. Wonderbare gaven had de Heer Bernhard gegeven; hij had een volledig stembereik en kende alle liederen uit het hoofd. Hoe vaak zag ik hem in de stal, terwijl hij het vee verzorgde, met een stok of een hak zich in het dirigeren bekwamen. In huis ging dat niet, de kinderen moesten slapen. Vele liederen hebben de hengsten, paarden en koeien aangehoord. Hij zei dat hij maar twee of drie keer een vers hoefde zingen om dit uit het hoofd te kennen.

Nu hadden wij al vier hengsten. Iedere ochtend nam Bernhard de paarden op het erf. Met een lang touw in zijn hand gaf hij de paarden aanwijzingen in het rond te lopen. Hief hij zijn hand op dan sprongen de paarden op hun achterbenen omhoog. De mensen op straat keken toe hoe bekwaam hij de jonge hengsten mende. Onder de toeschouwers bevonden zich zeker en gewis communisten; hoewel zij erg vriendelijk leken, waren zij erg jaloers.

Verklarende noot

Hoewel de toestand voor de mennonieten aanvankelijk beter leek, voelden velen zich niet gerust onder een regering die als leuze had 'religie is opium voor het volk' en alles deed om de geloofsovertuiging van de bevolking te doven. In de jaren 1922 tot 1926 trokken vele mennonieten naar Canada of naar Zuid-Amerika. Leden van de familie Warkentin emigreerden in 1926 naar Canada. Waarom het gezin Baier niet met hen meeging, kon niet achterhaald worden. In 1926 sloot de Sovjetregering de emigratie poort.

Voor de groei van de economie en met name de zware industrie was geld nodig. Alleen door de landbouw kon dit geld opgebracht worden. In 1928 was de Sovjetregering overgegaan tot de collectivisering van de boerenstand; zowel de oogst als het geld werd aan de boerenstand onttrokken: het individuele boerenbedrijf verdween en maakte plaats voor collectieve grootbedrijven, de kolchozen. Aanvankelijk werden alleen grote boerderijen en industriële bedrijven in beslag genomen; geleidelijk aan ondergingen kleine boeren hetzelfde lot. Allen werden als koelakken aangemerkt; het enige doel van de Sovjetregering was om hen te liquideren. Door het instellen van commissies van het dorpsproletariaat probeerde de centrale regering

haar macht onder de rurale bevolking te laten gelden. De mennonieten werden eveneens als koelak beschouwd, hoewel zij niet rijk waren en niet over veel land beschikten. Willekeur was regel! Zonder enige reden werden mannen van hun gezinnen gescheiden, naar Siberië gedeporteerd of ingezet bij de aanleg van fabriekscomplexen of bij de exploitatie van steenkool- en ijzerertsminen. Velen stierven door zware arbeid en ondervoeding. Het collectivisme veroorzaakte grote ontwrichting van de landbouw.

Wilhelmina's verhaal

Toen kwam het bevel dat alle landerijen onteigend moesten worden. Zij, die geregistreerd waren, moesten hoge belastingen betalen. Er werden tevens 'godloze cellen' georganiseerd waarin alle ongelovigen door de communisten geëerd en rijkelijk 'beloond' werden.²⁸ Een grote 'bekering' had zich voorgedaan. Iedereen moest tekenen of hij met God of zonder God leefde. In het gehele dorp waren maar weinig mensen die meenden dat er geen God bestond. In het district Krounau waren de communisten verbaasd dat alle mennonieten verklaard hadden aan God te geloven. Ik kon mij niet herinneren dat een mennoniet gestolen of zich wettelijk schuldig gemaakt zou hebben. Op oudejaarsavond werd er in alle gemeenten 'geklaard': had men tegen de ander gelogen dan mocht men het nieuwe jaar niet in. Dat was regel; in onze *mennonitische* broederschap was de boete strenger. Wij hebben God gesmeekt en gebeden ons genade te geven en deze rechtspraak niet over ons te laten komen. Doch Gods wil was de weg van het lijden. Onze predikers en diakenen en onze geloofsgemeenschap werden zwaar met geld en met graan belast. In ons koor waren allen gelovigen, geen van hen had zich bij de 'godloze cel' gemeld. Om alles te elimineren werd Bernhard met de predikers en diakenen in 1929 gearresteerd. Het vonnis luidde dat hij de jeugd van de 'godloze cel' had weerhouden en dus tegen de wet van de communisten gehandeld had. Wij bezaten niet veel land, maar wel drie- en tweejarige hengsten en een nieuw huis.

Verklarende noot

In het voorjaar van 1929 begonnen vele mennonieten, die door de door druk van het communisme weinig vertrouwen in de toekomst hadden, naar wegen te zoeken om hun 'vaderland' te verlaten. Een aantal onder hen slaagde er in deze toestemming van de autoriteiten in Moskou te verkrijgen. Dit nieuws verspreidde zich door het hele land; in de herfst van 1929 gingen duizenden mennonieten om deze reden naar

²⁸ Niet alleen werd het godsdienstonderwijs verboden, antireligieuze propaganda werd bevorderd. Kinderen werden door hun onderwijzers als speelbal gebruikt om hun ouders met communistische beginselen te indoctrineren.

Afb. 6. Het gezin Baier rond 1930, van links naar rechts: Wilhelm, Bernhard, Wilhelmina, Gerhard (†1931) en Bernhard.

Moskou. Zij leefden gedurende vele maanden onder zeer slechte omstandigheden, in afwachting van het verkrijgen van een paspoort. Aanvankelijk gaf de Sovjetregering deze papieren uit. Toen dit internationale aandacht kreeg, werden er eind 1929 geen vergunningen meer uitgegeven. Voor haar vertrek naar Moskou had het gezin Baier het weinige gereedschap, dat zij nog bezat, verkocht. Daar zij niet over voldoende middelen beschikte lang in Moskou te blijven, keerde zij vrijwillig naar het huis in Altonau terug. Door deze poging Rusland te verlaten, werden zij als contrarevolutionairen beschouwd en verloren alle burgerrechten; zij werden stemloos verklaard.

Wilhelmina's verhaal

In het voorjaar van 1931 moesten alle kinderen tegen pokken worden ingeënt. Enkele kinderen kregen een te sterke entstof. De kleine Gerhard was drieënhalf jaar oud toen hij met dergelijke entstof werd gevaccineerd. Ik zie nog de verpleegster, met welk leedvermaak zij naar de huilende kinderen keek. Toen zij wegging, hilde Gerhard: 'Mama, het doet zo'n pijn.' Het was zaterdagavond, gebedsuur. Om negen uur 's avonds had Gerhard 40°C koorts. Hij lag als bewusteloos, zocht mijn hand; het warme handje hield de mijne vast. 'Het doet zo'n pijn,' fluisterde hij. Plotseling riep hij: 'Mama, je vindt mij toch lief?' Zijn arm was gezwollen en blauw. Omdat er een blaar in zijn mond was, kon hij niet slikken. Süsschen die zoveel met hem getutteld had, zei dat hij niet mocht sterven. Doch de dood nam zijn slachtoffer. Op woensdagavond stierf onze lieveling. Wij stelden vast dat de communisten zich er niet voor schaamden kinderen te doden. Wij konden dit leed bijna niet overwinnen.²⁹

Ik wil nog iets over Gerhard schrijven. Geen van de kinderen leek zo op zijn vader als hij. Tijdens de kerkdiensten zat hij bij mij op schoot. Voordat ik het in de

²⁹ Bernhard was door deze inenting eveneens ernstig ziek geworden.

gaten had gleet hij van mijn schoot af; al kijkend naar zijn vader deed hij met zijn kleine handjes de bewegingen van zijn vader na. Dan kroop hij ernstig en rustig weer op mijn schoot. Kerkgangers, zangers en ook de prediker – die opmerkten dat zij al een tweede dirigent hadden – keken vriendelijk toe. Hetzelfde gold voor de paarden. Hij streekte de hengsten, ging tussen de merries staan en juichte wanneer deze met hun voeten schuifelden.

Anna, mijn zuster, en haar man Wilhelm Schmidt kwamen bij ons langs. Beiden waren bij het onderwijs in Kronau. Zij brachten hun ondervoede zoontje Willy. Het kindermisje, dat op hem moest passen als Anna les gaf, at alles op wat voor hem bestemd was. Hoewel Wilhelm tot de ‘godloze cel’ behoorde, werd er op Anna en hem gelet zodat zij het kindermisje niet konden berispen.³⁰ Iedereen was bang iets te zeggen; niemand vertrouwde de ander. Voor mij was de komst van Willy balsem op een gewond hart: een kind te verzorgen dat deze hulp zo nodig had. Door de frisse lucht, de goede voeding en door met hem te spelen sterkte hij aan. Toen mijn zwager bij ons het erf opliep, en zag dat Willy de kippen voer gaf, vroeg hij: ‘Is dat mijn zoon?’ In zes maanden was hij zo gegroeid, sterk en gezond geworden was; nooit zou ik het mij hebben kunnen vergeven als hij bij ons gestorven was. Tijdens de schoolvakantie kwam Anna een tijd bij ons logeren totdat Willy weer aan haar gewend was. Hij noemde mij Mama en mijn zuster tante Anna.

Na de herfst kwam de winter. Veel predikers werden gevangen genomen. Ook mijn ouders hadden Gnadenfeld in 1930 reeds moeten verlaten. Omdat zij buitenlandse papieren hadden, werd mijn vader niet gevangen genomen. De communisten probeerden tegen mijn broers een beschuldigend argument te vinden. Over onze toestand werden zij geïnformeerd. Mijn vader schreef ons: ‘Verlaat huis en hof, laat alles liggen, kom bij ons in Donbass voordat het te laat is.’³¹ Ik was zo bang; ik smeekte Bernhard weg te gaan omdat er overal haat en jalousie was. Ook bij onze burens, die zich bij de ‘godloze cel’ hadden aangesloten. Maar Bernhard zei: ‘Ik behoor geheel en al tot de arme klasse. Iedereen weet hoeveel werk ik bij de boeren verzet heb. Met degene, die nu voorzitter is, heb ik in de stal bij de boeren geslapen en ’s nachts de paarden gevoed.’

30 W. Schmidt had als leraar moeten verklaren dat hij niet in God geloofde.

31 Omdat G. Nikkel *Aelteste* in Gnadenfeld was, moest hij het dorp verlaten. Om in zijn onderhoud te voorzien vestigde hij zich met zijn vrouw en de drie jongste kinderen (Johannes, Micka en Theodor) onder de Russische bevolking in een kolchoz in Staro-Michalowka, een plaats in het kolenmijngebied van Donbass. In het algemeen vielen de Russen de mennonieten niet lastig en zaten zij hen niet dwars. Het waren veelal overgelopen mennonieten en andere Duitsers die zich nu communisten noemden die hun landgenoten verraadden.

Mijn lieve kinderen, luister naar mijn waarschuwing. Deze communistische tijd komt weer terug. Hier gaat het niet zo zeer om het aardse, om haat en nijd te verdoemen; maar hier gaat het om de ziel te doden, het woord Gods te vernietigen, dat zegt: 'Gij zult niet stelen, begeert niet de have en goed van uw naasten.' Kinderen, herinner Gods woord.³²

Ik wil graag toevoegen wat ik achterwege heb gelaten. Hoewel ik Süschen nog wat jong vond, trouwde zij met David Rempel, die aan de overkant van de straat woonde. Zijn zuster, Liese, was haar vriendin. Of Süschen iets voor David voelde, had ik niet zo gemerkt; zij flirte als een vlindertje, zag er leuk uit en was er trots op. Van fluweel en andere dure stoffen maakte ik kleren, die haar nog mooier, knapper en aantrekkelijker maakten. Men sprak over Baiers Süschen. David kwam bij ons en vroeg om de hand van Süschen. Wij vroegen haar of zij met David Rempel wilde trouwen. Zij bevestigde dat. Omdat Oom Rempel niet meer leefde, moest ik alles met zijn moeder bespreken. Wij moesten zeggen dat Süschen een dochter Goossens was, dat zij een wees was en zij door ons als een lieve dochter was opgevoed. Zijn moeder schrok: 'Uit wat voor een gezin komt zij dan?' Wij zeiden haar dat haar vader stoker in de oliemolen was en haar moeder aan tuberculose was overleden, dat zij het erg arm hadden en de vijf kinderen over verscheidene gezinnen waren verdeeld. Haar vader was door honger en verdriet overleden. Dit was teveel voor de trotse tante Rempel. Zij dacht dat David niet wist uit welke familie Süschen kwam; doch David vertelde dat hij van alles op de hoogte was en met haar wilde trouwen. Zo bereidden wij de bruiloft voor. Süschen trok bij de Rempels, in de voorkamer, in. Het kind heeft veel moeten aanvoelen.³³ Liese was haar beste vriendin en een goede schoonzuster. David hield veel van haar; geen werk was Süschen te veel en dat was hem veel waard. Niet lang woonden zij in de voorkamer. In de voortuin bouwden zij een huis en leefden op zichzelf.

Op 1 december 1931 moest mijn man voor een verhoor naar Kronau komen. Zoals altijd nam hij rustig afscheid van ons. Ik huilde omdat ik bang was dat hij niet meer zou terugkomen. Hij stelde mij gerust: 'Ik ben immers niet schuldig; ik heb alleen maar hard gewerkt; nooit heb ik een knecht in dienst gehad; ik heb altijd al het werk zelf verricht. Over een paar dagen ben ik weer thuis.' De dagen gingen voorbij.

³² Wilhelmina doelde hier op de jaloersheid van degenen die het gezin Baier ruïneerden.

³³ De bruiloft vond plaats op 13 december 1930. Dit was de laatste bruiloft die in de kerk van Altonau gevierd kon worden, voordat het gebruik ervan door de communisten verboden werd. De dag na de bruiloft moest D. Rempel op bevel van de autoriteiten zijn militaire diensttijd van twee jaar in Cherson vervullen. Slecht gevoed en slecht gehuisvest moest hij daar zeer zwaar werk verrichten. Af en toe kreeg hij verlof om naar huis te gaan. Het was voor Süschen niet gemakkelijk om in een vreemd huis te moeten samenleven met voor haar onbekende mensen.

Op 5 december kreeg ik het bevel met de kinderen het huis in Altonau te verlaten en alle huisraad achter te laten. Het was zaterdagmiddag. Waarheen moest ik gaan? Ik nam de kinderen, Wilhelm en Bernhard; wij liepen het dorp uit. 'Waarheen?', vroegen de kinderen. 'Zullen wij naar Schönaau gaan, naar grootmoeder Baier?' Het was slechts acht mijl verder. De kinderen wisten het ook niet. Zij zagen mijn verdriet niet, hoe ik God aanriep. Het was al donker toen wij bij grootmoeder Baier kwamen. Zij deed de deur open en zei: 'Ik heb het bevel gekregen dat als vrouw Baier bij U langs komt en U haar binnen laat, dan zetten wij U morgen uit Uw huis.' Tot mij zei zij: 'Dat zul je toch niet willen dat ik, als oude moeder, ter wille van jou ook uit mijn huis gezet wordt? De kinderen wil ik wel in huis nemen.' Zij nam de kinderen bij de hand en deed de deur dicht. Toen was ik als gebroken. Ik verliet het erf, liep het dorp uit; bij de windmolen wilde ik gaan zitten en dan van koude sterven. Ik riep God luid aan: 'Wat heb ik gedaan dat ik deze weg moet gaan? Als ik hier van koude sterf wie zal er dan voor mijn kinderen zorgen?' Op dat ogenblik riep iemand naar mij: 'Vrouw Baier, waarom huil je zo?' Het was Jacob Emms. Ik vertelde hem alles. Hij zei: 'Zij hebben mij vandaag ook het dorp uitgedreven. Mijn gezin heb ik in Solenze³⁴ ondergebracht, bij bevriende Russen. Zij zullen jou ook in huis opnemen omdat zij jouw man, die hen zo vele malen geholpen heeft, goed kennen. Het was Gods leiding dat ik in het donker weer naar Schönaau terugging. Ik wilde nog iets uit mijn huis halen en dan moet ik jou hier tegenkomen.' Ik ging met hem mee en kwam bij zijn familie. Het was er lekker warm. Ik ging meteen op bed liggen. Ik werd ziek en had hoge koorts. Zij zeiden dat ik steeds gehuild had en veel wartaal gesproken had. De Heer heeft mij niet laten sterven. Moest ik nog meer lijden?

Na drie dagen stond ik op en zei dat ik honger had; zij gaven mij wat te eten. Toen het weer donker was geworden, zei ik dat eerst naar Schönaau naar mijn kinderen wilde gaan. Bij grootmoeder Baier aangekomen, deed zij de deur open. Ik werd door haar, ook door mijn twee kinderen en de doofstomme Abraham Baier, omhelst. Grootmoeder Baier vertelde wat er gebeurd was. Vroeg in de ochtend, toen zij de kachel met stro wilde aanmaken, zei zij tegen Wilhelm en Bernhard: 'Gaan jullie bij de kachel zitten, ik haal nog een mand met stro.' Zij maakte de staldeur open, had het stro al in de mand gelegd toen zij op dat ogenblik zag dat Johann Friesen van No. 9 Altonau en Peter Richart van Schönaau bij haar het erf opliepen. Zij ging snel naar binnen, zei tegen Wilhelm en Bernhard: 'Nu heel stil blijven zitten,' en gooide de mand stro op de kinderen. Deze verroerden zich niet. Binnen de kortste keren waren de mannen in huis: 'Wij zoeken vrouw Baier, als wij haar bij U vinden dan zetten wij U vandaag Uw huis uit.' Grootmoeder zei: 'Zoek maar, ik heb haar niet binnengelaten' en vertelde verder: 'Ik ergerde mij zo aan hen; het

34 Dit 'Russendorp' lag op drie kilometer afstand van Schönaau.

was ook zo bespottelijk hoe zij het woonhuis, de kelder, de zolder, de stal en de schuur, zelfs de schoorsteen doorzochten. Daarna zijn zij weggegaan.'

Jacob Emms had voor mij een kamer in het 'Russendorp' gevonden.³⁵ Abraham Baier bracht op de mestkar een slaapbank, bedden en eet- en kookgerei. Bijna iedere avond was hij bij ons. Niemand wist waar wij waren. Daarom schreef ik mijn ouders in welke omstandigheden wij ons bevonden; dat Bernhard tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld was en dat de regering al ons bezit had afgenomen waardoor wij geen stemrecht meer hadden.

De eerste week van januari 1932 kwamen communistische ambtenaren van een ander district naar Solenze om alle 'schadelijke elementen' te berechten. Men had ook mij aangemeld. Ik werd opgeroepen. De hoge ambtenaar vroeg mij wie ik was en wat ik in zijn district te zoeken had. Ik vertelde hem alles, ook wie mijn man was. 'Allen die hier zijn kunnen getuigen dat ik de waarheid spreek, anders zouden de mensen mij niet bij zich in huis genomen hebben.' De aanwezigen bevestigden dat mijn man slechts arbeider was geweest. De ambtenaar vroeg vervolgens hoeveel kinderen ik had. Toen hij hoorde dat ik twee zoons had en met hen gedurende de winter op straat gezet was, zei hij tegen de secretaris: 'Schrijf naar district zo en zo;' hij zette een stempel op de brief, deed deze in een enveloppe en zei: 'Gaat U vandaag nog naar Schönau terug, niemand zal U het dorp uitzetten.' Zo kwam ik weer in Schönau, alles wat Abraham meegebracht had, moest ik achterlaten. Toen Peter Richart mij in het dorp zag, werd mijn komst onmiddellijk gemeld. Binnen een paar uur kwam een ruiter. Ik zei geen woord, gaf hem de brief; zij hebben mij niet meer lastig gevallen.

Kort daarop, in 1932, kwam mijn broeder Johannes Nikkel en bracht mij naar Donbass, naar mijn ouders in Staro-Michalowka, waar voor mij een kleine kamer bij vriendelijke Russen werd gevonden.³⁶ Jacob Emms die als een engel door de Heer, op het juiste ogenblik, naar mij gezonden was, stierf in de gevangenis. Hij had zijn familie laten zeggen: 'Ik zal zalig sterven, spoedig zal ik naar de Heer gaan.' Hoewel hij ook uit de mennonieten gemeenschap kwam, zelden naar de kerk ging, had hij de Heer in de gevangenis gevonden.

³⁵ In december 1931 vluchtten zij naar Solenze.

³⁶ In 1932 vluchtte Bernhard Baier vanuit de gevangenis naar Staro-Michalowka. Om alles geheim te houden, haalde Johannes Nikkel zijn zuster Wilhelmina en haar zoons op. Later moest Bernhard Baier een paspoort hebben. Omdat hij als koelak gekenmerkt was en uit de gevangenis was gevlucht, kon hij niets anders doen dan zich aanmelden bij de gevangenis in Cherson.

Ik wil jullie, mijn lieve kinderen, getuigen dat er altijd mensen zullen zijn daar waar wij hen niet verwachten. Het doet er weinig toe hoe je gedoopt bent maar, zoals mijn vader zei, het is zo dat het op ons persoonlijk geloof aankomt, of wij er naar geleefd hebben en de Heer in deemoed gediend hebben. Mensen uit onze broedergemeenschap hebben ons bij de communisten aangeklaagd om zichzelf te beschermen, God geklaagd!

Het waren moeilijke jaren. Ik diende bij Russen, ook bij leden van de Partij die goed voor mij waren. Wij waren niet meer bang, wij hadden altijd te eten en kolen om te verwarmen terwijl de mensen in Sagradowka honger leden. In de kolchozen werden de paarden gemeenschappelijk gevoerd. Het voer moest ver van de steppen komen; sneeuw en storm maakten het de mensen moeilijk het voer te halen. Vele vaders waren in de gevangenis, naar het hoge noorden gezonden. De paarden stierven en de mensen namen het vlees van de gestorven paarden. Johann Friesen en Peter Richart, die mij zoveel onrecht aangedaan hadden, leden ook honger. Er was niets meer te verkrijgen; werken wilden zij ook niet.

In de gevangenis zei mijn man: 'Geef mij toch werk, wat het ook zijn mag.' Zij droegen hem op waterleidingen te repareren. Hij toonde over twee rechterhanden te beschikken waardoor hij veel waardering voor zijn werk ondervond. Toen hij aan leden van de Partij vroeg: 'Waarom ben ik hier?', antwoordden zij hem: 'Jij had als arbeider moeten zeggen dat jij niet aan God gelooft.' Toen hij vertelde hoe hij medailles voor zijn vier fokhengsten had gekregen, zei de man: 'Daarmee heb je de jalousie van de anderen op je hals gehaald.' Dat hadden wij destijds niet begrepen; het bleek waar te zijn.

Mijn broer Gerhard, die agronoom was en advies gaf voor het ploegen en welk zaaizaad gebruikt moest worden, werd om deze reden vervolgd. Hij vluchtte naar Alma Ata. Niet lang daarna werd mijn broer Albert ook vervolgd. Hij liet Maricken Thiessen op de boerderij achter; zij zou het bedrijf niet verkopen als de regering het niet van haar afnam. Toen Gerhard Scheleberg de boerderij wilde kopen, weigerde zij dat. Daarom zocht hij uit waar de beide broers Nikkel waren en meldde hen bij de Partij aan. Gerhard is in de gevangenis gestorven; een jaar later is Albert aan waterzucht overleden. Dat was het werk van een broeder uit onze gemeente.

Mijn man ontmoette toevalligerwijze een Russische broeder uit ons 'Russendorp' waar hij met zijn koor gezongen had.³⁷ Aan hem gaf hij mijn adres in Donbass. Wij konden met elkaar corresponderen. Iedere keer, wanneer hij vanuit de ge-

³⁷ In de Sagradowka nederzetting lagen Russische dorpen verspreid tussen de dorpen van de mennonieten.

vangenis bij leden van de Partij waterleidingen moest repareren, ging hij bij deze broeder langs, die een kamer voor mij en de kinderen in zijn huis aanbood. Hij was uit het dorp gevlucht omdat hij als prediker vervolgd zou worden. Dit was de reden dat ik Donbass verliet. Omdat mijn vader in 1932 gestorven was,³⁸ wilden mijn moeder³⁹ en Micka graag dat Wilhelm bij haar bleef.⁴⁰ Hij zou daar in de kolennijnen kunnen werken waar mijn broers Johannes en Theodor al waren. Ik was er dankbaar voor dat hij daar kon blijven.

Zo kwam het dat ik met mijn zoon Bernhard naar de stad Cherson ging. Ik vond werk bij een directeur van een school: ik kon er de huishouding doen. Ik kookte en stond de halve dag voor brood, vlees en melk in de rij. Wij hadden tenminste een kamer om te wonen; Bernhard ging naar school. Omdat mijn man de chef in de gevangenis verteld had dat ik in Cherson woonde, kreeg hij vaak op zondag toestemming ons op te zoeken; zij hadden vertrouwen in hem en meenden dat hij weer op tijd in de gevangenis zou terugkomen. Vele mooie uren hebben wij tezamen gehad. Wij waren niet bang; er was geen jalousie en er waren geen vervolgingen. Wij brachten hem tot vlak bij de gevangenis terug. Op 24 april 1935 werd mijn man met een goed getuigenschrift vrijgelaten. Weer smeekte ik hem niet naar Sagraadowka te gaan; in Donbass zouden wij toch ook werk vinden? Omdat ik weer in verwachting was, dacht hij dat het beter was bij grootmoeder Baier te wonen. Toen wij in Sagraadowka⁴¹ kwamen, kreeg hij meteen het stemrecht terug. Wij waren goed gekleed, kochten een koe en twee varkens. Op 11 september 1936 werd Gerhard geboren; de vreugde was groot, maar de jalousie nam toe. Waren wij naar Donbass gegaan dan zouden wij voor veel kommer en leed gespaard geweest zijn. Omdat mijn man in Schönau geen werk kreeg, verhuisden wij naar No. 1 Alexanderfeld. Wij hadden geen vermoeden dat een lid van de Partij zich onder de arbeiders bij de oliepers bevond. Nauwelijks een jaar nadat hij uit de gevangenis ontslagen was, hoorden wij dat zij die nacht weer mensen wilden oppakken. Daarom trokken wij bij grootmoeder Baier in Schönau in. Ik wilde weg, ik huilde, ik bad, ik was zo bang. Maar grootmoeder Baier overtuigde ons dat Bernhard niets kon overkomen omdat hij immers stemrecht had. Al eerder had zij mijn man omgepraat niet naar Canada te emigreren – wij hadden destijds al veel van onze bezittingen verkocht en waren al in Moskou geweest om een pas te krijgen. Zijn moe-

38 G. Nikkel overleed op 18 december 1932 in Staro-Michalowka.

39 W.A. Nikkel-Kuipers overleed op 8 augustus 1933 in Gnadenfeld.

40 In 1933 verhuisden zij naar Gnadenfeld. Er waren plannen om gedrieën naar Nederland te gaan. Waarom deze niet doorgingen, kon niet achterhaald worden. Kort na elkaar overleden W.A. Nikkel-Kuipers en Micka. In 1936 keerde Wilhelm weer naar Donbass terug waar zijn ooms Johannes en Theodor in de mijn werkten.

41 Het gezin Baier ging naar Altonau.

der, die dan zou achterblijven, zei: 'Wat moet ik zonder jou doen wanneer ik oud en gebrekkig ben?' Dit was destijds haar beweegreden. Het ongeluk geschiedde in 1937. Toen Bernhard uit school kwam, zag hij dat zijn vader in een zwarte auto zat,⁴² de auto stopte en de vader nam diep bedroefd afscheid van zijn zoon: 'Huil niet mijn kind.' De beide kinderen hadden geen vader meer.

Ik werd in alles teruggeschopt. Tot mijn graf moest ik mijn weg alleen gaan. 'Waar en wanneer ik sterf, ligt in Gods hand. Hoe graag had ik met mijn dierbare man verder geleefd. Met hem zou ik een goed leven gehad hebben. Nu sta ik er op 42-jarige leeftijd alleen voor en weet niet waar mijn lieve man gestorven is, wie zijn ogen gesloten heeft toen hij overleed en waar hij begraven is. Dit alles zal een geheim in mijn leven blijven. Hopelijk zien wij elkaar weer bij de Heer.'

Mijn enige wens was, voor altijd, Sagraadowka te verlaten. Het was november, dus bleef ik bij grootmoeder Baier in de voorkamer. Bernhard ging in No. 9 Altonau op school en woonde bij Süschen.⁴³ De kleine Gerhard sukkelde met zijn gezondheid. Ik had mij met een vork in mijn wijsvinger geprikt; deze begon te zweren; dag en nacht had ik veel pijn. Men noemt dit een *Würmpchen*. Ik voelde hoe deze ontsteking aan het eerste kootje knaagde. Daarom kon ik geen luiers wassen. Toen Bernhard zaterdagavond thuis kwam, nam de lieve jongen alle luiers naar de stal en waste deze. Hij maakte zich veel zorgen om zijn broertje. Ik kon Gerhard niet meer zelf voeden; wat ik hem te eten gaf, was snel daarna in de luiers terug te vinden. Vaak knielde ik voor de wieg en bad: 'Help mij toch Heer, anders schiet ik tekort.'

Een Russische bedelaarster kwam bij ons langs. Toen zij mijn zieke hand zag, zei zij dat ik kompressen met *wiski* (brandewijn) op mijn vinger moest leggen. Ik weet niet meer wie mij de brandewijn gegeven heeft. Gedurende drie dagen verbond ik de vinger; het gezwel verdween en de pijn werd minder, het *Würmpchen* was gedood. Toen viel er een stukje van het kootje en de vinger genas daarna snel. Ik kon de kleine Gerhard weer uit de wieg pakken, hem overal heen dragen; ik gaf hem pepermunt thee met honing. Op deze wijze werden wij beiden weer gezond. Dat een Russische vrouw bij ons moest komen bedelen, heeft de Heer zo beschikt.

⁴² De geheime politie werkte, om niet op te vallen, meestal 's nachts met een zwarte auto die door de bevolking 'de zwarte raaf' genoemd werd. Volgens officiële berichten is B. Baier op 15 september 1944 aan een hartaanval overleden, hetgeen door de familie wordt betwijfeld.

⁴³ Bernhard ging op de fiets van Schönau naar school in Altonau. Alleen gedurende de wintermaanden, wanneer de onverharde wegen slecht begaanbaar waren, woonde hij bij Süschen in Altonau.

Gerhard was zover weer opgeknapt dat hij weer kon zitten – voor zijn ziekte kon hij lopen. Op een avond zag ik dat zijn oog gezwollen en rood was. Zou hij door de koude herfstwind op zijn oog kou gevat hebben? Doordat hij koorts had, jammerde hij 's nachts. De volgende ochtend was het oog erg gezwollen. Ik wist mij geen raad. Wat zal ik doen? Ik bad; dan vermande ik mij, als misdadigster zonder stemrecht, naar de 'leider' van het dorp te gaan om te vragen of iemand Gerhard en mij naar de dokter in No. 8 (Tiege) zou kunnen brengen. De 'leider' van het dorp wilde er niets van weten. Thuis gekomen knielde ik voor Gerhards bed. Ik huilde en wist mij geen raad meer. Zijn huilen kon ik eenvoudig niet meer verdragen. Ik rolde Gerhard in een warme deken en ging weer naar de 'leider'. Misschien zou hij medelijden met Gerhard krijgen als hij hem zag. In het kantoor was een vergadering. Toen de 'leider' mij met Gehard zag, riep hij: 'Nu komt de misdadigster met haar kind aan.' De andere mensen keken naar mij; ik zag er bleek en verhuild uit. De 'leider' zei: 'Zij vraagt om transport om met haar kind naar de dokter te gaan.' Tot mij zei hij weg te gaan. Een van de aanwezigen zei: 'In de stal van de kolchoz zal binnenkort een koe kalven en de veearts uit Tiege zal gehaald worden. Laat vrouw Baier meerijden.' Ik was net thuis toen er een tweespan voor de deur stond. Ik ben nooit te weten gekomen wie de man was die de 'leider' overtuigd had. Dokter Klein zag dat hij ons niet kon helpen en verwees ons naar een oogarts in Kronau, 35 mijl verder. Voor de deur stond een wagen die bereid was ons naar Kronau te rijden. 's Avonds kwamen wij daar, de oogarts was er niet meer. De verpleegster keek naar Gerhard en zei dat deze arts niets doen, omdat hij niet over een elektrische lamp beschikte om het gezwel te behandelen. Zij ried mij aan naar Cherson, naar de oogarts Dukantwa, te gaan. Er bleef niets anders over dan twee mijlen verder naar Anna en Wilhelm Schmidt te gaan. Hongerig en moe kwam ik bij hen. Anna schrok toen zij ons zag. 'Ach Mina, zal dat oog gered kunnen worden? De trein naar Cherson komt pas morgen vroeg.' Wilhelm keek naar Gerhard en zei: 'Mina, geloof jij nog aan God? Jouw Bernhard is berecht en zal nooit terugkomen. Jij en je kinderen zijn al verjaagd. De jongen zal zijn oog kwijt raken.' 'Ach', zei ik en huilde. 'Mijn geloof is zeer zwak, toch klem ik mij vast aan een zwakke stengel die in de stroom heen en weer geslingerd wordt. Wilhelm, na de dood zal ik niets verloren hebben; ik heb de eeuwigheid waarin mijn kleine geloof gekroond wordt; heb ik de zaligheid, jij hebt echter alles verloren.' 'Ik hoor mijn Anna spreken', antwoordde Wilhelm. De volgende morgen gingen Anna en ik naar het station. Zij kocht een kaartje voor mij; Wilhelm had in een enveloppe 50 roebel meegegeven – dat was toen veel geld. Ik wil hier nog aan toevoegen, dat de communisten ook hem hebben verbannen, verraden door jaloerse collegae die op zijn baan aasden. Zou Wilhelm aan mijn woorden gedacht hebben en weer gelovig geworden zijn? Het geld kwam mij goed van pas. Ik was zo arm. Bij het ziekenhuis aangekomen zag de verpleegster aan mijn kleren dat ik van het land kwam. 'De wachtlijst van de dokter is al vol, niemand wordt meer door de oogarts in behandeling genomen.' Eerder be-

schreef ik dat ik in Cherson bij een directeur van een school gewerkt had; zijn vrouw was lerares. Daar deed ik de huishouding. Zij hadden veel vrienden, in het bijzonder het doktersgezin Woddnikow. Omdat ik bij hen gewerkt had, wist ik waar zij woonden. Een stem in mij zei dat ik mij tot hen moest wenden. Ik kwam bij hen en werd zeer vriendelijk door de doktersvrouw ontvangen. Toen zij Gerhard zag, schrok zij; in het kantoor van haar man tikte zij een brief dat deze jongen onmiddellijk door de oogarts Dukantwa geholpen moest worden. Zij gaf mij deze, ging met mij naar buiten; aan een koetsier gaf zij de opdracht mij naar het ziekenhuis te brengen. Terug in het ziekenhuis keek de verpleegster mij boos aan. Ik gaf haar de brief. Vijf minuten later werd Gerhard al onderzocht. Een operatie was niet nodig. Door belichting met een blauwila lamp genas het oog. Gedurende die weken werd ik ook als een patiënte opgenomen en kon voor Gerhard zorgen.

Wilhelm stuurde mij telkens geld om Bernhards huisvesting bij Süşchen te betalen. Er kwam weer een brief uit Donbass, van Wilhelms chef die de leider van de kolchozen in Schönau verzocht zijn moeder en zijn twee broers naar Donbass te laten komen. Bij de eerstkomende dorpsbijeenkomst na ontvangst van de brief riep hij alle arbeiders en ook hun vrouwen tezamen; ik moest ook komen. De brief werd voorgelezen. Vervolgens vroeg de chef. 'Wat is Uw mening? Willen wij deze vrouw Baier toestaan te vertrekken? Zij is hier in het dorp de enige wier man als misdadiger in de gevangenis zit.' Iemand zei: 'Zij doet niet veel voor ons; zij zit alleen maar thuis en de kleine van haar schijnt de hele dag.' Allen lachten. Ik stond op en bedankte. Op de terugweg heb ik zo gehuild: 'Is dit de lof voor mijn lieve man die met velen gezongen en geoefend had? Nu wordt hij bespot en is hij de grote misdadiger van het dorp. Dat mijn kleine lieveling, Gerhard, door alle angsten tijdens de zwangerschap en toen ik hem voedde, zo ziekelijk en zo nerveus is geworden, kunnen zij dat dan niet begrijpen?'⁴⁴

In 1939 kregen wij toestemming Sgradowka te verlaten. Wij werden door Wilhelm in Donbass ontvangen. Hij was een jonge en sterke man geworden. In een arbeiderswoonblok had hij woonruimte voor ons gehuurd. Bernhard werd meteen weer bij de directeur in de school aangemeld. De directeur vroeg Wilhelm of zijn moeder niet als werkster wilde werken. Er zijn twee vrouwen voor zestien klassen, dat is te veel werk. 'Ja', zegt Wilhelm, 'ik heb nog een klein broertje van twee jaar.' De directeur zei: 'Laat je moeder hem meebrengen, in het kantoor is het warm; totdat hij naar de *Kindergarten* gaat, kan hij er blijven.' Op deze wijze kreeg ik meteen werk. Gedrieën gingen wij naar school. Omdat ik na het uitgaan van de

⁴⁴ Haar zoon Bernhard vertelde in 2002 dat Wilhelmina, als stemloze, door dit besluit Schönau kon verlaten. De dorpsraad had immers ook kunnen besluiten dat oma Baier voor Gerhard moest zorgen en had op die manier Wilhelmina kunnen verplichten in de kolchoz te werken.

school de klassen moest schoonmaken, droeg Bernhard zijn broertje naar huis. De twee andere vrouwen vroegen mij waar mijn man was. Ik antwoordde dat ik geen man had, de tranen stonden in mijn ogen. De vrouwen keken mij strak aan. De ene zei tot de andere: 'Wat vraag je toch? Haar man heeft haar in de steek gelaten; Duitse mannen doen dat ook, zij zijn niet beter dan onze mannen.' Zij waren heel vriendelijk voor de kleine Gerhard, droegen hem op de arm rond, gaven hem kusjes en aaiden hem.

Een paar weken ging voorbij. De directeur riep mij in zijn kamer en vroeg mij waar mijn man was. Ik keek hem aan, begon te beven en werd weer heel erg bang. Hij keek mij vriendelijk aan en zei dat hem alles moest vertellen. En dus vertelde hem alles. 'Ja', zei hij, 'zoiets kan gebeuren als je je aan het geloof vasthoudt.' Vervolgens vroeg hij: 'Wat heb je de andere vrouwen verteld die gevraagd hebben waar je man is?' Ik zei dat ik haar geantwoord heb dat ik geen man meer had. Dan hebben zij onder elkaar gezegd dat mijn man mij in de steek heeft gelaten.' 'Dat is goed, ik zal je zoon bij de *Kindergarten* opgeven.' Zo kwam de kleine Gerhard in de *Kindergarten*. Hij was nog te klein om te begrijpen wat het betekende de handjes te vouwen en te zeggen: 'Dank je Stalin, voor pap en brood.'

Wilhelm en ik zagen in dat wij door met anderen, die vloekten en ruzie maakten, samen te wonen geen minuut rust en stilte voor ons zelf hadden. In de gangen werd gelopen en geschreeuwd. Daarom besloot Wilhelm een lemen hut te kopen, niet ver van de spoorweg. De lemen hut bevatte een kamer, een klein voorhuis en een kelder; boven de kelder was een stal voor een geit. Wij richtten alles in. Het was voor ons een grote vreugde en hoe dankbaar waren wij de lieve God dat wij hier ongestoord konden zingen en bidden. Wanneer mijn lieve broeder Theodor met zijn gitaar kwam, later Bernhard met zijn viool en Wilhelm met zijn balalaika; dan zongen wij geestelijke liederen. De burens die voor het raam stonden, dat slechts een halve meter boven de grond uit kwam, begrepen er niets van. Zij luisterden naar de muziek, maar deden niets. Ach, hoe graag hadden wij vader Bernhard bij ons gehad. Hier werkten velen, die als koelakken bestempeld waren en uit de dorpen gevlucht waren, in de kolenmijn, net zoals Theodor en Wilhelm. Zij kregen echter meer brood, wat ons hielp. Wij konden naar behoeften eten, er was geld genoeg om op de markt brood, vlees, melk en andere levensmiddelen te kopen. In Sagra-dowka daarentegen heerste weer hongersnood. De oogst was niet zo slecht, maar de boeren kregen van hogerhand het bevel de hele oogst af te staan. Voor de dagen arbeid kregen zij geen beloning. Tevens moesten zij een aantal liters melk van hun eigen koe en ook vlees inleveren. Geen hond of kat was er in het hele dorp meer te vinden. Als de eigenaren de dieren niet zelf slachtten en opaten dan waren het de anderen wel. Paarden crepeerden, de mensen keven om het dode vlees.

Afb. 7. Het gezin Baier rond 1940: staande Wilhelm; van links naar rechts zittend: Bernhard, Gerhard en Wilhelmina.

Ik wil nog een gebeurtenis over jou, Bernhard, beschrijven. Jouw onderwijzeres Ekatarina Nikofronan kwam in de klas en vroeg wie van de leerlingen thuis met de ouders nog bad. Bij het Russische volk was het de gewoonte in de hoek van de kamer een beeld van de Moeder Gods met de kleine Jezus boven een olielampje, dat dag en nacht brandde, te hangen. Hier sloeg het hele gezin een kruisje. Tijdens deze regeringsperiode werd dit gebruik afgeschaft, maar heimelijk werd het door veel gezinnen nog gedaan. De communisten van het district kwamen bij de directeur en gaven hem het bevel dat iedere leraar aan de kinderen zou vragen of zij thuis nog baden. Bernhard kwam na school geheel opgewonden thuis en zei dat wij geen avondgebed meer mochten houden. 'Ik wil op school niet liegen.' Ik zei toen: 'Bernhard, wij zullen de lieve Heiland vragen: Hij alleen kan ons helpen.' 'Maar jij huilt, wanneer ik op school zeg dat wij bidden dan nemen zij jou, moeder.' 'Ja, dat weet ik lieve kind. Morgen zal ik naar de lerares gaan en alles met haar bespreken.' Wij baden samen, huilden en gingen slapen. Allen sliepen, alleen ik streed en worstelde. De volgende avond ging ik naar het huis van de lerares, klopte aan, de lera-

res deed open. 'O', zei zij, 'dat is de moeder van Boris.' De moeder van de lerares zag er heel timide en bang uit, iedereen was bang. In de hoek van de kamer zag ik dat iets onder een handdoek verstopt was; ik wist dat daar een beeld van Moeder Gods met het kind Jezus hing. Ik vertelde haar waarom ik was gekomen. De lerares zei: 'Ik heb in de ogen van alle kinderen gekeken, ook in die van Boris. De beste leerlingen hebben vrome ouders; Boris is een van de beste leerlingen, in leren en ook in gehoorzaamheid. Ik heb de directeur over mijn klas al op de hoogte gebracht. De directeur kent U en zal U niet verder lastig vallen.' Was dit niet de Almachtige God die het huilen van een kind ziet en de kreet van een hart hoort?

Op school werkte ik niet meer als schoonmaakster. De directeur stelde mij in de bibliotheek aan om het beheer over 700 boeken te voeren. Het waren leerboeken voor de leraren en de leerlingen, vanzelfsprekend boeken van Karl Marx, Lenin en Engels; er waren ook wetenschappelijke boeken. Mijn bijbel was er ook, in een lade. Een jonge leraar en jonge lerares bespioneerden mij en achtervolgden mij overal. Vaak kwamen zij onverwachts de bibliotheek binnen om te zien wat ik aan het doen was. Ook wanneer zij in de klas waren, tijdens het les geven, hebben zij mij nooit betrap op het lezen uit de bijbel.

Dan nog iets. Het salaris van de leraren kon hier niet worden opgenomen. Al het geld moest uit Stalino gehaald worden. Niet iedere maand kregen de leraren hun salaris. Wanneer het geld op de bank in Stalino gestort was, werd de directeur daarvan op de hoogte gesteld; vaak was er twee tot tweeënehalf duizend roebel. 'Wie zal dat geld ophalen?', vroeg de directeur. De jonge leraar zei: 'De bibliotheccasse, zij heeft er tijd voor; wij moeten les geven.' De directeur riep mij en droeg mij op het geld in Stalino voor de school op te nemen; hij gaf mij een volmacht. Wat was Wilhelm verontwaardigd: 'Mama, wil jij met de trein naar Stalino gaan en tweeënehalf duizend roebel opnemen? Dit is een valstrik.' 'Ach kind, wat moet ik doen? Alleen de Heer kan mij behoeden; ik kan het niet weigeren.' Dus ik ging ik naar de bank. In een boodschappentas had ik een handdoek en wat brood gestopt. Ter plekke aangekomen, kwam ik bij het loket en werd met pakjes van 100 en ook van 200 roebel uitbetaald. Ik tekende voor ontvangst. Toen ik de bank wilde verlaten, zag ik een trap die naar de kelder ging; vlug ging ik naar beneden, bukte onder de trap, trok mijn jas uit, legde het geld in de handdoek, bond deze om mijn middel en wachtte net zo lang totdat ik geen voetstappen meer hoorde. Vervolgens ging ik naar het station. Vier uur later was ik bij de directeur, maar eerst had ik thuis het geld in mijn handtas gelegd. De directeur was heel vriendelijk, hij vroeg niets, ik zei ook niets. Hoeveel mijn zoon Wilhelm, en ik ook, niet om mijn bescherming gebeden had, weet alleen de lieve God. Bovendien maakten de mensen in de trein zich zoveel zorgen om mij dat mij zij lieten zitten, denkende dat ik hoogzwanger was en in de trein zou kunnen bevallen.

Een paar maanden later werd mij dezelfde opdracht gegeven. Wederom maakte ik deze reis; ik zou echter niet bij dezelfde plaats uitstappen en moest dan vier mijl lopen. Plotseling werd ik erg bang, alsof iemand op mij loerde. Ik stapte meteen een station eerder uit en ging naar beneden. De trein reed verder en degene voor wie ik zo bang was geworden, was in de trein blijven zitten. Ik heb dus een heel eind gelopen en kwam gelukkig met het geld bij de directeur. De derde keer was het verschrikkelijk slecht weer. Hoe moest ik deze opdracht uitvoeren? Het ging mij gemakkelijker af dan ik gedacht had. Ik stapte bij ons station uit zonder dat iemand mij achtervolgde. Het onweerde zo hevig dat ik kleddernat thuis kwam. Diezelfde avond kon ik niet meer naar de directeur om het geld te brengen. Als ik de volgende morgen naar de bibliotheek ging, dan zou ik eerst naar de directeur gaan om hem het geld te geven. Toen ik 's morgens daar kwam, begroette de directeur mij zeer vriendelijk. Hij had de hele nacht niet geslapen omdat hij zich schuldig gevoeld had een vrouw met dat slechte weer op pad gestuurd te hebben. 'Dit is de laatste keer, ik heb mijn collegae gezegd dat ieder zijn eigen salaris moet ophalen.' De Heer heeft dit onweer over ons laten komen om de directeur ervan te overtuigen een hulpeloze vrouw niet met zo'n last op te schepen. Nu moest ook de spionne haar geld zelf ophalen.

Verklarende noot

Op 22 juni 1941 viel het Duitse leger de Sovjet Unie binnen. Vanaf augustus 1941 werden alle Duitstalige mannen ouder dan 16 jaar gedeporteerd en als dwangarbeider te werk gesteld. Stond het Duitse leger in augustus 1941 aan de westelijke oever van de Dnjepr, in oktober werd het gebied van Molotschna aan de oostelijke zijde ingenomen, het gebied waar Wilhelmina en haar gezin huisden.

Wilhelmina's verhaal

Dat de oorlog voortwoedde en het Duitse leger overwon en meer en meer Rusland binnendrong, wisten alleen de leden van de Partij. Theodor bracht ons zo nu en dan een nieuwtje.⁴⁵ Weer werden wij bang dat er iets met ons zou gebeuren. De haat tegen de Duitsers zou ons ook treffen. Op een avond waren wij samen, speelden muziek en zongen. Theodor was zo ernstig en zei dat de toestand steeds slechter werd. Ook de ploegbazen in de mijn werden steeds strenger. Theodor bewoonde met vier mannen een kamer in een arbeidershuis. Er was ook een keuken voor hen die voor de verzorging betaald hadden. Hij zei zo vaak dat zij goede arbeiders waren en dat in de keuken goede kost was. Er zou snel een einde komen als de Duitsers dichterbij oprukten. Bij Johannes in Staro-Michalowka wilde hij niet wonen, omdat hij dan alleen voor hen moest werken en het eten niet op tijd klaar was.

⁴⁵ Theodor Nikkel woonde met drie andere mannen op een kamer. Eén van hen had een radio waardoor zij berichten van het verloop van de oorlog konden opvangen.

In deze periode werd Gerhard ziek. Hij moest in het ziekenhuis opgenomen worden. De chef-arts was een jodin. Door onze naam wist zij dat Gerhard een Duitse jongen was. Zij onderzocht hem en stelde een nierontsteking vast. Daarom kreeg hij alleen pap, in water gekookt, te eten, slechts één keer per dag. Hij lag op een kamer met andere kinderen, die wel goed eten kregen. Iedere zondag ging ik met de trein naar het ziekenhuis en nam speelgoed voor hem mee. Hij zei: 'Ik wil eten.' Ik kon hem niets geven, dat was verboden. Verdrietig ging ik weer naar huis. De volgende zondag kon hij zijn hoofd niet meer oprichten. Het dure speelgoed dat ik hem de vorige zondag gegeven had, was er niet meer. Ik vroeg waar het speelgoed van Gerhard gebleven was. Men zei dat de chef-arts het aan andere kinderen had gegeven. 'Gerhard moest heel stil liggen.' Ja, hij lag er zonder enig leven bij! Verdrietig moest ik weer naar huis. Een vrouw, die bij de kinderen oppaste, zei tegen mij dat als ik niet snel de jongen naar huis nam, hij spoedig zou sterven. 'De chef-arts laat hem verhongeren, zij haat hem, hij is toch een Duitse jongen? Maar laat niemand merken dat ik het gezegd heb.' Wat heb ik gehuild. Toen ik thuis kwam, vertelde ik het mijn kinderen. Bernhard huilde hevig en zei: 'Ik ga naar de directeur en vraag hem of moeder en ik de school een dag mogen verzuimen om mijn broer op te halen.' De toestemming werd ons verleend. Wij gingen direct maandagochtend weg. Toen de chef-arts vernam dat wij de stervende jongen naar huis wilde nemen, werd zij woedend: 'Wie zal hem verplegen en verzorgen?' Ik zei haar dat de directeur mij toestemming zou geven hem te verplegen. Zij reikte mij een papier aan dat ik moest tekenen dat, in het geval mijn zoon stierf, ik voor het gerecht gedaagd kon worden. Ik tekende deze brief. Wij mochten Gerhard aankleden. Toen hij zijn kleren zag en wij hem op de arm rond droegen, lachte hij en legde zijn hoofd op Bernhards schouder. Heel voorzichtig droeg die hem naar het station. Terwijl wij op de trein wachtten, kocht Bernhard een broodje. Gerhard zag het en stak zijn handje onder de deken naar het broodje uit. Wij gaven hem de kruim zonder korsten. Op dat ogenblik bemerkten wij dat de vrouw de waarheid gesproken had. Als ik het kind niet uit het ziekenhuis genomen had dan zou het niet aan een ziekte zijn overleden, maar van ondervoeding. Wij regelden het zo dat Gerhard slechts een paar uur alleen thuis was. Het duurde niet lang; snel begon hij weer te spelen.

De buurvrouw had een dochtertje dat op 1 mei was geboren. Zij werd daarom Maietschka genoemd. Hoewel zij wat jonger was dan Gerhard speelden zij leuk samen. Vaak brachten wij Gerhard naar hen wanneer Wilhelm dagdienst had en wij allen moesten werken. Hij was niet meer in de *Kindergarten*.

De tijden werden steeds slechter. Iedereen sprak over de Duitsers. Nu zagen wij duidelijk wie tegen ons was. Ook de buurvrouw die altijd naar onze woning keek en dikwijls bij ons naar binnen gluurde, was vriendelijk en praatte met ons zodat wij

geen argwaan koesterden. Haar man niet, maar zij en haar zoon en dochter. Een paar oude mensen woonde naast ons; van hen had Wilhelm de lemen hut gekocht. Hun broer had er eerder gewoond maar was juist door die vrouw, zoon en dochter weggegaan. Later kwam ons ter ore dat deze drie gezinnen uit hun geboortedorp gevlucht waren en hier deze lemen hut gebouwd hadden. Om bij de regering in een goed daglicht te komen waren de kinderen *Komsomolzy*⁴⁶; hun moeder hielp mee. Achter ons, in de grote huizen waar ook de kleine Maietschka woonde, woonden mensen uit Polen; zij huichelden niet, zij wachten op het Duitse leger.

Ik zal de laatste avond toen Theodor bij ons kwam nooit vergeten. Het was al donker toen hij aan het raam klopte. Hij was bleek en ernstig. Een van zijn kamergetenoten had hem verteld dat het Duitse leger al over de Dnjepr gekomen was. Alle Duitsers zouden verbannen of doodgeschoten worden. Hij had tegen zijn vriend gezegd: 'Ik heb mijn rechteroog in de kolenmijn verloren, een haak van een hefboom heeft mijn oog eruit getrokken.' Het waren de Heer en de artsen die het andere oog beschermd hadden zodat hij niet blind geworden was. Mijn zoon Bernhard kan zich Theodor met een donkere bril herinneren. Hij wilde aan niemand laten zien dat er een gat en een diep litteken was waar eens het oog gezeten had. Dat was ook de reden dat Susanne en de kleine Waldo in Gnadenfeld gebleven waren. Zij had een goede baan bij een dokter. Theodor stuurde haar iedere maand geld. Vaak heeft hij gezegd dat hij later een kunstooi zou krijgen. 'Dan woon ik weer met mijn gezin samen.' Wij geloofden allen dat deze regering niet lang zou kunnen aan blijven, miljoenen mensen waren al terechtgesteld of van honger omgekomen; de arbeiders waren ontevreden. Zij dachten echter niet aan Stalins leuze: 'Brood is het grootste wapen; voor een stukje brood doen mijn mensen alles. Liever 95 mensen terechtstellen dan vijf leden van de Partij.' Deze woorden gaan al meer dan vijftig jaren rond.

Theodor had geen hoop meer om met zijn gezin samen te leven. Daarom trok hij zich ons gezin zo aan en stelde zich voor dat de kleine Gerhard net zo vriendelijk was als zijn zoon Waldo. Gerhard zat graag bij Theodor op schoot. Die avond zei Theodor: 'Omdat jullie moeder met de zwakke Gerhard niet kan vluchten wil ik iets met jullie bespreken. Zij maakten een plan om een gat in de kelder te graven waarin moeder en kind konden kruipen; over dit gat kon een plank gelegd worden. 'Er moet een ton met water (de augurkenton) zijn, jullie moeder moet brood drogen, suiker kopen en al het geld in eten stoppen. Wanneer er geen gevaar is dan blijven jullie in huis. Zodra de hond van de bureu blaft dan kruipen jullie meteen in het gat. Jullie moeten altijd in de kleren blijven om te kunnen vluchten.' 'Ik kan niet blijven,'

46 Deze communistische jeugdunie had als doel de jeugd volgens de communistische beginselen op te voeden. Zij deed veel pogingen om jongeren van Duitse afkomst voor zich te winnen.

zei Theodor, 'ik woon met de arbeiders samen. Wilhelm heeft ook zijn dagploegen-dienst. Wanneer het Duitse leger op deze wijze verder optrekt dan zijn zij in oktober of november hier. Kunnen wij het nog beleven in vrijheid te leven? Ik zou het graag beleven met mijn gezin weer samen te zijn.' Ach, hoe zwaar waren deze uren; laat in de avond namen wij afscheid van elkaar. Wilhelm liep een eind met Theodor mee. Wilhelm zei tegen Theodor: 'Wanneer wij met het graven van het gat klaar zijn dan laat ik het werk in de steek en kruip ook in het gat.' Theodor zei: 'Je weet precies hoe zij op je letten. Jij bent een mijnarbeider. Bernhard daarentegen is maar een scho-lier; de kinderen van de Partijmensen zullen spoedig de school verlaten en met de gezinnen naar het oosten trekken.' 'Dan blijf ik op mijn werk,' zei Wilhelm.

Die nacht was voor ons allen heel moeilijk. 's Morgens gingen wij aan het werk. Meestal ging ik een uur later dan Bernhard weg; ik kon Gerhard verzorgen en hem in de meeste gevallen naar Maietschka brengen. Ook deze ochtend. Wilhelm was om vijf uur naar zijn werk gegaan. Het was heel stil in de school, de leraren waren in de klas. Toen kwam het bij mij op snel naar de wijk bij de mijnen, waar Theodor woonde, te gaan. Het was vijf minuten lopen, over tien minuten kon ik weer terug zijn, voordat de bel luidde en de leerlingen en leraren uit de klassen kwamen. Toen ik bij zijn onderkomen kwam, was de deur op slot. Waren zij misschien al aan het werk? Ik ging de keuken binnen en zei: 'Ik ben de zuster van Theodor Nikkel. Zegt U mijn broeder, als U het belieft, dat ik hier geweest ben.' De kokkin zei dat 's mor-gens om half zeven mannen waren gekomen die mijn broeder geboeid naar buiten hadden geleid. Wij zagen dat hij zo bleek als een lijk was. Waarheen wist zij niet.⁴⁷ Ik liep naar school terug, mijn benen trilden; had mijn spionne mij niet weer in de ga-ten gehouden? Ik ging naar de bibliotheek, nam mijn bijbel en sloeg deze open op Psalm 43, die als volgt luidt: 'Doe mij recht, o God, en voer mijn rechtsgeding tegen een volk zonder godsvrucht.' Als jullie belieft, kinderen, lees deze psalm in het bij-zonder het vijfde vers: 'Wat buigt gij u neder, o mijn ziel, en wat zijt gij onrustig in mij? Hoop op God, want ik zal Hem nog loven, mijn Verlosser en mijn God.'

Ik wist dat de Heer mij deze woorden voor mijn broeder gegeven had. Hij had hem tot Zich genomen; hoewel het aardse lichaam gekweld is en hij is doodge-schoten, zal mijn broeder daar in de Eeuwigheid God danken voor de verlossing uit deze wereld.⁴⁸

47 Theodor Nikkel is op 4 september 1941 gedeporteerd.

48 Susanne Nikkel-Hablaub en Waldo zijn op 12 september 1943 evenals de andere bewo-ners van Gnadenfeld met paard en wagen naar het westen gevlucht. Half maart 1944 kwamen zij in Warthegau (Polen) aan. In januari 1945 konden zij nog vóór het Russische leger de lin-keroever van de Oder bereiken. Vanaf begin 1945 woonden zij in Celle, Duitsland.

Toen wij weer als gezin bij elkaar waren, huilden wij, niemand wilde eten. Wat misten wij de lieve Theodor, zijn mooie stem; zijn gitaarspel was verstomd. Wilhelm zei: 'Deze weg zal ik ook gaan.' Hij hilde.

Theodors raad hebben wij uitgevoerd. Overdag werd er in de kelder gegraven, laat op de avond werd de aarde naar buiten gekruid. Het geitje werd geslacht, het mooie jonge vlees werd gebraden en in varkensvet in een aarden vat gelegd. Ik wil er nog aan toevoegen dat geen van ons de geit zo goed kon melken als Bernhard. Wilhelm had te dikke vingers, met slechts twee vingers kon je haar melken. Ik kreeg altijd krampen in mijn vingers, het melken deed haar dan ook pijn. Tijdens het melken had Bernhard een conservenblik in zijn linkerhand en met twee vingers van zijn rechterhand molk hij haar. Wanneer het gras mals was dan kreeg hij bijna een blik vol. Wat deden wij met de melk? Wij zeefden de melk in een schaal, ieder kreeg zijn deel, behalve ik; ik vond de melk te dik en te plakkerig. Hadden wij wit brood dan doopten mijn jongens het brood in de nog warme melk en aten de brei op; dit smaakte zo lekker, het was zo gezond.

Natuurlijk had de buurvrouw gezien dat wij het geitje geslacht hadden. Zij vroeg ons waarom wij dat gedaan hadden. 'Wij willen zo graag nog een keer naar mijn broeder in Staro-Michalowka. Hij heeft niet veel te eten en gedurende de winter hebben wij in de stal geen plaats voor twee geiten.'

Op een dag komt Wilhelm niet thuis. Wij waren bang, maar durfden niet naar de mijn te gaan. Midden in de nacht kwam hij oververmoeid thuis. Nu het Duitse leger dichterbij oprukte, hadden zij het bevel gekregen de motoren, die het grondwater uit de mijnen pompte, te demonteren, naar boven te brengen en vervolgens met de trein naar Swertlowsk te vervoeren. 'Ik moet met mijn motor mee: ja, alle mannen die niet dienstplichtig zijn, dat betekent alle oudere mannen en ik, omdat ik Duitser ben.' Hij zei: 'Mama, ga jij met mij mee naar het kantoor; ik krijg dan het geld en het bericht waarheen zij mij willen sturen.' Ik hilde. 'Nu worden wij van elkaar gescheiden. Zullen wij elkaar ooit weer zien?' Wilhelm was heel rustig en troostte mij: 'Bij de lieve God is niets onmogelijk. Wanneer ik in Duitse handen kom, zal er een tijd lang een grote kloof tussen komen. Als Bernhard maar in het gezin kan blijven. Wij moeten de moed niet verliezen.' Hij hilde.

De volgende dag gingen wij beiden er naartoe. Zij gaven hem 100 roebel en een aantekening voor zijn trouwe werk in de mijn. De ploegbaas reikte hem de hand en zei: 'Jij zult in Swertlowsk komen en daar de motor weer monteren. Daar alle arbeiders ontslagen zijn, zal de schacht met water vol lopen.' Hij lachte: 'De Duitsers zullen grondwater moeten scheppen; pompen en motoren, waarover wij beschikken, hebben zij niet.' Daarna wendde hij zich tot mij en loofde Wilhelm als

een goed Sovjetburger. 'Morgen is het zo ver, dan gaan zij weg. Daarmee is het geval voor ons afgehandeld.' Het was de laatste dag dat wij bij elkaar waren. Wilhelm regelde alles, legde hooi in het gat; het was zo groot was dat wij alle drie, in geval van nood, er goed konden zitten.

De volgende dag vergezelden wij de dierbare Wilhelm; hij had veel verdriet. Hij gaf mij 50 roebel, de helft van zijn gage. Wij stonden aan de kant, er waren zo veel mensen. Het bevel om in te stappen kwam. Wilhelm nam eerst afscheid van mij en van de viereenhalfjarige Gerhard; vervolgens ging hij naar Bernhard, huilde en omhelsde hem en zei: 'Beloof mij, Bernhard, Mama nooit te verlaten; dan pas heb ik rust, wees een steun voor haar.' Daarna stapte hij in de trein en verdween uit onze ogen. Dat was in 1941.⁴⁹

Huilend en diep terneergeslagen gingen wij naar huis. Wij waren onze steun kwijt. Omdat de leraren en de mensen van de Partij gevlucht waren, werd de school gesloten. Ik had dus ook geen werk meer.

Op een dag kwam het bevel dat alle scholieren van 15 en 16 jaar zich bij de mijn moesten verzamelen om loopgraven te graven.⁵⁰ Het verdriet dat een moederhart gevoelde, kan ik niet beschrijven. Ik riep God aan: 'Moet ik nu mijn beide zoons afstaan?' Ik kon niet meer huilen, mijn hart was gebroken. Alleen dat ene woord: 'Heer, help mij toch.' Bernhard was heel stil, hij moest aan het bevel gehoor geven. Het werd middag. Omdat hij nog niet thuis gekomen was, bracht ik de kleine Gerhard naar Maietschka en liep naar de mijn. Daar zag ik Bernhard alleen op een hek zitten. Hij vertelde mij: 'De scholieren en zijn kameraden waren hier allemaal, maar de kinderen van de leden van de Partij waren met hun ouders gevlucht. Toen zeiden zij allemaal: 'Als zij geen loopgraven hoeven te graven dan doen wij het ook niet.' Allen waren naar huis gegaan.' Alleen Bernhard durfde niet. Even later kwam een ploegbaas en zei dat wij tot nader bevel naar huis moesten gaan. Hierin heeft de Heer ons geholpen. Wij wisten dat wij van hier moesten vluchten. Waarheen? In de kelder waren wij bang. Wij wilden weg. Wij namen onze handwagen, met wielen van de ploeg gemaakt, zetten de kleine Gerhard en al het eten er in, deden de deur op slot en gaven de sleutel aan de ouders van Maietschka. Wij zeiden hen: 'Als wij terug komen dan halen wij de sleutel weer op. Als wij niet terugkomen, dan is ons huis van jullie.' Wij bonden de geit aan de handwagen vast. De burens, onze spion-

49 Wilhelm werd op 9 september 1941 naar een kamp in de omgeving van Moskou gedeporteerd. Tijdens de winter van 1941-1942 overleefden daar slechts 700 van de 60 000 man. Vervolgens werd hij als dwangarbeider in het *Trudarmija* eerst naar Siberië en later naar Kazakstan getransporteerd.

50 In september of oktober 1941.

nen, aanschouwden dit en vroegen: 'Waarheen gaat U?' Ik zei hen: 'Naar mijn broer in Staro-Michalowka.' De zon ging onder, wij maakten een omweg om de mijn. Bernhard trok de handwagen, berg op en berg af tot wij om 10 uur in Staro-Michalowka aankwamen waar mijn broeder Johannes, zijn vrouw Njuta, en hun kinderen Gerhard en Fenja woonden. Het huis was helemaal donker. Wij klopten aan de deur. Omdat de hond blafte, deed de conciërge de deur open. Zij kwam naar buiten en zei ons: 'Vanmorgen heeft de politie hen meegenomen; zij werden met alle Duitsers die hier in de omgeving wonen met de trein afgevoerd, waarheen weten wij niet.' Zij liet ons binnen. Wij zagen dat alles door elkaar gehaald was. In de papieren vond ik het geboorte- en overlijdensbewijs van mijn ouders, een liedboek dat verscheurd was *Heimatlänge, Frohe Botschaft und Glaubenstimme*. In Rusland was het gewoonte, als iemand opgepakt was, alles overhoop te halen, het kon immers zijn dat er nog ergens geld verstopt was. Daarom was al het stro uit de slaapbank van de kinderen gehaald. Dit was een aanblik om te huilen. Wij moesten het huis uit, hier weg! Dus bevonden wij ons weer op straat. Onze weg was terug naar de lemen hut bij de kolenmijn. Wij moesten ons weer in de kelder verschuilen.

Omdat de geit niet met ons wilde vluchten, had zij zich onderweg van de handkar losgerukt en was naar de stal teruggegaan. Toen zij 's avonds voor de staldeur mekkerde, waren de burens naar buiten gekomen. Omdat de geit niet ophield, kwam de moeder van Maietscka naar ons huis en liet de geit in de stal. De andere buurvrouw zegt: 'De Baiers zijn nu weg. Ik heb hen gezegd de geit aan mij te verkopen omdat het moeilijk is een geit op een andere plek te laten gewinnen. Dagenlang mekkert en schreeuwt zij, eet niet en geeft dan ook geen melk.' De moeder van Maietschka zei: 'De Baiers hebben mij alles gegeven, ook de sleutel van hun lemen hut. Zij hebben mij gezegd: 'Als wij weer terugkomen, halen wij de sleutel op en wonen wij weer in de lemen hut. Komen wij niet terug, dan is alles van jullie.' Met deze woorden had zij de spionne afgepoeierd.

's Nachts om twee uur kwamen wij stilletjes terug. Bernhard ging naar Maietschka's huis en klopte aan de deur. De ouders deden open. Bernhard vertelde alles; ook van het gat in de kelder dat Wilhelm en hij gemaakt hadden en waarin zijn moeder met zijn broertje zich konden verschuilen. Zij zeiden hem: 'Dat is goed. Het is nacht. Ga naar huis en breng ons de sleutel. Ik zal de geit 's morgens op de wei uitlaten; jij melkt haar en houdt de melk. 's Avonds zal ik de geit weer in de stal brengen.' En zo deden wij het. De spionnen hebben er niets van gemerkt. Was dit niet Gods wonderbare leiding, Die het roepen van Zijn kinderen hoort? Lof en aanbidding van mijn lippen die zo vaak ontmoedigd waren.

Die nacht sliepen wij in onze bedden. Hoorden wij een hond blaffen dan schoten wij de kelder in. Op een morgen blafte de hond verschrikkelijk; ik hoorde stem-

men; het was de stem van de jonge leraar (de spion). Hij wilde vrouw Baier spreken omdat er nog zaken van de bibliotheek geregeld moeten worden. De buurvrouw zei: 'Zij zijn hier niet meer, zij zijn naar haar broeder in Staro-Michalowska getrokken. Wanneer U in hun huis wilt, dan moet U naar de buurman gaan, die in het grote huis woont; hij heeft de sleutel van deze lemen hut.' Wij trilden op onze benen, mijn knieën knikten. Vlug nam ik Gerhard, Bernhard hielp mij. Wij zaten in de rats, niemand kwam en niemand deed de deur open. De Heer toonde ons dat wij onder Zijn hoede waren.

Zo ging de ene na de andere week voorbij. Het werd steeds onrustiger. Omdat zij in de mijn alles opbliezen wat opgeblazen kon worden, schokte de aarde; treinen raasden vlak bij ons over de spoorbaan en vliegtuigen bromden en gonsden boven onze hoofden. Wanneer Gerhard Maietschka hoorde lachen en spreken, wilde hij naar buiten om met haar te spelen; ik kon hem met veel moeite kalmeren en sussen. Meestal deed ik een deken over hem heen en gaf hem suiker. Ik vertelde hem dat hij erg ziek was en boze mensen hem niet te eten gaven. 'Wanneer jij huilt dan komen deze boze mensen en nemen je mee.' Bovendien werd het kouder en kouder, het was oktober 1941.

's Nachts kroop Bernhard stiltejes naar buiten om de 'po' naar buiten te dragen. Bovendien kon hij wat frisse lucht inademen. Vaak bleef hij lang weg, hetgeen mij beangstigde. Hij ging naar onze vrienden en vernam alle nieuwtjes. Ik wil er nog aan toevoegen dat de ouders van Maietschka uit Polen kwamen. Toen de Sovjetregering mooie verhaaltjes vertelde, hoe goed het onderwijs was, hoe goed de arbeiders het hadden en dat ze in mooie huizen woonden, waren zij vanuit Polen hier gekomen. Het was hun enige wens weer naar Polen terug te keren. Zij wachtten op de komst van het Duitse leger. In Polen hadden zij Duitse vrienden, waardoor zij ook nog wat Duits konden spreken. Daarom waren zij zo met ons lot begaan. Over hetgeen zij hier beleefden zouden zij geen woord reppen omdat zij bang waren uit hun huis gezet te worden. Dan zouden zij hun vaderland nooit meer terug zien, maar verbannen worden zoals ettelijke van hun vrienden al was overkomen.

Verklarende noot

In oktober 1941 stond het Duitse leger in het gebied van Molotschna aan de oostelijke zijde van de Dnjepr. In de Duitse nederzettingen werden zij als 'reddende engelen' beschouwd. De zware last van de zware bolsjewistische druk werd van de schouders van de *mennonitische* bevolking genomen. Men had goede hoop op een opbloei van de economie, hoewel het collectivisme niet werd afgeschaft. Het religieuze leven kende wel een hernieuwde opbloei, kerken werden weer geopend, predikers aangesteld; in de scholen werd weer in het Duits onderwezen. Deze periode van 'rust' duurde tot na de val van Stalingrad in het voorjaar 1943, waarna in de herfst van 1943 de grote trek van de mennonieten naar het westen begon.

Wilhelmina's verhaal

Op een avond kwam de jonge vriend stralend binnen. Het Duitse leger was al in Stalino. Maietschka's vader had met hen gesproken. Ik werd heel bang. 'Bernhard', zei ik, 'zij zullen eenmaal teruggeslagen worden; als onze spionnen jou zien dan ben jij ook weg. Blijf liever binnen in de lemen hut. Tot nu toe heeft de Heer over ons gewaakt, maar wij moeten ons niet in het gevaar storten.' De kleine Gerhard zag er uitgeput uit. Apathisch lag hij daar. Ik dacht dat hij als een bloempje zou verwelken. Die nacht begonnen wij te stoken, de warmte deed ons zo goed; wij konden ook iets warmes drinken.

Weer op een nacht ging Bernhard naar buiten. Hij zag hoe vliegtuigen over ons kwamen en lange strepen nalieten. Bernhard liep naar zijn vrienden, die hem overreedden mee te gaan. In het veld liepen koeien, schapen en geiten rond; eigenaren zagen zij niet. 'Blijf bij ons, morgenvroeg zoeken wij een koe uit en vangen haar, dan hebben wij weer melk.' Bernhard kwam thuis en vertelde het mij. Ik stemde er mee in; ik besepte toen dat wij geen regering meer hadden. De buurvrouw (de spionne) was eveneens het veld opgegaan om een schaap te vangen. Dan, ineens, zag zij Bernhard, ging naar hem toe en vroeg: 'Weet jij waar jouw moeder en jouw broer zijn? Ach, als zij leeft, zal ik haar graag omhelzen.' Bernhard antwoordde: 'God weet waar zij en mijn broer zijn.' Ik waagde het er niet op naar buiten te gaan.

Op een ochtend kwam de buurvrouw met haar dochter Maietschka bij ons huis; zij opende de deur en liet de geit uit. Maietschka ging naar binnen om met Gerhard te spelen; vervolgens deed de buurvrouw de deur weer op slot. De andere buurvrouw (de spionne) die alles gezien had, liep naar onze deur en riep: 'Maietschka, ben jij binnen, speel jij met Gerhard?' Nog voordat ik haar de mond kon snoeren, riep zij: 'Ja.' Dan zei zij: 'Wilhelmina Baier, doe de deur open, ik ben het, de buurvrouw.' Ik ging en deed de deur open. Zij staarde mij aan. Bij daglicht zag de kleine Gerhard er als een lijk uit, zo zal ik er ook wel uitgezien hebben. 'En nu is het genoeg.' Zij liep naar huis terug, bracht ons gebraden vlees, aardappelen en brood, en zei: 'Eet dit, want wij zijn altijd goede vrienden geweest.'

Binnen een paar dagen werd het mensen duidelijk dat wij weer een regering hadden.⁵¹ Het vee dat op het land liep, werd gevangen en naar de dorpen teruggebracht nadat bevel was gekomen dat alles, dat de mensen gevangen had, teruggegeven moest worden. Alleen wie zijn schaap geslacht had, kon het niet meer terugbrengen. De koe, die onze vriend gevangen had, moest ook teruggebracht worden. De man ging er naar toe en vertelde in gebroken Duits dat hij een vrouw en kinderen had,

51 De *Wehrmacht* had het heft in handen genomen.

maar geen koe. Hij mocht de koe houden. Omdat hij wat Duits sprak, vroegen zij hem of hier nog een Duits gezin woonde. Zij wisten immers dat alle Duitsers verbannen waren. Toen gaf hij ons als een rasechte Duitsers aan. Allereerst werd Bernhard geroepen. Hij sprak goed Duits en Russisch.⁵² Daarna kwamen zij bij mij en vroegen of ik het toezicht op hun huishouding wilde houden. Ik kreeg een huis naast dat van de kapitein-luitenant en de officieren. Zij hadden soldatenbedienden en personeel. Als er een taalprobleem was, zou ik het in het Duits moeten vertalen. Zo woonde ik er met Gerhard. Wij kregen eten uit de militaire keuken. Daar de Duitsers zo graag verse groenten aten reed ik met een koetsier door de Russische dorpen om groenten te kopen. Het duurde niet lang of er werden kassen gebouwd zodat wij zomer en winter groenten kweekten. Het water werd uit de kolenmijn gepompt, machines werden weer geïnstalleerd. Binnen een spanne van een maand liep het bedrijf beter dan ooit te voren; overal heerste orde. Allereerst werden alleen die soldaten in de mijnen tewerkgesteld, die in hun vaderland als zodanig gewerkt hadden. De kapitein, die vroeger in zijn jongensjaren in militaire dienst was geweest en later officier geworden was, had als voorman in de mijnen gewerkt. Naar God vroegen zij niet. Zij waren hoogmoedig en trots. Zij zullen het echter niet overleven. Hij, die God de Allerhoogste niet eert, zal ten gronde gaan. Dat gebeurde ook.

De gelovigen, die overal verstrooid waren, konden in de huizen weer samenkomen. Ook ik kreeg toestemming met Gerhard en de koetsier naar zulke bijeenkomsten te gaan. Hoe gelukkig was ik; hoe innig dankte ik God voor deze geloofsvrijheid. Wij baden voor de Duitse regering dat wij in stilte en rust mochten leven. Kwam ik met Gerhard thuis, dan hoorde ik hun gebral en vroeg ik met pijn in mijn hart waar Bernhard zou zijn. 'Als tolk hebben zij hem meegenomen. Hij kent dit losbandige leven niet. Hij weet alleen dat de Heer onze Heiland en onze Leider is, en God over wezen en weduwen als een Vader is.'⁵³ Wat was ik blij en dankbaar dat hij alleen maar tolk bij een luitenant was. Uit zijn brieven las ik dat het hem goed ging. 'Of die hoge heren daar ook zo brassen en mijn kind hen moet bedienen zoals hier de eenvoudige soldaat?' Dat hield mij dag en nacht bezig. Ik bad de Heer om Zijn hulp. Ik zou graag de luitenant een brief schrijven en hem verzoeken mijn kind er voor te behoeden dat hij in de greep van de zonde zou vervallen. Ik vroeg hem een vader voor deze wees te zijn, omdat zijn vader wegens geloofsovertuiging was verbannen. De divisie van de luitenant was een bergdivisie; als teken hadden zij de edelweiss. Alleen de naam van de luitenant en het veldpostnummer hoefde ik op de enveloppe te schrijven. Het duurde niet lang of ik kreeg antwoord op mijn brief; deze was zeer liefdevol geschreven: 'Hij gelooft

52 Bernhard kwam op 17-jarige leeftijd als burgertolk in dienst van de *Wehrmacht*.

53 Wilhelmina doelde op Psalm 68, vers 6: 'Hij is de vader der wezen en de rechter voor de weduwen.'

aan de Almachtige God. Mijn zoon Bernhard is een vroom en oprecht kind. Omdat ik Uw verdriet begrijp als een kind met 16 jaar ver van zijn moeder is, wil ik een vader voor hem zijn.' Door de zware tijden, die hierna kwamen, raakte ik deze brief kwijt. Heel graag had ik deze brief bij dit verhaal ingesloten.

Na zes maanden kwam Bernhard op verlof. Hoe gelukkig waren wij. Gerhard was zo trots op zijn broer, op zijn uniform, op zijn veldtas en op zijn riem waarin gegraveerd stond 'met God'. Alles nam hij mee in bed en sliep met de spullen. Bernhard bleef in onze kamer. Een keer kwam de kapitein in onze kamer om de *Lanser*, zo werden de eenvoudige soldaten genoemd, te zien.⁵⁴ Bernhard stond op, klakte zijn hakken en hief zijn hand op. Hij beantwoordde alle vragen van de kapitein, die vervolgens tevreden gesteld terugging. Toen de verlofperiode ten einde liep, moesten wij afscheid van elkaar nemen. Bernhard was erg verdrietig. 'Mama', zei hij, 'daar aan het front sterven de soldaten voor hun vijand en voor hun vaderland. Hier, in het binnenland, leven de heren een vrolijk leven en maken zich vijanden als zij hen niet goed behandelen. Wij zijn door vijanden omringd, hoe moet dit aflopen? Voor ons allen de ondergang.' Zo namen wij diep bedroefd in het hart afscheid. De moeilijke jaren die mijn dierbaar kind aan het front, op de vlucht en in gevangenschap beleefde, zal hij nog voor zijn kinderen beschrijven.

Gerhard was al zes jaar toen ik de kapitein vroeg mij mijn ontslag te willen geven. Mijn kind zou hier niet naar school gaan. Ik wilde graag naar Sagradowka terug, waar Gerhard naar school zou gaan. Daar zij net zo goed Russisch spraken als ik, had ik het gevoel dat mijn taak hier volbracht was. De kapitein zei dat ik van alles kon meenemen. Hij zou ons een wagon met bewaking ter beschikking stellen en ons naar het laatste station Nikolokosebsk brengen. Zijn soldaten zouden ons bewapend tot Altonau No. 9 begeleiden. Hij zei mij: 'U krijgt Uw papieren als *Reichs-deutsche* (niet als *Volksdeutsche*)⁵⁵. U kunt met deze papieren ook naar het Duitse rijk gaan. Dit als bewijs voor Uw dierbare *pro deo* diensten aan ons verleend. U heeft Uw zoon Bernhard als tolk aan het front voor de *Wehrmacht* afgestaan.' Toen ik naar Canada emigreerde heb ik deze brief moeten vernietigen. Hij heeft ons echter veel geholpen; met de trein kon ik Rusland verlaten en direct naar Duitsland reizen.

54 Bernhard ging in dienst van de *Wehrmacht* om tegen de communisten te strijden en zo zijn vader en andere familieleden te kunnen bevrijden. Zijn enige wens was om na de oorlog weer in Altonau te kunnen wonen. Plannen om na de oorlog naar Duitsland te gaan had hij zeker niet.

55 *Volksdeutsch* waren personen met een niet-Duitse nationaliteit, die zich tot het Duitse volk wilden rekenen op grond van hun taal, opvoeding, cultuur of afkomst. In de door de Duitsers bezette gebieden werden regelmatig mensen als *Volksdeutsche* erkend, maar niet tot de *Reichs-deutsche* gerekend.

Bernhard kwam nog een keer in Sagradowka op verlof. Dat was voor ons en de lieve oma Baier een grote vreugde. Wij waren er allen erg trots op zo'n mooie soldaat 1^e klas te hebben; vooral zijn nichten Annie van Jakob Baier en Helen van Heinrich Baier. Iedereen wilde zijn hand vasthouden en wilde niet van hem scheiden. Eens, toen wij eens in de tuin stonden, zei Bernhard mij: 'Zoveel appels hier onder de boom op de grond liggen, zoveel soldaten vallen er aan het front; voor wie gaan zij ten onder?' Weer moesten wij afscheid nemen; het was moeilijk; zouden wij elkaar weerzien, terwijl wij de ondergang voor ogen hadden, maar er niet over konden spreken? Gerhard hield Bernhard vast, hij mocht niet van ons weggaan. Dit was weer een afscheid zoals toen bij mijn zoon Wilhelm, die nu ver weg in het oosten zat en met wie alle contacten verbroken was. Spoedig zou ook iedere briefwisseling met Bernhard wegvallen, omdat de terugkeer van het Duitse leger steeds dringender werd. Hoeveel tranen hebben wij niet geplengd; hoeveel vaders en jongens hebben hun graf niet in de vreemde moeten vinden? Men denke alleen al aan Stalingrad, waar een heel leger omsingeld werd? Omdat de heren niet wilden toegeven, moesten er onschuldige slachtoffers vallen. Hoe vaak heb ik niet gehuild. Gerhard kwam en zei: 'Zullen wij bidden, dat helpt! De lieve Heiland zal Bennie helpen.' Vaak heeft Gerhard mij door zijn kinderlijke vertrouwen tot de Heer gesterkt.

Ongeveer twee maanden bleef ik in Altonau. Omdat het leger en de politie in mijn huis waren getrokken, kon ik er niet meer wonen. Daarom trok ik bij de familie Wiebe in; Süsschen had dat zo geregeld omdat haar huisje te klein was. Zij was ook alleen met Sonja en Viktor. David moest weg voordat het Duitse leger kwam. Velen waren ondergedoken en kwamen later weer te voorschijn. Maar David had dat niet gedurfd. Het was 1941.⁵⁶ In het geheim troffen Süsschen en haar schoonzus voorbereidingen om te vluchten. Het Duitse leger trok zich steeds verder van het front terug. Ik werd weer rustig. Als de Rus kwam dan zou ik een vrijkaartje naar Duitsland kunnen krijgen.

Twee weken later was ik in Duitsland, in Riesa aan de Elbe.⁵⁷ Toen wij afscheid van elkaar namen, was Süsschen dapper en moedig, zij hadden goede paarden en konden veel meenemen. Met Gerhard aan de hand kon ik slechts een paar koffers meenemen. Hoe Süsschen uit No. 9 en het gehele dorp met wagens en koeien weggegaan waren, heb ik pas maanden later vernomen.

⁵⁶ Op 3 augustus 1941 dwongen de Sovjetautoriteiten de mannen met de kolchozwagens en paarden het dorp Altonau te verlaten en naar het oosten te gaan.

⁵⁷ Voor de bewoners van Altonau het dorp verlieten, kon Wilhelmina met Gerhard in 1943 met de trein naar Riesa bij Dresden vertrekken. Zij had Süsschen hiervan op de hoogte gesteld.

In Duitsland had ik geen familie, alleen in Nederland; omdat ik geen adres had, kon ik daar niet naar toe. Zo kwam ik in een kamp waar al veel *Volksdeutsche* waren. Er was goede verzorging. Niemand mocht het kamp zonder toestemming verlaten. Op zondagochtend vroeg ik de commandant met Gerhard naar de kerk te mogen gaan. Hij vroeg mij naar welke kerk ik wilde gaan. Ik zei: 'De eerste kerk die ik vind, daar ga ik naar binnen.' Ik geloofde echt dat de kampcommandant een christen was. Hij was erg bewogen: 'Gaat en bidt.' Ja, wat was ik gelukkig het heldere woord Gods weer te horen. Vele kerkgangers hadden hun man of zoons aan het front; zij baden en werden getroost.

Ik wil er nog aan toevoegen dat mijn nicht Helena Muller, geboren Helena Bartel uit Gnadenfeld, met een Duitse officier getrouwd was en in Dresden woonde. Zodra er vluchtelingen uit Rusland kwamen, ging zij naar het vluchtelingenbureau. Zo vond zij mijn naam. Omdat zij toegang had tot de kring van hogere ambtenaren kreeg zij toestemming mij te bezoeken. Op een dag reed zij naar Riesa en vroeg de kampcommandant of zij mij en Gerhard een week naar de stad Dresden mocht meenemen. Het was een vrolijk weerzien. Nog mooier was het dat wij bij haar konden blijven. In die tijd stak zij mij in de kleren; voor Gerhard naaide zij een matrozenpakje. Wij waren *Reichsdeutsche*, niemand kon zien dat wij vluchtelingen waren. Ik had veel vrijheid en kon met Gerhard naar alle kerkdiensten gaan. Omdat ieder lid van de kerk zijn eigen stoel had, zaten wij dicht bij de deur. Daardoor merkte een oude dame op dat wij na de dienst meteen naar buiten gingen. Op een ochtend nam zij mijn hand en vroeg mij waar wij woonden. Ik vertelde haar alles. Daarop zei zij: 'Ik woon alleen in een groot huis.' Omdat het steeds onrustiger werd, vroeg zij mij of ik met Gerhard bij haar wilde wonen. Voor Gerhard was de school dichterbij. Ik antwoordde haar dat ik daar niets over te zeggen had, omdat dit van de autoriteiten afhing. Zij zei: 'Dat zal ik wel regelen; de bestuurder van de stad is familie van mij. Ik zal alles in orde maken.' Zo werden wij op een dag geroepen en kregen wij de papieren dat wij uit het kamp waren ontslagen en bij de oude mevrouw (*Muttie Heppie*) zouden gaan wonen om haar te verzorgen. Dit was Gods leiding. Ach, alle ingezetenen van het kamp werden later naar Rusland teruggetransporteerd. Zij, die weigerden, werden doodgeschoten. Ook de dierbare kampcommandant, die tot het laatste ogenblik voor de ingezetenen gezorgd had, werd met het personeel doodgeschoten.

De lieve *Muttie Heppie* was zo aan haar geboortestreek gekluisterd. Toen het Russische leger meer en meer dichterbij kwam, werd ik bang en wilde met haar vluchten. Ik smeekte het haar. 'Neen', zei zij, 'ik wil hier blijven en naast mijn man op het kerkhof begraven worden.' Mijn huilen en smeken hielpen niets. Hoe bad ik de Heer: 'Wilhelm is weg, Bernhard is dood of bevindt zich in gevangenschap. Ik heb alleen nog maar Gerhard. Zal hij ook in hun handen komen?' De Heer verhoorde mijn gebed op een wonderbaarlijke wijze. 'Hij is de Vader van wezen en weduwen.'

Ik wil nu over Süşchen en haar kinderen vertellen. Met veel moeite waren zij in Polen Warthegau gekomen waar zij woonden. In 1945, moesten zij opnieuw vluchten.⁵⁸ Haar dochter Sonja kreeg blindedarmonsteking en moest in het ziekenhuis worden opgenomen. Süşchen bracht het kind weg. Aan Viktor, die zij bij zijn tante Liesa en *Frau* Reimer achterliet, gaf zij een briefje waarop mijn adres geschreven stond. Zij zei tegen Viktor: 'Als jullie moeten vluchten dan schrijf je een brief aan Oma, naar dit adres, waar jij en de beide tantes zitten. Ik zal Oma ook schrijven. Op deze wijze kunnen wij weer bij elkaar komen.' De dag kwam dat zij uit Warthegau moesten vluchten. Zij reisden naar een voorstad van Berlijn. Süşchen en Sonja werden vanuit het ziekenhuis geëvacueerd. Ik kreeg een brief van Viktor: 'Lieve Oma, ik ben moeder en Sonja kwijtgeraakt.' Een paar dagen later kreeg ik een brief van Süşchen: 'Lieve Mama, ik heb Viktor uit het oog verloren. Sonja is weer genezen.' Zij gingen naar een kamp in Berlijn. Ik schreef hen echter: 'Blijf niet in het kamp en kom meteen naar Riesa.' Omdat het Russische leger tot dichtbij de Elbe was opgetrokken, wilden wij allen naar het westen vluchten. Ik was vreselijk bang, terwijl *Muttie* Heppie zo rustig was. Op een morgen kwamen zij gedrieën, Süşchen, Viktor en Sonja, met de trein uit Berlijn. Ik zag hierin hoe de Heer ons de weg toonde; tegen *Muttie* Heppie zei ik: 'Ik zal bij het station een kaartje halen om naar het westen te gaan. Dan, lieve *Muttie*, zal ik ook een kaartje voor U kopen; ik zal voor U zorgen en U hier niet achterlaten.' Zij antwoordde dat er geen kaartjes meer te verkrijgen waren, omdat alle treinen vol geladen waren met Duitse soldaten die voor Berlijn vochten. Bevreesd ging ik naar het station. Er was een verordening afgekondigd dat van elkaar gescheiden families en gezinnen reisbiljetten konden krijgen. Ik vertelde hen mijn toestand, dat ik niet in de stad maar op het land in Verden an der Aller⁵⁹ wilde wonen.⁶⁰ 'Mijn dochter had haar kinderen uit Berlijn gehaald en ik zou graag als moeder, met mijn zoon Gerhard, ons willen verenigen. Ook de oude mevrouw die ik verzorg, als zij met mij mee wil gaan.' Onmiddellijk gaven zij mij de kaartjes, ook voor de bagage. De lieve *Muttie* wilde niet: 'Ik blijf hier en wil hier begraven worden.' Later heb ik gehoord hoe de demonen haar schandelijk behandeld hebben. Iemand van haar familie had haar in huis genomen; een pakje heb ik haar nog mogen sturen. Haar brieven blijven een dierbare herinnering aan haar.

58 Op 3 oktober 1943 vertrokken alle bewoners van Altonau met paard en wagen van de kolchoz naar het westen. In februari 1944 kwamen zij in Jauernitz (Polen), waar zij een jaar bleven. Door de opmars van het Russische leger moesten zij in januari 1945 in allerijl naar Berlijn vluchten.

59 Ik heb geen verklaring voor het feit dat Wilhelmina naar deze plaats wilde gaan. Verden an der Aller lag in de Britse zone.

60 Plaats ten zuiden van Bremen.

Nog diezelfde avond verlieten wij Riesa en kwamen na twee dagen reizen in Verden an der Aller.⁶¹ Ik stond versteld over de orde die in Duitsland heerste. Geen vluchteling bleef op het perron achter. Spoedig na aankomst van een trein kwamen beambten en stelden de gezinnen samen. Kleine gezinnen werden in de stad ondergebracht, grotere werden op boerderijen geplaatst. Verscheidene treinen kwamen per dag aan; steeds heerste er dezelfde orde. Al enige weken eerder had het stads- en landsbestuur naar woonruimte gezocht. Ieder gezin moest één tot twee kamers afstaan. Er werd bij gezegd dat de vluchtelingen niet schuldig waren en dat zij hun vaderland hadden moeten verlaten; hun mannen en zoons vochten immers voor het vaderland; het was een plicht hen liefdevol op te nemen. Ik moet en zal steeds met hoge achting aan het terneergeslagen Duitse volk denken. Ach, hoe velen zijn in de oorlog omgekomen. Door de goddeloze regering heeft menig Duitse moeder haar man en zoons verloren en is van kommer en verdriet gestorven.

Gerhard en ik kregen een mooie kamer bij de familie Müffelmann in de *Nikolai-strasse* 15. Van de gemeente kregen wij levensmiddelenbonnen en 50 mark. Zij kwamen zelfs bij ons langs om te kijken. Ontbrak er iets, dan werd ons dat gratis ter beschikking gesteld. De familie Müffelmann was heel goed voor ons; zij vertrouwden ons hun huis toe als zij enige dagen weggingen.

Süschen en haar kinderen waren hier ook, niet ver van ons vandaan. Zij waren, als ik het mij goed herinner, bij een doktersfamilie ondergebracht. Begin mei was de afschuwelijke oorlog voorbij; velen waren nog in gevangenschap. Zouden de communisten de gevangenen naar huis sturen? De oorlogswet luidt: 'Zodra de oorlog beëindigd is, zullen de gevangen, hetzij als overwinnaar hetzij als overwonnene, in hun vaderland vrijgelaten worden.' Dit bericht werd op de radio met angst door het Duitse volk en speciaal door alle vluchtelingen op de voet gevolgd. Er waren zoveel dat het overgebleven Duitse rijk hen niet kon opvangen; bovendien waren veel steden verwoest en werden de levensmiddelen schaarser.

Door een tekort aan melk en goede voeding kreeg Gerhard oedeem. Hoewel kinderen meer bonnen hadden dan volwassenen, en ofschoon ik hem steeds te eten gaf, zei hij nooit dat hij honger had. Op een dag zei ik tegen Gerhard: 'Wij zullen de stad uit gaan, misschien vind ik bij een boer werk.' 's Morgens vroeg gingen wij op pad; de natuur was zo mooi; overal waren bloeiende vruchtbomen door hoge heggen omgeven. Wij zagen een boerderij, klopten aan; een hond blafte, de boerin deed open: 'Zoiest heb ik iets aan de bedelaars gegeven, ik kan niet iedere bedelaar helpen.' Ik zei: 'Ik wil niet bedelen, maar heeft U werk voor mij? Ik ben een boerenvrouw en heb mijn hele leven op het land gewerkt; ik zal al het werk, dat U

61 In april 1945.

doet, ook doen. Kijkt U naar mijn zoon, geeft U hem melk en een stuk brood; ik zal alles voor U doen.' Vrouw Koppmann keek ons aan, en zei dat nog nooit iemand hierom gevraagd had. 'Komt U binnen, ik zal Uw kind eten geven.' Toen kreeg Gerhard een grote kop melk, echt Duits brood dik met boter besmeerd; zijn ogen schitterden. Ik kreeg hetzelfde. Vervolgens zei ik tegen Gerhard. 'Ga op het erf spelen.' De hond had Gerhard al besnuffeld. Hij had al een kameraad gevonden. 'Ik ga tante helpen.' Weer heb ik mij over de Duitsers verbaasd, hoe planmatig zij hun kleine stukje land bebouwden en daardoor twee oogsten uit hun land konden halen. Deze mensen hadden niet meer dan een *Acker*.⁶²

Ik wil er nog aan toevoegen dat de stad Verden an der Aller door de omliggende boerderijen van levensmiddelen werd voorzien. Iedere boer moest een kwantum groenten en aardappelen tegen gematigde prijzen leveren. De boer bracht de waar naar opslagplaatsen vanwaar deze naar de winkels werd gebracht. De bewoners kregen op bonnen ieder hun deel. Daarom kreeg ik 50 mark als ondersteuning om levensmiddelen te kopen.

Nu weer terug naar mijn werk bij de Koppmanns. Na een volledige avondmaaltijd vroeg ik of ik de volgende ochtend weer mocht terugkomen. Zij waren blij en zeiden graag. Dus gingen wij flink en dapper, maar vermoeid, naar ons onderdak in de stad terug. Gerhard werd als eerste wakker en vroeg: 'Mama, gaan wij naar de tante?' 'Ja', zei ik. 'Daar krijg je je ontbijt.' Iedere dag gingen wij erheen, behalve op zondag. De bonnen voor bloem, grutten, rijst en pudding legde ik in de kast; boter smolt ik in een glas. Alles was voor de winter, in de hoop en in gebed op een weerzien met Bernhard. Zal de lieve God en Vader, Die ons zo barmhartig had geleid en voor ons gezorgd had en van Gerhard weer zo'n gezonde jongen vol levensenergie gemaakt had, zou Hij ook met Bernhard zijn? Op de radio hoorden wij dat krijgsgevangen op zes uur 's avonds zouden aankomen. De harten van vele moeders en vrouwen trilden. Als zij zonder hun geliefden van het station terugkeerden, was hun leed niet te beschrijven. Hoe dankbaar was ik dat het werk bij de Koppmanns mij geen tijd tot huilen liet. Doch tijdens het avondgebed kwam alle leed weer boven. Gerhard hilde met mij. Dan zei hij: 'Ik zal de lieve Heer bidden dat Bernhard op zijn verjaardag (5 oktober) bij ons terugkomt.' Dat deed hij iedere avond, met zo'n vastberadenheid, alleen maar: 'Lieve Heiland, breng Bernhard naar huis.' Ik kon niet met zo'n verbetering bidden; ik hilde en bad. De Heer zegt: 'Wees zoals de kinderen.' Ik bad de Heer het kindergebed dat zo diep gelovig is.

62 Niet duidelijk is of hier een akker, een stuk bouwland, bedoeld wordt of een stuk land ter grootte van een *Acker*, of 19,065 tot 64,43 are.

Zo gingen juli, augustus en september 1945 voorbij. Ieder avond bad Gerhard: 'Lieve Heiland, spoedig is het de verjaardag van Bernhard.' Ik wil er nog aan toevoegen dat wanneer de boeren groenten en aardappels afgeleverd hadden, zij over de oogst in de herfst konden beschikken en deze zelf op de boerderij konden verkopen. Dit betekende voor de boeren een groot inkomen, omdat velen in de stad voorraden voor de winter insloegen. Op een ochtend zei Koppmann tot zijn vrouw: 'Vandaag breng ik de laatste vracht aardappelen naar het station, dan hebben aan onze verplichting voldaan.' Tegen de avond zegt Koppmann tot Gerhard: 'Wil je mee, ik ga naar het station, vandaag zal er weer een trein met verwonde mensen en krijgsgevangenen aankomen.' Gerhard was blij, hij was al vaak met hem was meegereden. Terwijl zij in het pakhuis uitlaadden, was Gerhard naar het station gelopen waar veel mensen op de reizigers stonden te wachten. Het was die dag 3 oktober. Doch voordat hij bij het station kwam was de trein al weggereden. Hij zag veel mensen staan die huilden. Krijgsgevangenen zag hij niet. Wat er in zijn hart omging, weet ik niet. Later zei hij mij: 'Ik zocht Bernhard en vond hem niet.' Hij moest naar het pakhuis terug; plotseling zag hij een vrouw die een jonge man de weg wees. Gerhard kwam dichterbij, keek de man aan en zei: 'Bernhard.' Dadelijk hekenden zij elkaar, omhelsden elkaar en huilden van vreugde. Ook die vrouw was diep geroerd. 'De lieve Heiland heeft mijn gebed verhoord', zei Gerhard. 'Nubben je weer bij ons.' Ik wil er nog aan toevoegen dat door de terugtocht van het leger de post vaak wekenlang op een plaats bleef liggen, omdat men niet wist waar een legereenheid lag, in het bijzonder de bergdivisie die van Kuban via Roemenië naar Slowakije getrokken was. De Heer was barmhartig dat Bernhard mijn brief ontvangen had waarin ik schreef dat ik Riesa verliet en met Süsschen en haar kinderen naar Verden an der Aller zou gaan.⁶³ Dus stapte hij de trein uit en vroeg aan die vrouw tot wie hij zich wenden moest om zijn moeder en broer terug te vinden. Gerhard bracht hem naar de Koppmanns. Het was een weerzien en een dank aan de Almachtige God, voor Zijn liefde en trouw. Mijn werk was gedaan. Zondag was het 5 oktober. De Koppmanns nodigden ons uit; zij bakten een verjaarstaart voor Bernhard. Wij waren zeer gelukkig en dankbaar. Als loon brachten zij verscheide-

63 Bernhard was als 17-jarige jongen in 1941 burgertolk in dienst van de *Wehrmacht* in Stalino. In 1942 werd hij als soldaat ingedeeld bij een bergdivisie in Kuban. In het najaar 1943, bij de terugtocht van de *Wehrmacht* via de Krim en Odessa, kreeg hij verlof om zijn moeder in Riesa op te zoeken. Na dit verlof keerde hij via Wenen terug bij zijn divisie, aan het front in Roemenië. Tijdens de verdere terugtocht van de *Wehrmacht* via Viniza (in Macedonië), kwam hij bij Praag in Russische krijgsgevangenschap. Daar ontsnapte hij en werd later in Görlitz in Duitsland als *prisoner of war* (POW) in een kamp onder Russisch commando geplaatst. Om te voorkomen dat hij naar Rusland gezonden zou worden, liet hij niet blijken dat hij vloeiend Russisch sprak. In de maanden mei, juni 1945 kregen alleen zieke en gewonde Duitsers toestemming om naar huis te gaan. Voor de gevangenen bestond de mogelijkheid te werken. Bernhard werd bij de voedselvoorziening geplaatst. Om een onbekende reden werd hij uit het Russische leger ontslagen en kon hij naar het westen, naar de Britse zone, gaan.

ne zakken aardappelen, kool, wortelen, alles waarvan zij wisten dat ik het lekker vond. Wij hadden elkaar lief. Nog vaak denk ik aan hen; hoe Gerhard door hun hulp een mooie sterke jongen is geworden.

Nu ving een andere periode in ons leven aan. Bernhard meldde zich bij het stadsbestuur. Zij heetten hem welkom, beloofden hem werk en loon, echter met de volgende tegenprestatie. De Amerikanen, Canadezen en alle andere bondgenoten hielden zich aan de oorlogswet; maar de communisten beschouwden de krijgsgevangenen als buit en stuurden alleen de verminkten en zieken naar het vaderland terug. Zo werd Bernhard verzocht zijn moeder te ondersteunen en de 50 mark, die ik maandelijks kreeg, hen terug te betalen uit dankbaarheid voor zijn vrijheid. Dat was in onze ogen rechtvaardig. Het duurde maar een paar maanden of hij had alles betaald. Helaas was het werk op het land zo zwaar dat, toen hij op een zondag bij ons op bezoek kwam, zei: 'Mama, het werk dat ik daar moet doen, kan ik op den lange duur niet volhouden; klagen wil ik niet.' Dat hoorden de Muffelmans wiens vader (de oude Hustet) een windmolen bezat. Tijdens de luchtaanvallen was zijn huis verbrand, waarbij zijn moeder en schoonmoeder om het leven waren gekomen. De vader had toestemming gekregen het huis op zijn land te herbouwen en de windmolen weer in bedrijf te stellen. Bernhard zou zijn sterke rechterhand zijn; ik zou de huishouding en het kleinvee verzorgen. Het was voor mij een grote omschakeling, van een mooie kamer in de stad in een windmolen op het land te wonen. Er werden een keuken, twee kamers in orde gemaakt, een grote voor ons drieën en een kleine voor de grootvader. Wij woonden in het dorp Blender.⁶⁴ Gerhard ging er naar school. Hij was een goede leerling; ik heb zijn rapporten van de klassen 2-3 en 3-4 bewaard. Er was een mooie evangelische kerk waar wij graag naartoe gingen. Bernhard leerde de lieve Klara kennen; met haar moeder en haar broers en zusters was zij uit haar vaderland gevlucht.⁶⁵ In armoede trouwden zij op 30 maart 1947, maar waren gelukkig; zij kregen een mooie kamer bij een familie, veel mooier dan op de molen. Iedere morgen kwam Bernhard bij ons en werkte aan de herbouw van het huis.

Omdat wij niet graag in Duitsland wilden blijven, had ik Peter Warkentin in Canada geschreven of hij iets wist van Suschens familie, van Abraham Rempel.⁶⁶ Ik

⁶⁴ Plaats ten zuiden van Bremen.

⁶⁵ Klara Kautz werd op 5 februari 1919 in Albota (Roemenië) geboren.

⁶⁶ Wilhelmina nam contact op met leden van Süsschens familie Rempel die in de twintiger jaren naar Canada geëmigreerd waren. Zij financierden de overtocht van Süsschen en haar twee kinderen. Na een verblijf in de kampen Buchholz en Fallingborstel konden zij begin december 1948 met de Britse boot *Synthia* vertrekken.

Afb. 8. Het gezin Baier, Duitsland in 1947/1948, van links naar rechts: Wilhelmina, Gerhard en Bernhard.

wilde niet mijn leed en verdriet op mijn kinderen overdragen.⁶⁷ De Heer heeft mij verhoord. De kleine Bernie, mijn eerste kleinkind, was zes maanden oud toen wij Duitsland in maart 1948 verlieten. Ik stond aan de reling, keek naar alle schepen en hilde zonder ophouden: 'Een diepe zee scheidt mijn man, vader van mijn kinderen en ons voor altijd. Er komt geen weerzien meer.' Vanaf 1941 waren wij van Wilhelm gescheiden, de arme jongen die zo veel zorg voor zijn moeder en zijn broers had. Hoe moeilijk was dit scheiden.⁶⁸ Ach, Heer, ik vertrouw op U, U leidt onze ziel, de geliefden in het oosten en ik hier met mijn kinderen. Amen.'

⁶⁷ Wilhelmina wilde graag bij haar familie Warkentin in Canada wonen. Op voordracht van haar familie kon zij emigreren. In het kamp Buchholz werden alle formaliteiten geregeld. Vanuit het IOR-transit kamp Diepholz schreef Wilhelmina op 14 maart 1948 haar familie in Haarlem van haar vertrek naar Canada met het schip *Aquitania*.

⁶⁸ In 1956 kreeg Wilhelm toestemming met zijn gezin naar de Oekraïne te verhuizen, waar hij alles van de grond af aan weer opbouwde. Daar vernam hij dat zijn moeder en beide broers nog leefden en in Canada woonden. Door de politieke omstandigheden kwam het niet tot een weerzien. Zijn huwelijk met een Russin verhinderde hem naar het westen te gaan. Na haar overlijden in 1991 kon hij zich met hulp van zijn beide halfbroers Baier en van zijn neef Waldo Nikkel, met zijn drie volwassen kinderen, in 1995 in Duitsland vestigen.

Naschrift

In 2001 en 2002 heeft de auteur dezes kennis gemaakt met haar achterneven Wilhelm Warkentin, Ben Baier, George Baier en Waldo Nikkel en tevens met Süsschens dochter Sonja Kirkpatrick-Kerber-Rempel. Hetgeen zij vertelden is in de voetnoten van dit artikel verwerkt. Op haar verzoek schreef Ben over zijn moeder: *Sie hatte einen festen Glauben und war von grosser Entschlossenheit.*

Literatuur

- The Mennonite Encyclopedia* (4 dln, Scottdale, Pennsylvania, 2e druk, 1969)
 J.W. Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland, van Rurik tot Breznev* (Amsterdam, 1988)
 H. Goerz, *The Molotschna settlement* (Altona, Manitoba, 1993)
 M. Hamm, *Aus der alten in die neue Heimat* (Winnipeg, Manitoba, 1971)
 D. Kirkpatrick, *The story of Mrs Rempel and her family* (*Mennonite studies* 251, April 1979)
 G. Lohrenz, *Sagradowka* (Winnipeg, Manitoba, 1947)
 G. Lohrenz, *Damit er nicht vergessen werde, Bildband zur Geschichte der Mennoniten Preussens und Russlands*, (Canadian Mennonite Bible College Publications, Winnipeg, Manitoba)
 Op de bladzijden 141, 157, 179 en 212 zijn foto's van de families Nikkel en Baier en op bladzijde 230 foto's van de Forstei Razin afgebeeld.
 A. Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich* (2e druk, München, 1993)
 J.C. Krause, *Gnadenfeld, Molotschna, South Russia, Memories of good times and of hard times* (Yarrow, British Colombia, 1954, Fountain Hills, Arizona, 1995)
 H. Penner, *Weltweite Bruderschaft, Ein mennonitisches Geschichtsbuch* (4e druk, Weierhof, 1984)
 V. Peters, *Nestor Machno: Das Leben eines Anarchisten* (Altona, Manitoba, 1969)
 W. Schroeder, H.T. Huebert, *Mennonite Historical Atlas* (2e druk, Winnipeg, Manitoba, 1990)
 H.J. Willms, *At the gates of Moscow, God's gracious aid through a most difficult and trying period, Committee of Mennonite Refugees from the Soviet Union* (Yarrow, British Colombia, 1964)
 E. Wisotzki, *Die Ueberlebensstrategien der russlanddeutschen Mennoniten* (Bonn, 1992)

Rectificatie

Tabel 1, behorend bij A. Blaauw, ‘Doopsgezinden in Noordeind in de 17^e eeuw’, (DB 27, pagina 138), in de correcte vorm.

De redactie verontschuldigt zich voor de fouten, ontstaan in tabel 1 zoals die is afgedrukt in het vorige nummer van de *Bijdragen*, en biedt hierbij de oorspronkelijke, correcte versie ervan aan. Vanwege de samenhang met de tekst waren vooral de misvormingen in deze tabel erg hinderlijk voor de lezer. Helaas zijn ook enkele onregelmatigheden (horizontale verschuivingen) ingeslopen in de tabellen op de pagina's 167, 168 en 170 van *DB 27* (deze zijn voor de lezer minder storend). De genealogische samenvattingen op respectievelijk de pagina's 166, 168 en 169 zijn correct.

<i>Gemiddelde belasting in stuivers</i>				<i>Doops- gezinden aantal & %</i>		<i>Gemiddelde belasting in stuivers</i>				<i>Doops- gezinden aantal & %</i>	
<i>aantal</i>				<i><40st</i>		<i>aantal</i>				<i><40st</i>	
1656											
Hogezij (west)						Lagezij (oost)					
						<i>Noordgrens</i>					
H1	145 st	20	6	7 = 35%		L1	85 st	24	10	15 = 62%	
						<i>Vermaningsloot</i>					
						L2	60 st	23	17	11 = 48%	
H2	197 st 158 st*	19 18	3	3 = 16%		L3	43 st	23	17	7 = 30%	
						<i>Scheidingsvaart</i>					
						L4	109 st 77 st**	23 22	13	11 = 48%	
						<i>Zuidgrens</i>					
H+H2	170 st	39	9 = 23%	10 = 26%		L1-L4	74 st	93	57 = 61%	44 = 47%	
1636											
Hogezij (west)						Lagezij (oost)					
						<i>Noordgrens</i>					
H1	81 st	21	6			L1	76 st	26	9		
						<i>Vermaningsloot</i>					
						L2	66 st	19	9		
H2	194 st	20	3			L3	93 st	19	8		
						<i>Scheidingsvaart</i>					
						L4	80 st	32	16		
						<i>Zuidgrens</i>					
H+H2	136 st	41	9 = 22%			L1-L4	79 st	96	42 = 44%		

* De vermogende Jan Pietersz Taems niet meegeteld
** De vermogende Nanningh Cornelisz niet meegeteld

Recensies

Alle Hoekema, *Dutch Mennonite Mission in Indonesia. Historical Essays* (Elkhart Indiana, 2001) (*Institute of Mennonite Studies*, Elkhart Indiana, *Occasional Papers* 22), 148 pp., ISBN 0-93627-31-3. Prijs US \$15,- of via het Doopsgezind Seminarium voor ca. €17,50 (exclusief eventuele verzendkosten).

In de loop der jaren heeft Alle Hoekema voor verschillende tijdschriften artikelen geschreven die betrekking hebben op de geschiedenis van de doopsgezinde zending in Indonesië. Zes van deze historische essays (soms licht bewerkt) zijn gebundeld verschenen in de tweeëntwintigste aflevering van de *Occasional Papers* van het *Institute of Mennonite Studies*. Twee van de zes artikelen hebben typisch Noord-Amerikaanse onderwerpen, die bij Nederlandse doopsgezinden wellicht minder leven. Zo stelt het eerste artikel de vraag aan de orde waarom Nederlanders de eerste doopsgezinden waren die missiewerkers uitzonden. Zorgvuldig toont Hoekema aan dat de inspiratie voor het zendingswerk niet voortkwam uit eigen doperse traditie maar geïnspireerd was door ideeën uit de Verlichting (door onderwijs beschaving) en het piëtisme (nadruk op bekering). Een groep doopsgezinde predikanten en een enkele vooraanstaande families (kooplui en bankiers) in Amsterdam die contacten hadden met de eveneens voornamen voormannen van het réveil hadden een voortrekkersrol in de zending. Jarenlang bleef de doopsgezinde zending een privé onderneming. Pas veel later werd ze in de gemeente geïncorporeerd om nog later een landelijke instelling te worden.

Het artikel *The German-Russian Connection* laat zien hoe het werk op Java en later ook op Sumatra voor lange tijd afhankelijk was van de financiële en personele bijdragen van doopsgezinden uit Rusland, met name uit de gemeente Gnadenfeld. De invloed van de Russische zendelingen was een conservatieve: zelf afkomstig uit plattelandskolonies konden ze slecht overweg met de toenemende verstedelijking. De nadruk bleef te lang op het werk op het platteland liggen.

De eerste Nederlandse doopsgezinde zendeling was Pieter Jansz. (1820-1904), die vanaf 1851 tot aan zijn dood op Java werkzaam was. In het artikel aan hem gewijd laat Hoekema zien hoe moeizaam het zendingswerk van de toegewijde Pieter Jansz. veelal verliep: moeilijkheden rond het zendingsgebied (toewijzing van een bepaald gebied) of het bepalen van zijn houding ten opzichte van de Javaanse rondreizende evangelist Ibrahim Toenggoel Woeloeng maakten zijn werk niet

makkelijker. Bovendien moest Jansz., die als onderwijzer uitgezonden was, in zijn eigen onderhoud voorzien (net als de tentenmakende Paulus). Belangrijke verdienste van Jansz. was zijn Javaanse bijbelvertaling. Ook Hillebrandus Klinkert (1829-1913), aan wie een artikel gewijd is, heeft een belangrijke bijbelvertaling op zijn naam staan. Zijn vertaling in het Maleis werd tot ver in de twintigste eeuw gebruikt. Klinkert gaf bovendien één van de eerste weekbladen in het Maleis uit.

De laatste twee essays gaan over de theologische opleiding en vorming van de inheemse kerkelijke werkers/predikanten en over oecumenische relaties. De doopsgezinden waren relatief laat: pas nadat de Tweede Wereldoorlog uitgebroken was waren de Nederlandse doopsgezinden in staat de verantwoordelijkheid over de gemeenten over te dragen. In de beschrijving van de oecumenische relaties komt onder andere de doopkwestie aanbod.

In deze artikelen geeft Hoekema blijk van een zeer brede kennis van de doopsgezinde zending in Indonesië en de context waarin deze plaats vond. Zijn zorgvuldige essays zijn een lust om te lezen, zijn 'gedistantieerde betrokkenheid' werkt aanstekelijk. De essays vragen niet om voorkennis van de Indonesische zending en zijn tegelijk ook voor de 'geoefende' lezers informatief.

Annelies Verbeek

Chad Mullet Bauman en James R. Krabill (red.), *Anabaptism and Mission. A Bibliography 1859-2000* (Elkhart Idiana, Mennonite Mission Network, 2002), 249 pp., ISBN 1-877736-63-5.

Nu in onze tijd op alle mogelijke wetenschapsterreinen de aantallen publicaties mondiaal explosief groeien en het voor wetenschappers en andere belangstellenden steeds lastiger wordt het overzicht te behouden over een bepaald vakgebied, zijn bibliografische naslagwerken een uitkomst. Dat geldt ook voor de missiologie. Vaak zijn monografieën al voorzien van uitgebreide bibliografische supplementen, maar ook afzonderlijke bibliografieën nemen een steeds grotere plaats in. Daarom kunnen we de onlangs verschenen bibliografie op het gebied van anabaptisme en zending met vreugde begroeten. Dit werk, dat zo'n 2300 titels beschrijft bouwt voort op een eerder, meer beperkt overzicht dat in 1984 in *Mission Focus* verscheen. Ook is gebruik gemaakt van andere bestaande werken; zo is het overzicht over 'Doopsgezinde zending 1940-heden' uit *DB 18* (1992), 123-140 zelfs integraal overgenomen, al gaat dat van ruimere criteria uit dan *Anabaptism and Mission* wil hanteren. Het boek is gerangschikt op auteurs en is daarnaast voorzien van een thematische index, gegroepeerd rond acht hoofdthema's, en van een index per continent en land.

Het voornaamste probleem voor elke samensteller van een bibliografie is dat van de begrenzing. In het onderhavige werk zijn volgens de inleiding bijeengebracht 'resources on Anabaptist-Mennonite missions and missionaries and by Ana-

baptist-Mennonite authors on mission-related subjects' (pagina 13). Maar dat is slechts een grofmazig criterium en bovendien moet ook met andere grenzen rekening worden gehouden. De redacteurs van *Anabaptism and Mission* zijn dan ook niet altijd ontkomen aan onvolledigheid en inconsequenties en erkennen dat ook voluit. Ze waren uiteraard ook mede afhankelijk van gegevens die hen door auteurs en anderen werden toegezonden.

Zo zijn lemma's uit de *Mennonite Encyclopedia* niet opgenomen, maar van sommige auteurs weer wel hun bijdragen aan bijvoorbeeld de *Biographical Dictionary of Christian Missions* en de *Dictionary of the Ecumenical Movement*; bijdragen van anderen aan zulke naslagwerken ontbreken evenwel. Vele *bookreviews* zijn als *entries* opgenomen, maar in de praktijk gaat het vrijwel uitsluitend om werken in de Engelse taal en missen we dus recensies van boeken in bijvoorbeeld de Franse, Duitse, Engelse en Indonesische taal. Niet-gepubliceerde manuscripten zijn slechts ten dele opgenomen. En hoe ruim moet je de definitie van het begrip *mission* opvatten? Hoort een studie over *Clinical Pastoral Education in Java* daaronder wel of niet thuis? De verlegenheid over deze begrenzing geeft al aan dat het vakgebied van de missiologie in een overgangsfase verkeert en bezig is op te gaan in interculturele theologie.

Een andere, door de redacteurs erkende onevenwichtigheid is gelegen in het feit dat auteurs uit Azië, Afrika en Latijns-Amerika sterk ondervertegenwoordigd zijn. Hun bijdragen verschijnen veelal in weinig toegankelijke tijdschriften in hun eigen land of regio en zijn daardoor slecht op te sporen. Toch mogen we hopen dat een volgende editie van deze bibliografie hier een en ander kan rechtzetten. Dan mag tegelijk de aandacht voor bijdragen uit francofone gebieden versterkt worden. Ik mis bijvoorbeeld de namen van Raymond Eyer (Frankrijk) en Jacques Baumann (Zwitserland).

Zeer interessant is de thematische index die op de pagina's 173 tot 214 is opgenomen. Daaruit valt kwantitatief af te leiden dat doperse missiologen wel veel hebben geschreven over de geschiedenis van de zending, over de culturele en antropologische context en over de praktijk van het werk, maar relatief weinig over missionaire theologie, over oecumenische samenwerking, over andere religies en over de postmoderne, gesecculariseerde samenleving. Opvallend is bijvoorbeeld dat slechts de titels van vier (korte) artikelen over bevrijdingstheologie zijn opgenomen; daar mis ik overigens wel de bijdragen in de door Daniel S. Schipani geredigeerde bundel *Freedom and Discipleship. Liberation Theology in Anabaptist Perspective* (New York, 1989²). Omgekeerd valt op hoevelen uit Noord-Amerika (maar ook uit Engeland, zoals Jocelyn Murray) zich hebben bezig gehouden met de *African Initiated Churches*. Vooral David A. Shenk heeft laten zien dat sprake is van velden van congruentie tussen deze AIC en de anabaptisten.

Kortom, we mogen deze bibliografie zien als een nuttig begin van een inventarisatie doch zeker niet als een eindpunt. De redacteurs merken zelf op dat het

ironisch is dat de meeste van de opgenomen titels afkomstig zijn uit dat deel van de wereld *where numerical growth is weakest*. Dat is een teken aan de wand. Theologen in gebieden waar de gemeente groeit, hebben weinig tijd voor schrijftafelreflectie of publiceren in weinig toegankelijke media! Een volgende editie zal zeker ook aandacht schenken aan andere dan schriftelijke bronnen, zoals audiovisueel materiaal. Speciale waardering mogen we tenslotte hebben voor het feit dat dit boek ook op elektronische wijze te raadplegen zal zijn via www.MennoniteMission.net. Via aanvullingen en verbeteringen kan het daar dynamisch uitgroeien tot een werkelijk betrouwbaar naslagwerk.

Alle Hoekema

‘Geen cel ketent deze dromen’. Een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam, geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door Alle G. Hoekema, Gabe G. Hoekema en Piet Visser. (*Manuscripta Mennonitica* 2). (Hilversum, Verloren, 2001), 214 pp., ISBN 9090-6550-194-0.

In de serie *Manuscripta Mennonitica* is een tweede wetenschappelijke teksteditie verschenen van een handgeschreven bron die voor de geschiedenis van het Nederlandse doperdom van belang is. Zijn er al vele handschriftelijke bronnen in druk verschenen uit de zestiende, zeventiende en volgende eeuwen, verheugend is dat met deze serie het dagboek als egodocument uit de ‘contemporaine geschiedenis’ centraal staat. Het eerste deel betrof een keuze uit het dagboek (1851-1860) van Pieter Jansz, doopsgezind zendeling op Midden-Java, uitgegeven in 1997. Met de uitgave in 2001 van het dagboek van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cornelis Poulis Inja (1903-1989) uit Zaandam, uit de periode van zijn gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925, ligt nu deel twee voor ons. Als titel voor het dagboek koos de redactie een fragment van 13 mei 1925. Omdat onze tegenwoordige manier van communiceren nauwelijks nog tekstueel materiaal oplevert voor de biografie, is dit dagboek van Cor Inja voor de doperse geschiedbeoefening van groot belang. Het biedt gedetailleerd inzicht in zijn persoon en in de hem omringende wereld van die tijd.

De publicatie van dit dagboek heeft een voorgeschiedenis die vaker bij dergelijke documenten voorkomt. Lang bleef het met andere paperassen liggen en raakte zo in vergetelheid, totdat een nieuwe generatie het onder ogen kreeg. In 1998 kwam het manuscript in handen van Henk Akkerman uit Utrecht, een voormalig dienstweigeraar, in de vorm van een cahier met een daarop gebaseerd typoscript. Via hem belandde het in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Klaas Prins uit Steenwijk wist er nog aanvullende gegevens aan toe te voegen. Het uitgeven van een dagboek moet meestal – zo ook hier – ondersteund

worden door toelichting en verklaring uit bijvoorbeeld brieven van of aan de auteur, of van tijdgenoten. Immers de auteur schrijft een dagboek eigenlijk in 'geheimtaal'. Het is niet voor onze ogen bestemd; althans niet direct. Uit de bestudering van egodocumenten in het algemeen is gebleken, dat op een heel enkele uitzondering na (en zelfs daar is een vraagteken bij te plaatsen) de dagboekschrijver zich altijd, zij het onbewust, tot een lezer wendt. Hij wil de dialoog, zij het een stille dialoog. Aan dit aspect, ofwel de vraag: tot wie Cor Inja zich richtte, wordt op de pagina's 55 en 56 (subhoofdjke 'tekstoverlevering en de wijze van uitgeven') helaas geen aandacht geschonken. De auteur legt immers niet zijn hele ziel bloot, zoals blijkt uit de loop van de tekst.

Toen het besluit tot publicatie was genomen, moesten derhalve tal van personen en instellingen hun steentje bijdragen om de tekst optimaal begrijpelijk te maken. De inleiders hebben daarom de eigenlijke dagboektekst (de pagina's 57 tot 203) voorzien van vele verklarende voetnoten en een voortreffelijke inleiding (pagina's 9 tot 56), waarin naast een biografie van de persoon Cor Inja ook aandacht wordt geschonken aan het maatschappelijk milieu van die tijd. Cor Inja's leven was mede bepaald door de industriële ontwikkeling van de Zaanstreek, waar het socialisme omstreeks 1880 vaste voet had gekregen. Geboren uit een bewust levend, doopsgezind arbeidersgezin (hij zelf begon op 13-jarige leven als 'stokkenjongen' in een houtbedrijf), bracht hij – socialist geworden – de overtuiging en de verworvenheden uit die beide werelden in hun diverse facetten in de praktijk. De in dit dagboek uiteraard meest naar voren komende keuze was die van de dienstweigering, maar daar hoorde ook Cor Inja's vrijzinnig religieuze en socialistische wereldbeschouwing bij, uitmondend in zijn inzet voor de vredesbeweging, zijn inzet voor de Doopsgezinde Broederschap, zijn strijd tegen het drankmisbruik van die tijd, de keuze voor de geheelonthouding, etc.

Begin 1925 weigerde Cor Inja – toen 21 jaar oud – met een beroep op zijn geweten en levensovertuiging, de militaire dienstplicht te vervullen. Dit betekende acht maanden cellulaire gevangenisstraf, die hij moest uitzitten in de Bijzondere Strafgevangenis te Scheveningen; in het deel, dat later het beruchte 'Oranjehotel' zou worden. Na de oorlog, waarin hij (geweldloos) deelnam aan het verzet, stond hij jarenlang dienstweigeraars terzijde, die in dienstweigeraarkampen te werk waren gesteld. Het conflict tussen ideaal en werkelijkheid in de gevangenis te Scheveningen moest Inja ook ondergaan. De eentonigheid, de eenzaamheid van cellulaire opsluiting, het ontbreken van begrip bij anderen, de tewerkstelling in niet altijd even leuk c.q. zinvol werk. Zijn geloof, zijn medegevangenen, de ondersteuning van buiten door brieven en bezoek (bijzonder aardig zijn de aantekeningen over gesprekken met doopsgezinde predikanten en gevangenispredikanten) hielden hem overeind. Hij stond ook open voor andere ideeën, gezien zijn contacten met een mededienstweigeraar, die anarchist was.

Cor Inja had een vaardige pen en zijn ontboezemingen, vrijwel van dag tot dag bijgehouden, zijn beeldend en gedetailleerd: wat al een vermogen voor een jonge man van 21/22 jaar, zonder enige formele opleiding! We kijken erin als in een heldere spiegel. Voor mij persoonlijk was het dagboek ook een bron van node gemiste gegevens, omdat mijn vader (geboren in 1906) eveneens, maar dan als teurgesteld christensocialist en later anarchist/vrijdenker, eenzelfde periode van acht maanden in Scheveningen als dienstweigeraar heeft moeten uitzitten; in zijn herinnering alleen maar piepers jassend. Hij wilde bij zijn leven liever theorieën uitdragen dan over het dagelijks leven van toen vertellen. De uitgave is uitstekend verzorgd, voorzien van vele illustraties, een literatuurlijst en van, wat ik misschien nog wel het belangrijkste vind: registers. Het zijn er maar liefst drie: één op personen, één op plaatsen en één op zaken!

B. Rademaker-Helfferich

S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, Verloren/Leeuwarden, Fryske Akademy, 2000), 544 pp., ISBN 90-6550-631-4.

Dit is een standaardwerk van hoog niveau. Niet het eerste in zijn soort, want welbeschouwd is dit de vijfde poging een totaaloverzicht te bieden van de geschiedenis der doopsgezinden in Nederland. Schijn en Maatschoen deden dat al rond 1745, Blaupot ten Cate tussen 1839 en 1847, Kühler tussen 1932 en 1950 en Van der Zijpp in 1952. Het boek van Zijlstra – te jong gestorven en uitvoerig gememoreerd in het vorige nummer van de *Bijdragen* – past in deze rij, hoewel de auteur zich een duidelijke chronologische beperking heeft opgelegd. Zijn beschrijving loopt vanaf het begin van het doperdom rond 1530 tot aan ongeveer 1675, toen de beweging een zekere nationale rust en eenheid had bereikt.

Wat deze nieuwe synthese in elk geval met kop en schouders boven vorige werken uit doet steken, is de objectieve benadering van het doperse verleden. Niet alleen ontbreekt elke apologetische ondertoon of juist valse schaamte over het drama van de ‘Munsterse revolutie’ rond 1535, maar het boek is ook vrij van het sociaal-economische interpretatiekader waarmee de geschiedschrijving van de ‘radicale reformatie’ tot voor kort belast is geweest. Zijlstra heeft gekozen voor een primair religieuze invalshoek, zonder de contextuele factoren van de ontwikkeling, vormgeving en receptie van het doperse gedachtengoed te veronachtzamen. Het resultaat is een weldadig aandoende behandeling van zowel inhoudelijke denkbeelden als kerkelijke, politieke en maatschappelijke omstandigheden. Bijna zou ik zeggen dat hij een volmaakt evenwicht heeft bereikt, al had ik daarvoor tegenover een gezonde dosis theologie toch nog iets meer inzicht in de doperse lekencultuur in de breedste zin ontvangen. Maar dat is eigenlijk een bronnenprobleem.

Uitgangspunt voor Zijlstra's aanpak is de doperse identiteit, die volgens hem gekenmerkt wordt door de 'wedergeboorte' als geestelijke vernieuwing van de mens, zoals uitgedrukt in de gelovigendoop. Ze leidt tot heiliging van de dagelijkse handel en wandel, blijkend in een uitgesproken biblicisme, een rigide gemeentetucht en een sterke drang tot behoud van de zuivere leer en traditie. Het bewaren van die identiteit was een kernprobleem voor de Nederlandse doopsgezinden in een maatschappij waarin zij weliswaar geaccepteerd waren, maar tegelijk een minderheid vormden. Uitvoerig en deskundig beschrijft Zijlstra hoe de verschillende groepen dopers telkens weer hebben geprobeerd om hun persoonlijk geloof en collectieve vroomheid in overeenstemming te brengen met hun positie in een voortdurend veranderende economie en samenleving.

Als we de inleiding en epiloog meetellen, telt het boek twintig hoofdstukken. Na een historiografisch overzicht (waarin ik het werk van Samuel Muller miste) bespreekt de auteur het brede spectrum van hervormingsgezinde stromingen vanaf ongeveer 1520 en de plaats die het doperdom onder inspiratie van Melchior Hoffman daarin wist te verwerven. Natuurlijk krijgt het Munsterse avontuur de nodige aandacht en gaat Zijlstra in op de denkbeelden en invloed van Menno Simons, die de grondslag voor de verdere traditie legde. Zowel voor de zestiende als voor de zeventiende eeuw wordt de relatie van de doopsgezinden met andere groepen, zowel gereformeerden en katholieken als tal van spiritualistische stromingen, helder belicht. Aparte hoofdstukken zijn gewijd aan het gemeentelijk leven in beide perioden. Heel inzichtgevend zijn ook de beschrijvingen van het 'hoe' en 'waarom' van de interne scheuringen en herenigingen onder de menisten.

Van belang zijn enkele correcties die Zijlstra aanbrengt op wijdverbreide opvattingen over de doopsgezinden in Nederland. De meest opmerkelijke lijkt mij de verhouding tussen de 'rekkelijke' stroming van de zogenaamde Waterlanders en de meer 'precieze' groeperingen als de Friezen en de Vlamingen. Altijd is aangenomen dat de Waterlanders de meerderheid onder de dopers vormden, maar Zijlstra toont aan dat zij in werkelijkheid een vijfde deel vertegenwoordigden. Een curieus bewijs hoezeer de 'verlichte' normativiteit in de kerkgeschiedschrijving sinds de negentiende eeuw een goede historische beeldvorming heeft verhindert en ongetwijfeld ten aanzien van menig aspect van het vroegmoderne geestesleven nog steeds bemoeilijkt. Een scheut piëtisme kan de doopsgezinde historiografie kennelijk goed gebruiken.

De meest concrete correctie betreft de omvang van het doopsgezinde bevolkingsdeel zelf, die tot voor kort nog op 120.000 rond het jaar 1650 werd gesteld. Zijlstra houdt het op de helft daarvan, wat neerkomt op 3% van de inwoners van de Republiek. Zijn lagere inschatting relateert ook de algemeen bekende terugval van deze dissentergroep: in de tweede helft van de zeventiende eeuw was er juist sprake van stabiliteit, dankzij de stevige confessionalisering die de doops-

gezinden hadden doorgemaakt. Wel trad een proces van relatieve stagnatie in, waarvoor Zijlstra enkele oorzaken noemt: het gemis van overheidssteun, die alleen de gereformeerden genoten; de zwakke organisatiestructuur, die hen ook achterstelde bij de katholieken; en de hoge eisen aan de leer en levenswandel.

Deze analyse stelt ons meteen voor vragen, als we de lijnen doortrekken naar de achttiende eeuw. Terwijl op alle drie genoemde factoren een verbetering ten goede kwam, zette toen de getalsvermindering pas echt door. De doopsgezinden kregen feitelijk sociaal-politieke gelijkberechtiging (formeel pas in 1796), werden financieel welvarender (wat beter is voor gemeentebloei dan kerkelijke afhankelijkheid van publiek geld) en deden nauwelijks meer aan tucht of interne dogmatische strijd. En toch werd de broederschap gehalveerd en gingen vele doopsgezinden over naar de gereformeerden. Er was schijnbaar meer aan de hand.

Ook over die verhouding met de publieke kerk lijkt mij het laatste woord nog niet gezegd. Zijlstra signaleert de verwantschap tussen de min of meer strenge doperen en de piëtistische calvinisten, voor wie wedergeboorte en levensheiliging evenzeer centraal stonden in hun godsdienstige en culturele identiteit. Toch acht hij de dogmatische verschillen tussen beide richtingen zwaarwegender dan de interconfessionele overeenkomsten in vroomheidsbeleving. Ook daarover zou vergelijking met de ontwikkeling in de achttiende eeuw meer licht kunnen werpen. Wellicht zal ook een doelgerichter (prosopografisch) onderzoek naar de doperse voorgangers en lekenpredikers, wier identiteit nu voor de zeventiende eeuw toch nog al te impressionistisch is geschetst, aan een dieper historisch inzicht kunnen bijdragen.

Fred van Lieburg

Signalementen

Biblical concordance of the Swiss Brethren, 1540. Vertaald door G. Fast en G.A. Peters. Inleiding Joe Springer. (Kitchener, Ontario, Pandora Press, 2001), ISBN 18947101619, ISSN 14872447:2, 136 p.

Als tweede deel in de serie *Anabaptist Texts in Translation* verscheen deze oudste doopse concordantie voor het eerst in het Engels. De concordantie is op onderwerp ingedeeld en geeft alleen bijbelplaatsen en de letterlijke bijbeltekst zonder commentaar of verantwoording. Het is feitelijk een bloemlezing uit de bijbel, met ruim zestig, voor doopsgezinden belangrijke onderwerpen, dat als een handboekje – los van de bijbel zelf – gebruikt kon worden. De reden om het hier bij de signalementen op te nemen is dat er naast de 14 teruggevonden Duitstalige uitgaven vanaf circa 1542 ook een Nederlandstalige uitgave is verschenen. Deze dateert van circa 1558 en is door Paul Valkema Blouw toegeschreven aan de drukkerij van Jan Hendricksz. te Franeker. Deze heruitgave in het Engels is voorzien van een gedegen inleiding en een bibliografische beschrijving van alle bekende exemplaren van alle uitgaven, waarvan de laatst bekende van 1710 dateert. De vertaling naar het Engels is zo getrouw mogelijk gedaan, met behoud van de zestiende-eeuwse interpretatie in zoverre dat mogelijk was. Achteraan is een gids opgenomen die vanaf het einde van de zestiende eeuw aan de concordantie werd toegevoegd en in de Nederlandstalige uitgave dus ontbreekt. Om een indruk te geven van de inhoud volgen hier de eerste onderwerpen naar de spelling van het enige exemplaar aanwezig in de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam: 'Vrese Gods', 'Boete', 'Navolginge', 'Wedergeboorte', 'Gods dienst', 'Gheloove', 'Doope', 'Gheest', 'Vervolginge', 'Bekennen', 'Vreest u niet', 'Verduldicheyt', 'Liefde'.

W.G. Doornbos en F.M. Veenstra-Vis, *Doopsgezinde bewonerslijsten van de stad Groningen 1634-1798* (Groningen, Uitgeverij Statuut, 2001), (*Groninger bronnen en toegangen* 25), 227 p.

Op het los bijgevoegde briefje bij deze uitgave staat te lezen dat te zijner tijd in dezelfde reeks een inleiding op dit werk (afzonderlijk) zal verschijnen samen met de achttiende-eeuwse lidmatenlijsten. Toch is ook zonder inleiding en met alleen de ze-

ventiende-eeuwse lijsten dit boek als bron voor historisch en genealogisch onderzoek reeds zo rijk dat de uitgave ervan alleen maar kan worden toegejuicht. Prachtige lijsten met de naam en straat van de voor de burgerwacht vrijgestelde mennonieten, alsmede de bedragen die aan hen zijn opgelegd, zijn hier uit de stadsrekeningen gereproduceerd. Dat deze gelden gebruikt werden om de trommelslager en andere kosten van het regiment te dragen, lijkt daarbij niet bezwaarlijk te zijn geweest. De halfjaarlijkse belasting is vanaf 1634 geregistreerd. De bedragen werden naar vermogen opgelegd, wat de bron alleen maar belangrijker maakt. Soms zijn zelfs de mensen die financiële ondersteuning van de gemeente ontvingen en daardoor buiten de belasting vielen met naam opgenomen. Een index op achternamen en *patronymica* completeert dit eerste deel.

B.E. Dop, 'De Doopsgezinde kolonie op Kalkwijk', in: *Boerderijenboek. Oude Groningse Veenkoloniën* (Groningen, Regio-project uitgevers, 2000), ISBN 90 5028 153 2, p. 32-43.

Dop onderscheidt grofweg drie groepen doopsgezinde kolonisten die Kalkwijk vanaf de achttiende eeuw de naam hebben gegeven de veenkolonie te zijn waar 'veele dier doopsgezinden woonen'. De eerste groep was gekomen met de *Oude Friesche Compagnie*, die bestond uit vier Friese veenboeren, afkomstig uit de omgeving van Heerenveen, waarvan enkelen met zekerheid tot de Groninger Oude Vlamingen behoorden. Deze waren ook vertegenwoordigd in de *Nieuwe Friesche Compagnie* van 1647 die de veenexploitatie van Windeweer en Lula ter hand nam. De tweede groep die zich er metterwoon vestigde, bestond uit Zwitserse vluchtelingen die – soms na een verblijf in Kampen en Deventer, soms direct – naar Sappermeer en Hoogezand trok. De derde groep bestond uit doopsgezinden, afkomstig uit vooral Twente en Deventer, die zich aangetrokken voelden tot de strenge en sobere Zwitserse levensstijl. Aan de hand van de meetboeken en de literatuur schetst Dop een beeld van de doopsgezinde gemeenschap in deze kolonie en belicht haar achtergronden, de onderlinge relaties van haar bewoners en de ontwikkelingen die zij doormaakten.

Bij de boerderijbeschrijvingen zelf (voor Kalkwijk de pagina's 131-211) worden naast de geschiedenis van de bebouwing de namen van de bewoners/eigenaars door de eeuwen heen gegeven; samen met foto's. Ook in de overige compagnieën, die in dit boek beschreven worden, kwamen vele doopsgezinde families voor.

W. Duinkerken, *Doopsgezinden, Luthersen, Waalsen en Remonstranten in Groningen* (Veenwouden, 2000), 121 p.

Het eerste stuk bevat een uitgebreide lijst van doopsgezinde vermaners en oudsten in het Groningerland, samengesteld door het oud-hoofd juridische en bestuurszaken

van de gemeente Dantumadeel. Na een korte inleiding volgen de gemeenten in alfabetische volgorde met de namen van leraren en oudsten tot circa 1800 (soms met doop, trouw, begrafenis en andere gegevens) en vervolgens die van de predikanten. Daarnaast wordt er enige informatie verstrekt over de geschiedenis van de gemeenten. Het tweede stuk is een alfabetische naamlijst van een aantal van diezelfde leraren en predikanten met biografische gegevens.

Het is niet altijd duidelijk welke criteria zijn aangelegd voor opname in deze tweede lijst en het werk is daardoor soms wat lastig in gebruik. De bezoldigde predikanten zijn in ieder geval wel in de tweede lijst opgenomen. De rijke hoeveelheid gegevens maakt echter veel goed. Het is een prachtige aanvulling op het apparaat *Laurense* dat in het Doopsgezind Documentatie Centrum op de zaal Mennonitica raadpleegbaar is, voor de periode na 1800. Het zou mooi zijn als al deze gegevens *online* beschikbaar zouden komen. De laatste 35 pagina's van dit circa 120 bladzijden tellende werk zijn gereserveerd voor de Walen, luthersen en remonstranten.

M. Gravendeel, *Honderd jaar Ziekenzorg. Ziekenverpleging in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem* (Haarlem, Stichting 'Ziekenverpleging in de VDGH', 2002), 60 p.

In juli 1894 trad mejuffrouw C.C. Salm uit Amsterdam als gemeentezuster in dienst en werd de eeuwenlange traditie doorbroken dat ongehuwde vrouwelijke leden van de gemeente de verpleging van hun zieke broeders en zusters verzorgden. In dit fraaie en rijk geïllustreerde werk wordt de geschiedenis van deze professionele zorg vanuit verschillende hoeken belicht en worden in omkaderde stukjes allerlei leuke en interessante wetenswaardigheden gepresenteerd. Een mooi gedenkboek.

W.F.W.M van Heugten, 'Een 16^e-eeuwse vluchtelingendrukkerij te Groessen', in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers* 25 (2002), p. 35-41.

De auteur plaatst de drukker van doopsgezinde bijbels en andere werken, Nicolaas Biestkens van Diest, aan de hand van bekende literatuur binnen de omgeving van Groessen en gaat in op zijn enige niet-doopsgezinde druk, het door de Groessense dorpspastoor Jacob Vallick geschreven werk over toveren. Deze pastoor komt vier jaar later terug in het werk van Johannes Wier als de als dokter optredende dorpspastoor, die als charlatan aan de kaak gesteld wordt. De vraag blijft open of doopsgezinden toverij als een in eerste instantie medische (Wier) of religieuze (Vallick) zaak beschouwden. Als dit laatste het geval zou zijn dan past het werk beter binnen het corpus van de doopsgezinde uitgever/drukker Biestkens.

A.G. Hoekema, 'Vervulde tijd? Nederlandse zending en chiliasme in de negentiende eeuw', in: *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* 8 (2000).

Deze aflevering van het *Jaarboek* belicht verschillende facetten van het tijdsbewustzijn in het Nederlands protestantisme van de afgelopen twee eeuwen. Het artikel van Hoekema handelt over het tijdsbewustzijn in de negentiende eeuw in zuidoost Azië. Het chiliasme leefde daar in de negentiende eeuw meer als angstbeeld bij de koloniale overheerser dan binnen de Nederlandse zending. Pieter Jansz ondervond dit toen hij in 1859 een traktaatje publiceerde met als titel: *De tijd is vervuld*. Tot in de Tweede Kamer werden vragen gesteld over het – door de Doopsgezinde Zendings Vereeniging als tamelijk onbeduidend aangeduide werkje – en deze publicatie leidde uiteindelijk tot het ontnemen aan Jansz van de bijzondere toelating als zendeling. Jansz zelf heeft zich daar weinig van aangetrokken en is tot aan zijn dood op Java blijven werken. Naast Jansz' visie wordt ook die van Karl Gützlaff, Sierk Coolsma, Mr. F.L. Anthing en de Javaanse evangelieverkondiger Sadrach Surapranata uitvoerig besproken en geplaatst binnen een groter kader.

H. Joldersma en L. Grijp (editie en vertaling), *'Elisabeth's manly courage': testimonials and songs of martyred anabaptist woman in the Low Countries (Reformation texts with translation; Women of the Reformation Series, vol. 3)* (Milwaukee, Wisconsin, Marquette University Press, 2001), ISBN 0874627052, 199 p.

De uitgever benadrukt het belang van dit boek voor een grote groep geïnteresseerden met name op het gebied van literatuur en vrouwengeschiedenis, de geschiedenis van het doperdom en de Reformatie, de muziekgeschiedenis, de Nederlandse letterkunde, de populaire geloofsgeschiedenis, etc. De teksten zijn in het Nederlands en het Engels afgedrukt. Zij zijn opnieuw vertaald en voor het grootste deel afkomstig uit *Het Offer des Heeren* uit 1570 (zoals afgedrukt in deel 2 van de *Bibliotheca Reformatica Neerlandica*). De teksten en liederen met muzieknotatie zijn over of van Weynken Claes, Anna Jansz, Claesken Gaeledochter, Lijksen Dircks, Elisabeth van Leeuwarden, Mary van Beckom en Ursel van Werdum, Maeyken de Corte, Martha Baerts, Soetken van den Houte, Mayken Boosers en Maeyken Wens. De inleiding bevat, naast een kort overzicht van het doperdom in de Nederlanden, de plaats van het lied daarbinnen en een schets van de martelaressen, teksten ook over specifieke vrouwelijke problemen als zwangerschap, de sociale positie van de vrouw en eerschande. Een citaat uit Van Braght over eventuele zwangerschap en een bezoek van de vroedvrouw aan Maeyken Wens is door de samenstellers uitgekozen omdat het in de Engelstalige uitgave niet is opgenomen. De Duitstalige uitgave uit Amerika heeft het overigens wel. Ook de brief van Maey-

ken die aanwezig is in de Doopsgezinde Bibliotheek is opnieuw getranscribeerd en in het Engels vertaald.

L. Klippenstein en J. Dick, *Mennonite alternative service in Russia. The story of Abram Dück and his colleagues 1911-1917* (Kitchener, Pandora Press, 2002), ISBN 18 947 102 15, 163 p.

Dit rijk met foto's geïllustreerde boek bevat een kort overzicht van de vervangende militaire dienst van doopsgezinden in Rusland in de negentiende en vroeg twintigste eeuw. Dit wordt gevolgd door het verhaal en de foto's van Abram Dück, de vader van Jacob Dick, Jacob Tiessen, Nikolai Peters en John Mathies, die vanaf 1911 drie jaar doorbrachten in een houtvesterskamp, en dienst deden op de treinen van de medische dienst. Het boek bevat verder nog twee verhalen met foto's van de alternatieve dienstplicht van Dicks schoonvader en zijn zwagers vader.

L. Nijkamp, 'Vluchtkerk uit de 17^e eeuw op erve De Haimmer in Tweekelo. Kleine monumenten' (31) in: *n Sliepsteen, Stichting historische sociëteit Enschede-Lonneker* 17, 68 (2001), p. 15.

Hier vinden we een afbeelding van een oude houten schuur met pannendak in Tweekelo, die in het midden van de zeventiende eeuw dienstdeed als doopsgezinde schuilkerk voor inwoners van Twente en omgeving.

M.C. Plomp en M. van Berge-Gerbaud (e.a.) *Hartstochtelijk verzameld* (Parijs, Fondation Custodia, Bussum, THOTH, 2001), ISBN 90-6868-295-4, 2 dln.

Twee prachtig uitgegeven, kloeke delen over achttiende-eeuwse verzamelaars van tekeningen en hun collecties naar aanleiding van de tentoonstelling *Hartstochtelijk verzameld, beroemde tekeningen in 18de-eeuwse Hollandse collecties* in Teylers Museum te Haarlem (van 16 december 2001 tot en met 17 februari 2002) en nadien gepresenteerd in het Hotel Turgot, *Institut Neerlandais* te Parijs (van 28 februari tot en met 28 april 2002) onder de titel *Collectionner, passionnement. Les plus beaux dessins dans les collections hollandaises du XVIIIe siècle*. Het tekstdeel met als ondertitel *Achttiende-eeuwse Hollandse verzamelaars van tekeningen en hun collecties* is gebaseerd op het nog te publiceren proefschrift van Michiel Plomp en schetst daarin de contouren, achtergronden en rijkdom van vijftig Hollandse tekeningencollecties in de periode 1732 tot 1833. Het catalogusdeel met als ondertitel *Beroemde tekeningen in 18de-eeuwse Hollandse collecties* is onderverdeeld in een hoofdstuk over de verzamelaars en

hun verzamelingen en een hoofdstuk 'konstboeken'. In het artikel over de familie van Jeronimo de Bosch merkt de auteur op: 'Intrigerend en nog altijd niet afdoende verklaard is het feit dat vooral onder doopsgezinden, zoals de familie De Bosch, veel is verzameld. Andere bekende doopsgezinde verzamelaars waren: Lambert ten Kate, Jan Bisschop, Pieter Teyler van der Hulst, drie generaties Feitama, Willem Philip Kops en Jacob de Vos. De bekende verzamelaar Cornelis Ploos van Amstel ging op latere leeftijd over tot het doopsgezinde geloof. Binnen het verzamelwezen lijken zij zich meer tot de papierkunst aangetrokken te hebben gevoeld dan tot de schilder en beeldhouwkunst. Men zou kunnen speculeren dat een opzichtige schilderijenverzameling of dito uitstalling van sculpturen te zeer in tegenspraak was met hun geloof, dat eenvoud, godsvrucht en nederigheid verwachtte.' (pagina 9). Deze opmerking en het antwoord dat hier wordt gegeven lijkt mij te simpel en zou meer onderzoek behoeven. Nog in de twintigste eeuw zijn door doopsgezinden tekeningen verzameld (door tenminste twee generaties Van Eeghen, en door Lugt). De prachtige illustraties van de vaak magnifieke tekeningen en de gedegen studie maken het boek tot een prachtig kijk en studieboek.

F. van der Pol, 'Het Munsters Anabaptisme en de Zuidelijke Nederlanden', in: *De Nederlanden 'extra muros'. Jaarboek uitgegeven door de vereniging/stichting Zannekin* 22 (2002), (Ieper, Mijndrecht, 2002), p. 45-68.

Dit jaarboek gaat over de gebieden in Duitsland en Frankrijk die ooit een culturele en historische eenheid met de Nederlanden en/of België vormden en over hun relatie tot het moederland. In zijn artikel over het Munsters anabaptisme begint Van der Pol met het relativiseren van het door Verheyden en Decavele aangehaalde citaat uit een brief van de stadhouder Lalaing aan Karel de Vijfde, waarin staat dat doopsgezinden uit Vlaanderen en Brabant in Kampen waren aangehouden. Noch in berichten uit Kampen zelf, noch in berichten uit Deventer en Zwolle blijkt dat dopers uit de Zuidelijke Nederlanden inderdaad *en groupe* naar Munster trokken. Lalaing heeft deze gegevens in ieder geval niet uit brieven afkomstig uit de betrokken plaatsen verkregen. Indien er al van beïnvloeding vanuit Munster sprake is, dan is deze gelopen via de Noordelijke Nederlanden en daardoor pas in een later stadium. Wel zijn de Zuidelijke Nederlanden voor vele vluchtelingen uit Munster een eerste veilige haven geworden, maar door toenemende repressie is ook hier vrij snel een eind aan gekomen. Velen trokken naar Antwerpen, waar in 1536 onder meer een verbod op het hebben, drukken en verspreiden van het portret van Jan van Leiden werd uitgevaardigd.

F. van der Pol, 'Religious diversity and everyday ethics in the seventeenth-century Dutch city Kampen', in: *Church History. Studies in christianity & culture* 71,1 (2002), p. 16-62, (met name p. 41-45).

In dit artikel, waarin zowel de houding van de (hervormde) kerkelijke als van de wereldlijke autoriteiten ten opzichte van de Kamper bevolking in de zeventiende eeuw wordt uiteengezet, treden naast de hervormden ook de socinianen, lutheranen, remonstranten, katholieken en de doopsgezinden voor het voetlicht. Met resultaten uit archiefonderzoek wordt in het derde hoofdstuk zowel de houding van de stedelijke overheid als die van de provinciale overheid toelicht. Hieruit blijkt dat de relatief strenge houding van de Kamper overheid het minst exceptioneel was ten aanzien van de doopsgezinden en lutheranen. Het zijn met name de remonstranten en katholieken geweest die werden tegengewerkt.

A. Reger en D. Plett Q.C., *Diese Steine. Ein Bildband zur Geschichte der Russlandmennoniten. Lasset die Steine sprechen [...] Die Geschichte der Russlandmennoniten: ihre Entstehung, Entwicklung, Verfolgung, Vertreibung und Verbreitung. Hinter jedem Stein ist ein gelebtes Geschöpf Gottes. Ein Rückblick in die Geschichte der Russlandmennoniten, bevor ihre Spuren in Russland endgültig verweht werden* (Steinbach, Manitoba, Crossway Publications Inc., 2001), ISBN 15 509 912 48, 692 p.

De lange titel, die ik voor dit signalement gekozen heb, geeft een goede indruk van de inhoud van dit lijvige werk dat met bijna 700 bladzijden een gebouw op zichzelf is. Met veel tekst en nog meer foto's wordt een beeld geschetst (in 7 delen) waarvan het eerste deel de geschiedenis voor de vestiging in Rusland beschrijft, het tweede en derde deel de beschrijving van de Chortitza en Molotschna kolonie en het vierde deel de andere kolonies in Rusland. De delen 5 en 6 behandelen de verbanningen, omzwervingen en de uittocht en het zevende deel het christelijk en doopsgezind geloofs en gedachtegoed vanaf het begin van het christendom. Een bijlage met de gegevens van de volkstelling van 1801 in de Chortitza kolonie en een index besluiten dit omvangrijke monument.

W. Stuve, 'Menisten te kijk gezet, doopsgezinden in Brielle', in: *Brielse Mare* 12,1 (2002), p. 37-47.

In Stuve's in 1999 verschenen *Krupende door het land van Voorn: de geschiedenis van de doopsgezinden op Voorne-Putten-Rozenburg* zijn enkele aspecten van de Brielse doopsgezinde geschiedenis onderbelicht gebleven. In dit artikel – een bewerkte neerslag van een lezing uit april 2001 – krijgen we informatie over de absolute en relatieve grootte van de groep doopsgezinden in Brielle; hun herkomst, beroep en sociale positie

in het midden van de zeventiende eeuw. Er was toen zowel een Vlaamse als een Oud-Vlaamse gemeente. In het tweede kwart van de achttiende eeuw vervloede de doopsgezinde gemeente en ging zij op in onder meer de remonstranten.

W. Stuve, *Onder de loep genomen. De geschiedenis van de doopsgezinden in de Hoekse Waard* (Hellevoetsluis, W. Stuve, 2001), 109 p.

Naast Voorne ligt de Hoekse Waard met als belangrijkste plaats Oud-Beijerland. Deze plaats is in doopsgezinde kringen vooral bekend vanwege de disputatie die daar op 8 april 1663 werd gehouden tussen de gereformeerde predikant Gerardus Aemilius en de leraar van de Vlaamse gemeente te Dordrecht, Tieleman Jansz. van Braght. Het begin en eind van deze disputatie is (naar het handschrift in de Doopsgezinde Bibliotheek) nu getranscribeerd en in deze publicatie opgenomen; als bijlage 1. Het belang van deze publicatie gaat echter verder dan alleen deze transcriptie. Voor het eerst komt de doopsgezinde geschiedenis van dit gebied tot leven. Naast de geschiedenis van de Vlaamse gemeente, die in de 'lammerenkrijgh' voor De Zon koos, komen ook de Dantziger Oude Vlamingen en de Oud-Beijerlanders met sociniaanse sympathieën aan bod. De andere plaatsen in de Hoekse Waard zijn vooral onderzocht op dopers verleden aan de hand van vondsten in de *acta* van de classis Dordrecht of uit het kerkenboek van de Doopsgezinde gemeente van Dordrecht. In een aanhangsel is ook de gemeente Heerjansdam op het eiland IJsselmonde meegenomen. In de bijlagen is een lijst van leraren en diakenen, een lijst van attestaties, een dooplijst en een lijst van huwelijken opgenomen met daarnaast veel ruimte voor bijzonderheden aangaande families en personen.

Mirjam van Veen, *'Verschooninghe van de roomsche afgoderye'. De polemiek van Calvijn met nicodemieten, in het bijzonder met Coornhert* (*Bibliotheca humanistica & reformatorica LX*), ('t Goy-Houten, HES & De Graaf publishers bv, 2001), ISBN 90 6194 099 0, ISSN 1567-8385, 282 p.

Dit proefschrift verdient meer dan een signalement en wordt hopelijk gerecenseerd. Het eerste stuk is gewijd aan het nicodemisme in Frankrijk. Het Nederlandse nicodemisme, dat in het tweede deel van dit proefschrift aan bod komt, wordt onder meer vertegenwoordigd door aanhangers van David Joris en Sebastiaan Franck – die geen waarde hechtten aan het instituut kerk en zich soms principieel verzetten tegen een zichtbare institutionele kerk – en door anderen die uit angst voor repressie de uiterlijkheden van het katholicisme trouw bleven. In de besproken geschriften van Veluanus, Datheen, Menno Simons, Marten Micron, Cornelis Cooltuyn, Gerrit Dirksz. Verstege en anderen worden zij bestreden met dezelfde

argumenten die voor of na hen ook bij Calvijn zijn terug te vinden. In 1560 neemt Coornhert deel aan dat debat met zijn geschrift *Verschooninghe van de roomsche afgoderye*, dat mede op de geschriften van Erasmus, Franck en Blesdijk is gebaseerd en tegen Calvijn en Menno ingaat. Calvijn reageert furieus op dit geschrift in zijn *Response à un certain Holandois*. De invloed van deze discussie op de ontwikkelingen in de Nederlanden besluit het proefschrift. In de appendix is een transcriptie van het handschrift van de *Verschooninghe* opgenomen, dat pas in 1630 voor het eerst in druk verscheen bij de doperse uitgever Colom.

I.M. Veldman, *Crispijn de Passe and his progeny (1564-1670). A century of print production (Studies in prints and printmaking, vol. 3)* (Rotterdam, Sound & Vision publishers, 2001), ISBN 90 7560 757 1, 505 p.

De doopsgezinde graveursfamilie De Passe en hun grafische werk vormt het onderwerp van deze lijvige studie. Het begint in chronologische volgorde met de graveur, ontwerper en uitgever Crispijn de Passe de oude. Geboren in Arnemuiden, ging Crispijn de Passe al op jonge leeftijd naar Antwerpen, waar hij het vak leerde. In 1584/1585 werd hij lid van het Lukasgilde en werkte voor Plantijn, De Jode en anderen naar ontwerpen van Maarten de Vos. Na de val van Antwerpen was hij als doopsgezinde gedwongen de stad te verlaten en kwam hij via Aken in Keulen terecht, waar later zijn kinderen geboren werden. In 1610/1611 moest hij wederom vertrekken vanwege zijn geloof. Met zijn vrouw – Magdalena de Bock – en kinderen verhuisde hij naar Utrecht, waar hij blijkens een getuigenis van zijn zoon lid van de doopsgezinde gemeenschap was. Zijn vier zoons en jongste dochter zijn allemaal in hun vaders voetstopen getreden en graveur geworden. Het doopsgezinde geloof hebben zij echter – misschien met uitzondering van Crispijn de jonge en zijn oudste dochter Maria – niet behouden. In het vierde hoofdstuk wordt onder het kopje *religious subjects* kort ingegaan op de doopsgezinde elementen in de prenten die De Passe zelf ontwierp. Een aantal gegevens uit deze grondige en gedegen studie met enkele aanvullende gegevens, zoals een in de literatuur onbekende titelpagina van Crispijn de Passe de jonge, hopen wij in het volgende nummer van de *Doopsgezinde Bijdragen* te publiceren.

A. Verbeek, 'Gerrit Hesselink (1755-1811) – een radicaal doopsgezinde theoloog?', in: J. de Mooij en I. Smit (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het christendom 1901-2001* (Heerenveen, Groen, 2002), ISBN 90 5829 260 6, p. 182-201.

Met het in 1772 verschenen woordenboek van de Duitse neoloog W.A. Teller als voorbeeld en uitgangspunt schrijft de doopsgezinde hoogleraar Gerrit Hesselink zijn *Uitlegkundig Woordenboek tot Opheldering van de Schriften des Nieuwen Verbonds*, bedoeld voor le-

ken en ter bevordering van een zelfstandige lezing van het Nieuwe Testament. In 1790 verscheen het eerste deel, dat goed ontvangen werd. In 1793 echter brak er een polemiek los rond Hesselink, die vergeleken en gelijkgesteld werd met de neologen en deïsten in het boekje: *De nieuwe hervorming onder de doopsgezinden volgens het uitleggkundig woordenboek van de heer Hesselink*. Nadat deze storm geluwd was werd Hesselink in 1809 opnieuw door Ypey en in 1827 door Van Senden van neologie beschuldigd. In dit artikel gaat de schrijfster uitvoerig in op deze beschuldigingen en concludeert zij dat ondanks inhoudelijke overeenkomsten met de neologie vooral het verschil in intentie tussen zijn werk en dat van erkende neologen Hesselink buiten deze groep plaatst.

G.K. Waite, 'Radical religion and the medical Profession. The Spiritualist David Joris and the Brothers Weyer (Wier)' in: H.-J. Goertz, en J.M. Stayer (red.), *Radikalität und Dissent im 16. Jahrhundert – Radicalism and Dissent in the Sixteenth Century Beiheft* 27 van *Zeitschrift für Historische Forschung* (Berlin, Duncker & Humblot, 2002), ISBN 3-428-10744-6, p. 167-185.

In dit artikel in deze, voor de doopsgezinde geschiedenis rijke, bundel gaat Waite in op de verhouding tussen de doopsgezinde en spiritualistische leider David Joris en een aantal medici, die op een of andere wijze met hem in betrekking stonden. Hij onderzoekt onder meer of er tussen Johan Wier – de auteur van het beroemde traktaat over de kunstgrepen van de duivel en over betoveringen en vergiftigingen (*de praestigis daemonum*) – en David Joris correspondentie is geweest. Ook zet hij Joris standpunt over de toen heersende mening over de vleselijke aanwezigheid van de duivel uiteen en vergelijkt die met Wiers visie. De bundel bevat naast een inleiding van J. M. Stayer de schriftelijke neerslag van lezingen die in 1999 gehouden zijn te Wittenberg. In de vier hoofdstukken: 'Die Radikalität der Reformation', 'Täufer', 'Spiritualisten' en 'Dissenter und Konfessionalismus' staan naast het artikel van Waite onder meer de volgende bijdragen: H.-J. Goertz, *Die Radikalität reformatorischer Bewegungen. Plädoyer für ein kulturgeschichtliches Konzept*; J. M. Stayer, *The Significance of Anabaptism and Anabaptist Research*; E. Wolgast, *Stellung der Obrigkeit zum Täuferum und Obrigkeitsverständnis der Täufer in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*; W. Schmidt-Biggemann, *Spiritualistische Exegese im Streit. Brenz, Soto, Schwenckfeld, Flacius*; R. von Friedeburg, *Untertanen und Täufer im Konflikt um die Ordnung der Welt. Das Beispiel Hessen*; J. D. Tracy, *Begrenzter Dissens. Die rechtliche Stellung nichtcalvinistischer christlicher Gemeinden in Holland, 1572-1591*.

Jelle van der Weide, *Het nageslacht van Johannes Dirxx. De vroegst bekende geschiedenis van families Van der Weide, Van der Velde, Leenstra, Van den Zijl* (z.pl., voor de auteur, z.j. [2001]).

Het is jammer dat de samenstellers van genealogieën zich veelal beperken tot uitgaven in de eigen familiekring. De aanwezigheid van een exemplaar in een aantal archieven of grote bibliotheken zou hun werk in sommige gevallen te veel eer geven, maar meestal levert hun speurzin en enthousiasme nieuwe onderzoekers veel voordeel. Bovengenoemde studie is een overzichtelijke en bruikbare genealogie die zeker een plaats in onze bibliotheek zou verdienen. Zo behoort onder meer Gabe Wiggles (Akkrum, 1713 – Terhorne, 1781), boer en lekenprediker in Terhorne, tot de familie en worden veel doopsgezinden uit de gemeenten Oldeboorn, Terhorne en Akkrum binnen de familie geplaatst.

J. Wiefker, 'Johanna Loosjes, eerste schoolhoudster in Enschede', in: *n Sliepsteen, Stichting historische sociëteit Enschede-Lonneker* 17, 68 (2001), p. 12-15.

Ofschoon er geen familierelatie schijnt te zijn geweest met de Zaanse tak Loosjes was ook deze Amsterdamse familie doopsgezind. In dit beknopte artikel wordt Johanna Loosjes Jansdochter voor het voetlicht gehaald. In 1823 wordt zij, secondante te Amsterdam en 21 jaar oud, aangesteld als hoofd van de nieuw op te richten Franse (kost-)school voor meisjes te Enschede, alwaar de doopsgezinde predikant Jacob Hendrik Floh schoolopziener was. Zij was met een verklaring van geschiktheid voor de post van schoolhoudster en onderwijzeres in de Franse taal op zak de enige kandidate voor het examen en toonde 'voldoende blijken van genoegzame bedrevenheid in de vereischte vrouwelijke handwerken'. Over haar functioneren in Enschede zijn nauwelijks gegevens bekend. In 1832 verhuist zij met haar man naar Apeldoorn, waar zij een gelijke functie vervult. De landelijke inspecteur van het onderwijs, Wijnbeek, oordeelt negatief over haar wanneer hij haar oudere zuster Catharina prijst met de woorden: 'De onderwijzeres, met name Loosjes, een zuster van die in Apeldoorn, is zoo geschikt voor hare betrekking als hare zuster ongeschikt voor de hare is.'

Samme Zijlstra, 'Anabaptism and tolerance: possibilities and limitations', in: R. Po-Chia Hsia en Henk van Nierop, *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, Cambridge University Press, 2002), p. 112-131.

Het artikel van Samme als één van de vooraanstaande historici uit Nederland, de Verenigde Staten en Engeland die werden gevraagd aan dit boek over religieuze tolerantie in de Nederlanden mee te werken beslaat de periode 1580-1670. Hij behandelt in kort bestek de tolerantie binnen en tussen de verschillende doopsgezinde richtingen, alsmede de tolerantie tegenover de doopsgezinden in genoemde periode.

Verenigingsnieuws

Dit jaar werd de ledenbijeenkomst van de Doopsgezinde Historische Kring (DHK) gehouden op 1 juni 2002 in Deventer. Het was een bijzondere dag... en dat was het. Deze dag was gewijd aan Joost Hiddes Halbertsma, aan bestuurswisseling, aan de presentatie van de *Registers op de Doopsgezinde Bijdragen*, aan *Een leven vol gevaar*, en tenslotte aan een stadswandeling door doopsgezind Deventer. De stad was zonovergoten en vol leven van de vele kermisattracties. Binnen, in de doperse vermaning aan de Brink, hingen afdrukken van verschillende portretten van Joost Hiddes Halbertsma en van pagina's uit diens bibliografie. Die pagina's deden denken aan het Pak van Sjaalman uit de *Max Havelaar*; geen onderwerp of Joost Hiddes had erover geschreven.

Eerst kwam de bestuursmededeling dat de leden een voorstel voor nieuwe statuten tegemoet kunnen zien en het akkoord van de aanwezigen dat Piet Visser een nieuwe bestuurstermijn aanvaardt en Marieke Lont in het bestuur wordt opgenomen. De voorzitter zelf stelde zijn functie na acht jaar trouwe dienst beschikbaar. Bonny Rademaker-Helfferich wilde hem wel opvolgen. Daarmee blijft die plaats tenminste in Deventer handen! Piet Visser, voorzitter van de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen* en medebestuurslid van de DHK, nam even de leiding over. Hij herdacht het overlijden van de voor de DHK zo waardevolle Samme Zijlstra: veertien artikelen in de *Doopsgezinde Bijdragen*, enkele jaren eindredacteur, en de auteur onder andere van *Om de ware gemeente en de oude gronden; De geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675*, het nieuwe standaardwerk over de vroege periode van onze geschiedenis. Van Samme werd nog veel verwacht... het is echter anders gegaan. Wij hielden een minuut stilte, waarin met weemoed aan hem kon worden gedacht.

Hierna werd op onnavolgbare wijze – Piet Visser eigen – Piet Tillema bedankt voor diens bijdrage aan het welzijn van de kring en werd diens carrière gememooreerd, die liep van de excursie naar Vlaanderen tot het bezoek aan Munster. Piet Visser viel ook de eer te beurt het enige exemplaar van de *Registers* dat aanwezig was aan de samensteller te overhandigen. Er was om praktische redenen van afgezien ter plekke aan de DHK-leden hun exemplaar uit te reiken; het wordt hen thuis bezorgd door de post (TPG). Enkele jaren geleden konden wij al van Bonny vernemen welke haken en ogen er aan het maken van *Registers* zijn verbonden. Dat dwong respect af en deed ons begrijpen dat het een paar jaar werk was om iets dergelijks voor elkaar te krijgen.

Overladen met geschenken en geschenkjes konden deze twee Deventenaren gaan zitten en kreeg eindelijk Annelies Vugts-Verbeek de gelegenheid haar lang verbeide voordracht over de grote Deventenaar Joost Hiddes Halbertsma uit te spreken. Jammer dat wij op haar dissertatie moeten wachten voor wij de tekst nog eens kunnen nalezen. Het caleidoscopisch overzicht dat naar voren werd gebracht van deze gecompliceerde geest, doet ons naar die dissertatie uitzien. Uit dank voor haar bijdrage mocht Annelies een bronzen buste van Halbertsma onthullen, geschonken door een fonds aan de Doopsgezinde Gemeente in Deventer.

Nog was het einde niet van de Halbertsma-viering. Het gelegenheidskoortje van Bonny Rademaker (zang en pianobegeleiding), Sjouke Voolstra en Piet Visser zong vervolgens drie liederen van Halbertsma, de dichter: *Fryslân, Sibbel fen 'e Rijp* en *Nacht*.

Na de lunch volgde de stadswandeling onder leiding van vakbekwame gidsen uit eigen kring (Gerrit Witteveen, Bonny en Harry Rademaker) en één der stadsgidsen van Het Gilde Deventer. Iedere gids was voorzien van een wit vaantje om zijn of haar kudde bijeen te kunnen houden. Degenen die de stad en haar wederwaardigheden liever vanuit een stoel wilden volgen, bleven in de vermaning om een diaserie te zien die de stadswandeling langs doperse plekken op de voet te volgde. Als slotlied werd leid 421 gezongen, geschreven door de Deventenaar Jacobus Revius (1586-1658). Mocht de dag dan al zonnig en stichtend zijn geweest, de meeste bewondering wekten toch wel die deelnemers die 's ochtends om half zeven uit de veren waren gekomen en na een bus en treinreis (met overstap) op tijd aanwezig waren. Dat is nog eens enthousiasme aan de dag leggen!

Piet Tillema

Personalia auteurs

Gerke van Hiele is doopsgezind predikant in Wageningen. Hij studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit van Amsterdam en studeerde af op doperse doopopvattingen. Hij volgde prof. dr. S. Voolstra op als docent geloofs- en zedenleer van de kadercursus doperse theologie. Tevens is hij secretaris van de adviesraad voor Geestelijke zaken van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit en eindredacteur van *Aangeraakt door de eeuwige. Geloofsboek ten behoeve van doopsgezinde gemeenten*.

Alle G. Hoekema was als docent apostolaat/missiologie/gemeenteopbouw en ecclesiologie verbonden aan het Doopgezind Seminarium. Hij is thans verbonden aan de vrije Universiteit te Amsterdam.

Marietje E. Kuipers is levensmiddelentechnologe en werkte voorheen als *scientific editor* bij Nestlé en *Elsevier Science*. Uit de archieven van haar doopsgezinde familie bezorgde zij voor de Linschoten Vereeniging het boek *In de Indische wateren*, dat het levensverhaal van haar overgrootvader Anske Hileke Kuipers (1833-1902) weergeeft.

Fred van Lieburg is als onderzoeker en docent verbonden aan de vakgroep Nieuwe Geschiedenis van de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij publiceert op het gebied van het Nederlands protestantisme en is mededirecteur van het dit jaar opgerichte instituut *Relic, VU Centre for Dutch Religious History*, dat de bevordering beoogt van de internationalisering, interdisciplinering en digitalisering van de Nederlandse religiestudies (www.let.vu.nl/relic).

Pieter Post was predikant in de doopsgezinde gemeenten Oude en Nieuwe Nieuwedorp en Twisk-Abbekekerk (1985), Den IJp-Landsmeer (1991), Wormer-Jisp, Wormerveer en Krommenie-Knollendam (1997) en Krommenie-Knollendam (2002). Hij is thans docent homiletiek, liturgiek en hymnologie aan het Doopsgezind Seminarium. Hij bereidt een proefschrift voor over het doopsgezinde kerklied in de negentiende en de twintigste eeuw.

Bonny Rademaker-Helfferich is voorzitter van de Doopgezinde Historische Kring en samensteller van het recent verschenen *Register op de Doopsgezinde Bijdragen*.

Willem Stuve (1961) is als maatschappelijk werker werkzaam in Hellevoetsluis. Hij doet onder andere onderzoek naar de Dantziger Oude Vlamingen.

Robert A. Veen studeerde theologie, Semitische taal- en letterkunde en wijsbegeerte. Een tiental jaren doceerde hij onder meer Idealistische Wijsbegeerte voor het Nederlands Filosofisch Genootschap. In 2001 promoveerde hij bij prof. S. Voolstra aan de universiteit van Amsterdam. Sinds dat jaar is hij doopsgezind predikant in Bussum-Naarden en docent Systematische theologie en Christelijke ethiek aan het Doopsgezind Seminarium.

J.E. Verbeek (Annelies) is beurspromovendus vanwege het Doopsgezind Seminarium en bereidt in dat kader onder leiding van prof. dr. S. Voolstra en prof. dr. E.G.E. van der Wall aan de Universiteit Leiden een proefschrift voor over leven en werken van Samuel Muller (1785-1875). Zij is lid van de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen* en heeft zitting in de werkgroep Ecclesiologie van het Doopsgezind Seminarium.

Piet Visser is hoofdconservator van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, bijzonder hoogleraar Cultuurgeschiedenis van boek en handschrift van ca. 1450-1800 aan de Universiteit van Amsterdam en voorzitter van de redactie van *Doopsgezinde Bijdragen*.

COLOFON

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN
nieuwe reeks 28 (2002)

ISBN 90-6550-737-X

Singel 452, 1017 AW Amsterdam.
www.dhk.doopsgezind.nl

De Doopsgezinde Historische Kring (DHK) stelt zich ten doel:

- de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen;
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

Zij tracht dit te verwezenlijken door:

- het houden van studiebijeenkomsten en excursies;
- het samenwerken met soortgelijke verenigingen in binnen en buitenland;
- het uitgeven van de reeks Doperse Stemmen: tekstedities van oude bronnen, herspeld in modern Nederlands en voorzien van een uitvoerige toelichting;
- het uitgeven van het jaarboek Doopsgezinde Bijdragen, nieuwe reeks.

Leden, donateurs & abonnees:

De *contributie* voor gewonde *leden* (individueen) bedraagt €20,45 per jaar. *Instanties* (bijv. doopsgezinde gemeenten en instellingen) kunnen *donateur* worden voor €29,50 per jaar. Zowel leden als donateurs ontvangen het jaarboek en de informatie over DHK-activiteiten gratis. Een abonnement (voor bibliotheken e.d.) op het jaarboek (zonder lidmaatschap van de DHK) bedraagt €29,50 per jaar.

Betalingen/ payments:

Contributies, donaties en abonnementsgelden dienen te worden overgemaakt op Postgiro 4349337, t.n.v. penningmeester Doopsgezinde Historische Kring, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam. Betalingen uit het buitenland dienen te worden overgemaakt naar/ payment & subscription fees from outside the Netherlands should be transferred to: ABN/ Amro, Amsterdam, rekeningnummer/ account number 43.28.38.945 t.n.v. Doopsgezinde Historische Kring, Amsterdam.

Kopij/ manuscripts:

De redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen* stelt prijs op toezending van artikelen, tekstuitgaven, korte verslagen van lopend onderzoek, dan wel andersoortige mededelingen die betrekking hebben op eerder genoemd terrein. Ook recent verschenen publicaties kunnen ter bespreking worden aangeboden. De kopij dient in definitieve, persklare vorm te worden ingeleverd (zowel op een uitdraai als op diskette of in een *attachment* – beide in Word) bij de redactie, t.a.v. Piet Visser, Doopsgezind Seminarium, Singel 454, 1017 AW Amsterdam (e-mail: pvisser_sem@hotmail.com), alwaar ook kopij-instructies verkrijgbaar zijn.

Authors of scholarly articles, research notes, book reviews (or review copies) and announcements in the field of Dutch Anabaptism/ Mennonitism and related subjects are kindly invited to submit their contributions to the Board of Editors of *Doopsgezinde Bijdragen*, in a form ready for publication or translation and in the final state intended. Manuscript (both a hard copy and an electronic copy on diskette in Word, or as Word attachment) and/ or requests for a style sheet should be sent to: Piet Visser, Doopsgezind Seminarium, Singel 454, 1017 AW Amsterdam (e-mail: pvisser_sem@hotmail.com).

Bestellingen van oudere uitgaven en jaargangen:

Van de *Doperse Stemmen* zijn verkrijgbaar:

1. *Broederlijke vereniging* (1974 – gestencilde herdruk), 50 blz., €2,30
2. *Menno Simons' Meditatie op de 25^e Psalm* (1976), 56 blz., €2,30
3. *Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenis uit het Nederlandse Doperdom* (1979), 64 blz., €2,30
4. *Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods* (1980), 48 blz., €2,30
5. *Confessie van Dordrecht 1632* (1982), 64 blz., €2,30
6. *"Uyt Babel ghevloeden, in Jeruzalem ghetogen". Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping* (1966), 64 blz., €4,50
7. *Een gemeente van heiligen. De kenmerken van de ware kerk volgens Menno Simons* (1994), 63 blz., €4,50

Van de reeds verschenen *Doopsgezinde Bijdragen* (nieuwe reeks) zijn nog enkele jaargangen tegen een gereduceerde prijs verkrijgbaar. Tevens is verkrijgbaar het *Register op de Doopsgezinde Bijdragen oude en nieuwe reeks*, samengesteld door drs. B. Rademaker-Helfferich (2002), 320 blz.; hierin zijn alle *Bijdragen* tot nummer 25 uitvoerig en gedetailleerd ontsloten.

Voor informatie hieromtrent, over andere voorradige titels (waaronder de *Documenta Anabaptistica Neerlandica*-reeks), en voor bestellingen wende men zich tot de DHK: Henk Smit, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam (tel.: 020-6369330; e-mail: henhet@freeler.nl).

ISBN 90-6550-737-X